

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI

ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDƏ

I CİLD

“AVRASİYA PRESS”
BAKI-2005

*Bu kitab “Yusif Vəzir Çəmənəminli. Əsərləri. Üç cildə. Birinci cild”
(Bakı, Elm, 1966) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edənlər:

**Məryəm Axundova
Tofiq Hüseynoğlu**

Redaktor:

Tofiq Hüseynoğlu

894.3613-dc 21

AZE

Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 2005, 360 səh.

İstedadlı nasir, milli ədəbiyyatımızda tarixi roman janrının ən qüdrətli yaradıcılarından biri, hekayə ustası, dramaturq, publisist, alim, folklor tədqiqatçısı, maraqlı xatirələr müəllifi, pedaqoq, ictimai xadim və bütün bu müxtəlif cəhətlərin ümumi nəticəsi olan yüksək ziyalı anlayışını ömrü boyu şərəflə daşıyan Yusif Vəzir Çəmənəminli zəngin və mürəkkəb bir həyat yolu keçmiş, gördüklərini, yaşadıklarını, düşündüklərini parlaq bədii boyalarla əks etdirmiş və mədəniyyətimiz tarixində həmişə yaşayacaq qiymətli bir irs qoyub getmişdir.

“Əsərləri”nin bu cildində Yusif Vəzir ədəbi irsinin yalnız bir hissəsi – hekayələr toplanmışdır. Hekayə onun yaradıcılığında başlıca yer tutur. Bu janr ilə ədib yaradıcılığı boyu ardıcıl surətdə məşğul olmuşdur. Həmin janrda qələmə aldığı əsərlərdə yazıçının bütün sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydın görmək mümkündür.

ISBN 9952-421-09-3

© “AVRASİYA PRESS”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Y.V.Çəmənzəminli (1887–1943) realist Azərbaycan nəsrinin, ümumiyyətlə, XX əsr ədəbi-bədii fikrimizin yeni səviyyəyə qalxmasında və yeni bir mərhələyə daxil olmasında böyük xidmətləri olan sənətkarlarımızdandır. O, tarixi roman və hekayə ustası, dramaturq, publisist, ədəbiyyatşünas, folklorşünas, tarixçi-etnoqraf və tərcüməçi kimi çoxcəhətli yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Yusif Vəzir Mirbaba oğlu Çəmənzəminli 1887-ci il sentyabrın 12-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Ailənin daşdığı Vəzirov familiası XVIII əsr Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın nüfuzlu saray əyanlarından biri olan Mirzə Əliməmmədlə əlaqədardır. “Mirzə Əliməmməd ağa Vəzirov ailəsinin cəddidir”. “İran şahı Qarabağın paytaxtı Şuşanı zəbt etdikdə Vaqifi, oğlu Əliağanı və Türkiyəyə səfir təyin olunan Mirzə Əliməmməd ağanı dustaq edir. Həbsdəkilərin növbə ilə öldürülməsinə əmr verilmişdi. Mirzə Əliməmməd ağa qətl olundu. Nöbət Vaqif ilə oğluna gəlməzdən əvvəl Ağaməhəmməd şah öldürüldü”¹.

Y.V.Çəmənzəminli “İki od arasında” romanında Mirzə Əliməmməd ağanın maraqlı bədii obrazını yaratmışdır.

Ağdamda dükanı olan Mirbaba kişi həm həkimlik edər, həm də dərman satarmış. Y.V.Çəmənzəminli sonralar qələmə aldığı “Həyatımın 20 ili”, “Həyatım” adlı memuarlarında atasının İran, Türkünstan və bəzi Osmanlı torpaqlarını gəzdiyini, fars və türk dillərini mükəmməl bildiyini, ədəbiyyatı, xüsusilə Firdovsi və Füzulini çox sevdiyini xatırlayır.

Mirbaba kişi ailəsini çətinliklə dolandırsa da, kasıba kömək etməyə çalışmış. Cənubi Azərbaycanın Çəmənzəmin kəndindən gəlib Şuşada həmmalıq edən üç qardaşa öz mülkündə sığınacaq verərək, onların böyüyünü evləndirmişdi. Yusif Vəzir “Çəmənzəminli” təxəllüsünü bu qardaşların xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq seçmişdi.

Mirbaba kişi uşaqlarının təhsili ilə xüsusi maraqlanar və məşğul olardı. Bu məqsədlə bir çərəkə və bir fars-türk lüğəti də yazmışdı. Mütaliəsi, dünyagörüşü, mühitə, zəmanəyə ayıq münasibəti ilə müasirlərinin çoxun-

¹ *Vəzirov Yusifbəy*. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. İstanbul, 1337 (hicri), s.39.

dan fərqlənən Mirbaba kişi Ə.Haqverdiyev, Ə.Ağayev, H.Vəzirov kimi tanınmış ədib və ziyalılarla dostluq edərdi.

Anası Seyid Əziz Seyid Hüseyn qızı gözəl, rəhmli, dindar və ədalətli qadın imiş. Həyatı, taleyi və nağılları ilə uşaqlarına, xüsusilə Yusifə körpəlikdən böyük təsir etmişdir. Uzun qış gecələri anasından eşitdiyi maraqlı hekayətlər, adət-ənənələrimizə dair söhbətlər balaca Yusifi həyəcanlandırır, onun mənəviyyatını zənginləşdirir, haqsızlığa qarşı nifrət hissələrini gücləndirirdi. Sonralar ədib: “Zülmə qarşı bəslədiyim düşmənçiliyi, şübhəsiz ki, anamdan öyrəndim...”¹ deyərdi.

Məktəb yaşına çatdıqda Yusif “Kar Xəlfə” adı ilə tanınan Molla Mehдинin məktəbinə gedir. “Kar Xəlfə” uşaqları oxutmaqdan çox, işlətdiyinə görə Mirbaba kişi oğlunu həməən məktəbdən çıxarıb Ağdama aparır. Ata boş vaxtlarında oğlunun təhsili ilə özü məşğul olur, onun Azərbaycan və fars şəri klassikləri ilə erkən tanışlığında mühüm rol oynayır.

Ağdamda məktəb olmadığı üçün Yusifi Muradbəyli kəndindəki rus məktəbinə qoyurlar. O, burada bir il oxuyub edadiyyə məktəbinə girmək üçün Şuşaya qayıdır (1896). Əvvəl Qara Hüseynalı, Camal bəy adlı müəllimlərin xüsusi məktəblərində, daha sonra isə Haşım bəy Vəzirovun müdirlik etdiyi Azərbaycan – rus məktəbində oxuyur. Bir ildən sonra Şuşa edadiyyə məktəbinin birinci hazırlıq sinfinə girir. Edadiyyə məktəbində fransız dilini Əhməd bəy Ağayev, şəriət dərslərini Mirzə Sadıq, hazırlıq sinfində türk dilini isə Haşım bəy Vəzirov keçirdi. Məktəbin direktoru və başqa müəllimləri rus idi. Yusifin böyük qardaşı Əbülhəsən bu məktəbin yuxarı sinfində oxuyurdu. Yusifin edadiyyə məktəbində ilk uğurları böyük qardaşının köməyi və təsiri ilə bağlı idi. Əbülhəsənin vaxtsız vəfatı (1901) Yusifə ağır təsir edir. Sonralar o, bu itkinin sarsıdıcı təsirini “Son bahar” (1912) adlı hekayəsində qələmə almışdır.

Yusif qardaşının şəxsi kitabxanasındakı dünya və rus klassiklərinin əsərlərini mütaliə edir, Bayronu və Lermontovu xüsusilə sevir. Onda ədəbiyyat və rəsmə maraq oyanır. Rus dili müəlliminin məsləhəti ilə A.P.Çexovu oxumağa başlayır. Mütaliə dairəsi genişləndikcə Yusifin qarşısına çoxlu suallar çıxır. O, bu suallara lazımı cavab tapa bilmədikdə dərindən kədərlənir. Həyatın və mühitin sıxıntısı onun kədərini getdikcə daha çox gücləndirirdi. Şuşa edadiyyə məktəbində oxuyarkən rusca yazdığı romantik şeirlər və əmisi oğlu Mirhəsən Vəzirovla birlikdə əlyazmasında hazırladığı “Fokusnik” (1904) adlı jurnalda “Bədbəxt”

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Həyatım. Əsərləri, 3 cildə, c.3. Bakı, 1977, s.313.

(Nesçastny) imzası ilə çəkdiyi şəkilləri onun ömrü boyu qəlbində daşdığı “qəm kitabının” ilk səhifələri idi.

1904-cü il rus-yapon müharibəsi “o zamana qədər tanınmayan kiçik Yaponiyanın böyük Rusiyaya qələbə çalması” hər yerdə olduğu kimi, Şuşada da siyasi söhbətlərə geniş meydan açmışdı. Bu məğlubiyyətdən sonra inqilabi hərəkatın güclənməsi, milli şüurun oyanmağa başlaması gəncliyə güclü təsir edirdi. Şuşa edadiyyə məktəbi şagirdlərinin coşqunluğu və mürtəcə ruhlu müəllimlərə qarşı tətili nəticəsində məktəb bağlanır. Yusifgil boş vaxtlarında ictimai işlərlə məşğul olur, Şuşanın Azərbaycan türkləri yaşayan hissəsində qiraətxana, teatr təşkil edir, yetim uşaqlar üçün məktəb açıb dərs keçirdilər.

Y.V.Çəmənşəminli həyatının ilk iyirmi ilini Şuşada keçirmişdir. Bu illərdə Şuşada “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” kimi ədəbi məclislər fəaliyyət göstərir, ziyalıların “üçüncü qrupu” – “teatr xadimləri” yetişirdi. Ədib sonralar yazırdı: “Haşım bəy Vəzirov Şekspirin “Otello”-sunu türkcəyə çevirmişdi, xalq ədəbiyyatını toplardı. Yayda Ə.Haqqverdiyevin və şəhərə dönmüş müəllimlərin köməyi ilə teatr tamaşası verərdilər. Geniş kütlə Mirzə Fətəlinin və Ə. Haqqverdiyevin əsərləri ilə ilk dəfə tanış olurdu¹”. Y.V.Çəmənşəminli “Teatr pərəstişkarı” adlı məqaləsində “təbiətən mütəvaze, demokrat bir adam olan” Ə.Haqqverdiyevin 1905-ci ildən etibarən onları da səhnəyə cəlb etdiyindən söhbət açırdı. Ədibə daha çox təsir edən hadisə “Molla Nəsrəddin”in nəşrə başlaması olur. Jurnalın ilk nömrəsi ilə tanışlıq Y.V.Çəmənşəminlidə yazıçılıq arzusunu gücləndirir. O, karikatura və yazılarını bu jurnala göndərir.

Y.V.Çəmənşəminli 1906-cı ilin payızından təhsilini Bakı edadiyyə məktəbində davam etdirir. Bakı barədə, həmçinin 1907-ci ildə yay tətlini keçirmək üçün gəldiyi Aşqabad mühiti barədə “Gündəlik”dəki qeydləri göstərir ki, Yusifin bilik və mənəvi dəyanəti xeyli artmışdır.

1909-cu ildə Bakı edadiyyə məktəbini bitirən Yusif ali təhsil almaq üçün Peterburq şəhərinə gəlir. İlk görüşdən imperiya mərkəzi onda xoş təəssürat doğurmur. Nevski prospektində düşkün rus qadınlarının hərəkatlarını görəndə gənc “Gündəliy”ində yazırdı ki, “Müasir cəmiyyət bu qədər rəzilləşə bilərmiş?!” Və yaxud: “Bu dəhşətləri görəndə şairin lirası kədərli səslənirdi!”

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Əsərləri, c.3, s.283.

Y.V.Çəmənzəminli Peterburqda “qrajdanski institut”da oxumaq istəyirdi, lakin riyaziyyatdan qəbul imtahanına hazır olmadığı üçün fikrindən daşır. O, bir ay Peterburqda qalıb, yenidən Aşqabada qayıdır, şəhərin mədəni mühiti və həyatı ilə tanışlığını davam etdirir. 1910-cu ildə Müqəddəs Vladimir adına Kiyev İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. İlk günlərdən tələbələrin həmyerlilər cəmiyyətinin xeyriyyə, mədəni-maarif tədbirlərində, tələbə nəşriyyat heyətinin işlərində fəal iştirak edir. Bu nəşriyyat heyətinin buraxdığı üç kitabdan biri Y.V.Çəmənzəminlinin “Məlikməmməd”i idi (1911).

Kiyev tələbə mühiti Y.V.Çəmənzəminlinin həyata və dünyaya baxışının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun tələbəlik illərində çoxcəhətli fəaliyyətində bədii yaradıcılığı mühüm yer tuturdu. Bununla yanaşı Yusif mətbuatda publisist yazılarla çıxış edir, elmi fəaliyyətlə məşğul olur, ictimai-faydalı işlərə də vaxt tapırdı.

Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında, onun daxili və xarici siyasətinin hazırlanmasında “əziz yoldaşımız və böyük mürsədimiz” adlandırdığı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə çalışmış, istiqlaliliyyətin möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. “Bizim məqsədimiz və amalımız Azərbaycanımızdır”, – deyən ədib 1917-ci il fevral-oktyabr hadisələri zamanı Kiyevdə olmuşdur. Həmin ildə Bakıda onun “Azərbaycan muxtariyyəti” kitabı çapdan çıxmışdır. Bu zaman ADR hələ yaradılmamışdı. Göründüyü kimi, müstəqil, muxtar Azərbaycan ideyasını ilk irəli sürənlərdən biri də Y.V.Çəmənzəminli olmuşdur. İnciləbi hadisələrlə əlaqədar Ukraynada milli hərəkat gücləndiyi vaxt Y.V.Çəmənzəminli “Müsavət partiyasının Kiyev şöbəsi”ni yaratmışdı. 1917-ci ilin əvvəllərində Kiyevdə siyasi fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Koloniyası Rəyasət Heyətinin 1919-cu il sentyabrın 21-də ADR Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Ukrayna Mərkəzi Radası günlərində “Müsavət” partiyasının Kiyev komitəsinin sədri Yusif bəy Vəzirovun başçılığı altında buradakı Azərbaycan Koloniyası komitə ətrafında birləşərək Ukraynanın siyasi həyatının bütün sahələrində fəal iştirak edirdi.

İmperiya zülmündən cana doymuş millətləri birləşdirməyə çalışan Ukrayna milli hərəkat rəhbərləri “Xalqlar qurultayı” çağırmaq qərarına gəlirlər. Bu münasibətlə “Xalqlar şurası” yaradılır. Şura iki həftədən bir “Svobodny soyuz” adlı jurnal buraxır. Y.V.Çəmənzəminli üç nəfər yoldaşı ilə birlikdə Azərbaycan nümayəndəliyini təmsil edir və jurnalda Azərbaycanı tanımaq məqsədilə məqalələr çap etdirir.

Azərbaycanı tanıtmmaq, onun haqqında layiqli ictimai rəy doğurmaq 1917-1922-ci illərdə Y.V.Çəmən-zəminlini ən çox düşündürən və məşğul edən məsələlərdən idi.

Y.V.Çəmən-zəminli 1918-ci ilin mayından 1919-cu ilin fevralına qədər Kırmda olmuş, denikinçilərə qarşı mübarizə aparmış və milli hərəkatın güclənməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. Bu illərdə onun Ağməsciddə (Simferopol) çıxan “Millət” qəzetində “Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Litvanya tatarları”, “Millət üçün yazıçı nasıl olmalıdır”, “Milli axşamlar”, “Haqq səs”, “Millət doğru” məqalələri, “Litva tatarlarının tarixi” adlı kitabı çap olunmuşdur. 1919-cu ildə Azərbaycan hökuməti onu Ukraynaya səfir təyin edir. Y.V.Çəmən-zəminli bu münasibətlə 1919-cu il fevralın 3-də ADR Xarici İşlər Nazirliyinə yazırdı: “15 gün bundan əvvəl hökumətimizin diplomatik nümayəndəsi təyin edildiyimi bildim. Bu barədə xəbəri mənə Simferopola gələn Kiyevdəki Azərbaycan Kolo-niyasının elçisi çatdırdı. Təəssüf ki, bu barədə hökumətimiz tərəfindən göndərilən rəsmi sənədi indiyədək ala bilməmişəm”. Buna səbəb yolların təhlükəli olması idi. Bu vaxt Kiyev ətrafında bolşeviklərlə Ukrayna Milli Hərəkat qüvvələrinin arasında qanlı döyüşlər gedirdi. Y.V.Çəmən-zəminli məqam gözləyirdi ki, Kiyevə gəlib, təyin edildiyi vəzifədə işə başlasın. Lakin, o bir daha Kiyevə qayıda bilmir. Bolşeviklər Kiyevi tuturlar. Y.V.Çəmən-zəminli isə uzun və üzüntülü bir yol keçərək, 1919-cu ilin yazında Bakıya gəlir. Bu vaxta qədər ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə şöhrət qazanmış və ictimai-siyasi fəaliyyət sahəsində xeyli təcrübə toplamış Y.V.Çəmən-zəminli Türkiyəyə səfir təyin edilir. O, İstanbula yola düşmək ərəfəsində parlaman binasında məruzə ilə çıxış edir. Bu barədə “Azərbaycan” qəzeti (1919, №230) məlumat verir və “Vətən mənafeyi uğrunda çalışmaqdan yorulmaq bilməyən Vəzirov”un fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

Y.V.Çəmən-zəminli İstanbulda ADR-in səfiri işlədiyi müddətdə qarşısına çıxan çətinlikdən “Müsavətçiyə cavab” (1925) məqaləsində bəhs etmişdi. ADR-in süqutundan 8 ay sonra o, səfir vəzifəsindən istefa verir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” (1921), “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” (1922) kitablarını çap etdirir. Hər iki kitabın üzərində yazılmışdı: “Yusif bəy Vəzirov. Azərbaycan Cumhuriyyətinin sabiq İstanbul elçisi”. Y.V.Çəmən-zəminli bu dövrdə belə düşünürdü ki, geniş türkologiyada xüsusi bir “azəroloji” sahə yaradılması Şərqi mədəniyyət tarixinə yeni səhifələr əlavə edəcəkdir

Ədib “geniş türkologiyada” xüsusi bir “azəroloji” sahə dedikdə azərbaycanşünaslığı nəzərdə tuturdu. O bütün yaradıcılığı ilə ardıcıl olaraq azərbaycançılıq ideyasını izləyir və həyata keçirməyə çalışırdı.

1923-cü ilin əvvəlində Y.V.Çəmənəminli Fransaya gəlir. Onun kiçik qardaşı Miri Parisdə beynəlxalq münasibətlər üzrə ali təhsili başa vurmuşdusa da, ağır xəstələnmişdi. Y.V.Çəmənəminli Paris yaxınlığındakı kiçik Klişi şəhərində bir avtomobil zavodunun ən zəhərli sexlərində üç il fəhləlik edir, “Paris xəbərləri” qəzetində “Şərqdən məktublar” başlığı altında məqalələr çap etdirir, qazancı ilə ilk növbədə xəstə qardaşının müalicəsinə çalışırdı. Bəzi “Müsavatçılar”la olan davamlı çəkişmələrə etiraz əlaməti olaraq, o, “Müsavat”dan çıxmaq barədə bəyanat verir. Qardaşının vəfatından sonra – 1926-cı il aprelin 3-də Vətənə qayıdır, “Bakı işçisi” Kooperativ nəşriyyatının bədii ədəbiyyat şöbəsində redaktor vəzifəsində işə başlayır. Daha sonra o, ədəbi-bədii yaradıcılıqla yanaşı ADU-nun aspiranturasında oxuyur, həm də burada folklorlardan dərslər deyir. 1930-1935-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda Azərbaycan dili üzrə assistent, Azərnəşrdə tərcüməçi, redaktor, “Ədəbiyyat qəzeti” redaksiyasında nəsr üzrə məsləhətçi və s. vəzifələrdə işləyir. Elmi yığıncaqlarda məruzələr, dövrü mətbuatda məqalə və hekayələrlə mün-təzəm çıxış edir. 1926-1936-cı illərdə ədibin hekayə və romanlarını əhatə edən 14 adda kitabı çıxmışdır. Onun o vaxt yazıb çap etdirə bilmədiyi roman, dram, ssenari və tərcümələri də nəzərə alınarsa, çox-cəhətli və məhsuldar fəaliyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaranar. Ədib şəxsiyyətə pərəstiş illərində haqsız, qərəzli tənqidlərə məruz qalır, iş yerlərindən ixtisar olunur, əsərləri mətbuat və nəşriyyat planlarından çıxarılırdı.

1938-ci il avqustun 9-da Çəmənəminlinin həbsi barədə order imzalanır. Lakin bu vaxt o, Bakıda yox idi. Vətəndə iş tapacağına ümidini itirən ədib sənədlərini Xarəzm Vilayət Pedaqoji İnstitutunun elan etdiyi müsabiqədə iştirak üçün Ürkənc şəhərinə göndərmişdi. Müsabiqə üzrə instituta rus dili müəllimi qəbul edildiyinə görə Ürkəncə gəlmişdi. O, institutda işlədiyi il yarım ərzində rus dili və ədəbiyyatı fakültəsinin əsasını qoyur, rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı və dillər kafedrasına müdirlik edir; “Folklorda və məişətdə təkrar edilən rəqəmlər” mövzusunda elmi iş, tələbəsi olan Xarəzm şairi Əyyami (Yunus Yusubov) ilə birlikdə “Həqiqətin təntənəsi” adlı ssenari yazır. Nəhayət, Y.V.Çəmənəminlinin izinə düşürlər, 1940-cı il yanvarın 27-də Ürkənc şəhərində həbs edib, Bakıya

gətirirlər. Həmin ilin yayında Qorki vilayətinin Suxobezvodnoe kəndinə sürgün olunan ədib 1943-cü il yanvarın 3-də burada pellaqra xəstəliyindən vəfat edir.

Y.V.Çəmənşəminli “Qulluq və əsirlik” əsərində (1914) yazırdı: “... bir adamda təb olsa, uşaqlıqdan bəyan olunur”. O, özü də yaradıcılığa yaşının erkən çağlarında, Şuşa eddiyyə məktəbində oxuduğu illərdə başlamışdır. Y.V.Çəmənşəminli ilk romantik şeirlərini rus dilində Bayron və Lermontovun təsiri ilə yazırdı. Dünyada haqq və ədalətin varlığına şübhə ifadə edən, bədbin ruhlu və şikayət dolu bu romantik şeirlərlə tanış olan rus dili müəllimi ona Çexovu oxumağı məsləhət görür. Ədib sonralar xatırlayırdı ki, Çexov ona “olduqca şirin və duzlu” yazan yazıçı təsiri bağışlayıbmiş; lakin o zaman hələ hekayə yazmaq fikrində deyilmiş, tərəddüd dövrü keçirirmiş. Bu tərəddüd Y.V.Çəmənşəminlinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrələri ilə tanışlığına qədər davam edir. “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsi məndə yazıçılıq həvəsi oyandırdı” – deyən ədib karikatura və tənqidi yazısı ilə ilk dəfə məhz bu jurnalda çıxış etmişdir. “Şaqqulunun xeyir işi” adlı ilk hekayəsini də (1907) C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” əsərindən təsirlənərək yazmış, Ə.Haqverdiyevin məsləhəti ilə onu “Molla Nəsrəddin” jurnalına göndərmişdi. Bu vaxtdan sonra Y.V.Çəmənşəminli ədəbiyyatla daha çox maraqlanır və yazırdı: “Elə zəngin mənbələrlə əhatə olunmuşam ki, öz hekayələrim üçün onlardan nə qədər lazımdırsa, süjet götürə bilərəm”. Ciddi ədəbi fəaliyyətə başlamaq ərəfəsində Y.V.Çəmənşəminli belə bir düzgün qənaətdə idi və bilirdi ki, işin müvəffəqiyyəti üçün Avropa klassiklərini, yeni ədəbi meylləri öyrənmək lazımdır.

Y.V.Çəmənşəminlinin yaradıcılıq aləminə hazırlıqlı gəldiyi hələ 1909-1910-cu illərdə yazdığı “Cənnətin qəbzi”, “Sərhəd məsələsi”, “Müsəlman arvadının sərgüzəştləri”, “Toy”, “Borclu”, “Xanın qəzəbi”, “Ağ buxaqda qara xal” kimi bədii əsərlərində, 1911-1913-cü illərdə Bakıda çap etdirdiyi “İki hekayə”, “Məlik Məhəmməd”, “Ağsaqqal”, “Divanə”, “Cənnətin qəbzi”, “Qanlı göz yaşları”, “Həyat səhifələri” kitablarına toplanmış hekayələrində aydın görünür. Bu hekayələr real həyat və mühitdən alınmış mövzu, hadisə və surətlərlə, yığcam, konkret və koloritli lövhələrlə zəngindir. Mətbuatda “Məişətimizdən bir şəkil” başlığı ilə çap olunan bu hekayələrdə məişətlə bağlı məsələ və detallar yazıçı qələminin qüdrəti ilə mənalandırılaraq dövrün, mühit və şəraitin ictimai simasını açma biləcək bir səviyyəyə qaldırılırdı. Ədibin hekayə janrına xüsusi əhəmiyyət verməsi təsadüfi deyildi. Bunun əsas səbəbini

o, “Qulluq və əsirlik” əsərində açıqlayır, təqlidçiliyə güclü meyillə, müasirlərinin yazdıqları hekayələrdə milli dil və milli ruhun zəif əks olunması ilə əlaqələndirirdi.

Aktual problematikasına, orijinal yazı tərzinə, səmimiyyətinə və yetkinliyinə görə Y.V.Çəmənşəminlinin hekayələri N.Nərimanov, F.Köçərli, H.Vəzirov, Kazımoğlu, C.Hacıbəyli tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Y.V.Çəmənşəminlinin 1926–1934-cü illərdə çıxan “Keçmiş səhifələr”, “Qazanc yolunda”, “Qaranlıqdan işığa”, “Gələcək şəhər”, “Yaramaz” kitablarındakı hekayələri də ədibin bu sahədəki qiymətli təcrübə və əhəmələrinə əsaslanırdı. Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, böyük yazıçı Azərbaycan realist hekayələrinin ən yaxşı nümunələrini yaradan və onun inkişafında xüsusi mövqə tutan yazıçılarımızdır.

Y.V.Çəmənşəminli həm də roman ustası kimi tanınmışdır. Yaradıcılığının birinci mərhələsində, 1914-cü ildə ədib “Bir cavanın dəftəri”, “Günah” adlı ilk romanlarını yazmağa başlamışdır. 1928–1934-cü illərdə isə bu əsərləri yenidən mükəmməlləşdirmiş və tamamlamışdır.

Gündəlik formasında və lirik səpgidə işlənmiş “Bir cavanın dəftəri” məktəbli Muradın 1905-ci il yay tətili günlərini əhatə edir. Lakin müəllif süjeti, obrazın inkişafını dövrün tarixi hadisələri ilə də əlaqələndirməyə çalışmışdır.

Ədib “Günah”ı yeni variantda “Studentlər” adlandırmışdır. Bu roman iki kitabdan ibarətdir. Ədibin sağlığında iki dəfə, yəni 1931-ci və 1936-cı illərdə çap olunan birinci kitabda 1911–1913-cü illərdə Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələblərin həyat və məişətləri, mədəni-maarif tədbirləri, hadisələrə baxış və münasibətləri müxtəlifliyi ilə qələmə alınmışdır. “Həyatı heç də zəngin, mündəricəli və yüksək məfkurə izincə coşan bir həyat” olmayan bu gənclərə, ümumiyyətlə, yaxın keçmişə sağlam mövqedən yazıçının tənqidi münasibəti əsərin baş qəhrəmanı Rüstəm bəy surətinin və başqa surətlərin səciyyələndirilməsində aydın nəzərə çarpır.

“Studentlər” romanının “1917-ci ildə” adlı ikinci kitabı 1935-ci ildə çap olunmuşdur. Burada birinci kitabdan tanış olduğumuz surətlərin həyat və fəaliyyətlərinin yeni mərhələsi canlandırılır.

Y.V.Çəmənşəminlinin ən maraqlı əsərlərindən olan “Qızlar bulağı”nın mövzusu uzaq keçmişimizdən götürülmüşdür.

1934-cü ildə çap olunan romanda Y.V.Çəmənşəminli həmin dövrün tədqiqatçılarından biri kimi öz xüsusi mülhizə və qənaətlərinə arxalanır.

“Qızlar bulağı” ədibin tariximiz haqqında hələ yaradıcılığının ilk dövrlərindən başladığı axtarışlarının ciddi bədii nəticələrindən biridir. Əsərdə qədim ailə şəkillərinin təsvir və şərhinə xeyli yer verilmişdir. Lakin o, məişət, yaxud ailə-məişət romanı deyildir; bütövlükdə qədim cəmiyyət haqqında, İnsanın əzəli və əbədi istəyi, arzu və xəyalları haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının ilk tarixi-fəlsəfi roman nümunəsidir. Əsərdə müharibə insanın ardıcıl səadət axtarışlarına, inadlı irəliləyişinə ən böyük təhlükə və maneə kimi göstərilmişdir. Y.V.Çəmənəminlinin müxtəlif mövzularda yazdığı hekayə və romanlarına xas müasirlik ruhu onun “Həzrəti-Şəhriyar” (1935) komediyası və “Altunsaç” (1937) ssenarisi üçün də səciyyəvi keyfiyyətdir. Bu əsərlərdə də ideya-məzmun müasirliyi ilə yanaşı yüksək sənət və sənətkarlıq tələblərinə həssas və istedadlı bir yazıçı münasibəti aydın görünür.

Y.V.Çəmənəminli alim-yazıçıdır, qiymətli elmi-nəzəri əsərlər müəllifidir. Ədəbi-bədii irsi xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olan Çəmənəminlinin elmi fəaliyyətində folklorşünaslıq mühüm yer tutur. Tədqiqatçıların “Y.V.Çəmənəminli və folklor” mövzusunda dönə-dönə müraciət etmələri heç də təsadüfi deyil. Ədibin hələ yaradıcılığının ilk mərhələsində yazdığı “Qulluq və əsirlər” adlı əsərində, dildə və ədəbiyyatda yad təsirlərə qarşı məqalələrində ədəbiyyatımıza, canlı ədəbi prosesə dair maraqlı müşahidələri diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat tarixinə dair ilk ciddi elmi əsəri isə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” (1921) kitabıdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılması sahəsində ilk addımlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Elmi-nəzəri əsərlərində, məqalələrində və bir sıra əlyazmalarında bədii söz sənətkarlığına dair fikri və mülahizələri Y.V.Çəmənəminlinin dünya ədəbiyyatının ən mütərəqqi ənənələri ilə əlaqəsini, bu ənənələrə münasibətini göstərdiyi kimi, onun bədii yaradıcılıq sirlərini açmağa, öyrənməyə, irsini tam halda qavramağa imkan verir.

Y.V.Çəmənəminlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmi yəqinlik var. Bu baxımdan “İki od arasında” (1936-1937) tarixi romanı, xüsusilə, maraqlıdır. Əsərdə təsvir edilən hadisələrin mərkəzində Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər durur. Lakin tarix göstərir ki, Qarabağ xanlığı XVIII əsrin ikinci yarısında çevik bir siyasət yürüdərək öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışmış, bütün Qafqaz xanlıqlarının,

o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarının hamısının varlığı və həyatı məsələsi ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin vaxtlar bu xanlıq Türkiyə, Rusiya və İran saraylarını da ciddi məşğul etmişdir. Belə bir xanlığın tarixindən, daxili həyat tərzindən, xarici siyasət, əlaqə və münasibətlərindən bəhs edən tarixi romanda qaldırılan məsələlər ancaq bir xanlıq üçün yox, bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi, maraqlı və əhəmiyyətli olmalı idi. Haqqında daha çox bəhs olunmuş Qarabağ, ümumiyyətlə, Azərbaycanın Rusiya və İran kimi iki istilacı dövlət – iki od arasında qalmış bir ölkənin təmsilinə çevrilməli idi. Odur ki, Y.V.Çəmənşəminli Qarabağı öz hüdudunda təsvirlə kifayətlənməmişdir.

Romanın əsas surətləri tarixi şəxsiyyətlərdir. Hadisələrin mərkəzində XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış görkəmli şair və dövlət xadimi M.P.Vaqif dayanır.

Y.V.Çəmənşəminli bu romanadək “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabında, “Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri”, “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqalələrində böyük şairin həyatı, dövrü, yaradıcılığı və siyasi siması barədə qiymətli fikirlər söyləyib, yeni dövr vaqifşünaslığının inkişafında xeyli iş görmüşdü. Ədib ardıcıl və dərin bir tədqiqat nəticəsində yəqin etmişdi ki, Vaqifin dövrünə dair türk, rus, fars və erməni dillərində olduqca bol material var. Bu bol materialla tanış olan yazıçı təəssüflənirdi ki, “indiyə qədər Vaqifin həyatına və dövrünə dair ətraflı bir əsər meydana çıxmadı. Yazılanlarda da tarixi materiallarla bərabər, bir çox uydurma şeylər var”. Vaqif və onun dövrü haqqında əsl həqiqəti uydurma şeylərdən, yanlış fikir və təsəvvürlərdən təmizləyib ortaya çıxarmaq, mərkəzində Vaqifin obrazı dayanan tarixi bir roman yazmaq asan deyildi. “İki od arasında” romanı göstərir ki, Y.V.Çəmənşəminli Vaqiflə maraqlanmağa başladığı vaxtdan əldə etdiyi məxəzlərə, əsasən düzgün yanaşmış, şairin parlaq bədii obrazını yaratmaqla müasirlərinə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq və tarix elmlərinə bir növ nümunə göstərmiş, örnək ola bilmişdir.

Romanda obrazı şair, dövlət adamı və diplomat, filosof və ictimai xadim kimi canlandırılan Vaqif vəzifəsi, mövqeyi və fəaliyyəti ilə əlaqədar çətinliklər əhatəsində təsvir edilmişdir. Yazıçı bütün roman boyu Vaqifin həssas şair qəlbinin döyüntülərini daim hiss etdirməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Y.V.Çəmənşəminlinin Vaqifi sarayda yüksək mövqe və böyük hörmət qazanıb, xanın, ümumiyyətlə, xanlığın ən sayğılı adamı kimi tanıyır. O, qonşu xanlıqlarla vuruşun qarşısını ala bilmədikdə, istər-istəməz özü də döyüş meydanından keçir, qanına

bələnmiş insan meyidlərini görüb dəhşətə gəlir, qəlbən ağrıyır. Vaqif sarayda təkdir və bu təklik onun vəziyyətini daha da çətinləşdirir. Vaqifin kədər və faciəsini dərinləşdirən yalnız saray mühitində təkliyi yox, həm də ümumiyyətlə, “gərđiđi-zəmanənin” axınına qarşı təkliyidir. Şairin “... Azərbaycan xanları bir-birilə vuruşur, rəyasət üçün ata oğulu, qardaş qardaşı öldürür, bir-birinin gözlərini çıxarır, elimiz, obamız xanların keyfi üçün qırılıb gedir, xanımınlar yanıb kül olur... Ürəyimiz çatlayır, amma bu fəlakətin qabağını ala bilmirik. Nə qədər çalışırsan, qəlbədeki yaranın sızılısını unutmaq olmur” kimi sözlərindəki yangı və şikayət ruhu da gərđiđi-zəmanənin güclü axını qarşısında özünün təkliyini, bir “heç mənziləsində” olduğunu yəqin etməyin nəticəsidir. Vaqif Vidadi ilə söhbətində “ömrür əzablı nəşədən yoğrulmuş tikanlı bir güldür... ömrürn nəşəsindən sevinən kimi, əzabını da toy-bayram sanmalısın” deyirsə də, ölkədəki davalar, tökülən nahaq qanlar, hakimiyyət üstündə gedən çəkişmələr qəlbini ağrıdır. O, şair dostuna: “... sən məni zahirən zarafat və şətarət içində görürsən, bunlar hamısı “əzbidamağıdır”, qərinəmizdə yaşayan bütün şairlərimiz kimi mənim də dərdim tüğyan edən vaxtı olur...” – deyər zəmanəyə etirazla dolu ürəyini açır. Yəni Vaqif “binası zor və hiylə üstündə qoyulmuş” gərđiđi-dövrəndən heç də az şikayətçi deyil, lakin müasirlərindən fərqli olaraq, insana, onun qüdrətinə daha çox inanır. Dünya Vaqif üçün fani deyil. O, həyatı “zöhd və təqva ilə keçirmək” fikrinin əleyhinədir. Vaqif “hər şeyin əlacı var”, – qənaətindədir. Lakin istənilən nəticənin çox uzaqda olması da “iti gözləri” ilə “mühitinin hər üzünü görəni” şairə gizli qalmır, o, inanır ki, hadisələrin ümumi gedişinə təsir etmək səyi mənasız deyil.

Ümumiyyətlə, romanda Vaqif əsrinin ən mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirən bədii surət səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Y.V.Çəmənşəminlinin romanda yaratdığı İbrahim xan surəti də canlıdır və öz prototipinə yaxındır. Romanın əsas ideyasının açılışı və süjet xəttinin inkişafı İbrahim xan surətinin inkişafı ilə möhkəm əlaqələndirilmişdir. Vaqif və İbrahim xan surətlərinin inkişafında bir dövrün iki cəhəti, növbələşən meylləri ifadə olunmuşdur.

Romanda xalq həyatının təsviri mühüm yer tutur. Yazıçı bu həyatı hərtərəfli canlandırmaq üçün mənalı təfərrüat və epizodlardan istifadə etmiş, xalq nümayəndələri Səfər, Kazım kimi dolğun bədii surətlər yaratmışdır. Vaqif-Kazım xətti də əsərdə maraqlı və mənalı işlənmişdir. Onların arasındakı yaxınlıq şairlə xalq arasındakı yaxınlığı xatırladır. Xalq yaradıcılığının bilicisi, sənədəftər olan Kazım sözü yerində deməyi,

söhbətlərini lətifə və məsəllərlə bəzəməyi bacarır. O, çətinə düşəndə Vaqifə müraciət edib, ondan məsləhət və kömək alır.

“İki od arasında” romanında Azərbaycan qadınının taleyi və həyatı maraqlı obrazların simasında mühüm bir məsələ kimi xüsusi diqqətlə izlənilir. Təsadüfi deyil ki, qadın məsələsi Y.V.Çəmənşəminlini bütün yaradıcılığı boyu olduğu kimi bu əsərində də ciddi məşğul etmişdir: Burada romanın baş qəhrəmanı şair Vaqifin əsas mövzu, təsvir və tərən-nüm obyektinin bütün gözəlliyi ilə Azərbaycan qadını olması həqiqəti də nəzərə alınmışdır.

Bütün böyük sənətkarlar kimi, Y.V.Çəmənşəminli də diqqətlə seçdiyi sözü yerində işlətməklə şüura və qəlbə təsir etməyi, onun mənə və estetik cəhətlərini vəhdətdə götürməklə fikri hərəkətə gətirməyi bacarır. Əsər boyu atalar sözü və məsəllərdən, əfsanə, nağıl və lətifə-lərdən, dilin arxaizm, dialektizm, varvarizm kimi xüsusi leksik ehtiyat vasitələrindən, məcazların müxtəlif növlərindən məqsədəuyğun, yerində bəhrələnmə romanın ideya-bədii təsirini daha da gücləndirmişdir.

* * *

Y.V.Çəmənşəminlinin ədəbi-bədii nəsrinə kimi, dramaturji, publisist, elmi-nəzəri əsərləri də olduqca maraqlıdır. Onun “Həzrəti-Şəhriyar” komediyası, “Altunsaç” ssenarisi, ideya-məzmun və bədii-estetik gözəl-liklərini bu günə qədər qoruyub saxlamışdır. Zaman böyük yazıcının bədii nəsrində olduğu kimi, bu əsərlərin də təravətini qətiyyənlə soldura bilməmişdir. Bu sözlər Y.V.Çəmənşəminlinin “Ana və analıq”, “Arvadlarımızın halı” kimi publisistik və “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kimi elmi əsərlərinə də aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” mövzusu Y.V.Çəmənşəminlinin həm bədii, həm də elmi-nəzəri yaradıcılığında əsas yer tutur. Ədib hələ tələbə ikən “Biz kimik?” sualı ətrafında ciddi düşünməyə başlamış, sonra isə məhz “Azərbaycan və azərbaycanlılar” adlı silsilə məqalələrlə mətbuatda çıxış etmişdir (“Millət”, 1918). Bu məqalələr Y.V.Çəmənşəminlinin sonrakı illərdə yazacağı “Azərbaycan və azərbaycanlılar” adlı böyük əsərin bir növ eskizi kimi qiymətləndirilə bilər. “Azərbaycan və azərbaycanlılar” on beş kitabdan ibarət olmalı

imiş. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” həmin kitablardan biri kimi İstanbulda yazılmış və çap etdirilmişdir. Ədib bu kitabı yazmaq üçün Əli Əmiri Əfəndinin və Bursalı Məhəmməd Tahirin kitabxanalarındakı materiallarından istifadə etmişdir. Bu kitabın çapı ərəfəsində M.F.Köprülü Türkiyə mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqədar silsilə məqalələrlə çıxış edirdi. Bu çıxışların arası kəsildiği vaxt “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı nəşr edilir. Bu kitab haqqında Türkiyədə bir-birinin ardınca 1922-ci ildə M.F.Köprülünün və Əbdülhəq Şünasinin maraqlı rəyləri çap olunur. Həmin ildə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” Parisdə də fransız dilində çapdan çıxır. Bu çapla əlaqədar Avstriyada professor Krelitsa mətbuatda müsbət rəylə çıxış edir. Beləliklə, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” ilk nəşrindən sonra beş il ərzində Türkiyədə, Fransada, Avstriyada, Ukraynada və müəllifin doğma vətəni Azərbaycanda yayılır və xüsusi diqqətlə qarşılır. Bunun bir səbəbi kitabda əhatə edilən tarixi, ədəbi, mədəni fakt və materialın yeniliyi və bütün bunların doğurduğu maraqla bağlı idisə, digər mühüm bir səbəb də vardı; bu, müəllifin elmi-tədqiqat metodu ilə əlaqədar idi. Bu kitabı ilə Y.V.Çəmənşəminli tam bir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yaratmaq iddiasından uzaq idi. Bu, ədibin öz əsərinə verdiyi addan da aydın görünür. Lakin aydın görünən bir cəhət də var ki, o da bu əsərində ədibin tarixi-müqayisəli metoddan istifadə etməsidir.

Tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metoduna milli ədəbiyyat tarixi yaradıcılığında ilk dəfə fransız professoru Qustav Lanson müraciət edib. Bundan sonra ədəbiyyat tarixi predmetinə baxış genişləniş. Bu vaxta qədər tarixi dedikdə ancaq qədim yunan ədəbiyyatı və qədim Roma ədəbiyyatı nəzərdə tutulurdu. Bundan sonra tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metodu əsasında milli ədəbiyyat tarixləri yaradılır. Ahmet Kabaklıya görə, Türkiyə ədəbiyyatında tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metodundan ilk istifadə edən alim M.F.Köprülü olub. Azərbaycanda isə bu, Y.V.Çəmənşəminliyə aiddir. Onun tədqiqatında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öz inkişaf xüsusiyyətləri, dövrləri, mərhələləri olan regionlara, ərazilərə bölünməyən, bütöv, vahid bir prosesdir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” məhz bu cəhətdən böyük yazıçının digər elmi-nəzəri, hətta tarixi-publisist əsərləri kimi, indi də olduqca aktualdır, milli ədəbiyyatımızın tarixinə və inkişafı prosesinə, dövrləşdirilməsi prinsipinə, ədəbiyyat tarixinin və ədəbi prosesin bütövlüyü və vahidliyi prinsipinə elmi baxışın başlanğıcı və örnəyi olaraq əlamətdardır. Tarixi-

müqayisəli prinsip, funksional prinsiplə yanaşı, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”in yeni nəşrində və bu nəşrə veriləcək elmi izah və qeydlərdə əsas götürülməlidir.

Y.V.Çəmənşeminlinin ilk kitabı 1911-ci ildə çap olunub. Bundan sonra ədibin sağlığında 24, 1956-cı ildən bu günə qədər isə 30-dan çox, cəmi 60-a yaxın kitabı nəşr edilib. Bunların içərisində ən əhatəlisi “Əsərləri”nin 3 cildən ibarət akademik nəşridir (I c. 1966; II c. 1976; III c. 1977). Oxuculara təqdim edilən bu yeni üçcildlik ədibin əvvəlki “Əsərləri” (1966–1977) üç cildliyindən xeyli dərəcədə fərqlidir. Hekayələri toplanmış birinci cildə Y.V.Çəmənşeminlinin rus dilində yazdığı ilk qələm təcrübələrindən də daxil edilmişdir. Yeni üçcildliyin ikincisində ədibin üç romanı – “Studentlər”, “Qızlar bulağı” və sovetlər zamanında “Qan içində” adı ilə çap edilib geniş yayılmış “İki od arasında” əsərləri verilmişdir. Yazıçı özü 15 dekabr 1936-cı ildə başlayıb, 19 aprel 1937-ci ildə tamamladığı bu romanı “İki od arasında” adlandırmışdı. Lakin bu adla romanı müstəqillik dövrünə qədər çap etmək mümkün deyildi. Odur ki, əsəri ilk dəfə çapa hazırlayan görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Ə.Ağayev romanda bir sıra ixtisarlar aparmış, onu dövrün hakim siyasi-ideoloji tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün bir növ “təmizləmişdir”. Yazıçının əsərinə verdiyi adı da həmin mülahizələrlə dəyişdirərək ona “Qan içində” adı vermişdir.

Sovet dövründəki bütün nəşrlərində oxuculara “Qan içində” adı ilə təqdim edilən roman ancaq müstəqillik dövründə öz yaradıcısının verdiyi adla çap olunmuşdur. Ancaq təəssüf ki, bu nəşrdə (2002) də tərtibçilərin səriştəsizliyi səbəbinə görə ciddi qüsurlara yol verilmişdir. Oxuculara təqdim edilən bu yeni nəşrdə müəllifin əlyazması əsas götürülmüş, bütün ixtisarlar bərpa edilmiş, əvvəlki nəşrlərdə yol verilmiş lüzumsuz “düzəlişlər”lə və əlyazmasını yanlış oxumalarla əlaqədar qüsurlar aradan qaldırılmışdır.

“Studentlər” romanı ilk dəfə müəllifin sağlığında – 1931, 1935, 1936-cı illərdə çap edilmişdir. Əsərin 1968 və 1976-cı il nəşrlərində, “İki od arasında” romanında olduğu kimi, yenə də siyasi və ideoloji “təmizləmə” məqsədi ilə bir sıra ixtisarlar edilmişdir. Bu yeni nəşrdə həmin ixtisarlardan törəyən təhriflər də aradan qaldırılmışdır. Bunun üçün

əsərin yazıçının sağlığında nəşr olunmuş nüsxələri (1931-1936) əsas götürülmüşdür.

“Əsərlər”in bu nəşrinin üçüncü cildi də yenidir. Bu cild 1977-ci ildə çap edilmiş üçüncü cilddən xeyli dərəcədə əhatəlidir. Bunun səbəbi yeni üçüncü cildə “Həzrəti-Şəhriyar”, “Altunsaç”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kimi məzmun və ideyaca dolğun, bunlarla yanaşı elmi-nəzəri aktuallığını qoruyub saxlayan bir sıra əsərlərin, maraqlı məqalələrin daxil edilməsidir.

Bu yeni üç cildlik Y.V.Çəmənzəminlinin əsərlərinin hələlik ən mükəmməl nəşri olub, geniş oxucu kütləsinin və mütəxəssislərin marağını tam təmin edəcəkdir, zənnindəyik.

Tofiq Hüseynoğlu

filologiya elmləri doktoru, professor

Hekayələr

ŞAQQULUNUN XEYİR İŞİ

Payız günü idi. Balaca şəhərin küçələrini duman bürümüşdü. Xırdaca evlər duman kimi görünürdü. Səs-küy yox idi; elə bil şəhər qəmə batmış idi. Bircə uzaqdan azan səsi gəlirdi. Bir az keçib qaranlıq düşdü; küçədən gedən adamların da ayağının şappıltısı kəsildi; xalq evlərinə çəkildi. Nalbənd Kərbəlayı Qurban da dükanını bağlayıb, “halva bazar”dan evə gəldi. Küçə qapısını yumruq ilə döyüb deyirdi:

– Köpək oğlunun yerində elə bil tufan qopub!

Və bərk-bərk kürkə bürünürdü. Kərbəlayının arvadı Nənəxanım səsə qapının dalına gəlib soruşdu:

– Kimsən?

Kərbəlayı acıqlı səslə cavab verdi:

– Hələ kimsən də deyir, axmağın qızı axmaq! Tez ol qapını aç, soyuq məni kəsdi!..

Nənəxanım qapını açıb, qayıtdı evə. Kərbəlayı Qurban da içəridə başmaqlarını çıxarıb, sitildəyə-sitildəyə qaçıb, evin ortasındakı ocağın qırağında oturdu və başladı əllərini qaynayan pitinin buğunda qızdırmağa. Soyuq kişini elə vurmuşdu ki, heç oğlu Şaqqulunun evdə olmadığını anlamırdı. Kərbəlayı Qurban əllərini qızdırıb, ayaqlarını da ocağın qırağına uzatdı və pitini iki qılçasının arasına aldı. Görünürdü ki, Kərbəlayı bir balaca qızışmışdı; çünki isti vurduqca burnunun suyu dayanmırdı, kişini təngə gətirirdi. Axırda başını əyib, ocağın qırağına burnunu belə bərk sildi ki, kül duman kimi qalxıb, Nənəxanımın başına töküldü.

– A kişi, dəli olmamısan, nə qayırırsan?

– Eh! Axmaq qızı axmaq! Məgər çöldən xəbərin yoxdur? Köpək oğlunun yerində elə bil tufan qopub!

Bir azdan sonra Kərbəlayı dəstəməzdan ötrü su istədi. Nənəxanım soyuğa baxmayıb, getdi həyəətə quyudan su çəkməyə. Kərbəlayı Qurban bir az bikar qalıb, sonra başladı köynəyinin qoltuqlarındakı və ətəklərindəki cücülərdən daşıyıb ocağın qırağında qırmağa. Biçarə heyvanlar ocağın qırağında pərakəndə olub hər tərəfə qaçışırıdılarsa da, yenə Kərbəlayının dırnağına rast gəlib, zəif canlarını ona qurban edirdilər.

Nənəxanım suyu götürüb, aftafada küncə qoydu və palazları geri qatladı. Kərbəlayı durub küncdə dəstəmaz aldı və cəld namaz qılıb, arvada tapşırırdı bozbaşı çəksin. Arvad dedi:

– A kişi, bircə səbir elə, qoy oğlun da gəlsin, bir yerdə yeyək, cümə axşamıdır, elə ölürlərimizin də ruhu şad gedər.

Nənəxanımın sözü kişinin ağlına batdı; sakit gəldi ocağın qırağında oturub, fikrə getdi və bir-iki dəqiqə də başını tərpedib üzünü arvada çevirib, başladı:

– Belə olmaz, gecənin yarısına kimi gəzməzlər, niyə demirsən oğul, vaxtında evə gəl?!

– Niyə gəlsin, a kişi? Evdə nə var? Qoy cahıldır, gəzsin! Evə götürüb ev toyuğu qayırmayacaqsan ki?

– Qandı da, qandı da! Axmaq qızı axmaq! Mən sənə demirəm ki, gətir ev toyuğu qayır. Deyirəm ki, gündüz bika-bika dükənlər qabağında gəzdidi bəsdir: gündüz qumarxanalarda küllənib, evin şeylərini aparıb uduzduğu kifayət elər. Barı gecə olanda xarabaya tez qayıtsın...

– Uduzmağının sənə dəxli yoxdur! Sənin şeyini aparmır ki, öz atam evindən gətirdiyim şeylərdir. Özüm verirəm ki, aparıb nə eləyir eləsin, təki qəm yeyib, ürəyinə xal salmasın. Bircə ondan savayı kimim var: elə əkib biçdiyim odur dayna! Bu da məktəbə qoymaq oldu ki, başını böyüdəsən...

– Heç bilirsən, Nənəxanım, mənim başıma nə gətirdin? İstəmişəm məktəbə qoyam qaradan başı çıxsın, demisən: vay, bircədir, oxuyar, ürəyi qısılar, ölər, məktəbdən çıxarmışam. İstəmişəm sənətə qoyam ki, avara qalmasın, demisən ki, o neynir sənəti, cavan uşaqdı, qoy böyüsün. İndi də belə, Nənəxanım? İndi də belə?.. Qoyarsan ki, mürtəd qızı mürtəd, oğlum mənim sözümə baxsın; onu eləmişəm mənə düşmən!..

– Yaxşı eləmişəm! Bir də yaxşı eləmişəm, əlimin də içindən gəlib. Ağzını təmiz saxla!

Kərbəlayı Qurban durub, “köpək qızının cavabına bax” deyə-deyə Nənəxanımın başına bir neçə yumruq vurdu və istədi belinə də bir iki təpik salsın, ayağı pitiyə ilişib bozbaşı ocağa tökdü. Bir dəqiqədə kül və tüstü otağı bürüdü...

Sabah Kərbəlayı Qurban tezdən durub, namaz da qılmamış istədi bazara getsin, arvad onu tutub dedi:

– A kişi, evdə çay, qənd yoxdur. Pul ver aldırım.

Kərbəlayı arvadı geri itələyib, söyə-söyə evdən çıxdı. Nənəxanım bir az fikrə gedib, pəncərənin qabağına yeridi, gün çıxıb ağacların başına şəfəq salmışdı; hava təmiz və çox soyuq idi. Bir də geri qayıtdı, əsnəyə-əsnəyə dalına bir çirkli və cırıq yorğan salıb oturdu. Ocağın halına baxdıqca gecəki işlər Nənəxanımın yadına düşürdü və öz-özünə deyirdi:

– Şaqqulunun gəzməyinin üstə mənəm başıma çox iş gələcək... Bir yana da baxanda kişi pis demir: “Gəzən ayağa daş dəyər”. Gərək yavaş-yavaş onun ipini çəkəm. Özünün də avara gəzdiiyi bəsdür; gedim bir tanrı bəndəsinin qızını gətirim, bəlkə küçələrdən daşına. Onun başına cilov keçəndən sonra mən də rahat olaram; daha kişinin kötəyini yemərəm. Həmi də gəlini olmaq da elə bir yaxşı işdir. Dünya da ölüm-itim dünyasıdır; bəlkə azarladım, bəlkə başıma bir iş gəldi; onda mənə kim qulaq asar. Gəlinim olmasa, damın altında qalasıyam ki, qalasıyam!..

Bu halda qapı açılıb, Şaqqulu içəri girdi. Şaqqulu iyirmi üç yaşında bir oğlan idi. Uzun burnu soyuqdan qızarmışdı və xırda gözləri yorğun baxırdı. Nənəxanım oğlunu görəndə yerindən atılıb başladı:

– Bıy, ay balam, haradasan? Niyə bikefsən, qurban olum?

Şaqqulu evi görəndə mat qaldı: bir tərəfdə çirkli mütəkkələr tökülüb, bir tərəfdə palazlar qovzanmışdı və ocağın ortasında piti dağılıb, bozbaşın ətləri külə tökülmüşdü.

– Yenə yoxsa kişi ilə dava-dalaş eləmisiniz, ay nənə! Nə üstə oldu, de görüm.

– Nə üstə olacaq, sənin üstündə. Deyir niyə gecələr gəzir...

Şaqqulu acıqlanıb nənəsinin sözünü kəsdı:

– Onluq nə var? Gəzirəm özümə. Vallah, boğazını quş boğazı kimi üzərəm!

Şaqqulu yuxusuz olmağa görə paltarlı yerə uzandı, üstünə bir çirkli yorğan çəkib, gözlərini yumdu və bir də başını qovzayıb, “vallah, boğazını quş boğazı kimi üzərəm” deyib, yatdı.

Bir neçə vaxt keçdi. Payız qurtardı. Qış da yavaş-yavaş qarı və soyuğu ilə ötüb keçdi. Bahar yavıqlaşdı; dağlar, səhralar yuxudan ayılıb göyerməyə başladı, ağaclar çiçək açdı; hava qızdı. Nənəxanım da evdə oturmurdu: cəhrəsini çıxarıb, həyətdə armud ağacının dibində qurmuşdu; axşamadək vızıldadırdı. Kərbəlayı Qurban işə getməyəndə həyətdə bir yerdə çay da içirdilər və çay içəndə fikirlərindən çox-çox şeylər keçirdi. Məsələn, arvad deyirdi:

– A kişi, heç bir Şaqqulunu evləndirmədin axır.

Kişi də ona cavab verirdi:

– Doğrudan, arvad, bir halal süd əmmişini tapsa idin, yaxşı olardı.

Bir gün yenə söhbət vaxtı Nənəxanım dedi:

– Ay kişi, ömür getdi, gün getdi, bircə toy eləmədin. Allaha heç rəva deyil ki, mənim taylarım hamama gedəndə boxçasını gəlini götürsün, canını sürtsün, yuyundursun, çıxanda da başmağını cütləsin; amma mənim gəlinim olmasın! Yox, belə olmaz, gərək Şaqqulunu evləndirək.

Bunun cavabında Kərbəlayı Qurban soruşdu:

– De görüm, sandığında nəyin var?

– Ay kişi, atayın goru haqqı heç zadım yoxdur. Nəyim var ki, ay başı daşlının oğlu?!

– Mənim, özün bilirsən ki, heç zadım yoxdur. Bəs nə qayıraq?

Bir neçə dəqiqə fikrə gedəndən sonra birdən Nənəxanım əllərini qovzayıb dedi:

– Tapmışam! Bir artıq palazımız var, onu sataq toy eləyək.

Kərbəlayı Qurban çubuğu doldurub almışdı ağzına və hərdən bir haxırıb, ağacın dibinə tükürürdü və arvadın sözünə qulaq asmayıb deyirdi:

– Axı mən də kişiyəm, qoy bir fikir eləyim.

Və sonra şəhadət barmağını alına qoyub və gözünün altınca arvada baxırdı:

– Bilirsən nə var, yoxsa yox?

Nənəxanım soruşdu:

– Nə var, a kişi?

– Hələ dur, dedi və neçə vaxtdan sonra,– arvad da olsan, yaxşı fikir eləmişən... ya... xşı... fi...kir...di. Sataq getsin. Mən palazı satım, sən də sabah məşşatəni tap, götür get qız axtarmağa. Bildin?

– Neyəcə bilmədim, ay kişi!..

Sabah ertə idi. Gün təzəcə çıxmışdı. Gözləri şəh ilə dolmuş çiçəklər yavaş-yavaş açılırdı. Armud ağacının dibində palaz salınıb və üstündə çirkədən qaralmış bir samovar qaynayırdı. Kərbəlayı Qurban, Nənəxanım və bir ayrı arvad oturmuşdular. Bu arvad güdəboy, adətdən kənar yoğun bir adam idi. Başı ağ, üzü qırışmış, burnunun qabağı da həmişə burunotu çəkməkdən göy olurdu. Bunun sənəti məşşətəlik idi. Yeri düşəndə noxudla fala da baxırdı; çöpçülükdə də mahir idi. Belə camaat arasında məşhur olmuşdu ki, yanına tez-tez azarlı da gətirirdilər. Bunlara məşşətə baxıb deyirdi:

– Bıy, nəyi var ki, ürəyində tikə qalıb, bu saat sığaram, ötər gedər işinə...

Bu arvadın adı Yetər idi.

Kərbəlayı Qurban çubuğu doldurub damağına aldı və Nənəxanımdan bir od istədi; o da samovardan maşa ilə bir od çıxarıb, çubuğun başına basdı və üzünü döndərüb Kərbəlayıya dedi:

– Ay kişi, niyə dinmirsən? Çubuğu sonra da çəkə bilərsən, bircə dillən!

– Sən atayın goru məndən əl çək. Mən arvad deyiləm ki, sizin işinizi biləm. Qaldı Yetərə, yanı o bilmir buraya Şaqqulunun xeyir işindən ötrü gəlib?

– Kişidi dayna, cavab verdi!

Bu sözləri Nənəxanım deyəndə Yetər ağzını yaşmayıb, qoca qoyun bağırın kimi güldü. Kərbəlayı Qurban çubuğu ağzından çıxarıb başladı:

– Ay balam, axır bir söz yoxdur deyim. Çayınızı için, gedin, bəlkə Şaqquluya bir halal süd əmmişini tapasınız. Baxın göyçəyini alın, üzüyola, fəqir və işlək olsun. Daha bir sözüm yoxdur; allah bu işdən bizə çox xeyir versin!

Yetər yaşmanıb dedi:

– Amin! Amin! Gün o gün olsun gəlinin sənə qulluq eləsin, başına dönüm, yazıqsan!

Nənəxanım çay töküüb bunlara verdi, bu halda Şaqqulu əlində bir aftafa çıxıb, həyəətə getdi və sonra üzünü ətəyinə silə-silə gəldi oturdu. Yetər yaşmanıb, yavaşca buna pıçıldadı.

– Qadan alım, gör sənə nə qız tapacağam.

Şaqqulu bunun üzünə dik baxıb və sonra qızarmış üzünü aşağı saldı.

Çaydan sonra Nənəxanım Yetər ilə çarşaba bürünüb, qız axtarmağa getdilər. Bir evə girib, iki evə girib, axırda elçilər getdilər birinə. İçəri gircək gördülər günün qabağında palaz salınıb, bir qız yun darmağa məşğuldur. Gəndən baxan kimi qız bunlara xoş gəldi və irəli yeriyib, su istəmək bəhanəsi ilə qızı danışırdılar. Qız cəld üstünü çirpib, qızara-qızara otağa qaçdı.

– Kimsiniz? Niyə gəlmirsiniz? – deyə-deyə qızın anası qonaqların qabağına çıxdı. Nənəxanım Yetərlə bir balaca otağa girdi. Otaq keçə və palazlarla döşənmişdi. Suvaqsız divarda qədim tüfənglər və qılınclar asılmışdı; rəflərdə pas basmış mis qablar üst-üstə yığılmışdı. Otağın küncündə bir dəyirmi masa görünürdü. Bunun üstünün qalın tozu masanın burada heç bir işə yaramadığını xəbər verirdi; çirkli pəncərədən az işıq düşməyə görə otaq qaranlıq idi...

Qonaqlar döşəklərin üstə oturdular. Qız bir azdan sonra əlində bir qab su qapıdan girdi. Elçilər qızı təzə paltarda görəndə heyran-heyran bir-birlərinin üzünə baxırdılar. Qırmızı paltar və üzünə tökülən qara zülflər qızın bədəninə daha da gözəllik verirdi... Qızın adı Pəri idi. Bunun gülüş sifəti və hər nə deyiləndə “bəli” deməyi elçilərə çox xoş gəldi. Yetər əlindən burunotu qabını cəld döşəyin altına qoyub, üzünü qıza döndərdi...

– Bıy, atam-anam boyuna qurban!

Pəri qızarmış üzünü aşağı saldı və suyu verib, o biri otağa girdi. Burada iyirmi altı yaşında, iri burunlu qız oturub corab toxuyurdu və hərdən bir əli ilə ocaqdan kömür götürüb qabağındakı samovara salırdı. Bu qız Pərinin böyük bacısı Sənəm idi.

O biri otaqda Yetər macal tapıb istədi söhbət açsın. Nənəxanımla bir-iki dəqiqə pıçıldaşandan sonra ev sahibinə dedi:

– Başına dönüm, doğrusu, yoldan keçirdik. İstədik burada bir az su içək, amma... qız bizə xoş gəldiyindən oturub qalmışdıq.

Bir dəqiqə sakitlik keçdi. Qonaqların üzündən cavab gözləmək məlum olurdusa da, ev sahibi həmişə dinməz baxırdı. Yetər yenə bədrundan burunotunu ovcunun içinə tökdü və iki barmağı ilə burnuna çəkib, əlini döşəyə sildi və bir-iki asqırıb, öskürüb, yenə dedi:

– Başına dönüm, bircə de görüm adın nədir? Sən yaxşı adama oxşayırsan.

– Məşədi Fatmadır.

– Bu su gətirən qızındırımı?

Məşədi Fatma yavaş səslə “bəli” deyib, başını aşağı saldı. Yenə sakitlik düşdü. Bu dəfə Yetər istədi mətləbi daha aşkar eləsin... Ona görə üzünü Fatmaya çöndərib dedi:

– Başına dönüm, Məşədi Fatma, Allahdan gizlin deyil, daha sən-dən niyə gizlin olsun; sənin qızın bizə çox xoş gəlib. Bunun da (əlini Nənəxanıma uzatdı) bir başıaşağı oğlu var; onu sənə nökrər verir. Təh indi özün bilərsən nə edərsən...

Bu halda Pəri əlində çay içəri girdi və çayı verib, nənəsinin işarəsi ilə cəld çıxdı. Nənəxanım dedi:

– Məşədi, sən bizi tanımırsan, biz də səni. Amma inşallah axırda görərsən biz necə adamıq.

Nənəxanım söz danışıdıqca Yetər də:

– Elə yaxşı adamdırlar, Allah bəndəsi. Bircə parça da çörəkləri var.

Məşədi Fatma həmişə fikirdə idi. Sifətində hərdən bir şadlıq görünürdü; amma elçilərə dürüst cavab vermirdi. Bunlar sual etdikcə ki, nə deyirsən, qızı verirənsənmi, deyirdi:

– Sizin xoş sifətinizə verməyə mən razıyam, amma görək uşaqların dədəsi də razıdırımı?

Elçilər çayı içib durdular ayağa getməyə. Və vədə verdilər ki, iki gündən sonra bir də gəlsinlər. Qonaqlar otaqdan çıxanda başmaqlarını Pəri cütləyib, yanında durmuşdu. Nənəxanım qızın üzünə həsrətlə baxıb, birdən gülə-gülə çənəsinə əlini uzatdı:

– Bıy, boyuna qurban olum, ay mənim balam!..

Gün orta idi. Müəzzin uca səslə azan verirdi. Kərbəlayı Qurban Nənəxanım ilə süfrənin kənarında üzü qibləyə əyləşmişdilər. Bunlardan o yana Yetər üzünü bürüyüb oturmuşdu və evin dalında Şaqqulu manqalın üstə kabab bişirirdi. Nənəxanım azanın səsini eşitcək bərk səslə Şaqqulunu çağırırdı:

– Şaqqulu! Şaqqulu, qurban olum, tez gəl!

Şaqqulu gələn kimi yanında yer göstərib dedi:

– Başına dönüm, azan deyilir; tez ol otur süfrənin başında, üzünü qibləyə çöyür, ömrün qırx gün uzansın!

Şaqqulu: “Ay kişi, sən atayın goru qoy görüm”, deyib, getdi kabab bişirməyə.

Çörək yeyildi. Kərbəlayı Qurban ayaqlarını uzadıb çubuğu almışdı damağına və hərdən bir ağzından halqa-halqa tüstü çıxarırdı. Şaqqulu pəncərəyə söykəni bığını bururdu. Nənəxanım Yetərlə söhbətə məşğul idi. Birdən Kərbəlayı ayaqlarını cəld çəkib soruşdu:

– Bıy, ay Yetər, de görək bu gün nə təhər oldu?

Yetər gülümsünüb, başladı:

– Kərbəlayı, sənə layiq bir yaxşısını tapmışıq; o sənin gəlinin olsa, daha dərdin olmaz.

Şaqqulu bu sözləri eşitcək, Yetərin üzünə zənn ilə baxırdı. Elə bil istəyirdi işdən tez xəbərdar olsun. Yetər yaylığına tez burnunu silib, yenə nağıl eləməyə məşğul oldu:

– Kərbəlayı, bir əyirən, bir toxuyan, bir odun, qurdun parası! Tahı belə şey olmaz! Özü də çox gözəldir; ağı ağ, qırmızısı da qırmızı; uzun boylu, saçı dabanında, uçuq evin dirəyi bir qızdır...

Yetər danışdıqca Kərbəlayı deyirdi:

– Çox yaxşı, çox yaxşı! Di tez olun kəbin kəsdirək!

Şaqqulu işdən xəbərdar olub, həyəətə girdi. Burada bir ağacın dibində öz-özünə deyirdi:

– Deyəsən məni doğrudan evləndirirlər. Əyər belədirsə, pis əhval deyil!

Gecə oldu, çıraqlar yanmışdı. Qız evində bərk söhbət var idi. Məşədi Fatma ərinə və oğlanlarına elçilərin gəlməyindən nağıl eləyirdi. Əri cavab verirdi:

– Mən kişini tanıyıram; öz işində kasıbkar bir adamdır. Amma oğlu bir az dələduzdur.

Onda arvad deyirdi:

– A kişi dələduz olanda nə olar; cahıldır, ağı başına gələcəkdir. Ver getsin, qızı saxlayıb un çuvalına tay qayırmayacaqsan ki... Məsləhətdir, ver başından rədd olsun!

Kişi Məşədi Fatmaya cavab verirdi:

– Hacının qızı, doğrusu, ürəyim gəlmir bu sövdəyə girim; elə havaxt fikir eləyirəm, heç başıma batmır.

– Ay kişi, elə sən əvvəldən ağlısız oldun. Sən yaxşı bilirsən ki, böyük qız çirkin olub, evdə qalıb. O elə bədbəxt olub, indi də istəyirsən ki, bu da belə bədbəxt olsun?!

– Yox, Hacı'nın qızı, bir iş də var: axır böyük dura-dura kiçiyi ərə vermək yaxşı deyil. Gərək əvvəl Sənəmi verək, sonra Pərinini:

– Eyy... ay kişi, heç iş bilən deyilsən, vallah! Böyüyü göstərsən axır almazlar. İndi Pərinini görüb bəyənilblər. Deyək ki, veririk. Kəbin kəsilsin, sonra köçəndə Pərinin əvəzinə Sənəmi köçürərik.

Kişi bir müddət fikrə gedib, sonra bərk güldü:

– Vallah, əgər şeytanın da ağılına belə fikir gələ. Doğrudan gərək belə ola, xa-xa-xa!.. Sabah elçilər gələndə deyir: “Başına dönüm, veririk; çox yaxşı adamsınız, vallah, veririk; sizdən yaxşı daha kimi tapacaqıq ki, gedək kəbin kəsdirək”!

Gün gündən keçirdi. Toy yavıqlaşdı. Kəbin kəsilməmişdi. Nənə-xanım gündə qapını, bacanı silib, süpürüb, təmizləyirdi ki, Şaqqulunun xeyir işi var. Amma Şaqqulu hələ nişanlısını görməmişdi. Yetəri havaxt görəndə deyirdi:

– Yetər, əyər qızı mənə göstərsən, sənə nə istəsən verərəm!

Yetər də deyirdi:

– Göstərəm, amma gərək nə versən qabaqcadan verəsən!

Onda Şaqqulu əlini cibinə salıb, kisəni çıxardırdı və deyirdi:

– Vallah, billah, çörək haqqı, nə istəyirsən alım!..

Axırda bir gün Şaqqulu Yetərə bir məxmər çəpkən vədə verdi ki, qızı göstərsin. O da razı oldu və dedi:

– Sabah ertə gələrsən bulağın üstə, qız suya gələcək. Mən kimin çiyininə əlimi qoysam, bil ki, nişanlım odur. Onda dürüst baxarsan.

Bu təhər Şaqqulu sabahı gün qızı görüb aşıqladı və səbirsiz toyu gözlüyüdü.

Sərin gecə idi. Ay dağın dalından təzə çıxırdı. Şəhərdən bir səs eşidilmirdi; guya camaat qaranlıqda mürğü döyüdü. Birdən şəhərin bir küçəsindən ucadan zurna səsi gəldi. Sonra ağaclar qızardı: bir məşəl görüdü, küçə işıqlandı. Camaat uca səslə salavat çöndərib, Kərbəlayı

Qurbanın evinə tərəf gedirdi. Gəlini ağ paltar geyindirib, ata mindirmişdilər və başını cıqçığa ilə bəzəmişdilər. Daldan yengələr və qatırlardakı cehizlər gəlməkdə idi. Zurnanın səsi “Allah, Allah” səsinə qarışıb şəhərə yayılırdı. Qatırların qumrovlarının “lüm-düm, lüm-düm” cingiltisi evlərə düşürdü. Səsə arvadlar yüyürürdü cehizləri saymağa; bəzi də dama dırmaşdı. Burada biri o birinə deyirdi:

– Ay Püstə bacı, başına dönüm, Allah sənə də qızına qismət eləsin, yazıqdır; evdə qaldığı daha bəsdir!

O da cavabında:

– Amin! Amin! Qadan alım, sənə də qismət olsun!

Gəlin gəldi. Bir neçə dəqiqə idi ki, otaqda tək qalmışdı; Şaqqulu hələ taxtapuşda gizlənmişdi. Sonra sağdışlar bunu aşağı endirib, saldırlar gəlin otağına və sonra qapını örtüb, başladılar yengələrlə pəncərədən içəri baxmağa. Şaqqulu qabağında ağ parçaya bürünmüş gəlini görəndə ürəyi bərk-bərk döyündü. Bihiss qaldı və ixtiyarı olmadı ki, bir söz desin. Bir neçə dəqiqə özünü toxdadıb, birdən başladı:

– Bıy!.. bura oturmağa gəlmisən? Niyə üzünü açmırsan? Axır...

Ürək döyünməsi qoymadı ki, sözünü qurtarsın. Yenə bir az dayanıb dedi:

– Bıy... Bıy!.. Tez ol, axır qapıda gözlüyürlər...

Şaqqulu yenə qızdan cavab eşitməyib, bir az irəli yeridi və bir az da özünü toxdadıb, lap irəli yeridi və əli titrəyə-titrəyə gəlinin örtüyünü açdı. Şaqqulu ağ parçanı kənara tulluyub, gəlinin üzünü görcək, cəld geri çəkildi və bir az da zənn ilə baxıb çığırdı:

– Bu o deyil! O deyil!

Sonra qapıya yüyürdü və Yetəri orada görüb, başına bir yumruq ilişdirdi:

– Ay köpək qızı! Bəs bulaqda göstərdiyin qız necə oldu? Bu deyil! Bu deyil!.. deyib qışqırdı.

Qapıdakılar Şaqqulunu tutdular və Kərbəlayı Qurban cibindən çubuğu çıxarıb, Şaqqulunun başına vurdu ki, niyə səs-küy salır.

Şaqqulunu tuturdular, tutulmurdu; cin atına minib, bar-bar bağırırdı, deyirdi:

– Mən istəmirəm; o deyil! Vallah ya onu öldürəcəyəm, ya Yetər köpək qızını!

Kərbəlayı Qurban bu sözləri eşitcək hirsli yüyürüb “köpək oğlunun dilinə bax, dilinə!” deyə-deyə Şaqqulunu birçəklədi. O da əlini

rəfə atıb, “köpək oğlu özünsən!” deyib Kərbəlayıya bir qazan salbası vurdu, Kərbəlayı da ona bir kəfgir qolazladı. Kəfgir də tərs kimi Şaqquludan ötüb, Nənəxanımın burnunu əzdi. Bir dəqiqədə bura bir-birinə qarışdı. Gəlin yengələrlə çölə qaçdı. İçəridə səs-küydən qulaq tutulurdu:

Hərdən bir Yetər də səslənirdi:

– Ay aman, kişinin başına yağlıqara gətirin, yağlıqara, yağlıqara!..

Birdən bərk şaqqıltı gəldi: pəncərə sınıb töküldü və çıraq da içəridə sındı. Elə bil qurbağanın gölünə daş atdın: səs-küy bir dəqiqədə kəsildi. Bircə Nənəxanım çığırırdı:

– Evin yıxılsın, qız verən! Üstünə od yağsın, qız verən!..

Yarım saatdan sonra gəlin başında iki qat çarşab ağlaya-ağlaya atası evinə qayıdırdı və deyirdi:

– Allah, mən sənin altında nə qayırmışdım ki, başıma bu iş gəldi?..

KƏNDƏN ŞƏHƏRƏ GÖNDƏRİLƏN BİR KAĞIZ

Nuriçəşmə, əvvəla səlamət üzrə bərqərar və paydar olasınız və saniyə hərəgah bu tərəfin əhvalını xəbər alsanız, şükür olsun Allaha, sağ və salamat varam və bir qədim yoxdur savayı sizin ayrılığınızdan qeyri. Xudavəndi-ələm bir vəsileyi-xeyir etsin ki, bir-birimizi bir də görək. Və bir də, köpək uşağı, qudurub yolunuzdan çıxmısınız. Sözümə-zadəmə qulaq asmırsınız. Allah qırmış, məni şəhərə gətirməyin, vallah, gəlləm sizi it unu kimi dağıdıb, atanıza od vuraram. Sizdən zəhləm elə gedir ki, görmək istəmirəm. Mən dəfə yazıram ki, oğul, oxuduğun daha bəsdir, gəl yanıma alış-veriş edək, qulaq asmırsan! Elə deyək oxudun, oldun pristay, nə çıxdı; qulluqdan bir gün qovsalar acından öləsən ki, öləsən! Oğul, gəl sən allaha bax, daşı ətəyindən tök, oxumağı qoy gəl buraya. Axır bilmirsən necə qazanlı sövdə eləyirəm; kənddə hər üzünü vurursan. Bu gün bir motal aldın dörd manata; başından satırsan, sonra dönüb yerinə su tökürsən. Bir az satıb, yenə su tökürsən. Ondan, təzə pendirin girvənkəsini alırsan altı qəpiyə, tökürsən motalın içinə, bir iki dəfə and içəndə, görürsən “axtarma” adına satılır. Xülasə, dörd manatlıq motal on beş manat pul çıxarır. hər şey elə belə: bu gün on dörd qəpiyə şəkər alıb qaynadırsan, içinə də bir az arı ölüsü, milçək ölüsü salırsan, görürsən girvənkəsi iki abbasıya xalis bal adına satıldı. Hər şey elə belə.

Bu gün bilirsən ki, tərəkəmə ildə bircə dəfə, bayram axşamı aş yeyir. Ondan, yığırsan keçə piyi, mal piyi, nə bilim, əlinə gələn şeyi qatıb əridirsən. Yağ rəngi vurub, saraldıb, girvənkəsi on şahıya kərə yağının adına satırsan. Elə hər şey belə. Məsələn, içilmiş çay qurusunu alırsan girvənkəsini iki şahıya, bir az soda vurursan rəngi qaralır, sonra çaya qatıb, Təbriz çayı adına girvənkəsi altı abbasıya göydə götürürlər. Tərtər düyüsünü alırsan, yarı da xırda düyü qatırsan, çöllüdü də, nə qanır, görürsən akulə düyüsü adına aldı apardı.

Oğul! Bir əttar, baqqal malından savayı ayrı şeydə satsan eybi yoxdur. Bu gün dükandır da, nüsxəbənd malı da saxlayırsan. Məsələn: gərçək yağdır, müşhildir, civə yağ, çaharşirə, babasil həbbi, göy daş, zırnıq, nə bilim, babına yağ... İndi bunları işlətməyi də bilirsən. Məsələn: keçələ civə yağ verirsən, heyzə olana müşhil, gərçək yağ, çaharşirə, xiyarçənbər, səna. Nə qədər də ayrı azar olsa elə babasil

həbbi ilə yaxşı eləmək olar. Xülasə, oğul, bir belə ki, pul mən qazanıram, vallah, heç pristavın babası da qazana bilməz!.. Bir də ki, müsəlmanlığından da çıxıb, gedib urus çörəyi yemirsən. Xülasə, oğul, başını bir tərəfi qırxılmış, bir tərəfi qırxılmamış olsa da, duymuyub gələsən.

Əz Tərəfi – Kabla Avdın

SƏRHƏD MƏSƏLƏSİ

– Mın dəfə deyirəm bu zəhrimar çəpəri çəkəndə öz xarabanızdan çəkin!

Bu sözlər ilə dəmirçi Kərbəlayı Ağca həyətin kənarına gəlib, “basaraq” Kazımın təzə çəkdiyi çəpəri uçurmağa başladı.

– Tərpətmə! Sənə deyirəm tərpətmə! Tərpətmə!

Bu sözlər ilə də “basaraq” Kazım yüyürüb Kərbəlayı Ağcanı tutdu. Kərbəlayı Ağca dartına-dartına:

– Mın dəfə deyirəm bu zəhrimar çəpəri çəkəndə öz xarabanızdan çəkin! – dedisə də, Kazım bunu buraxmadı:

– Bura mənimdir, buradan çəkəcəyəm!

– Xeyr, sənın deyil!

– Xeyr, mənimdir!

– Sənə deyirəm sənın deyil!

– Sənə deyirəm mənimdir!

– Xeyr, sənın deyil!

– Xalis mənimdir!

Kərbəlayı Ağca ürəyi döyünə-döyünə gözlərini “basaraq” Kazıma ağardıb, hirsli və titrəyən dodaqlarını bir-birinə yavıqlaşdırıb, güc ilə dedi:

– Allahu əkbər! Lənət sənə şeytan!

“Basaraq” Kazım da yorğun qaşlarının altından baxan xırda üzüm gilələrinə oxşar gözlərini bərəldib dedi:

– Niyə gözünü-zadını ağardırsan? Səndən qorxan yoxdur! De görüm hələ çəpəri niyə sökürsən?

Kərbəlayı Ağca acıqlı cavab verdi:

– Çox da yaxşı eləyirəm!

– Çox qələt eləyirsən!

– Qələti baban eləyir!

– Sənın həftadi-püştün eləyir!

– Babanın babası eləyir!

Burada artıq səs gəlmədi: qonşular tutuşdular. Qoçaq Kərbəlayı Ağca Kazımı qara quş kimi, boğazından aldı. Kazım da kümbə kimi əlləri ilə Kərbəlayı Ağcanın yaxasından yapışdı. Bir az dartsıldılar. Bir-

birinə qalib gələ bilmədilər. Kərbəlayı Ağcanın fikrində bu idi ki, çəkici zindana vuran kimi “basaraq” Kazımı çəpərə elə cırpsın ki, çəpərin taxtaları laxlasın. Amma olmadı: Kazım o qədər ağır idi ki, heç yerindən də tərpənmədi. Kazımın da fikrində bu idi ki, Kərbəlayı Ağcanın yaxasını tamam cırsın. Bunu Kərbəlayı gördükdə qəzəbli səslə dedi:

– Əlini yaxamdan çək!

Cavab gəlmədi. Bir də:

– Sənə deyirəm əlini yaxamdan çək!

Yenə cavab gəlməyəndə Kərbəlayı dartınıb, ona bir-iki yumruq vurdu. Dava şiddətləndi. Səslər ucaldı. Söyüşlər yağmağa başladı.

Kərbəlayı Ağcanın arvadı qara Ballı təzəcə bozbaşın kəfini alırdı, həyətdən bərk səs gəldi. Qasığı yerə qoyub, otaqdan çıxdıqda işdən xəbərdar oldu. Daha Ballının əlindən nə gələr: bir az o başa, bir az bu başa yüyürüb, bir az dizinə çırpıb, sonra yaşmandı və sağ əlini qabağa uzada-uzada çıxırdı:

– Adə, ey!.. Ay qırmızı! Kişinin yaxasını niyə cırırsan? Axır təzəcə tikmişəm!

Kərbəlayı Ağca arvadı görcək bir az ürəkləndi:

– Adə, gəl bu çəpəri sök!

Arvad ayaqyalın yüyürüb çəpərin taxtalarını silkələməyə başladı. “Basaraq” Kazımın arvadı Xırdaxanım bunu görcək, yaylığı başına atıb yüyürdü. Bunlar da birçəkləşdilər. Hərdən qara Ballının səsi gəlirdi.

– Ay qız! Eyy! Ay arvad! Dəli olmamısan çəpkənin qolunu niyə cırırsan?!

Axşam vaxtı idi. Məşədi Qasım və oğlu Əliqulu darvazadan içəri girəndə məsələdən xəbərdar olub, çəpərə tərəf yüyürdülər. “Basaraq” Kazımın oğlanları Qənbər, Sülü və qardaşı Zalış da burada hazır oldular. Daha durmaq yeri deyildi: Məşədi Qasım Qənbəri götürüb yerə çırpdı. Əliqulu çəpərdən bir taxta qopardıb Sülüyə qozlazladı və sonra birçəyindən tutub, qapaz döşədi. Zalış qaldı tək, bil-

mirdi nə qayırınsın. Əvvəl Kərbəlayı Ağcaya bir neçə təpik vurub, sonra Əliqulunu o ki, var döydülər. Məşədi Qasım Qənbəri gücdən salıb, Əliqulunun köməyinə gəldikdə Zalış ilə tutuşdular. Zalış buna bir badalaq atıb, yıxdı və Qənbəri də çağırıb bunu təpikləməyə başladılar. Sülü təklikdə Əliqulu ilə bacarmadı: Əliqulu yerdən qalxıb, Sülüyə bir ağac vurdu. Sülü başının qanı axa-axa Əliquluya aman verməyib, onu qucaqladı və iki əlli onun qulaqlarından tutub, yerə yıxdı.

Əliqulu lap candan düşmüşdü. Sülü şir tək onun üzünü yırtıb dağıttdı; bədənini ağac, daş, təpik və yumruqla əzizdirdi. Zalış Məşədi Qasımı döyməklə soyumayıb, tamam boğdu. Qənbər bir şey bacara bilmirdi: özü də kötəkdən şişmişdi. Kərbəlayı Ağca “basaraq” Kazımla çəpərin yanında qalmışdılar. Hərdən Kərbəlayı deyirdi:

– Ədə, əlini yaxamdan çək, cırsansın!

Kazım qulaq verməyib, Kərbəlayını təpikləyirdi: o da cavabında ona bir neçə qapaz vururdu...

Gün batmışdı, amma hələ qızartısı göydən çəkilməmişdi. Müharibə meydanında mərmər başlar əzilməkdə idi; qarınlar təpiklənməkdən ayran tuluğuna dönmüşdü. Başlar, gözlər şişmişdi, amma hələ ürəklər soyumamışdı: vuruşma davam edirdi. Yenə qara Ballının səsi gəlirdi:

– Ay qız, ey!.. Ay arvad! Dəli olmamısan, çəpkənin qolunu niyə cırsansın?!

Kərbəlayı Ağcanın köynəyi parça-parça olmuşdu, amma hələ “basaraq” Kazıma bir şey eləyə bilməmişdi. Kərbəlayı onu qıçından götürüb, yerə çırpmaq istəyəndə özü də yıxılıb, “xurcun tayı” düşürdülər və başlayırdılar torpaqda eşələnməyə. Kazım bir dürtmə vuran da Kərbəlayı Ağcanın qabırğaları batırdı; bu da acığından onun qulağını dişləyirdi...

Qonşuları “dana” Şükür pəncərəsindən neçə dəqiqə idi ki, davaya tamaşa edirdi. Bunun yoluq bığlarını və batıq yanaqlarını görəndə de-

yərdi: “Bu tutduğunu əldən buraxmaz; dırnağına keçənin başını-gözünü əzməmiş əl götürməz”...

“Dana” Şükürün “basaraq” Kazım ilə çoxdan arası yox idi: Kazım çəpər çəkəndə bunun da yerindən qəsb eləmişdi. Buna görə Ağcanın Kazıma qalib gəlməməyi buna çox əsər eləyirdi və könlündən bilaixtiyar dava keçirdi. Əgər Ağca tərəf qalib gəlsə idi, demək olar ki, Şükür sakitləşərdi. Bu da ki, naməlum idi: görürdü ki, qaranlıq kol-ların arasında vuruşurlar, çırpışırlar. Hərdən qulağına bir taqqılı səsi gələndə bilirdi ki, baş yarıldı; amma kimin başı idi, bilmirdi. Xülasə, “dana” Şükür bir az bunlara baxdısı da davam eləyə bilməyib, divardan asılan çomağı götürüb çəpərdən keçdi və çatan kimi elə vurdu ki, Kazımın başı qarız tək cırıldı. Bunu Zalış gördükdə bir daş götürüb, Şükürə atdı. Daş Şükürün sinəsinə dəyəndə Şükür yatdı və sonra qalxıb, Zalışa bir çomaq vurdu. Zalış da çəpərdən bir ağac qoparıb, Şükürün peysərinə yapışdıranda Şükür palaz kimi yerə sərildi.

Dava təzədən qızıxdı: başlar yarılmaqda idi; saqqallar yolunurdu; səs qonşu evlərə düşürdü. Bazardan qayıdan kişilər tamam buraya yüyürüdürlər və qohum qohuma, dost dosta kömək çıxırdı. Təzə başlar sınırdı, təzə dişlər tökülürdü.

Yarım saat çəkmədi şəhərin yarısı buraya cəm oldu; dalaşanları aralamaq qeyri-mümkün idi, çırpışma davam edirdi; gözlər təzədən qızıb, ürəklər təzədən döyünürdü; çomaqlar peydərpey enib qalxırdı...

Gecədən bir neçə saat keçdi. Xalq damlarda və ağacların dibində yatmışdı. Mühəribə meydanında sakitlik idi; iki tərəf də evlərinə çəkilməmiş idi. “Basaraq” Kazımın başını səriyib bir tərəfə yıxmışdılar; Zalışın qulaqları qarız qabığı kimi sallanırdı; Qənbər şişib dama dönmüşdü. Dəmirçi Kərbəlayı Ağcagilə çoxlu arvad yıqılıb, kərbəlayının batmış qabırğalarına qır-saqqız salırdılar. Məşədi Qasımın çanağından çıxmış gözlərinə süd sağırdılar; Əliqulunun yaralarına yağlıqara qoyulub, bağlanmışdı. Yaralananlar ufuldayıb, ilan kimi qıvrılırdılar və yuxudan ayılan şişmiş üzünü turşaldıb, zarıltı ilə deyirdi:

– Görək, qalsın səninlə mənimki. Həlbət buradan duraram!..

“Dana” Şükürün evindən bərk ağlaşma səsi gəlirdi. Şükürün dirilməyinə ümid yox idi; başının qanı yağlıqaranı götürüb gedirdi. Yaraya peyin doldururdular, o da fayda vermirdi..

Bir saat da keçdi. Ay ağacın dalından yuxarı qalxdı. Xoruzlar banlaşdı. Səs Şükürgildə daha da şiddətləndi: Şükür ölmüşdü.

Ayrı yerdən səs gəlmirdi. Kərbəlayı Ağcanın çırağı sönmüşdü. “Basaraq” Kazımgildə hamı həzincə-həzincə xoruldaşdı. Bircə qara Ballı cırıq çəpkəni çirağın qabağında o tərəfə-bu tərəfə çevirib deyirdi:

– Qadan alım, qudurmuş arvad gör təzəcə çəpkəni nə kökə qoydu!..

1909

CƏNNƏTİN QƏBZİ

1

Başmaqçı usta Ağabala Veylabad şəhərində beş kişinin biri idi; saleh, salim, mömin, Allah bəndəsi bir şəxs idi. Bir adam yox idi ki, onun saqqalına həsəd aparmasın. Doğrudan da, usta Ağabalanın saqqalı gözəl saqqal idi: qara atlas parçası kimi üzünün iki tərəfini tutub gicgahlarına getdikcə ucları nazilir, gözəl bir surətdə qulaqlarına yapışırdı. Heç kəs usta Ağabala kimi saqqal saxlaya bilməzdi: xalq həftədə bir dəfə həna yaxsa idi, usta iki-üç dəfə yaxardı; nə hikmət vardısı da həmişə hənanın üstünə qoz yarpağı döşəyib, bir neçə saat yerindən tərpənməzdi.

Bikar olan vaxtı, göürdün, usta özünə bir neçə də yoldaş tapıb, şəhərdən çölə “başmaq seyrinə” gedir. Burada çubuqlar çəkilib, keçmişlər yada gətirilirdi. Birdən biri deyirdi:

– Yadındadırmı, usta Ağabala, bir dəfə bildirçin götürüb xanın yanına döyüştürməyə getdik. Mənim bildirçinim buraxılan kimi xanın kimi qovdu. Rəhmətlik xan qəzəblə bildirçinimi tutub, boğazını üzdü, dedi: “Dur buradan get, bir də buralara bildirçin-zad gətirsən, saqqalının tüklərini bir-bir yolduraram!” Xa-xa-xa!.. Usta Ağabala, ondan sonra mən bir də xanın üzünü görmədim.

Usta Ağabala bir az gülüb deyirdi:

– Eyyy! Elə xeyir-bərəkət də o vaxtlarda idi.

Bundan sonra bir ayrısı başlayırdı:

– Rəhmətlik xanın mənimlə arası çox kök idi (indi kök olmasın!). Zorxanada xan da bizimlə işlərdi. Paltarlarımızı tamam çıxardıb, adama bir fitə tutardıq, sonra on-on beş girvənkə gələn ağac milləri atıb-tutar, oynadardıq. Günümüz elə zorxanada keçərdi. A kişi, onda ucuzluq idi – bir pənəvatla iki gün güzəran edilirdi... Bir gün xan mənə baxıb dedi:

– Vallah, kərbəlayı, səninlə gülüşəcəyəm!

Dedim:

– Xan, başına dönüm, mən nəkarəyəm ki, sənənlə gülüşəm?

Dedi, olmaz ki, olmaz! Xülasə, əlacım kəsildi, elə zorxanada tuşduq. Çırpışa-çırpışa bir az fırlanmışdıq, vallah, xan geri çəkilib mənə elə bir yumruq ilişdirdi ki, divara yapışdım... Bir saat özümə gəlmədim...

Belə-belə “başmaq seyrleri” az olmazdı. Bəzən usta Ağabala şeyxilər mollası Ağa Əliəsgər ağanın dəstəsinə qoşularaq gəzməyə çıxardı. Həmişə də “baş qovurma” oyunu oynardılar: usta oturur və mollalardan biri qurşağını açıb bir ucunu ona verərdi, o biri ucunu da özü tutub ustanı hücum edən mollalardan təpiklə müdafiə edərdi.

Bir hadisə heç usta Ağabalanın yadından çıxmazdı: bir dəfə yenə “baş qovurma” oyununda axund Əliəsgər ağa qazının qısıla-qısıla gələrək ustanın yanına girməsini görür (Əliəsgər ağa, maşallah, oyunda çox mahirdir; qazı min il “baş qovurma” oynasa, ağaya çatmaz). Xülasə, qazının qısılarlaq gəlməsinə ağa zahirən mənə verməyib, bir az da irəli gəlməyə imkan verir, sonra birdən dönüb bir təpik vurur, qazı diyirlənib çuxura düşür. Bundan istifadə edib, bir ayrı molla hücum qalxır. Qoçaq Əliəsgər ağa bunun da hücumunu dəf edərək, cavab verdikdə, ayağı mollanın yaxasına keçir, biçarənin ləbbadəsi iki parça olub yerə düşür...

Əliəsgər ağanın bu rəşadəti usta Ağabalanın yadından heç çıxmazdı. Bunu usta nağıl etdikdən sonra fəxr ilə deyirdi: “Maşallah, ağa Əliəsgər ağa kimi molla ola bilməz: onun vüqarı, şücaəti, gücü vergi kimi bir şeydir!..”

Zənn edirəm, usta Ağabala axund Əliəsgər ağanı dünyada hamıdan çox istəyirdi; bir gün olmazdı ki, onu görüb əlindən öpməsin; özünü də görməşəydi, axundun evini uzaqdan da olsa görüb ziyarət etmək vacibətdən idi. Axund ustanın və balalarının qətlinə əmr etsəydi, usta Ağabala özünün və uşaqlarının qanını ağanın yolunda məmnuniyyətlə sirab edərdi.

Bir gün şəhərdə üsulilər ilə şeyxilər davası olacaq, – deyə şeyxilər cərəyan edirdi. Usta bu xəbəri eşidər-əşitməz babadan qalma köhnə qılıncı taxtapuşdan endirdi, quyruq ilə pasını təmizləyib, günəşə qoydu. Usta and içirdi ki, “bir iş üz verən kimi” o, paslı qılıncı ilə yüz üsuli başı yaracaq.

2

Orucluqda şeyxilər məscidində (şəhərimizdə şeyxi, üsuli, kərim-xani kimi neçə dini fırqələr, hərəsinin də özünə məxsus məscidi var) Əliəsgər ağaya pul yığılanda əvvəlcə mənəbərə tərəf qırmızı dəsmala bükülü bir şey göndərilərdi. Mənəbərin alt pilləsində duran tələbə onu alıb, kəməli-mərifətlə açar, içindən bir parça cındıra bağlı pul və iki

cüt əla başmaq çıxarıb yuxarı qaldırardı. Sonra uca səslə çığırardı: “Usta Ağabala kəfşduz bir imperial və iki cüt başmaq verdi. Başmağın bir cütü ağa üçün, bir cütü də külfəti üçündür. Allah-təbarəkü-təala onu dünyada yer-göy bəlasından hiş eləsin və axirətdə də cənnət hürilərindən məhrum qoymasın!”

“Amin!” səsi məscidlə bir olardı.

Ustanın neçə həftəyə başa gətirdiyi başmaqlar məsciddə əlbəəl gəzərdi. Əvvəl mənəbər in ətrafına toplanan molla və seyidlər başmaqlara tamaşa edərək, dabanlarında yazılan: “Əməli usta Ağabala mübarək başəd” sözlərinə əhsən deyərdilər. Mollalardan o yana oturmuş hacılar başmaqların hər tərəfinə mahirliklə tutulmuş güləbətini görüb, matu mütəhəyyir qalardılar. Başmaqlar məscidin aşağısına getməzdisə də, oradakı kərbəlayılar, məşədilər və qeyri aşağı sinfin adamları başmaqların göyçəkliyini təsdiq edib, ağızlarını marçıldadardılar. Səqfin yavıqlığındakı arvad yerlərində belə pərdələr qalxıb, hənəli əllər ustani göstərirdi...

Usta bunları gördükdə şadlığından nə edəcəyini şaşırırdı: gah qalxıb özünü camaata göstərir, gah papağını çıxarıb araçqınını düzəldir, axırda öz-özünə gülümsənib sakit olurdu.

Bu xoşbəxt zaman çox davam etməzdi; bir dəqiqədən sonra tələbə camaata bir ayrı adamın şey və ya pul verdiyini elan etdikdə məscid ustani yaddan çıxarardı. Ağaya yüzlüklər bəxş edən, atlar, inəklər vəd edən, ipək əba, xəz cübbələr bağışlayan adamlar çıxardı... Bunları gördükdə ustada artıq şadlıq nişanəsi qalmazdı; ürəyindən soyuq qan axardı. O zaman fəqirlik ona əsər edib başı xəyalat ilə dolardı. Kişini fikir elə götürərdi ki, məsciddən belə xəbəri olmazdı. Xəyalat aləmində birdən pul tapır, evlər tikdirirdi; məsciddəki adamları oraya qonaq çağırır, qızıl qablarda onlara xörək veririrdi. Qonaqlıq qurtaran kimi, nökərlər qızıl məcməilərdə daş-qaş aparıb Əliəsgər ağanın qabağına qoyurdular. Sabah cəmi şəhər usta Ağabalanın fəzilətlərini danışırdı. Şəhərdə qonaqlıq olanda, ona həmişə yuxarı başda yer göstərirdilər, ağanın qulluğunda əyləşirdi. Burada birdən usta əlini cibinə salıb bir yüzlük çıxarır və xəlvətcə ağaya verib deyirdi: “Mən ölüm, bunu cibinə qoy!” Ağa pulu alıb gülümsəyirdi...

Usta Ağabalanın xəyalatdan ağzı bal dadır, şadlığından gözləri qıyılırdı. Yanındakı adamlar: “Ay usta, yadına ləbləbi düşdü, nədi? Ağzını niyə elə edirsən?” – deyə ustani xəyalatdan oyadırdılar.

Deyilənə görə, usta Ağabala ağa ilə siğə qardaş imiş, ağa ustanın xatirini belə istəyirmiş ki, onu özü ilə cənnətə aparmağı da vəd edibmiş.

Bir gün axşam çağrı usta Ağabala evə gələndə arvadına dedi:

– Ə, bilirsən nə var? (Usta arvadını adı ilə çağırmağa utanır, arvad da ona “Ağabala deməkdən çəkinərdi, bir-birini “ə” deyər çağırırdılar. Bir də görərdin, quzu mələşməsini andıran səs gəldi: onda usta ilə arvadının söhbət eləməsi bəlli olurdu).

Arvad cavabında:

– Ə, nə var?

– Ə, vallah, axır deməyə qorxuram.

– Yox, qorxma.

– Əşi, vallah qorxuram.

Arvad qorxa-qorxa:

– A başı daşlının oğlu yoxsa vay xəbəri gətirmisən?

– Yox, əşi, yox! Belə, xeyir işdir, amma, vallah...

Arvad kişinin sözlərini kəsərək:

– Ə, indi mən sənənin əlindən almayacağam ki?!.. De görüm nə tapmışsan?

Usta bu sözlərdən sonra ətrafı diqqətlə süzüb, başını arvada tərəf əydi və yavaş səslə:

– Ə, bax, heç kəsə demə ha!.. Ağa Əliəsgər ağa...

Kişi bir az duruxub, geri çəkildi:

– Ə, sən də elə çox çörək yeyirsən ki, səndən heç gözümlə su içmir!

Arvad döyükmüş:

– A kişi, dəli olmamısan, çörək nədir? De görüm yoxsa qardaşlığımın başına bir iş gəlib?

– Ə, yox!

– Ə, bəs nə var, de görüm?

Usta bu dəfə başını arvada tərəf bir az cürətlə əyib, yenə cəld çəkilərək dedi:

– Vallah, sən də elə çox çörək yeyirsən ki, “mənə buğda, mənə buğda!” deyəcəksən, ikimizi də sürüyüb Adəm ilə Həvva kimi çölə salacaqlar.

Arvad yenə bir şey başa düşməyib, kişinin dəli olmasından şübhələndi:

– Əşi, cin-zad səni vurub aqlını-zadını şaşdırmayıb ki, hədərən-pədərən danışsın; buğda nədir?

Usta bir az fikrə gedib, sonra acıqlı:

– Vallah, sən çörəyi çox yeyirsən, mən sənin oduna yana bilmərəm! – deyib evdən çıxdıqda arvad cəld yüyürüb onu tutdu:

– A kişi, dəli olmamısan, de görüm nə demək istəyirsən?

– Yox, vallah, deməyəcəyəm!

– Ə, sən allah!..

– Vallah, deməyəcəyəm!

– Yox, deyəcəksən!

– Hə, mən sənə deyəcəyəm, sən də arvadlığına salıb oraya gedəndə “Mənə buğda, mənə buğda!” deyəcəksən.

– A kişi, dəli olmusan, bircə de görüm nə olub?

Çox deyişikdən sonra kişi arvadını işdən xəbərdar etdi.

Arvad əllərini bir-birinə çırpıb, həddən artıq şadlıqla:

– Boy, bunda nə var! Vallah, “çörək yemə” deyirlər – yemərəm.

Deyirəm, görəsən nə deyəcək! Bir də orada yemək olmaz ki, orada hər bir şeyi iyləyib doyurlar.

Usta papağını alnına yeridib, gülə-gülə:

– Amma, arvad, kefimiz olacaq ha!..

– Deyirəm, ə, elə həmişə orada olacağıq dayna?

– Həmişə, həmişə! Belə kef var, kef!

Arvad kişini götürüb, pəncərənin qabağındakı döşəyin üstündə oturdu:

– Ə, bircə burada otur; səndən bir-iki söz xəbər alacağam. Bircə de görüm, orada cəhrə, yun-zad var, yoxsa...

– Yox, əşi, heç zad yoxdur! Yaxşı huri, qılman – belə şeylər var. Belə kef! Özü də ayrı adamları ora qoymazlar, biz ağanın səbəbinə gedəcəyik, ya özü aparacaq, ya qəbz verəcək... Bax, heç kəsə demə ha!

“Qəbz” sözündə arvad bir az fikrə getdi: “Behişt, indi, bir hamam kimi yerdir. Necə isti su hovuzunun qapısına camadar qoyurlar ki, arvadlar suyu dağıtmasın, indi orada da qapıya bir adam qoyacaqlar ki, içəri erməni, rus girməsin... Biz ki, ağanın qəbzini göstərəcəyik, onda qapını açıb bizi içəri buraxacaqlar...”

Burada arvad dadlı-dadlı gülümsənərək, üzünü usta Ağabalaya tutub sordu;

– Ə, orada, yəni deyirsən, qılman-zad da var, dayna?

Kişi acıqlı-acıqlı:

– Var! – dedi.

– Ə, sən atanın goru, acığın tutmasın, bircə de görüm onlar nə yeyir?

– Arvadın başı olmaz budur ha!.. Onlar neylir yeməyi? Onların özünü yeyərlər! Xa-xa-xa!

– A kişi, vallah, ağanın macalı olmaz; dalınca o qədər adam gedəcək ki, onda qıl körpüdən keçə bilmərik, hamımız (dilim-ağzım qurusun!) cəhənnəmə töküllük.

– Hımmm! Allahu-əkbər, deyir, ağa Əliəsgər ağanın yanında biz cəhənnəmə düşəcəyik! Ə, salavat çevir, qoyarmı düşək? Vallah, yüz min adam olsa, düşmərik, elə əbasının bir ucu bizdə olsa, bəsimizdir!

– Vallah, a kişi, yaxşısı budur ki, elə bizə kağız versin. Bax, sənə vəd verib, vaxt ikən get al, sonra yadından çıxar.

Arvadın sözləri deyəsən usta Ağabalanın ağına batdı; bir az saq-qalını tumarlayıb dedi:

– Onda gərək qabaqcadan hamama gedim, yoxsa napak qəbz almaq olmaz!

Arvad cavabında:

– Yaxşı, nə edirsən et, amma bir az tez get!

4

Usta Ağabala hamama tərəf getmək də idi. Payız küləyi ağacların əlvan rəngli yarpaqlarını budaqdan-budağa salırdı. Göydən qara zəhmli buludlar sallanmışdı. Bunlar qiblə tərəfə getdikcə nazilir və dağlara yavıqlaşdıqda kənarları ağarıb gümüş kimi parıldayır. Usta getdikcə qabağından küçəyə tərəf pəncərəsiz evlər, sınıq-sökük divarlar, dar, eniş-yoxuş küçələr... bir-bir gəlib keçirdi. Usta fərəh dənizində dalğalanaraq, ayağı çuxura düşüb tez-tez başmağının çıxmağı, papağının tullanıb, alınına yeriməsi və ya qalxıb təkrar peysərinə düşməsi nəzərinə belə gəlmirdi.

Usta o qədər qeydə qalan idi ki, rast gəldiyi şeylər ona təsir etməmiş olmazdı. Birdən küçəyə düşmüş it, pişik və başqa heyvan meyit-

lərini gördükdə belə düşünürdü: “hələ itlərə allahın qəzəbi keçib, bunlara behişt yoxdur; görəsən, o yazıq pişiklərə kim cənnət qəbzi verəcək!”.

Pişik meyidindən sonra toyuq meyidi çıxanda usta bir az da toyuğun qeydinə qalırdı: “Görəsən, toyuq da behiştə gedəcəkmi? Ona da qılman verəcəklərmi? Bəlkə, toyuqdur, bilmədi, buğdaya bir dimdik vurdu, görəsən, onda ona nə edərlər..?”

Özünə verdiyi bir sıra suallara cavab arayırkən, bir də usta döşünə bir cüt eşşək qulağı toxunduğunu duydu–yüklü ulağa rast gəlmişdi. Küçə dar olduğundan heyvan güc ilə keçirdi. Usta Ağabala məəttəl qaldı–ya geri dönməli, ya da ulağın altından və ya üstündən keçməli idi. Usta geri dönməyə tənbellənib eşşəyin altından zorla keçib getdi.

Küçə bazara çıxırdı. Bura qaranlıq idi, hisli–paslı dükanlardakı tacirlər güc ilə görünürdülər; kimi hesab dəftərlərini yığib evə hazırlaşır, kimi dükanı bağlayıb dua oxuyaraq qıfılı püfləyirdi. Yalnız baqqal çömçə ilə qazandan qatığı götürüb qaba səslə: “Qatığa gəl, qadan alım! Qatığa gəl!” – deyirdi. Başqası: “Qarpız qurtardı, qalmadı!” – deyər bağırırdı.

Usta bazarda dayanmadı – günəş batırdı. Orada duran hambalların arasından cəld keçib sol tərəfdə görünən məscidə tərəf getdi. Qoca müəzzin əlində bir arşın müstük, məscidin önündə durmuşdu. Məscidin alçaq qapısından hamballar motal və başqa baqqal malları çıxarırdılar: məscid sərin olduğundan buranı baqqallar icarəyə götürüb, içinə şey yığırdılar.

Usta Ağabala məsciddən o tərəfə bir neçə qədəm atıb hamama rast gəldi. Hamamın alçaq və uçuq divarları böyük günbəzlərə söykənərək yüz illərdən bəri bu hal ilə dayanırdı. Bu hamama çox xanlar gəlib–getmişdi. Çox mollalar sübh vaxtları burada istirahətdə bulunmuşdular; minlərcə kişilər saqqallarına hənə bağlayıb həyatının çox hissəsini burada yatmaqla keçirmişdilər... Hamısı da məhv olub getmiş, hamam isə həmişəki dəbdəbəsində yaşamada idi və minlərcə mömin kişiləri fani dünyadan haq dünyaya yola salmağa hazır idi.

Hamamın qapısının üstündəki yazılar tamamilə silinib getmişdi. Yalnız iri xətlə yazılmış “Hamam xeyli xubəst” sözləri görünürdü. Bunlardan aşağıda bir pəhləvan çəkilib boğuşan şirlərə tamaşa edirdi. Şirlərdən birinin quyruğu yağmurdan silinib yox olmuşdu. Quyruqsuz

şir də ustanı fikrə daldırdı: “Görəsən bu şirin quyruğu belə imiş, yoxsa o pəhləvan kəsib? Qiyamət olanda bəs pəhləvan şirin quyruğunu haradan alıb verəcək?” – deyib pillələrlə aşağı endi və rütubətdən göyərmiş qapını taqqıltı ilə açıb içəri girdi.

Ustanın ilk gözüne görünən su küpü oldu. Ondan o yana palçıqdan tikilmiş səkidəki ocağın qırağında qırmızı saqqal bir kişi oturub mürgü döyürdü.

– Salam əleyküm!

Usta Ağabalanın səsinə hamamçı dik atılıb, az qaldı ocağın üstündə qaynayan pitini töksün, sonra salama cavab verib, ustanın halını xəbər aldı. Usta ortadakı soyuq su hovuzunun yanında keçib keçə ilə döşənmiş səkinin üstündə oturdu, hamamçıdan dəllək xəbər aldı. Bir həftə idi ki, usta, dəllək yanına getməmişdi – başını tüklər deşirdi; saqqalı da pərişan görünürdü – artıq-əskiyini düzəltmək lazım idi.

Hamamçı qapıdan bir neçə dəfə “Kərbəlayı Qulu” deyər çağırırdı, gəlib oturdu. Bir azdan sonra dəllək hazır oldu və yetişən kimi balaca güzgüsünü ətəyi ilə təmizləyib, ustaya təqdim etdi. Kərbəlayı qısa boylu bir kişi idi. Onun qızarmış burnu nazik bığlarının ortasına qədər uzanmışdı. Birdən ustanın burnundan bir naehmal damcı düşsəydi kişinin düz alt dodağında bənd olardı və qışda da həmişə buz bağlardı. Onun üçün Kərbəlayı Qulu başını ördək başı kimi tez-tez irəli uzadıb silkələr, naehmal damcılar yerə tökülüb rədd olardı.

Kərbəlayı Qulu çox şey bilirdi; təbabətdə də mahir olduğu şübhəsiz idi. Qarın ağrısının qan artıqlığından olduğunu bilirdi, dərhal azarlıının arxasını çərtirdi; boğaz ağrayanda peysərə həcəmət yapışdırırdı: ildə bir dəfə yaz vaxtı müştərilərdən qan alırdı – “Yazda bəlgəmiyyət bədəndə qaynar, rütubət tərپəşər, qan ayılıb, cuşə gələn zaman bədəni təmizləmək lazımdır” – deyirdi. Məhərrəmlikdə kərbəlayı altı aylıq uşaqların başını çərtirdi, qan çıxmıyanda uşağın peysərinə biriki şapalaq cırpan kimi, qan görükərdi. Qan da olmasaydı, sarı, bulanıq su sızardı. Onda uşaq sahibinin nəziri də qəbula keçərdi. Amma ayrı dəlləklər bunu bacarmırdılar; uşağın başını qarpız kimi paralayırlar, qan çıxmır; nəzir də qəbula keçmir... Xülasə, kərbəlayının heç bir eybi yox idi; mahir, qabil, kamil, aqil, məsələsində alim bir şəxs idi.

Usta Ağabala güzgüyə baxdıqdan sonra saqqalının hənaya da ehtiyacı olduğunu duyub, hamamçıya hənə almağı tapşırırdı.

Kərbəlayı Qulu usta Ağabalanın uzun papağını çıxartdı və başını su ilə islatdıqda ona bir neçə sual verdi; zəmanənin dəyişilməsindən bir az danışdı, dərin “ah!” çəkəndən sonra ülgücünü belindəki qayışa çəkib, tərəş etməyə başladı. Usta Ağabalanın başının yarısı tərəş olunmamışdı, bir də Kərbəlayı Qulu geri çəkilib dedi:

– Usta, axır başıma bir iş gəlib.

Usta gözüünün altınca dəlləyə baxıb, yenə başını aşağı saldı. Dəllək bunu görüb, sözüünə davam etdi:

– Dünən gecə namaz üstə çox dualar oxudum, allah təbarəkütəladan çox istiğasələr elədim... Ay usta Ağabala, daha bizim əlimizdən bundan savayı nə gəlir? Dünya işinə başımız qarışıb, axirət lap yaddan çıxıb... xülasə, gecə yatdım...

Bu sözlərdən sonra Kərbəlayı Qulu bir az geri çəkildi və başını irəli uzadıb silkələdi, naehmal damcılar tökülüb rədd oldu.

Bir neçə dəqiqə sükut etdikdən sonra dəllək eyni ahənglə sözlərinə davam etdi:

– Usta Ağabala, and olsun səni, məni xəlp eləyəne, gördüm bir səbətədi, bilmirəm təndirdi, nədi, bunun qırağında durmuşam. Bir acıqlı adam gəlib mənə bir təpik vurdu, səbətə düşdüm. İstədim çıxıram, bir də qurban olduqlarımızdan biri gözümə görükdü. Usta, and olsun getdiyim ağaya! Bir əl gəlib məni səbətdən çıxartdı, ağzıma da bir dolma qoydu. Amma, usta, onu deyim ki, dolmanı yeməmiş ayıldım, gördüm sübh açılır, həyətdə xoruzlar banlaşır. Usta, kişi gərək doğru söz danışsın – tikə hələ ağzımda qaldı, daha yeyə bilmədim...

Usta Ağabala yavaş səslə:

– Etiqadın kamildir, ruzin kəm! – deyib fikrə qərq oldu.

Kərbəlayı Qulu usta Ağabalanın saqqalının altını qıraraq:

– Biz üzqara bəndələrin əlindən nə gəlir ki, – deyirdi, – Allah-təladan nə qədərənib o olacaq. Məni kəmrüzi xəlp eləyib, o öz əlindədir, lap ac-çılpaq qoysa sözüüm nədir?!..

– Ay kərbəlayı, yavaş, boğazımı kəsdin! – deyə usta Ağabalanın zarıltısı eşidildi. Dəllək fikir verməyib deyirdi:

– Biz gərək naşükür olmayaq və onun yolunda hər bir şeydən keçək ki, qiyamət günü üzümüzə qara çökməsin! Yanı mən, ay usta, elə əlimdən gələni də eləmişəm: iki dəfə Kərbəlaya, üç dəfə Məşhədə...

– Kəlbə Qulu, qayçı burnumu deşdi! – deyə ustanın yenə səsi gəldi.

Kərbəlayı Qulu qurtarıb, ülgücü belindəki qayıq kisbəndə qoydu. Usta Ağabala özünə güzgüdə zənn ilə baxmaqda idi: başı doğrudan çox səliqə ilə tərəş edilmişdi; saqqalının ucu qulaqlarına qarmaq şəklində yapışmış ustanın üzünə bir ayrı lətafət vermişdi. Kərbəlayı Qulu bığların qabağını vurmaqda da çox mahirlik göstərmişdi: ustanın qalın dodaqları tükəndən ayrılıb nəzəri özünə cəlb edirdi.

Usta Ağabala özünü süzdükdə:

“Görəsən bu nurani sima hamıyamı müyəssərdir?” – deyib Kərbəlayı Quluya bir şahı verdi və səkidə soyunmağa başladı. Dolahadola neçə arşın qurşağını açıb tökdü, sonra çuxa, arxalıq, can arxalığı-hamısını birdən soyunub, tappılı ilə keçənin üstə saldı (ustanın yay və qış libası bir-birindən seçilməz, həmişə üç-dörd geymədən ibarət olardı). Usta Ağabala paltarının hamısını topladı, dolma bükən kimi bir fitəyə bükdü və papağını da lap fitənin üstündən qoyub səkidən aşağı endi. O biri səkilərdə də usta bükən sayaq çoxluca paltarlar bükülmüşdü, bunların üstlərində cürbəcür papaqlar qoymuşdular. Papağın bəzi uzun qovun şəklində idi, sahiblərinin ruhani və əyan olduqları aydın idi. Bəzisinin qarşıya bənzəyişi var idi – bu əsnaf papaqları idi. Bir-iki də təkərə bənzər gənc papağı görünürdü.

6

Usta qapını ararkən, nəzəri divardakı şəkillərə çarpdı... Qoçaq naqqaş! – bütün məharətini sərf etməkdən çəkinməmişdi... Divarın biri Bəhramın fəvqəladə rəşadətini təsvir edirdi: atdığı ox ilə ceyranın dal ayağını qulağına yapışdırması bir gənci heyrətə daldırmışdı; biçərə ağacın arxasına girərək şəhadət barmağını dişləyib, gözlərinin qarasını bir tərəfə döndərməkdən başqa bir şeyə qadir ola bilməmişdi...

O biri divardakı padşahın bığları uzanaraq bucaqdan asılı fitələrin altında gizlənmişdi; çəpkənli bir qız padşaha alma təqdim edirdi. Üçüncü divarda çəkilən iki ağac arasında pəhləvanlar gülüşürdü.

Pəhləvanlardan birinin qılçasında, o birinin qulağında hörümçək tor qurmuşdu. Bunlardan yuxarıda qara rənglə dağlar çəkilmiş arxasına bir cərgə şəhadət barmaqları ağızlarında kişilər toplanıb yenə gözlərinin qarasını bir tərəfə çevirmişdilər. Görünür pəhləvanların gülüş-

məsi bunları mütəəssir etmişdi... Bu şəkillər İran sənətinin bir nümunəsi olaraq bütün hamama gələnləri heyrətə daldırırdı. Usta Ağabala da ona baxdıqda “Zalim oğlunda nə qabiliyyət varmış!” – deyə ocağa tərəf olan qapıdan içəri rəvan oldu.

Usta qaranlıqda bir neçə addım gedib, qapının yavıqlaşmasını öyrənmək üçün sağ əlini qaldırıb, bir az havada fırladı. Lakin içəriyə olan qapını tapa bilmədiyi üçün bir az da irəliləmək lazım gəldi. Sərbəndin nahamvar olması onu ayağının da birini qaldırıb havada fırlamağa məcbur etdi. Əlləri ilə divardan yapışib sağ ayağını qaldırdı, qabağa uzadaraq barmaqlarının uclarını yavaş-yavaş yerə endirməyə başladı. Barmaqlarının ucları yerə toxunar-toxunmaz usta qılçasını boşladı və ayağı şappıltı ilə soyuq horranın içinə düşdü. Sol ayağını qaldırıb boşladıqda, ayağı bundan bir azca isti horraya düşdü... Beləcə soyuq horradan istiyə, istidən soyuğa keçərək, qapıya dəydi. Bir də sağ əlini havada fırlayıb, rəzəni tapdı. Qapını açdı. Hədsiz səslər bir-birinə qarışib, hamamın tağlarına düşmüşdü; içəridəki adamlar hovuzun buğundan kölgə kimi görünürdü. Hamamın sağ divarında bircə pəncərə vardı, şüşələri yaşıl kif basdığından içəriyə az işıq düşürdü. Pəncərənin yarısı küçənin səthindən aşağı olduğu üçün bütün zibilləri yel daşıyıb, buraya toplardı. Bundan başqa, qonşuda yaşayan “Danqılı bəy” ləqəbli birisi nədənsə yediklərinin artığını həmişə buraya atardı. Çox vaxt nökrərlərlə “kim qarpız qabığı ilə hamamın pəncərəsini vursa vura bilməyəni minib həyətin o başına getsin!” – deyə mərc edər və pəncərəni nişan alardılar. Təbiidir ki, belə ləzzətli mərc nəticəsində hamamın pəncərəsi zibilli olacaqdı. Yalnız qarpız qabığı deyil, burada köhnə başmaq tayı, it-pişik meyidi, omba sümüyü kimi şeylər də olardı...

Usta Ağabala pəncərəyə diqqət vermədi, ancaq onun qabağında sərilməmiş fitələr üstə hənalanıb yatmış iki kişini süzdü-böyük zatlar olsaydı baş əyib hallarını soruşacaq idi.. Çifayda? – Bunların xorultusu hamamı bürümüşdü və qıllı sinələri körük kimi enib qalxırdı.

Camadar ustaya yanaşib, onun quru fitəsini bucaqda dəyişib, ona köhnə və yaş bir fitə verdi. Usta camadarın bu hərəkətindən bir az incidi: Ağa Əliəsgər ağa ilə gələndə camadar onların quru fitəsini dəyişməzdi. İndi, nədənsə, usta Ağabala kimi kişi camadarın gözündə alçaq təbəqədən hesab olunub, quru fitəsi dəyişildi. Aralıqda “cən-nətin qəbzi” məsələsi olmasa idi, usta camadarla başqa cür rəftar

edərdi. Ancaq indi belə işlərə etina etmək zamanı deyildi – “Qaçanı qovarlar” – demişlər. Ağa Əliəsgər ağanın kefinin kök vaxtına düşüb, “qəbz” vəd etmişdi. Kim bilir, sonra vədində durardımı? Usta Ağabala behişt çəpərinin altında durub, “Mənə huri, mənə huri!” – deyib, min il də gözlərinin zoqqurunu töksəydi, ona huri verən olmazdı. Buna görə usta camadarın qanacaqsızlığını əfv edərək qapının müqabilində isti su hovuzunun xırda, pilləkənindən çıxıb kiçik qapısından içəri düşdü.

Ustanın canı dincəldi. Ancaq hovuzun suyu bir neçə həftədən bəri dəyişilmədiyi üçün bir az qoxuyurdu. Bunun da ki, heç bir şey dəxli və zərəri yox idi. Hovuza girən qaş-qabaqlı çıxmazdı: həmişə şad, nurani, pak-pakizə olardı. Qəmgin adam da oraya girəydi kefi açılardı: adam hovuzda həmişə həmsöhbət tapır, bir-birilə hallaşır, “məsələ” öyrənir; çimmək də ki, bir kef-hovuzun bu başından girib, o biri başına çıxana qədər on adama toqqaşırsan... Bunun hərəsində bir məlahət, hərəsində gizli bir ləzzət var.

Tağın yırtığından düşən işıq suyun bulanıqlığını çox da bəlli etdirmirdi, yalnız çirk laylarının xırda dalğalara toxunub tərpenməsi görünürdü. Nəzərə daha başqa şey çarpmırdı. Ancaq suda tük çəngələrinin bədənə sıvaşmasını, ya hovuzun dibindəki yumşaq şeylərin ayaqları əhatə etməsini, təbiidir ki, nəzərə almıram; çünki bunların qüslə heç mane olmamasını hər bir allah bəndəsi bilir. Ustaya da qüsl lazım idi – bir neçə dəfə suya batıb istiğfar edəcək, sonra qəbzi alıb, yerində arxayınca oturacaq idi. Bu məqsədlə usta barmaqlarını burnunun və qulaqlarının dəliklərinə tıxayıb, suya batdı. Kişi məsələsində arif idi. Qüsl etdikdə bədəninin hər bir yerinə su dəyməsini bilirdi. Ona görə ayaqlarını hovuzun dibindən üzüb, balıq kimi o biri tərəfdən çıxdı. Burada uca səslə salavat çəkib, əlini saqqalına çəkdi və suyun üzünə tüpürüb, bir də batdı. Bu dəfə səyahət yarımçıq qaldı: yarı yolda bir ayrı kişiylə baş-başa gəlib toqqaşdı və ikisi də üzünü turşudub sudan çıxaraq bir-birini döyməyə qalxışdılar. Bir də... üz-üzə gəldikdə “Ya allah!” – deyər mehriban bir halda görüşdülər. Usta məktəb yoldaşı Kərbəlayı Bağıra rast gəlmişdi.

Kərbəlayı Bağır həmişə güləndə gözünün qarası itərdi; burada da gözlərinin qarasını itirib dedi:

- Usta, kefin kök, damağın çağdırmı?
- Allaha şükür!

- Nə təhərsən, yaxşısanmı?
- Niyə, dövlətindən. Sən nə təhərsən?
- Kərbəlayı Bağır cavab verdi:
- Allaha şükür!
- Kəfin kök, damağın çağdırmı?
- Allaha şükür!
- Nə təhərsən, yaxşısanmı?
- Niyə, dövlətindən.
- Uşaqlar da yaxşıdırmı?
- Canına duası var. Səninkilər necədir?
- Canına duası var.
- Lap yaxşısanmı?
- Allaha şükür!..

On-on beş dəqiqə beləcə bir-birinin halını soruşub, sabiq dostların hərəsi hovuzun bir küncünə çəkildi.

Çox çəkmədi ki, hovuzda bir neçə adam da girdi. Bunların biri cüzamlı Abbas idi, qalanının qaranlıqda kim olduqları məlum deyil idi, ancaq birinin keçəli ağarırdı.

Hovuz salavat səsilə doldu. Şəppilti düşdü-kərbəlayı və məşədi-lər ördək kimi çimirdilər. Biri batıb biri çıxır – bununla qənaətlənməyən, başına neçə çanaq da su töküdü. Salavatlar məxrəcdən gəlmədə davam edir, saqqallar tumarlanırdı. İstidən ürəkləri tıncıxanlar da divarlara dalbadal tüpürüb canlarını rahat edirdilər.

Usta Ağabala hamamdan çıxar-çıxmaz camadar hazır oldu. Ancaq ustanın həna qoymaq meyində olması camadların mırıldanmasına səbəb oldu. Hovuzdan sonra həna qoyularmı? – dedi, – indi bir quru fitə də islatmalıyıq.

Usta səhvini anladı və başını itirməsinin səbəbi qəbz olduğunu sevinclə duyaraq, yenə camadların “azğınlığına” mənə vermədi. Yerə salınmış fitənin üstə uzandı və camadar onu qurulayıb saqqalına, bığlarına, qaşlarına və barmaqlarının uclarına səliqə ilə həna yaxdı. Ustanın istidən döyünən ürəyi hənadən sonra sakit oldu; bədəni rahatlanıb hərəkətsiz qaldı; gözləri yavaş-yavaş qıyılıb yumuldu. Usta əvvəl fısıldayaraq, ağızından bir az hava buraxdı, sonra qəlyan kimi xoruldamağa başladı.

Veylabad şəhəri sanki dəyişmişdi: hərə bir tərəfə qaçıb dağılmada idi; ətrafdan həyəcanlı səslər gəlirdi; zənginlər qızıllarını basdırıb, fəqirlər də damlara doluşub, “Allah” sədasını göylərə qaldırırdılar. Müharibə idi. Düşmənlər şəhəri əhatə etmişdilər. Şəhər darvazaları bağlanıb arxalarına torpaq çəkilmişdi. Qala qoşunu düşmənin hücumunu dəf etməyə çalışırdı... “Qələbəndlik” ili idi. Ağabala yenincə doğulmuş, bələyinin üstündə göz yaşı tökülürdü.

Qadınlar çağaya baxdıqca deyirdilər: “Suya dönmüş oldu-olmadı, şəhərin növrağı döndü!” Qadınlar haqlı idi – Ağabala çox ağlağan idi; ağlayanda da üzünü çox turşudurdu, sanki mərsiyə deyəcək idi...

Bir də usta Ağabala gördü ki, onun bələyini bir biyabana atmışlar, ağlaya-ağlaya qalmış. Səs-küy yox idi, dağ-daşı duman bürümüşdü. Görünən cığır ilə bir adam gəlirdi. Yaxınlaşdıqda Ağa Əliəsgər ağa olduğu bəlli oldu. Yetişən kimi Ağabalanı qucağına götürüb, bələyini açdı və sonra cibindən bir kağız çıxarıb ona verdi: “Bu kağızı al, cənnətdə sənə yer verilməsini tapşırıram; orada ye, iç, huri-qılmanlarla axirət ləzzəti apar!”.

Ağabala kağızı alıb qoşdu. Hər addım atdıqca böyüməyə başladı; şəhərə yetişincə yeddi yaşında oldu.

Bir gün Kərbəlayı Cahangir, oğlu Ağabalanın divardan sərçə düşürməsinə görüb onu tutdu və başına bir-iki qapaz saldıqdan sonra onu İrandan gəlmiş bir mollanın məktəbinə apardı.

Sabah açıldıqda Ağabalanı min ah-zarla geyindirib bir qoltuğuna odun, o biri qoltuğuna kömür verib (adətən, şagirdlər məktəbə odun – kömür aparıb özləri üçün ocaq qalardılar. Odun-kömür gətirməyənləri manqalların və buxarların yanına qoymazdılar) çiyninə də heybəsini salıb məktəbə göndərərdilər. Uşaq atasına bir təpik, anasına bir şıllaq atıb qapıları bir-birinə cırparaq evdən çıxardı.

Bir neçə il belə keçdi. Kərbəlayı Cahangir oğlunun quranı bitirib, məsələsinə arif olacağını gözləyirdi. Halbuki oğlu hələ “Vəlleyli”də qalmışdı. Kərbəlayı məktəbə gedib onu mollaya tapşıranda, molla Ağabalanın çənəsindən tutub: “Maşallah çox səyli uşaqdır!” – deyirdi.

Ağabala çox qoçaq uşaq idi: məktəbdə cəmi işə hamıdan artıq o, atılırdı, o biri uşaqlar məktəbə həftədə bir küyüm su verəndə, Ağabala beş-altı küyüm verərdi; məktəbi hər gün süpürər, bazara gedib mol-

laya piti alardı. Bunun üçün də molla Ağabalanı cəmi şagirdlərindən çox istərdi; hamısından əvvəl onun dərslərini deyər, quluncu duranda da arxasını ona tapdaladardı; çubuğunu da o doldurardı. Ağabalanın bu xoşbəxtliyinə bütün şagirdlər həsəd aparardı. “Ağabala məktəbdən çıxsaydı da, bəlkə mollanın arxasını qaşımaq və boynunu ovmaq növ-bəti bizə çataydı” – deyər düşünərdilər.

Bir gün Kərbəlayı Cahangir yenə oğlunu mollaya tapşırmağa gedir; məktəbi səssiz görərək, heyrət edir: nədənsə molla uşaqları vaxtından əvvəl buraxmışdı. İçəri girdikdə orada molla ilə Ağabaladan başqa kimsəni görmədi. Molla Ağabalanın çənəsindən tutub deyirmiş: “Ağabala, qurbanın olum, sən mənim qulağımdan tut, mən də səninkindən!” Bu sözlərdən kişi nə anlayırsa, yüyürüb mollanı süpürləyir. Bir az molla bunu, bir az da bu mollanı divara cırpandan sonra küçədən səsə gələn adamlar onları aralayır.

Sabahdan bu işə min rəng verib bazarda danışdılar. Ağabalanın böyük qardaşı bunu eşidən kimi gedib mollanın qoparağını götürdü; dayıları mollanı məktəbə həsrət qoydular; o biri qohumlar özlərinə xəncər-bıçaq tədarük etdilər. Söhbət günü-gündən böyüdü, beyinlər qızdı. Molla baş götürüb İrana qaçdı. Şəhər sakit oldu. Bundan sonra Kərbəlayı Cahangir oğlunu bir daha məktəbə qoymayacağına and içdi. Dedi ki kimi də elədi – Ağabalanı bir başmaqçıya şagird verdi.

Usta Ağabala bir də baxdı, gördü otuz ildir ki, başmaqçıxanada tozlu-çirkli dükanda çərməki döyür... Bu uzun müddətdə Veylabadda hər şey dəyişmişdi: çox şeyxilər dönüb üsuli olmuşdu; hacikərimxanilər şeyxi olmuşdular. Şəhərdə böyük möcüzələr görünmüşdü: çoxlu ocaqlar, pirlər zühur etmişdi; Ağa Əliəsgər ağanın evi dəfələrlə qeybdən nurani olmuşdu; birdən-birə mollaların pulları bərəkətlənmişdi – qazı ağa ildə altı yüz manat maaşla böyük imarətlər yapdırmışdı; o biri mollalara, Allah haradansa zəngin dul arvadlar yetirmişdi... xülasə şəhərdə hər şey tərəqqi etmiş, dəyişmiş, abad olmuşdu. Yalnız usta Ağabala qədimliyində sakit qalaraq, otuz il idi ki, bu qərar ilə məişət keçirir – elə qayışı suya salıb dişinə çəkir və sonra çərməki ilə dö-yürdü.

Usta burnunu qurdalayıb dərin fikrə daldı: “Heyhat! Ömrüm getdi, gün getdi! Bu gün-sabah inkir-minkir sual edəcək ki, nə qayırmısan?”

– onda nə cavab verəcəyəm?”... Bunları düşünərkən cənnət-cəhənnəm gəlib ustanın qabağını kəsdi. Gözləri yaşarıb ürəyi döyündü. Birdən cənnət qəbzini xatırlayıb gülümsündü; çərməkini tullayıb döşlüyü döşündən qopardı... “Asta qaçana imam qənim” – usta qaçmağa başladı. Bazardan keçəndə dükənçilər ona tərəzi çaldılar, baqqallar çürük meyvələr ilə salbaladı; uşaqlar yüyürüb, onu ətəkləyirdi. Şəhərdə qayda belə idi – bazarda yüyürmək kimi adətdən kənar bir iş tutan adamlarla bu cür rəftar edərdilər.

Usta bunlara qulaq verməyib bazardan keçdi. Əyri küçələr bir-bir gəlib getdi. Ustaya ilk dəfə rast gələn hacikərimxanilər mollası oldu. Usta ona etina etmədi, o da ustanı acıqla süzdü. Bir az keçdi, bir neçə kömürçü və kənkən göründü, sonra bir dərviş və axırda bir neçə seyid, mərsiyəxan və çoxlu kor, şikəst və dilənçi. Usta bunların bəzisinə uca səslə salam verib, bəzisinə də etina etməyib keçdi. Bir neçə addım da atıb şəhərin kənarına çıxdı. “Mazı-mazı” oynayan on yeddi-on səkkiz yaşındakı gənclərin səsinə qulaq tutulurdu. Bunlar ustanın qaçmağını görüb onu hoydu-hoyduya götürürdülər. Usta bunlara da fikir verməyib şəhərdən uzaqlaşdı.

Duman ətrafı bürümüşdü – hər şey zülmət içində idi. Səssizlik arasında ustanın ayağının şappıltısı həyəcanlar doğururdu. Usta qaçır, heç havada dəyişiklik yox idi; heç bir yerdə işıq ucu görünmürdü.

Usta Ağabala qırx gün, qırx gecə yol getdi, işıqlı dünyaya çıxmaq üçün bir yol tapa bilmədi, axırda təngə gəlib bir daşın ətəyində uzandı və öz-özünə dedi: “Allah, yoxsa günahkar idim ki, qabağıma zülmət çıxdı? Buyurmusan Ağa Əliəsgər ağanın dalında namaz qıl, qılmışam; seyxilərin məscidindən başqasına getmə-getməmişəm; mollanın dediyindən çıxmamışam; öl deyib ölmüşəm, ayıb olmasın, ev adamına İbni Mülcəm (allah lənət eləsin) ölən axşamı yaxşı kəlləpaça bişirdib aparmışam, yeyiblər (halal xoşları olsun!), bəs mənəm günahım nədir?”

Usta ağlaya-ağlaya fikrə getdi və nə isə xatırlayıb birdən başına döyərək hönkürdü; “Pərvərdigara! Mənim günahımdan keç! Məni qır qazanına saldırma; bircə dəfə bilməmişəm, üsulilərin oduna düşüb kişmişli aş yemişəm!.. Öhü! Öhü!.. yoxsa onun zülmətidir, indi mənə bürüyüb?..”

Usta Ağabala gözlərinin yaşını axıdaraq, başını daşdan-daşa vurub yatdı.

Azını-çoxmu yatmışdı – usta yaşlı gözlərini açdı – vəziyyət dəyişmişdi; duman çəkilməmiş, dan yeri yenicə sökülürdü; şərq buludları altun kimi parıldayırdı; ay və ulduzlar sönük bir halda gözdən itirdi; sübhün həzin yeli yaşıl yarpaqları titrədir; bulaqların daşdan-daşa tökülüb şırıldaması bağları canlandırır; çiçəklər baş-başa gələrək bülbülün yanıqlı nəğməsinə səbəb olurdu...

Bir dəqiqə keçmədən günün şüası dağın arxasından qalxıb ələmi işıqlandırır; gül qönçələrinə düşmüş şəhlərin hərəsi min rəngə çaldı. Cənnətin yavıqlaşması ustaya əyan oldu. Cəld yerindən qalxıb ilan kimi qıvrılmış bir yol ilə getdi. Bir az sonra şiddətli bir mənşərəyə rast gəldi: şimal tərəf od tutub yanırdı; yerdən, göydən alov qaynayır. Usta şaşdı – tutduğu yol alova doğru idi, başqa da yol yox idi. Gülzarlıqla alov arasında uca sədd çəkilməmişdi, onu keçmək qabil deyildi. Usta düşüncəyə daldı: “Yoxsa (Allah eləməmiş!) cəhənnəmə gedirəm?” – deyər öz-özündən sordu, lakin qəbzə xatırlayıb toxdadı və qurşağının ucunu açıb alınının tərini silə-silə od çıxan tərəfə getdi.

Günəş göydən yerə enmişdi, isti olduğundan xalqın dili ağzından çıxıb yerlə sürünürdü; dəstə-dəstə adamların üzünə qara çəkib çıxırda-çıxırda od tərəfə aparırdılar. Əcaib məxluq görünürdü: kimi buynuzlu və at ayaqlı; bəzisi yarı öküz, yarı adam; kiminin dörd-beş əli və hər əlində odlu güzlər var idi. Bu əcaib zəbanilər tutduqları insanları güzrlə şapbarlayıb odlu zəncirlərlə dağlayırdılar. Çığırtdan qulaq tutulurdu...

Qərb tərəfdə bir tərəninin üstündə ağ ələm vurulmuşdu. Burada naməyi-əməllərə və köhnə hesablara baxılırdı. Gözlüklü qoca bir mələikə kitabları vərəqlədikcə toz qalxırdı. Sağ tərəfdə İsrail sur düdüyünü çalıb ölümləri yuxudan oyadırdı. Qəbirdən qalxan qol-qılçasını qoltuğuna vurub ağ ələmə tərəf diyirlənirdi. Burada böyük bir dəstə əmələ gələn kimi, içlərindən biri ayrılıb tərəyə çıxır, mərsiyə deməyə başlayırdı, ölümlər də tərələrində döyüb ağlaşırdılar. Dəftərdə hesab çəlpəşik düşdükdə qoca mələklərdən biri turşlanmış üzünü bunlara tərəf çevirib deyirdi: “Bəs deyil? Sital uşağı sital, lap zəhləmi tökdünüz!”

Ələmin sol tərəfində duran adamlar xaçpərəstlər idi; bunların üzlərinə qara çəkib sorğu-sualsız cəhənnəmə atırdılar. Usta Ağabala bunlara tamaşa edəndə bir zəbani ağzından alov tökə-tökə buna hücum etdi. Qoçaq usta özünü itirmədi, cəld qəbzə göstərər çıxırdı: “Vallah, şeyxiyəm!” – dedi. Zəbani ağzını yumub sükut etdi və sonra işarə ilə ustadan üzr istəyib onunla getməsinə rica etdi. Usta razı oldu. Bir neçə

dəqiqə getməmişdilər ki, bir dağa rast gəlib başına çıxdılar. Dağın o biri tərəfindən gözəl bağlar, uca imarətlər salınmışdı. İmarətlərin önündən çaylar axır, hovuzlar fəvvarə vururdu; gül gülü çağırır, bül-bül bül-bül; huri və qılmanlar ağacların dibində səf çəkib boyunları çiyinlərində durmuşdular; yumru totuq uşaqlar qızıl taxtlarda qumaş yadıqlara söykənən möminlərə şərab paylayırdılar. Bir tərəfdə çeşmələr şaqıldışır; bir tərəfdə gözəl çiçəklər qoxuyur; mermər hovuzlarda qızıl balıqlar oynayırdı; ağaclarda partlamış narların hər dənəsi yaqut-əhmər kimi qızıdır şəfəq verirdi. Əlvən meyvələrin öz-özünə üzülüb ağaclardan möminlərin ağzına düşməsi yalnız bir arzuya bağlı idi...

Usta Ağabalanın ürəyi məhbubəsini görmüş aşıq ürəyi kimi döyündü. Lakin oraya keçmək mümkün deyildi – orada qıl körpü var idi.

Qıl körpünün hər tərəfi od tutub yanırdı. Mənlərə adam odlu güzələrin cənginə düşüb məhv olmaqda idi. Cəhənnəmin kənarında çoxlu qır qazanları qaynayırdı. Günahı çox olanları burada qaynadıb sonra əjdahaların ağzına atırdılar.

Birdən həyəcanlı bağırtı səsi gəldi. Usta sol tərəfə baxdıqda bir dəstə üzü qara adam gördü. Bunları qır qazanlarının yanına gətirib bir-bir naməyi-əməllərini oxudular. Biri gəmi, o biri dəmir yol ixtira etdiyi üçün, odlu güzlər ilə bir neçə dəfə vurub əjdahaların ağzına atdılar. Biri balon qayıran idi; bunu allaha ox atan firon cərgəsindən hesab edib artıq cəza üçün bir əl qır qazanında qaynadıb sonra alova atılmasını məsləhət gördülər. Təyyarəçi qır qazanına düşəndə, usta Ağabala “Allah sizə lənət eləsin! Az qalıblar Allahın da yanına çıxsınlar!” – sözləri ilə ürəyindən tikan çıxartdı. O biri namələr oxunanda çoxlu qəzetçi adları söyləndi; bunları da əvvəlki qayda ilə odladılar. Sonra rəssamları gətirdilər, bunları sorğusuz qır qazanına doldurdular. Artistləri zəncir ilə döyüb öldürdülər. Avropa və Amerika alim, kəşşaf, ixtiraçı və başqa namaz qılmayıb və şeytan əməllərinə rəvac verənləri təməmən yandırıb küllərini sovurdular. Axırda bir cırıq naməyi-əməl çıxdı; bunun sahibi bir balaca arıq adam idi. “Kimsən? Nə karəsən?” – deyə sual olunduqda – “kərimxaniyəm!” – deyə fəxr ilə cavab gəldi. Bunu eşitcək zəbanilər gülməkdən bayıldı; Əzrail özündən getdi. Şadlığından usta Ağabalanın papağı düşüb diyirləndi: “Buna bax, buna! Alma qaxına oxşayır, məlunun könlündən kərimxanilik keçir!” – dedi. Zəbanilərdən biri kərimxanini barmağının ucunda götürüb qır qazanına atdı və qarışdırmağa başladı...

Usta Ağabala gördü ki, baxmaq ilə qurtarası deyil. Hər dəqiqədə minlərcə adamı çəkib cəhənnəmə tökürlər, yavaşca qıl körpünün üstə çıxdı. Onun önündə rusca oxumuş bir adam və çarşabsız bir qadın gerdirdi. İkisi də qıl körpüsünün ortasına çatmamış uçub cəhənnəmə vasil oldu. Usta isə quş kimi gedib ayağa çıxdı.

8

Cənnətin ənbərin qapıları usta Ağabalanın üzünə açıldı. Rizvanlar təzim edib ustanın pak qədəmlərini təbrik etdilər. Bir dəqiqədə minlərcə huri tökülüb işvə sataraq onu apardı. Səndəl taxtlar, ipək mütəkkələr hazırlanmışdı. Ustanı oturdular. Gözəl bir çocuq bir piyalə ləl tək şərab gətirdi. Şərab çox ləzzət verdiyindən dünyada çəkdiyi zəhmətlər yadından çıxdı. Bədəninə anlaşılmaz qüvvələr gəldi, gözləri işıqlandı; ürəyində yeni bir hiss-həzz və ləzzət hissi oyandı. Ətrafa baxdıqda gözəlcə hurilər gördü, vücudu odparəyə dönüb ilk dəfə olaraq həqiqi eşqin nə olduğunu duydu. Hurinin birini sağına, birini soluna aldı və incə bellərini qucub almaya bənzər yanaqlarını öpməyə başladı. Öpdükcə də eşq atəşi alovlanıb ustanın varlığına yayıldı.

Bu hal çox davam etmədi. Bir də yan tərəfdən keçəl Həsən çıxıb usta ilə salamlaşdı:

– Ya allah, usta!

Usta dik atılıb cavabında:

– Ya allah, Məşədi Həsən! – dedi, – balam, sən hara, bura hara!.. Yəni ağa ilə qulun arasını bilmək olmaz; hər sirr allah yanında.

Keçəl Həsən ustanı qucaqlayıb çəkə-çəkə apardı:

– Əşi, bir gəl, gör burada nə ləzzət var!

İki mömin yaşıl ağacların kölgəsinə getdi. Gəzdilər, dost-aşnaları tapdılar. Əliəsgər ağanı da tapıb “başə qovurma” oynamağa kəsdirdilər. Qotur Səməddən başqa hamı razı oldu; dedi:

– Siz öləsiniz, uşaqlar, bu gecə birə məni yatmağa qoymayıb. hambal Qulu mənimlə yan-yana yatmışdı, bilmirəm onun birəsidir, ya nədir?

Qotur Səmədin sözlərini hamı, istiğfar etdi, usta Ağabala isə dilgir olub dedi:

– Qələt eləmə, mələn, Allahın cənnətində birə nə gəzir? Görəsən yenə qoturun tutub nədir!

Səməd ustaya darıldı, sıçrayıb onu döymək istədi qoymadılar. Huri və qılmanlar gəlib aralığa sülh, asayış saldılar. Yenə hərə bir guşəyə çəkilib kefə məşğul oldu.

Usta Ağabala axund Əliəsgər ağanı hələ görməmişdi. Soraqladı: “gələndən süd gölçələrinin yanında kefə məşğuldur” – dedilər. Usta getdi. Çarhovuzun yanından keçdikdə pinəçi Qafara rast gəldi. Bir-birinin halını soruşduqdan sonra Qafar əyilib ustanın qulağına:

– Gecə birə əziyyət eləmir ki? – deyə sordu.

Usta bir də haldan çıxdı, yenə dava düşəcək idi. Qafar and içib hamının birədən şikayətçi olduğunu söylədi:

– İnanmırsan, – dedi, – palanduz Əkbərdən soruş, kişi dünəndən bəri təndir axtarır ki, paltarlarını çırpsın.

Usta darğın bir halda gedib ağanı tapdı. Ağa Əliəsgər ağa əynində yalnız camaşır olaraq qılmanları başına toplayıb “hoppan-hoppan” oynayırdı. Hərdən bir qılmanları elə çimdikləyirdi ki, yazıqların gözləri yaşarırdı.

Ağanı görcək ustanın cəmi dərdi yadından çıxdı ayağına yıxılıb sevincindən ağladı:

– Cəlalına qurban olum, ay ağa! – dedi.

Ağa, ustanı yanında oturdub:

– Ağabala, – dedi, – mən ölüm mənimlə aran necədir?

– Sənə fəda olum, əcrindir çəkirsən!

Ustanın sözləri ağanı son dərəcə məmnun etdi, əmr verdi, huri və qılmanlar tökülüb ustanı qıdıqlamağa başladılar. Usta Ağabala əvvəl bir az utandı, sonra yavaş-yavaş açılışdı-gördü heç eybi yoxdur; cənnət zətən huri-qılmanlardan ibarət idi. Başını döndərdi, gözləri, ağacın dibində barmaqlarını əmən ala gözlü bir qılmana ilişdi. Qılmanın duruşu ustaya çox xoş gəldi.

– Qadan canıma, ay bala, gəl yanıma! – deyə onu çağırırdı.

Qılman gülümsünə-gülümsünə gəlib ustanın qucağında oturdu. usta başını əyib “Uxay!” – deyə-deyə qılmanı öpmək fikrində idi, bir də hamamın divarından asılan köhnə fitə qopub başına düşdü...

Usta Ağabala yuxudan dik atıldı. Qaranlıq hamamda kimsənin olmaması, ona təəccüblü gəldi. Qılmandan ayrılmağına çox acıyıb

acığını fitədən aldı-götürüb gücü gəldikcə yerə çırpdı; səs hamama düşüb gülüşməyə bənzər bir əks-səda verdi. Gülüşmə ustanı bir az qorxutdu; saqqalının tükələri hənəmı deşib çıxmaq istəyirdi. Doğrudan da qorxmalı idi: hovuzda düşən damcıların hərəsi bir nəğmə oxuyur, divardan asılan fitələr əjdahaya dönmüşdü, hamamın sərbəndinə tökülən yumurta qabıqları, bozbaş sümükləri, qarpız qabığı böyüyüb şişməkdə idi; yavaş-yavaş hərəsi əcaib bir məxluq şəklinə düşüb ustaya tərəf səfər etməkdə idi.

Qılman ustanın yadından büsbütün çıxdı. Nəfəsi büsbütün kəsildi. Nənəsinin uşaq vaxtı cinlər haqqındakı nağılları yadına düşdü: “Cinlər hamamda adamı boğarlar, amma “bismillah” desən qaçırlar...” Usta nənəsinin sözlərini xatırlayıb qıraətlə “bismillah” çəkdi, yüz yerdən də “bismillah” – deyə əks-sədalər eşidildi. Kişi oturduğu yerdə büzüşdü; sonra bir-iki “salavat” çevirib şeytana lənət oxudu; yüz yerdən də cavab gəldi. Sanki ustanın ürəyində kənkanlar quyu qazır, tappıltısı qulağına gəlirdi.

Ustanın bədəni titrəyirdi.

Usta Ağabala bir neçə dəqiqə yerində sakit oturub kipriklərini belə tərptəmədi. Bunun ilə də işi düzəlmədi – hər tərəfdən üzərinə hücum edirdilər. Nəhayət, yüyürüb özünü hovuzda atdı-arkasınca da yüzlərcə adamlar atılıb ona gülməyə başladılar. Bəzisi gözlərini ağardaraq: “Cənnətin qəbzini bizə ver, verməsən səni boğarıq” belə deyirdi. Cinlərin həyasızlığından biçarə kişi saqqalının hənəsini yuyar-yumaz hovuzdan çıxmağa məcbur oldu: Amma çifayda, minlərcə adam da bununla bərabər çıxdı və hamamın ortasında ustanı araya alıb, çəpik çalib oynamağa başladılar.

Ustanın dili daha söz tutmurdu, ayaq üstə durmağa belə taqəti qalmamışdı. Yalnız “vay, dədə, vay” – deyə bilib hissiz yerə yıxıldı.

Usta Ağabalanın hamamda başına gələn “qəzavü-qəder”, sabah Veyləbadın hər bir guşəsində danışıldı. Bazarlarda cürbəcür şeyiələr yayıldı. Dedilər ki, cinlər usta Ağabaladan cənnətin qəbzini tələb

edəndən əvvəl, hamamın yanında cüzamlı Abbasın vurub ağzını əyiblər; dedilər ki, guya Əliəsgər ağa müridləri inandırmış ki, cənnətin qəbzi cinlərə lazım deyil – onlar hər yerə gedə bilirlər; ancaq o hamam cin yığnağıdır; bir dəfə mən oradan keçəndə göydən hamamın üstə bir cüt ayaq sallandığını gördüm... Dedilər ki, guya Əliəsgər ağa “Ayətəl-kürsü” oxuyub neçə dəfə püfləmişdisə də ayaqlar çəkilməmiş, sonra ağa başmaqlarını qoyub qaçmış...

Gün-günü təqib etdi, lakin söhbət şiddətini qeyb etmədi. Məsələ məscid hücrələrində yaşayan tüllab arasında da atəşli münaqişə və mübahisəyə səbəb oldu. Tələbələr iki firqə oldular: bir tərəf deyirdi ki, cənnət qapısı cin-şəyatınə açıqdır, oraya gedə bilirlər, o biri firqə əksini söyləyir və bir mötəbər müctəhidin risaləsinə istinadən cinlərin son mövqei zəmhərir olacağını irəli sürürdü.

Seyidlərin gözüaçıq qismi silki hüquqlarını müdafiə edərək, üsyan qopardılar və ikinci firqəyə nifrətlər yağdırdılar. Onlar haqlı olaraq deyirdilər: “Biz cin-şəyatın yoldaşı olmamışıq ki, onları bizim yanımıza buraxalar. Allah zəmhərir bizdən ötrü xəlq etmiş; oraya cinlər gedə bilməzlər!”...

Xülasə, uzun söhbətlərdən sonra da kimsə bu sirdən agah ola bilmədi. Tələbələr çox mübahisə etdilərse də, müəyyən nəticəyə gələ bilmədilər. Ancaq davaları düşüb “Ənvari-rəml” ilə vurub biri o birinin dişini saldı...

Şayiələr yenə ətrafa yayılmaqda idi. Ağsaqqallardan birisi əlini Əliəsgər ağanın imarətinin divarına vurub deyirdi: “And olsun bu divardan çıxan nuri-paka! Dünən gecə o hamamın yanından keçirdim, bir də gördüm bacadan bir şey çıxdı. Uzandı, uzandı, bir də gördüm, dalımca gəlir. Qoydum, qaçdım. Gördüm qaçdıqca gülə-gülə dalımca gəlir. Qapıda yığıldım, ürəyim getdi, sonra necə olduğunu bilmirəm”.

Məsələ yenə aydınlaşmadı; dedilər cinlər vurduğu adamların hamısında cənnət qəbzi var imiş. Söz gedib qazıya çatdı. Qazı ağa buyurdu ki, doğrusu mən bu işə qarışmayacağam; çünki külfət sahibiyəm, cinlərin əleyhinə bir şey desəm, gecə gəlib məni boğarlar, balalarım acından qırılar...

Veylabad sakit ola bilmirdi. Camaat işdən əl çəkib “cənnətin qəbzi” məsələsinin həllinə çalışırdı. Bir küy düşdü ki, məşhur seyid Mircəfər ağa rəml atıb hamını bu sirdən agah edəcək. Şəhər həyəcana

gəldi. bazar-dükən bağlandı. Camaat məhəllərə toplanıb gecə sabaha qədər dəstə təpdi. Sabah xəbər çıxdı ki; seyid Mircəfər ağa rəml atıb, görüb ki, usta Ağabalanın hamama düşmüş cənnət qəbzinin ətrafına cinlər yığılıb məsləhət edirlər: Mircəfər ağa dua gücü ilə cinləri cızığa salıb ki, daha bir də oradan çıxıb bilməsinlər.

Veylabadda səadət günəşi doğdu. Şəhər böyük bir bəladan xilas olmuşdu. Mircəfər ağanın qapısı tez-tez açılıb xələtlər, qənd kələləri, çay, quzu... gətirilirdi. O gündən etibarən hamamın qapısı mis-marlandı, önünə zibil tökülməyə başlandı. Çox çəkmədi ki, hamam zibilə batdı və yerində böyük bir təpə əmələ gəldi.

10

Veylabad aram tapmışdı. Camaat öz işinə məşğul idi. Get-gedə “cənnətin qəbzi” məsələsi də unudulub gedirdi. Yalnız cinlərin qorxusu usta Ağabalanın ürəyində hələ davam edirdi. Neçə aydan bəri xəstələnib evdə yatırdı. Dükənində nə var idisə satılıb sərf olunmuş, bir nəticə əldə edilməmişdi. Ailəsi ağır maddi vəziyyət içərisində idi, ev şeylərini satmağa başlamışdı... Körpə uşaqlar aclığa davam gətirməyib ağlaşmışdılar. Kömək gözləniləcək yer yox idi: kimsə qapını açıb hallarını soruşmazdı. Hərdənbir ustanın arvadı Əliəsgər ağagilə işləməyə gedər, axşam uşaqlara çörək qurusu və bayat bişmiş gətirərdi. Bundan da yaraya məlhəm olmazdı. Ustanın azarı hər gün şiddətlənir, aclıq və soyuq onu üzürdü.

Bir gün bir meydə rast gəldim – üç-dörd adam aparırdı.

– Ölən kimdir? – deyər soruqda, öndə gedən tələbə qiraət ilə söylədi.

– Usta Ağabala kəfşduz!

Üç-dörd ay da keçdi. Qış idi. Bir axşam paltonuma bərk-bərk bürünüb bazardan keçdikdə, bir dükən qabağında zarıldayan üç uşaq gördüm. Bunların yalın ayaqları dizlərinə qədər palçığa batmışdı; paltarlarının cırığından bədənləri görünürdü. Səkkiz-doqquz yaşında

bir qız kənarda durub bařını ařađı dikmiřdi. İki balaca ođlan əllərini açıb deyirdi: “Bizə bir ürək pulu ver, d n nd n heç bir řey yem mi-řik, acından  l r k!”

Sözlərini bitirm miř uřaqların   u də səs-səsə verib ađlařdı...

Bunlar usta Ađabalanın uřaqları idi. Bunları gördükdə “qəbz” məsələsi bařımda təzələndi v  yuxarıda yazılan hekayə gəlib gözlərimin önündən keçdi.

1909

MÜSƏLMAN ARVADININ SƏRGÜZƏŞTİ

Dədəmin övladı olmadığına görə nəzir eləyir ki, bir qızım olsun, seyidə verim. Odur ki, məni on bir yaşım tamam olanda Mir Qasım adlı bir qırmızısaqqala ərə veriblər. Bir ildən sonra seyid yox oldu. Ora seyid, bura seyid? Məlum oldu ki, seyid kənddə evlənib, bir uşağı da var.

Dədəm məni gətirdi evə. Üç il qalıb “kəbinim halal, canım azad” deyib, seyiddən ayrılışdıq. Bir azdan sonra kəbinim sövdəgər Hacı Kərimə kəsildi.

Gəlin hamamından çıxanda cahıllar tökülüb məni Şərəf oğlu Zamana götürüb qaçanda bizimkilər də bir tərəfdən çıxdılar. Aralıqda bir neçə adam ölüb, bir neçəsi yaralandısa da, məni Şərəf oğlunun əlindən ala bilmədilər. Köhnə kəbin pozulub təzə kəbin kəsildi.

İki il yarım keçdi. Bir gün ərimin qanlı meyidini evə gətirdilər: məhərrəmlikdə deyib: “Mən dəstə başı çəkəcəyəm”, bir ayrısı deyib: “xeyr, mən çəkəcəyəm”, sözləri çöp gəlib, ərimi vurublar, ölüb.

On dan bir yetim ilə yeddi il evdə dul qaldım. Hana toxumaqdan barmaqlarım topal oldu, su daşımaqdan çiynim yara; dədəm də mənə çörək verməkdən tənğə gəldi. Axırda məni götürüb dua yazan bir iranlıya verdi.

Daha sevindiymdən gecə-gündüz yatmırdım, deyirdim: “Allah, qurtardım hananı üzündən”. Molla da, adam öləcək, pis adam deyildi. Əlinə düşəni bozbaşa verirdi, yeyirdik. Döyəndə də özgə kişilər kimi çox döyməzdi: qabırğalarım, qarnıma beş-altı təpik salandan sonra ürəyi soyuyurdu. Xülasə, elə güc ilə rahat olmuşdum, bir gün molla gəldi ki, gedirəm. “Ay balam, hara?”; bəs “qasid kağız gətiribdir ki, İrandakı arvadın qaçıb, oğlun-uşağın yaman gündədir”. Haray-həşir, daha haray-həşir hara çatar: molla çıxdı getdi. Yenə qayıtdım atam evinə. Uşağım bir idi, oldu üç. Dədəm başladı gündə məni məzəmmət eləməyə: “Getdin, bu küçükləri də dalına qoşdun gətirdin”.

Üç aydan sonra toya getdiyim yerdə məni bir doğmayan arvadın üstə götürüb qaçdılar və ortalıq sakit olunca aparıb mollanın evinə qoydular. Günüm eşitcək mənə belə sifariş eləmişdi:

“Gülü gülüstan üstünə,
Şeh düşdü bostan üstünə.
Gedin, deyin o tülküyə,
Gəlməsin aslan üstünə!”

Doğrusu, günümə çox acığım tutdu, mən də ona belə sifariş elədim:

“Gülü gülüstan üstünə,
Gün düşdü bostan üstünə.
Gedin, deyin o “aslana”,
Dağ gəlir aslan üstünə!”

Xülasə, kəbin kəsildi, aralıq sakit olan kimi ərim məni apardı evinə.

Bunun çubuqdan hörmə bircə otağı var idi. Bir tərəfdə günüm olurdu, bir tərəfdə mən. Bir gün olmazdı ki, davamız düşməsin, bir-birimizin hörüklərini çıxartmayaq, üzünü cırmayaq. Günüm gündüzlər mənimlə dalaşır, gecə də ərimlə. Ərimin yanında mənim əsnaf qızı olmağıma rişxənd eləyib deyirdi:

“Mən aşiq gözəl alma
Tutubdur gözəl alma.
Əsil al çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma!”

Mən də bunun qabağında:

“Mən aşiq gözəl oxlar,
Tutubdur gözəl oxlar.
Çirkin oxluya bilməz,
Oxlasa gözəl oxlar”.

– deyəndə ərim mənə tərəf olurdu, günüm qalırda yana-yana...

Aradan bir az keçdi, Allah vurdu mənə bir oğlan da verdi. Ərimin mənə daha da məhəbbəti artdı, günümün də sözü ola bilmədi. Havaxt deyindi, ərim ilə basıb döydük.

Yaxşıca rahat olmuşduq, birdən haradansa qarnı yanmış molla gəlib çıxdı. Ərim də tərs kimi evdə idi. Bunların davası düşdü. Ərim mollanın başına bir aftafa vurub öldürdü. Divan-zad töküldü, ərimi tutdular...

İndi üç ildir ki, ərim Sibirə gedib, heç səs-soraq yoxdur, mən də dörd yetimlə damın dalında acından ölürəm...

1909

“MİLLƏTPƏRƏSTLƏR”

Məşədi Qasım günorta vaxtı bazardan evə qayıdanda gördü küçədən əli kitablı bir balaca qız gəlir. Çox zənn ilə baxıb Məşədi gördü ki, qızın müsəlman qızına çox oxşarı var. İrəli yeriyib soruşdu:

– Qızım, sən kimin qızısan?

Qız qızarıb, başını aşağı saldı. Məşədi Qasım diqqətlə qıza baxıb dedi:

– Barakallah, qızım, yaxşı oxu, səni oğluma alacağam!

Sonra Məşədi iki barmağı ilə qızın yanaqlarından tutub, bir də soruşdu:

– Qızım, sən kimin balasısan?

Qız cavab verməyib, atılıb qaçdı. Məşədi Qasım da yolu ilə rəvan oldu. Sabah tezdən qız məktəbə gedəndə dabbağ Kərbəlayı Babaşa rast gəldi. Kərbəlayı Babaş bir az gedib, bir az qıza zənn elədi. Axırda lap ayaq saxlayıb durdu və iki barmağı ilə qızın yanağından tutub dedi:

– Buy, ədə bu kimin balasıdır?.. De görüm, ay qız, sən kimsən?

Qız başını aşağı salıb, dönüb getdi. Günorta vaxtı qız məktəbdən qayıdan zaman keçəl Vəliquluya düçar oldu. Vəliqulu baqaiddə qızın yanağından iki barmağı ilə tutub dedi:

– Bala, sən kimin balasısan?

Qız Vəliquluya acıqlı baxıb getdi. O biri gün çayçı Kərbəlayı Ramazan baqqal Hacı Qənbərlə fatihə verib qəbiristanlıqdan qayıdanda gördülər qız məktəbə gedir. Doğrusu, ikisi də lap mat, məhbut qaldılar. Xülasə, özlərini qıza yetirib soruşdular:

– Ay qız, balam, kimincə qızısan?

Qız qorxa-qorxa qızarmış üzünü bunlara çöndərib, döyükmüş baxanda kərbəlayı və hacı kəməli-səliqə və millətpərvərliklə iki barmaqlarını uzadıb, qızın yanağından tutub dedilər:

– Barakallah, bala!

Qız atılıb qaçdı.

Günorta qız məktəbdən qayıdanda küçədə bir sürü “millətpərəst” kişilər durub, müzakirəyə məşğul idilər. “Hara gedir? Nə təhər qızdır?” kəlmələri danışqlarından anlaşılırdı. Qız bunlara yavıqlaşanda hamısı üzünü qıza çevirib, onu mehriban sözlərlə yad-bud elədilər və hamısı növbət ilə barmaqlarını uzadıb, qızın yanağından tutub dedilər:

– Barakallah, qızım!

Qız bu səfər acıqla ağlaya-ağlaya qaçıb gəldi evə.

Anası işdən xəbərdar olanda qızın kitablarını götürüb səpdi evə; məktəb libasını çıxarıb atdı sandığa və qıza bir köhnə arxalıq geydirib, oturdu yun darağının dalında.

O gündən “millətpərəstlərin” dövlətindən qız elm təhsilini ikmala yetirib, yun daramaq şəhadətnaməsini aldı.

Yaşasın qırmızısaqqal “millətpərəstlər”!

“VƏTƏN”

Mənsur şeir

Pəncərədən baxıram. Pəh-pəh! Nə gözəl mənzərə, nə dadlı hava!.. Başmaq seyrinə çıxmaq meyindəyəm. Paltarımı geyirəm; papağım yoxdur. Ora papaq, bura papaq?.. Papağı (eyib olmasın) bizim uşaqlar aparıb, zibil arabası qayıırıblar. Xülasə, geyinib evdən çıxıram. Pəh-pəh! Nə gözəl hava!.. Həzin-həzin əsən külək ruhuma ləzzət verir, bülbül, gül...

– Ay!.. Dədə!..

Çığırtdı nəzərimi küçənin timçəsinə cəlb eləyir. Bir ağsaqqal o birini yaxalayıb deyir: “Atayın sümüklərini çıxardaram bacımın talağını verməsən. Bu saat ver talağı”.

Vuruşma düşür, bu ona bir qapaz, o buna birini, bu da ona birini. Börgəklərdən toz qalxır, çuxaların büzmələri cırılır...

Xülasə, gedirəm. Hava mənə bilməzsən nə ləzzət verir. Rəngbərəng yarpaqlar ağacdən üzülüb, havada min naz və qəmzə ilə fırlananda bilməm könlüm nələr diləyir. Pəh-pəh! Nə dilfırib mənzərə! Az qalib təbim də gəlsin, indicə şər də deyəcəyəm...

– Hay! Vay!.. Vay fayton!..

Dönüb görürəm qırmızısaqqal bir kişi hamamın qabağında yumurtası tərs gəlmiş toyuq kimi oyan-buyana vurnuxub çıxırır.

– Nə olub?

Cavab verirlər ki, bəs arvadı həcəmət altında qəşş eləyib.

Xülasə, gedirəm. Pəh! Göyün rəngi, səf-səf durmuş buludların günəşin qızıl rəngi ilə münəvvər olmaqları bilməzsən ürəyimdə nə...

– Adə qoyma!.. Vur! Tut!.. – sözlərini eşidib, dik atılıram.

– Nə olub?

Bəs oğul atanın təzəcə kürkünü aparıb qumara qoyub uduzub; ata da onun qoparağını götürüb, istəyir bir az əzickləsin. Gedirəm, ətrafın gözəlliyi yadımdan çıxmır: gün dağın arxasında gizlənməkdədir, sərin hava, həzin külək... Pəh-pəh! Nə məlahətli...

– Vay!.. Aman! Necə olacaq?..

– Nə olub?

Bəs orucluqda azarlı üstə rus həkimi gətiriblər, evdə qab-qasığı murdarlayıb...

Xülasə, gedirəm qaranlıq düşür, toyuq, xoruz dimdik-dimdiyə verib tut ağacının budağında yatıblar, itlər çəkiliblər hinlərinə, eşşəklər ağacın dibində uzanıb sükuta varıblar. Pəh-pəh! Nə gözəl ömür, nə sadəlik, nə...

– Vay öldüm! Adə öldüm!

Çığırtı küçə ilə bir oldu. Başmaqları qoyub yüyürürəm. Bir də görürəm bir ağsaqqal cavan arvadının saçından yapışıb, çomaq ilə şap-barlayır. Tez-tez ovcuna tüpürüb çomaqdan çıxır, ovcuna tüpürüb vurur.

Xülasə, hava çox gözəl idi. Göyün buludları azca qalmışdı mənə ilhamat aləminə çəksin, azca qalmışdı...

– Part, part...

Bir cavanı güllə ilə vurub yıxdılar.

– Balam, bunun günahı nə idi? – soruşduqda cavab verdilər:

– Nə olacaq, bunun babası iyirmi il bundan qabaq vurub Məşədi Hüseynin əmisi nəvəsini öldürmüşdü. İndi öldürən də Məşədi Hüseynin nəvəsidir. Kişi qana qan elədi, qisas ki, qiyamətə qalmayacaq idi.

Tər mənə basır. Çünki mənim də ulu babam, deyirlər, bir adam öldürmüş imiş. İndi, dedim, bir adam da çıxıb onun əvəzini mən yazıqdan alacaq.

Qorxumdan yıxılıram, ürəyim gedir.

1909

BORCLU

Kərbəlayı Fərəc həmişə evdən çıxanda hamamın qabağı ilə gedib, məscidin yanından bazara diklənirdi və burada axşamadək fırlanıb, dolanıb, əlinə keçən qəpik-quruşu ətə, çörəyə və qeyri şeylərə verib, yenə həməən yol ilə evə qayıdırdı. Axır vaxtlar Kərbəlayı Fərəc bu yol ilə gedib gəlməyə bilmərrə mövquf eləmişdi. Səbəb də bu olmuşdu ki, kərbəlayı məscidin yanındakı ətər Həsənə bir az pul borclu idi, evə xırda şeylər almışdı. Daha bu ətər Həsən ötüb keçəndə kərbəlayını dinc qoymurdu: çuxasının ətəyindən tutub, darta-darta dükanın qabağına çəkirdi və min latayır sözlər ilə borcunu tələb edirdi. Kərbəlayı qalırdı gözünü döyə-döyə. Borc az idisə də (cəmi 12 abbası bir şahı idi) verməyə qadir deyil idi. Pul çıxan bir iş də tapılmırdı ki, onun dalınca gedib ətər Həsənin çəngindən xilas olaydı. Kərbəlayı Fərəc işin hər üzünü ona qandırırıldı: “Qardaş, bax, indi qışdır. Pul çıxan bir yer yoxdur. Səbir elə, allah qoysa, bu gün-sabah bahar gələr, göydən-göyertidən, süddən-qatıqdan satıb, pulunu verərəm...” Bu sözlərdən də sonra ətər Həsən öz dediyindən əl çəkmirdi.

Bir neçə vaxt belə keçdi. Doğrusu Kərbəlayı Fərəc lap təngə gəldi – bir tərəfdən pulsuzluq, bir tərəfdən evdə ac-acına qalan böyük ailə: iki arvad, doqquz uşaq. Bir tərəfdən qışın çovğununda odsuz-ocaqsızlıq. Bunların hamısından da pis ətər Həsənin onu gündə ətəkləməyi. Axırda əlac ona qaldı ki, Kərbəlayı Fərəc ətər Həsənin gözündən itdi. Başladı bazara ən uzaq küçə ilə gedib gəlməyə. Evdə də tapşırırdı ki, hər kəs onu sual etsə, desinlər kəndə gedib. Kərbəlayının qulağı bir neçə vaxtlığa dincəldi. Bir axşam Kərbəlayı Fərəc dəllallıqdan qazandığı beş-altı şahını düyü, yağ və çörəyə verib, evə rəvan olduğu halda ətər Həsən bunun qabağına çıxdı. Kərbəlayı onu görcək bir az duruxdu və sonra əcaib bir gülüşlə üzünü döndərüb, neçə dəqiqə döyükmüş gözlərini ətər Həsəndən çəkmədi; elə bil deyəcək idi: “Vallah, qardaş, borcunu verə bilmirəm! Nə edim? Fəqirliyin üzü qara olsun!...” Əttar Həsən də kərbəlayını görcək əvvəl gülümsünüb, sonra acıqlı: “Adə, Fərəc, bəs sən kəndə getmişdin?” – deyib, əlini kərbəlayının ətəyinə atdı. Kərbəlayı şeyləri bir əlinə alıb o biri ilə Həsənin əlindən ətəyini qurtarmaq istəyirdisə də Həsən daha bərk tutub, onu çəkib aparırdı. Kərbəlayı getdikcə borcu təmizləməyini

vəd edirdi, yalvarırdı və gah-gah acığı da tuturdu, yenə Həsənə bir təsiri ola bilmirdi. Həsən deyirdi: “Əlimə düşmüş ikən səndən pulumu almamış buraxmayacağam!”

Bir-iki addım da gedirdilər, Kərbəlayı yenə dartılıb şikayət edirdi: “Ay qardaş, axır balalarım evdə acdırlar, məni gözləyirlər ki, çörək aparım, yesinlər. Bunu Allah göturməz ki, bu axşamın çağı məni çəkib aparırsan”. Əttar Həsən çırt çubuğunu damağından çıxarıb, lap yavaş səsle:

– Səni aparıram pulumu almağa!

Kərbəlayı Fərəc bir az da sükuta gedirdi və azan qulağına gələndə əlini atıb taxta çəpərdən və divardan tutub qəzəblənirdi:

– Ay balam bircə məni hara aparırsan. Bu saat ki, pulum yoxdur alasan?

Kərbəlayı danışdıqca elə bil əttar Həsənin qulağında arı dızıldayırdı. Kamal – etidal dəm ilə çubuğunu damağına alıb və sonra başlayırdı kərbəlayının əlini çəpərdən və ya divardan qoparmağa. Yol ilə gedənlər övzaidən müxbir olduqda ayaq saxlayıb, bunlara zənn ilə və çox vaxtı qeribə bir təbəssümlə baxırdılar; səsə evlərdən ayaqyalın, başıaçıq qaçıb gəlmiş uşaqlar qəhqəhələşirdilər və hətta arvadlar da kəmetinalıq etməyib, darvazaların arasından Kərbəlayıya təhqiqlə nəzər yetirirdilər. Kim bilir, Kərbəlayı bunları görəndə ürəyindən nələr keçirirdi? Deyirdimi: “Vay, dost-düşmən içində biabır oldum!” və ya “Nə edim? Allah məni fəqir yaradıb” sözləri ilə təskinlik tapırdı. Hər halda bu yerlərə əl apara bilmərik!

Əttar Həsən Kərbəlayı Fərəci öz evinə gətirdi və darvazadan girən kimi onun şeylərini alıb özünə də bir neçə latayır deyib, otağa girdi və and içdi ki, borcu verməmiş onu həyətdən kənara qoymayacaq. Bir azdan sonra da bir qıfil çıxarıb darvazanı kilidlədi, Kərbəlayı əvvəl yenə bir az zəmanədən şikayət edib, sonra dedi:

– Ay balam, axı məni burada saxlamaqdan nə fayda olacaq – pulum yoxdur ki, verim. Burax, sabah evin şeyindən-zadından satın götürüb borcunu verərəm.

Əttar Həsən eşitməzlik edib, evə girdi və qapını çəkib bərk örtüdü. Kərbəlayı ətəyi ilə qarı süpürüb, pəncərənin qabağında oturdu. Toran qovuşdu, gecə düşdü. Gecə külək şiddətlənirdi və qarı qovzuyub havada sovururdu. Soyuq Kərbəlayıya bərk əsər eləyirdi. Durub bir az

pəncərənin qabağında o baş – bu başa gedib gördü ki, beləliklə də olmayacaq, hirslənib, yeridi pəncərəyə bir təkən vurdu:

– Ay balam, məni iki manatdan ötəri soyuqdan kəsməyəcəksən ki?

Əttar Həsən pəncərənin şıqqıltısına dik atılıb, hirsli evdən çıxdı, dalınca da arvad-uşağı və yetirən kimi Kərbəlayı Fərəcin saqqalından yapışıb küncə basdı. Kərbəlayı boğunuq səslə zarıldayanda uşaqlar da bir tərəfdən çığırdılar. Arvad yeriyib ərinin əllərini tutdu:

– A kişi, Allah götürməz ki, sən belə iş eləyirsən!

Əttar Həsən Kərbəlayının yaxasından tutub apardı və dalına da bir təpik vurub darvazadan çölə saldı.

Xoruzlar banlaşırdı, Kərbəlayı Fərəcin evində uşaqları çörəkdən ötrü mələşirdilər və tez-tez qarşıya yüyürüb, dədələrinin yolunu gözləyirdilər. Kərbəlayı qarını döyən kimi ailəyə elə bil bir böyük səadət üz verdi. Uşaqlar göz yaşlarını bir dəqiqədə unudular və Kərbəlayı otağa girən kimi onu hədsiz şadlıq ilə əhatə etdilər. Lakin... dədələrinin əlini boş gördükdə hərə bir tərəfə çəkilib, bir-birini sual nəzərindən keçirdilər. Kərbəlayı Fərəc duruxdu və əllərini üzünə qoyub bərkdən hönkürdü.

1910

TOY

Toy vurulurdu. Zurnaçılar ovurdlarını şişirdib, gözlərini süzürdülər. Aşiq da sazı dınqıldadıb, yanıqlı səslə oxuyurdu:

“Mən bu dərədən ötmərəm,
Çadramı yellətmərəm;
Ağsaqqala getməyəm,
Hoqqabaz oğlan gərək,
Kəkili saz oğlan gərək!..”

- Sağ olsun aşiq! – deyə “padşah” çığırdı.
- Sağ olsun aşiq! – Fərraş təkrar edirdi.
- Sağ olsun aşiq. – Hamı söyləyib, ağız-ağıza verirdilər.
- “Padşah” birdən yerindən qalxdı:
- Fərraş!
- Bəli, sənə qurban, padşah, – deyə fərraş baş endirdi.
- Çək oradan qaradovoy İmamqulunu!
- Bu saat padşah!
- Aşıqlar da bir uzundərə çalsınlar!

Sağ olsun aşıqlar-zurnalar düzəlmişdi, dəf vurulurdu.

Sağ olsun İmamqulu! Süzməkdə üstü yox idi: Ayaqları palazın üstə ehmal atılıb düşmədə idi: bədəni belə tərənirdi ki, elə bil heç sümü-yü yox idi.

Budur, zurna yavaşıdı, İmamqulu gözlərini alaçıqın bacasına dikib, yerində “bitdi”. Məclis kiriyib, səs-səmir kəsildi.

– Yat, yat, İmamqulu! – Birdən “padşah” çığırdı: yat, yat!

İmamqulu çoxdan yatmışdı: yerində tərənirməz durub, bircə sağ ayağının ucunu yavaş-yavaş palaza döyürdü, çəpiklər çırtığa enmişdi: bunun da səsi eşidilmirdi. Neçə dəqiqə idi sakitlik bərpa idi.

– Çəpik vurun! Çəpik!.. Fərraş! Haradasan? Şapbarla, çəpik vursunlar!

Fərraş sağa, sola çubuqdan döşüyürdü. Yenə səs, küy, çəpik damla bir oldu. İmamqulu da əvvəlki yerindən sıçrayıb, süzə-süzə məclisin o başına getdi. Bir də süzüb bəri gəldi. Süzüb yuxarı getdi. Oyunu yavaşıdıb, bir də “padşahın” qabağında “bitdi”.

- Sağ olsun İmamqulu!
- Sağ ol aşiq!..

– Sənninə layiq deyilsə də, kişi qızın xatirəsi üçün yaxşı toy elətdirir, – deyə məclisdəkilərin biri o birinə pıçıldadı.

O biri:

– Qız da yad deyil ki, öz baldızıdır. Elə bu həyətdə də olur.

– Baldız olanda nə olar; kişi çox vəfalı kişidir. Görmürsən arvadı öləndən sonra on il evlənmədi. Qayınatası demişdi ki, balaca qızım böyüsün, sənə verəcəyəm. O da gözlədi. Qız on dörd yaşına yetişib, toy olur.

– Doğrudan vəfalı kişidir: yetimlərin zəhmətini çəkə-çəkə saqqalı tamam ağardıb...

– Fərraş, o kimdir orada söhbət eləyir?

– “Padşah” sağ olsun, çayçı Məşədi Həsəndir.

– Çək Məşədi Həsəni bura. Gərək Məşədi Həsən məclisdə danışdığı üstə falaqqaya salınsın.

Bir dəqiqədə falaqqa gəldi. Fərraşlar Məşədi Həsəni yırıb, ayağına on çubuq vurdular.

– Usta, aşıq!

– Bəli, padşah sağ olsun!

– İndi bir “kəsmə” hava çalın, Məşədi Həsən oynasın!

Zurna düzəldi. Dəf vuruldu, çəpik qalxdı. Məşədi Həsən çuxasının qolları əlində oynamağa başladı.

Toy vurulurdu. Arvadlar otaqda çəpik çalıb süzürdülər. Gəlinlər, qızlar ağır-ağır enib qalxırdılar. Yüzlüklər şabaş verilir:

– On tümən bərat verdim, yenə özündən bəyin, yenə Kəblə Əbülqasımın! Ay şabaş, toy maşallah!

Totuq gəlinlər bir-bir oynadılar, göyçək qızlar süzdülər, növbət gəlinə gəldi:

– Ay uşaq, qaçın, gəlin gəlsin!

Gəlin gəldi. Yanaqları alma kimi qızarmış. Sürməli gözlərini yerə dikib, utandığından kimsəyə baxa bilmirdi.

Gəlin oyuna girdi.

Gözəl gəlin, nazlı gəlin! Gəlin nə narın süzürdü. Nə dadlı səkiridi. Gah qızilları səslənir, gah düymələri şıqqıldaşır...

Səkdi gəlin, süzdü gəlin, bir də məclisin ortasında duruxub, əlləri ilə üzünü qapadı: gəlin hönkürdü.

Gəlin niyə ağlayır? Gəlinə nə dedilər?

Bilən yoxdur. Kimsə gəlinin dərindən agah ola bilmir. Gəlin ağlayır; gözlərinin yaşları od kimi tökülüb, qırmızı yanaqlarını dağlayır.

Bir dəqiqədə arvad-uşaq gəlinin başına toplandılar. Qız-gəlinlər gəldilər.

Bəs gəlin niyə ağlayır?

Gəlin qoca kişiyyə ərət getmək istəmir, yetim saxlamaq istəmir.

“Mən o kişidən qorxuram; bacımı çərlədən kimi məni də öldürəcəm” – deyib, gəlin zar-zar ağlayır.

Gəlinin sözləri anasını da kövrəltdi: bu da gözlərini doldurub, hönküdü. Qız-gəlinlər də doluxsunub ağlaşdılar. Gəlin ağladı, anası ağladı. Bunlar da kərişəndə qızlar ağladı, qonaqlar ağladı, totuq gəlinlər ağladı, çox göz yaşı töküldü, çox ürəklər yandı.

Toy vurulurdu. Zurnaçılar ovurdlarını şişirdib, gözlərini süzürdülər. Aşiq da sazı dınqıldadıb, yanqılı səslə oxuyurdu:

“Mən bu dərədən ötmərəm,
Çadramı yellətmərəm;
Ağsaqqala getmərim,
Hoqqabaz oğlan gərəm,
Kəkili saz oğlan gərəm!..”

1910

HƏRRAC

Böyük sərvət və mülk sahibi Hacı Kərim iki gün əvvəl vəfat etmişdi. Arvadı Gövhər dörd qızını və beş yaşındakı oğlunu başına toplayıb, Hacı'nın ortalığa tökülmüş paltarlarına baxaraq ağlayırdı. Ağıcı da hərdəm yanıqlı bir ağı dedikdə evi hönkürtü götürürdü. İki cilo ağlaşmış, ağıcı uzaq məhəllələrdən gəlmiş arvadlara mərhumun səxavət və kəramətindən rəvayət etmədə idi ki, birdən həyəət üç-dörd cavan girdi. əvvəl cavanların gəlməsinə əhəmiyyət verilmədi, lakin onların qız qaçırmaq meyində olduqları göründükdə arvadlar bir-birinə dəydi! Gövhər özünü qızların üstünə atıb, dəhşətli səslə çığırdı. Əlləri tapançalı cavanlar otağa girdilər, qaba bir surətdə Gövhəri kənar edib, böyük qızı götürmək istədilər. Qız anasına sarılıb çığırdı. Gövhərin əllərini tutdular, qızı ondan zor ilə aralayıb, qarıya doğru sürüdülər. Qara saçları bir-birinə qarışdı. Köynəyinin bir tərəfi cırılıb, vücudu çölə çıxdı. Cavanlar qızı qaldırıb, birinin arxasına qoydular. Qışqırıq hönkürtüyə qarışdı.

Apardılar. Qız uzaqlaşdıqca səsi də yavaş-yavaş qulaqlardan çəkilməyə başladı.

Gövhər özünü küçəyə atdı, qızdan bir nişanə görmədi. Başından yapışıb, hissiz bir halda yerə yıxıldı.

Bir də qalxdı:

– Ay qardaşlar, balamı kim apardı? – deyə soruşduqda, qızı aparən dabbə Cavadın oğlu “dələduz” Həsən olduğu bəlli oldu.

Bu hadisə şəhərin hər bir guşəsində danışılanda Şırım Ballı cəhrə üstə əllərini göyə qovzayıb, Allahdan belə istigəsə edirdi:

– Pərvərdigara, deyirlər “kor leyləyin yuvasını allah tikər”; bəs mənəm bu oğlumun yuvasını niyə tikmirsən? Ağsaqqal vaxtında dükənlərin qabağında boş-bikar dolanıb işə getmir.

Şırım Ballının duası müstəcəb oldu: gedib Hacı Kərimin yerdə qalan qızlarından birisini götürüb, qaçmağı Allah-təala ona təlqin etdi.

Ballının oğlu “Vicə” Qasım bir neçə arqadaşları ilə bərabər hücum edib, Hacı Kərimin qızını qaçırdılar.

Gövhər küçəyə çıxıb, qızı çox izləməmişdi, bir də eşitdi ki, üçüncü qızını şirni ilə tovlayıb aparmışlar.

Günorta vaxtı Gövhərin qohumları yığılıb dərdləşirdilər, “olacağa çarə yoxdur” deyə fəlsəfə yürüdürlər. “Qismətdən artıq yemək

olmaz” deyirdilər. Bir də hacının bacısı Mina sükutdan aralanıb, başını dik qovzadı:

– Vallah, bu mənə qardaş dərindən də artıq oldu, – dedi, – xalqın fikri budur ki, mənim arzum gözümdə qalsın!.. Yox!..

Burada Minanı yaş boğdu, gözlərini yaylığı ilə qurutdu, özünü bir az toxdadıb, sözünə davam etdi:

– Gözümü böyük qıza dikmişdim, o qismət olmadı. Deməli, qismət bu imiş! – deyə kiçik qızı qucaqladı.

Hər kəs onu heyrətlə nəzərdən keçirdi. Minanın hərəkətini dəli olduğuna həml etdilər. Lakin Mina dəli olmamışdı; qızı qapıdan çıxardarkən deyirdi:

– Qardaşımdan mənə bir pay da düşməz? Apararam, böyüdərəm, oğluma alaram...

Hacı Kərim iki gün idi ki, vəfat etmişdi. O günü qazı onun dörd qızına da əqd oxuyub, ruhunu şad etdi.

O biri gün “yaxa bağlama”dan sonra təzə yeznələr hacının evinə yığılıb, cehiz davası edirdilər. “Vicə” Qasımın tərəfindən anası gəlmişdi.

1910

1905-ci İL

Köhnə imarətin yuxarı mərtəbəsinin pəncərəsindən uzun bıqlı və zəhmli bir baş çıxıb, neçə dəfə “Alı, Alı” deyib çağırırdı. Səsə artırmayaraq altında at axurlarının qabağında uzanan nökrər Alı öz-özünə belə cavab verdi:

– Boğazına biləyim, ay Məhəmməd Səfi ağa! Elə bilirsən qədimki zaman kimi, çağıranda səsinə baş üstə gələcəyəm?! Xeyr, o zaman getdi! İndi bəyin sözünə bir qəpik verən yoxdur!..

Alı bu fikirləri başından keçirib, saman çuvallarının üstə o yan-bu yana çöyrükdükdə Məhəmməd Səfi ağa bir də başını pəncərədən çıxarıb çığırdı:

– Alı, Alı! Axmaq oğlu axmaq, haradasan, səni çağırıram?

Alı yenə bəyin səsinə etina etməyib, öz-özünə deyirdi:

– Daha indi mən də ayılmışam, boğazını cırsan də gəlməyə-cəyəm... Bizi xam tovlamışdın, il uzununu işlədib, bir qəpik də vermirdin; kefinə də yaramayanda baş-gözümü əzirdin... Daha indi bəy-zad dəbdən düşdü!..

Məhəmməd Səfi ağa bir az səbir eləyib, xidmətçi qızı onun dalınca göndərdi. Alı qıza da cavab verdi ki, mən bəy-məy tanımıram, özüm də elə bir bəyəm! Məhəmməd Səfi ağa bunu eşitcək yerindən dik atılıb, əvvəl otaqda dəli kimi o yan-bu yana yüyürdü və sonra divardan tufəngi götürüb, qapıdan ildırım kimi çıxdı. Güllü xanım ərinin nökrəri öldürmək xəyalında olduğunu gördükdə bərk qışqırıq saldı və səsə qonşu otaqlardan bəyzadələr çıxıb, Məhəmməd Səfi ağanın əlinədən tufəngi aldılar:

– Ay kişi, nə olub, Alı nə edib? Bircə de, biz özümüz onu öldürək!

Məhəmməd Səfi ağa bəyzadələrə cavab vermədən boğunuq səsle “buraxın!” deyə dartındı.

– A kişi, axır nə olub?

– Heç zad! Alını öldürəcəyəm! – Bəy dartınmaqdan əl çəkmədi.

Güllü xanım bəyzadələri işdən xəbərdar elədi. Cavan bəylər Alının “nəməkbəharam”lığını bilib, cəld pilləkəndən aşağı düşdülər.

Bir dəqiqədə Alının belinə on yerdən təpik döşəndi, o qədər döydülər ki, ağzının-burnunun qanı bir-birinə qarışdı, baş və gözündə sağ yer qalmadı.

Alı gördü ki, bunu “xurd-xəşil” etməmiş əl götürməyəcəklər, yalvarmağa başladı:

– Ay bəy, atam sənə qurban! Qələt eləmişəm, başımı daşın yekəsinə döymüşəm, günahımdan keç.

Məhəmməd Səfi ağa “Bundan ürəyim soyumayacaq, kəndir gətirin!” – deyib, qamçını əlinə aldı.

Kəndir gətirdilər. Alını ağa həyətə çəkdirib, tut ağacına bağlatdı.

Alı yenə:

– Ay bəy, vallah, məni yoldan çıxartmışdılar, daha indi çıxmaram.

Məhəmməd Səfi ağa Alının sözlərinə etina etməyib, qamçı ilə onu doyunca döydü və bir də oğlanlarına döydürdü, bir də dübarə özü döyüb, qayıdıb evə gəldi.

Alı qanına bələşmiş o günü ağacdən asılı qaldı, gecə də qaldı, sabah da orada idi. Axırda necə oldu onu bilmirik. Ancaq ondan sonra şəhərdən kəndə oxumuş cavanlar gəlib bəy və ağaların əleyhinə sözlər danışib, rəiyyəti “yoldan çıxardanda” rəiyyət cavanlara belə cavab verirdi:

– Qardaş, qoyun yerimizdə rahat oturaq, siz Allah, bizi də Alı yolu yollandırmayın!

1910

MƏLİK MƏHƏMMƏD

Nağil

Qış gecəsi idi, külək evlərin bacasına düşüb vıyıldıyardı. Böyük bir həyətin kənarında bir uçuq daxmanın pəncərəsi şaqıldadıqca, içəridə uşaqlar nənələrinin qucağına sıçrayıb, qorxa-qorxa: “Ay nənə, deyəsən həyətdən şıqqıltı gəlir, vallah oğruya oxşayır”. Nənə balalarının göz yaşlarını silib deyirdi:

– Qorxmayın, balalarım, bizə oğru gəlməz – gəlsə də bizim nəyimizi aparacaq? Hamı bilir ki, dədəniz bir tikə çörək dalınca düşüb, il uzunluğunu çöllərdə olur, heç külfəti də yadına düşmür... Qorxmayın, başınızı dizimin üstə qoyun, görün sizə necə nağıllar deyəcəyəm.

Uşaqlar nənələrinin nağil söyləməyini o qədər sevirdilər ki, “nağil” adı gələndə şıqqıltı qorxusu ürəklərindən bilmərrə çıxdı. Onlardan biri başını nənəsinin dizi üstə qoyub uzandı; biri o biri tərəfdən çiyinə söykəndi və balacası da qabaqdan ocağın kənarına ayağını uzadıb, gözlərini nənəsinin üzünə dikdi. Ana uşaqların göz yaşlarını silə-silə başladı:

Biri var imiş, biri yox imiş, allah var imiş, bəndəsi çox imiş, günlərin bir günündə bir padşah var imiş. Bu padşahın da bağında bir alma ağacı var imiş ki, bir gündə çiçəkləyib, çiçəyini töküüb, o biri gün bar verərmiş. Bu almanı hər kəs yesəymiş on beş yaşında oğlan olarmış.

Balalarım, sizə kimdən deyim – padşahdan. Bu padşah həmişə səhər vaxtı olanda durub gedərmiş bağa ki, almanı dərib yesin, görərmiş ki, alma qırılıb; kor-peşman geri qayıdarmış. Bir gün belə, beş gün belə, axırda padşah tənə gəlib, böyük oğlunu yanına çağırır. Oğul atasının qulluğuna gələn kimi baş endirib deyir:

– Ata, sənə fəda olum, mənə nə qulluq?

Atası deyir:

– Məgər Allaha rəvadırımı, mən özüm padşah ola-ola, bağimdakı almaya həsrət qalım, heç ondan yeməyim? Gərək nə təhər olsa alma oğurlayanı tutasan ki, tənbeh oluna.

Oğlan atasının əlindən öpüb, çıxdı və ox-yayını götürüb, dava libasını geyib, bağa getdi.

Oğlan bir saat gözlədi, iki saat gözlədi, səhər alma yetişən vaxt yuxu bunu tutub yatdı və bir zaman ayılıb gördü ki, alma ağacda yoxdur – dərilmişdi. Padşahın böyük oğlu kor-peşman evə qayıtdı.

O biri gün padşah ortancıl oğlunu yanına çağırıb dedi:

– Məgər Allaha rəvadır, mən özüm padşah ola-ola bağımızdakı almaya həsrət qalım, heç ondan yeməyim? Gərək, nə təhər olsa, alma oğurlayanı tutasan ki, tənbeh oluna.

Ortancıl oğul atasının əlindən öpüb çıxdı və ox-yayını götürüb, dava libasını geyib, bağa getdi. Balalarım, bu da bir saat gözləyib, iki saat gözləyib, axırda alma yetişən vaxt yuxuya gedib yatdı və bir zaman ayılıb gördü ki, alma ağacda yoxdur – yenə dərilmişdi. Padşahın ortancıl oğlu da kor-peşman evə qayıtdı.

Bu xəbəri padşahın balaca oğlu Məlik Məhəmməd eşitcək atasının yanına gəldi və çox ədəblə baş endirib dedi:

– Ata, izin ver bu səfər də alma ağacının keşiyini mən çəkim.

Atası dedi:

– Səndən böyük qardaşların deyirdilər: alma ağacının keşiyini çəkib, oğrunu tutacağıq; heç zad çıxmadı. İndi sən gedib nə qayıra-caqsan?!

Məlik Məhəmməd bir də atasından təvəqqe elədi ki, ona izin versin. Atası izin verdi və Məlik Məhəmməd kefi kök, damağı çağ qayıdıb öz otağına gəldi. Elə ki, gün batdı, axşam oldu, Məlik Məhəmməd qıs-qıvrıq geyinib, ox-yayını götürüb, bağa getdi. Balalar, Məlik Məhəmməd də o biri qardaşları kimi bir saat gözlədi, iki saat gözlədi, axırda gördü yuxusu gəlir. Nə etsin? – Xəncərini cəld çıxarıb barmağının başını yardı və yerinə istiot-duz tökdü. Ta sübhə kimi barmağının ağrısından yata bilmədi. Sübhə yavuq gördü bir gurultu, bir nərilti gəlir ki, yer zəlzələ eləyir. Durub cəld ağacın dalında gizləndi ki, görsün bu nədir? Bir vaxt gördü ki, bir div gəlir, adam baxanda bağı yarılr. Məlik Məhəmməd o saat barmağını dişlədi: eyhay, almanı aparan bu imiş!

Div gəlib alma ağacına yavıqlaşanda Məlik Məhəmməd “ya Allah” deyib, birdən qılıncı onun başına elə vurdu ki, qılınc zərbdən iki parça oldu. Balalarım, div o saat qayıdıb nəre vura-vura qaçdı. Sabah olan kimi Məlik Məhəmməd almaları yığıb, bir məcməiyə qoydu və üstünə də bir örtük çəkib, atasına apardı. Padşah almaları görcək çox şad oldu. Oğlunun alınından öpdü.

Məlik Məhəmməd atasına dedi:

– Ey ata, izin ver qanın izi ilə gedib, divi öldürüm.

Padşah razı oldu və Məlik Məhəmmədə bir qədər də qoşun verib, o biri oğlanlarını da ona qoşub yola saldı. Az gedib, üz gedib, dərə-tərəpə düz gedib, bunlar bir quyuya rast gəldilər. Bu quyunun ağzında bir dəyirman daşı qoyulmuşdu. Padşahın oğlanları istədilər bu daşı götürüb içəri girsinlər. Əvvəl böyük oğlan daşa yapışdı və nə qədər çalışdı yerindən tərpedə bilmədi. Ortancıl oğlan irəli yeridi, bu da nə qədər çalışdısa da daşa gücü çatmadı. Növbət Məlik Məhəmmədə yetişdi: bu, daşa yapışdı və bir dəfə “ya Allah” deyib, daşı götürdü, kənara atdı.

İndi, balalarım, daşı atandan sonra axır gərək divin dalınca quyuya girəydilər. Yenə böyük oğlan qabağa yeriyib dedi ki, gərək məni sallayasınız. Dedilər “yaxşı”, o saat bir kəndir gətirib, bunun belinə bağladılar, quyuya sallamağa başladılar. Bu, elə bir az getmişdi ki, bərk çıxırdı:

– Ay yandım, çəkin!

Padşahın böyük oğlunu quyudan çəkдилər, ortancıl oğlan qabağa yeriyib dedi:

– Məni quyuya sallayın, divin dalınca gedim. Yenə razı oldular, kəndiri belinə bağlayıb, quyuya salladılar. Balalarım, padşahın ortancıl oğlunu da elə bir az quyuya sallamışdılar, quyudan bərk səs gəldi:

– Ay yandım, çəkin!

Yenə çəkдилər. Axırda növbət Məlik Məhəmmədə yetişdi. Məlik Məhəmməd qabağa yeriyib dedi:

– Məni quyuya sallayın, amma nə qədər yandım desəm, qulaq asmayın.

Məlik Məhəmmədi quyuya sallayanda o da o biri qardaşları kimi çıxırmağa başladı:

– Ay yandım, çəkin!

Bu sözlərə qulaq asmadılar. Məlik Məhəmməd bir az aşağı enmişdi, gördü ki, daha quyuda yavaş-yavaş isti azalır; quyunun tərkinə çatan kimi bir o yan-bu yana baxıb, gördü bir yol var, belindən kəndiri açıb, yol ilə getdi. Məlik Məhəmməd bir az getdi, qabağına bir qapı çıxdı. Qapını açıb bir boş otağa girdi. Bu otağın qapısını açıb, bir ayrısına girdi. Onun qapısını açdı... Belə-belə, balalarım, Məlik Məhəmməd altı qapı açdı, yeddincisini açdıqda az qaldı əqli başından çıxsın. Burada səndəl taxtın üstə, vallah, elə bir nazənin sənəm öyləş-

mişdi ki, yemə, içmə, onun xəttü xalına, gül cəmalına tamaşa et. Bu qızın dizi üstə bir div başını qoyub yatmışdı. Qız Məlik Məhəmmədi görçək dedi:

– Ey cavan, kimsən? Nəkarəsən? Heyfsən, qaç gizlən: div yaralanıb acığı tutub, aylar vallah səni bir dəqiqə də sağ qoymaz.

Məlik Məhəmməd dedi:

Mən elə bu divi öldürməkdən ötrü buraya gəlmişəm.

Balalarım, Məlik Məhəmməd xəncərini çıxarıb, divin ayağını dəlməyə başladı. Div gözlərini açıb qıza dedi:

– Qoyma, ayağımı milçək yedi.

Məlik Məhəmməd bir az sakit olub, yenə başladı. Div gözlərini açıb çığırdı:

– Qoyma, ayağımı milçək yedi.

Üçüncü dəfə Məlik Məhəmməd divin ayağını dələndə div yerdən qalxıb qıza bir şapalaq vurdu:

– Sənə demirəm mi ayağımı milçək yedi?!

Bu halda Məlik Məhəmməd yerindən şir kimi sıçrayıb, div ilə güləşməyə başladı. Balalarım, bunlar qırx gün qırx gecə güləşdilər, heç biri o birisini yıxa bilmədi. Axırda div gücdən düşüb dedi:

– Hər kəssən bura gəlmisən, bir az möhlət ver, yatım, sonra yenə güləşərik.

Məlik Məhəmməd razı oldu. Div başını yenə qızın dizi üstə qoyub yatdı. Qız Məlik Məhəmmədə dedi:

– Ey cavan, o taxçada bir şüşə var, bu divin canı o şüşədədir, onu sındırmasan, bu divə güc gətirə bilməyəcəksən.

Məlik Məhəmməd sıçrayıb, taxçadakı şüşəni yerə çırpdı. Şüşənin içindən bir göyərçin çıxıb uçanda Məlik Məhəmməd göyərçini tutdu. Bu halda div yerindən qalxıb, yalvarmağa başladı:

– O göyərçinə dəymə, dünyada nə istəyirsən sənə verim, o göyərçini öldürmə–o, canımdır!

Məlik Məhəmməd qəbul etməyib dedi:

– Mənim elə axtardığım bu göyərçin idi. Sonra göyərçinin başını üzüb yerə atdı, haman saat div gurultu ilə taxtdan düşüb, cəhənnəmə vasil oldu.

Balalarım, sizə kimdən deyim–Məlik Məhəmməddən. Divi cəhənnəmə vasil edib, başını qızın dizi üstə qoyub, doyunca rahat oldu və

sonra durub o biri otağa keçdi. Məlik Məhəmməd bir də gördü ki, burada əvvəlkindən də gözəl bir qız oturub. Bunun da dizi üstə bir div yatıb. Qız Məlik Məhəmmədi görcək dedi:

– Ay cavan, yazıqsan, qayıt gizlən, indicə div oyanar, səni parça-parça elər.

Məlik Məhəmməd dedi:

– Qorxma, ay qız, Allahın köməyi ilə bunu da öldürüb, cəhənnəmə vasil edəcəyəm.

Məlik Məhəmməd xəncərini çıxarıb, divin ayağını dəlməyə başladı. Div gözlərini açıb, qıza dedi:

– Qoyma, ayağımı milçək yedi.

Məlik Məhəmməd bir az sakit olub, yenə başladı. Div yenə gözlərini açıb çığırdı:

– Qoyma, ayağımı milçək yedi.

Məlik Məhəmməd üçüncü dəfə divin ayağını dələndə div yerdən qalxıb, qıza bir şapalaq vurdu:

– Demirəmmi ayağımı milçək yedi?!

Məlik Məhəmməd bu halda yenə sıçrayıb div ilə güləşməyə başladı:

Balalarım, bunlar yenə qırx gün, qırx gecə güləşib bir-birini yıxa bilmədilər. Axırda Məlik Məhəmməd divi yuxuya verib, taxçadakı şüşəni sındırıb və göyərçini tutub başını üzən kimi div gurultu ilə yıxılıb öldü.

Məlik Məhəmməd üçüncü otağa girdi. Burada, vallah, taxtın üstündə bir nazənin sənəm əyləşmişdi ki, o biri qızların ikisindən də gözəl. Vallah elə gözəl idi ki, elə gözəl idi ki, yemə, içmə, onun xəttü xalına, gül cəmalına tamaşa et. Məlik Məhəmməd qıza lap ürəkdən aşiq oldu; qızın da gözü Məlik Məhəmmədə düşdü. Qız yalvardı ki, ay cavan, heyfsən, qaç gizlən. Məlik Məhəmməd qulaq asmayıb, divin ayağını dəlməyə başladı. Bir dəldi, iki dəldi, axırda div ayağa qalxanda bu da qabağa çıxdı. Balalarım, bunlar yenə qırx gün, qırx gecə güləşdilər. Bu divin də canı şüşədə idi. Məlik Məhəmməd şüşəni yerə çırpıb, göyərçinin boğazını üzəndə div cəhənnəmə vasil oldu. Məlik Məhəmməd kefi kök, damağı çağ başını qızın dizi üstə qoyub, yatıb rahat oldu.

Balalarım, Məlik Məhəmməd yuxudan duran kimi qızları yığıb, quyunun təkinə gəldi. Buradaca əvvəl böyük qızın belinə kəndir bağ-

layıb, yuxarı çəkдилər, ondan ortancıl qızın. Növbət balaca qıza gələndə qız Məlik Məhəmmədə dedi:

– Qoy əvvəl sənin belinə kəndir bağlayım, yuxarı çəksinlər, sonra da mən çıxaram. Qorxuram qardaşların görələr ki, mən o birilərdən gözələm, paxıllıqları tuta, sənin kəndirini kəsələr.

Məlik Məhəmməd buna razı olmadı. Qız dedi:

– İndi ki, razı olursan, di bəri bu dediklərimə qulaq as. Sənin kəndirini kəsəcəklər, quyunun təkində qalacaqsan, o vaxt döyüş-döyüşə iki qoç gələcək, onun biri ağ, biri qara. Ağ qoç qara qoçu qovacaq. Onda atıl min ağ qoçun belinə, ağ qoçun belinə minən kimi işıqlı dünyaya çıxarsan, qara qoça minsən gedib qaranlıq dünyaya çıxacaqsan.

Kiçik qız quyudan çıxanda qardaşlar onu görüb, əqilləri başlarından çıxdı, dedilər ki, Məlik Məhəmməd kiçik qardaş ola-ola belə gözəl qızı özünə götürsün? Bunların paxıllığı tutdu, odur ki, yarı yoldan Məlik Məhəmmədin kəndirini kəsdiilər, o da quyunun təkinə düşdü.

Balam, quyuda Məlik Məhəmməd bikef oturmuşdu. Birdən gördü qız deyən ağ qoçla qara qoç, budur, döyüş-döyüşə gəlirlər. Ağ qoç vurdu qara qoçu qovdu. Məlik Məhəmməd o saat sıçrayıb ağ qoçun belinə mindi, amma ağ qoç bunu qara qoçun belinə tulladı; qara qoç da Məlik Məhəmmədi bir baş götürüb qaranlıq dünyaya apardı.

Buradaca, balalarım, Məlik Məhəmməd yorunuq-arınıq bir ağacın dibinə gəldi. Elə bir az oturmuşdu, gördü ağaca bir əjdaha dırmaşır. Əjdaha bir az yuxarı qalxdıqda ağacın başından çoxlu quş balalarının səsi gəldi. Demə, bu ağacda zümrüd quşunun yuvası var imiş. Bu zümrüd quşu havaxt ki, yumurtadan bala çıxarıb bəsləmiş, balalar böyükləşəndə əjdaha gəlib onları yeyərmiş, zümrüd quşu da bala üzünə həsrət qalarmış.

Bu dəfə də əjdaha ağaca dırmaşır ki, balaları yesin. Məlik Məhəmməd bunu görcək cəld qılıncını çəkib, əjdahanı iki parça elədi. Sonra gəlib ağacın dibində yatdı.

Yaxşı balalarım, sizə kimdən deyim, zümrüd quşundan. Zümrüd quşu balalarına dən gətirməyə getmiş imiş; qayıdıb gələndə ağacın dibində gözüne bir qaraltı dəydi. Quş elə bildi ki, balalarını yeyən bu imiş. Cəld gedib dimdiyinə bir iri daş alıb, istədi qaraltının üstünə salsın, balaları yuvadan çıxırıb qoymadılar, dedilər:

– Əjdaha bizi yemək istəyirdi, bu oğlan əjdahanı öldürüb, bizim canımızı qurtardı.

Zümrüd quşu daşı kənara atıb endi, qanadlarını Məlik Məhəmmədin üstünə çəkdi. Məlik Məhəmməd yuxudan ayılıb quşdan çox qorxdı. Quş dedi:

– Hər kəssən, nəkarəsən, qorxma, mən sənə pislik eləmərəm, mən neçə ildir bu əjdahanın əlindən bala üzünə həsrət idim, indi sən mənim balalarımı qurtardın. Bu yaxşılığın əvəzində məndən nə istəyirsən eləyim.

Məlik Məhəmməd başına gələn qəza və qədəri açıb quşa nəql elədi və dedi:

– Heç zad istəmirəm, ancaq məni işıqlı dünyaya çıxart.

Zümrüd dedi:

– Onda gərək qırx şaqqa ət, qırx tuluq da su alıb gətirəsən.

Məlik Məhəmməd aldı, bunların hamısını hazırladı. Əti quşun bir qanadının üstə qoydu, suyu da birinə, Məlik Məhəmməd zümrüdü belinə mindi, yola düşdülər.

Balalarım, quş göyün üzünə qalxdı və qaranlıq dünyadan uzaqlaşmağa başladı. Məlik Məhəmməd aşağı baxdı. Əvvəl gördü ki, yer bir xəlbir kimi görünür. Bir az da qalxdılar. Məlik Məhəmməd bir də baxdı, gördü ki, yer lap gözdən itib. Elə quş havaxt “qa” dedi, Məlik Məhəmməd ətdən verdi, “qu” dedi – sudan verdi. Balam, elə işıqlı dünyaya bircə mənzil qalmışdı ki, ət qurtardı; quş “qa” deyəndə Məlik Məhəmməd məəttəl qaldı. Nə etsin? Əlacı kəsildi, bıçağı çıxarıb, baldırının ətindən kəsib quşa verdi. Balam, zümrüd quşu gördü ki, bu ət o biri ətlərə oxşamır – bu çox şirindir. Quş əti dilinin altına qoydu, balalarına saxladı. Balalarım, bir mənzil də qurtardı, zümrüd quşu Məlik Məhəmmədi işıqlı dünyaya çıxartdı. Qanadının üstündən yerə qoyub dedi:

– Di get.

Məlik Məhəmməd dedi:

– Sən get, mən özüm gedərəm.

Olmadı, zümrüd dedi:

– Gərək gedəsən.

Məlik Məhəmməd axsaya-axsaya getməyə başladı. Zümrüd dedi:

– Ey oğlan, səbəb nədir ki, sən axsayırsan? Məlik Məhəmməd açıb nəql elədi ki, bəs Allahdan gizlin deyil, səndən niyə gizlin olsun, sənə sonra verdim ət baldırının əti idi.

Quş o saat dilinin altından əti çıxarıb, Məlik Məhəmmədin baldırına yapışdırdı. Və tüpürçəyi ilə də sürtüb yaxşı elədi. Sonra quş tükündən çıxarıb bir az Məlik Məhəmmədə verdi və dedi:

– Havaxt dara düşsən, bu tükləri yandırarsan, o saat gəlib səni qurtararam.

Quş sözünü deyib, uçub getdi. Məlik Məhəmməd yavaş-yavaş gəlib bir dərzi dükanının qabağına çıxdı və dedi:

– Ay usta, allah rızasına, məni yanında şagird saxla.

Ustanın buna yazığı gəlib saxladı. Balam, aradan bir az keçdi. Məlik Məhəmməd şagirdliyində yamaq-sökükdən tikirdi, ustasına qulluq eləyirdi.

Bir gün adam gəldi ki, padşah böyük oğluna toy eləyir, usta gəlsin, paltar biçsin. Dərzi sevinə-sevinə qaşqısını da götürüb, padşahın imarətinə getdi. Məlik Məhəmməd bir az oturub, sonra dükanı bağlayıb, bir dar küçəyə getdi, zümrüd quşunun tükünü çıxarıb yandırdı. O saat zümrüd hazır olub dedi:

– Mənə görə qulluq?

Məlik Məhəmməd dedi ki, bu saat mənə bir dəst sarı paltar, qılınc, qalxan və sarı yel atı gətir. Zümrüd baş üstə deyib, uçub getdi və bir az keçmədi ki, Məlik Məhəmməd deyən şeylər hazır oldu. Məlik Məhəmməd paltarını soyunub, qıs-qıvrac geyindi, qılıncı belinə bağladı, qalxanı qoluna taxdı və bir baş atı padşahın evinin qabağına sürdü. Burada qırmızı geyimli qoşun düzülmüşdü. Şəhər camaatı tamam tamaşaya yığılmışdı. Padşahın böyük oğlu da at çapırdı. Məlik Məhəmməd atı meydana salıb, bir o başa çapdı, bir bu başa çapdı, sonra qılıncını çıxarıb, padşahın böyük oğlunun boynunu vurdu. Qoşun bir-birinə qarışdı, camaat biri-birinə dəydi, hamı Məlik Məhəmmədin dalısınca tökülüb onu oxa basdılar. Məlik Məhəmməd atı çapıb, bir dəqiqədə gözdən itdi və yenə gəlib haman küçədə tükü yandırdı, zümrüd hazır olanda paltarları və atı verib, dükanı açıb oturdu.

Bir azdan sonra, balalarım, dərzi başına-gözünə döyə-döyə dükana gəldi. Məlik Məhəmməd durub yalandan ustanının o tərəf-bu tərəfinə keçib dedi:

– Ay usta, qurbanın olum, nə olubdur?

Usta dedi:

– Nə olacaq, padşahın evinin qabağında at çapışmada hardansa suya dönmüş, sarı paltarlı bir atlı gəlib bir az o başa, bir az bu başa ça-

pıb, birdən qılıncını çəkib padşahın oğlunun boynunu vurdu, dalınca töküldülər, tuta bilmədilər.

Məlik Məhəmməd yalandan bir az heyfsilənib, gedib yerində oturdu.

Aradan bir neçə vaxt da keçdi, padşahın böyük oğlunun qırxı çıxdı. Bir gün yenə adam gəldi ki, padşah ortancıl oğluna toy eləyir, usta gəlsin paltar biçməyə. Dərzi yenə sevinə-sevinə qaycısını götürüb yola düşdü. Məlik Məhəmməd də dükanda qaldı. Usta gedəndən bir azca sonra Məlik Məhəmməd yenə durub dükanı bağladı. Haman küçyə gedib, zümrüdün tükünü yandırdı. Yandıran saatda zümrüd hazır olub dedi:

– Mənə görə qulluq?

Məlik Məhəmməd dedi:

– Bu saat mənə bir dəst qırmızı paltar, qılınc, qalxan, bir qırmızı at gətirərsən.

Zümrüd “baş üstə” deyib, bir dəqiqədə gedib, atı və paltarı gətirdi.

Məlik Məhəmməd qıs-qıvrac geyinib, padşahın imarətinə tərəf getdi. Orada yenə qoşun, camaat düzülüb, padşahın oğlunun at çapmağına tamaşa eləyirdi. Məlik Məhəmməd atı meydana salıb, bir o başa, bir bu başa çapdı və sonra padşahın ortancıl oğlunun başını qılınc ilə vurub qaçdı. Qoşun nə qədər onun dalınca çapdısa, tuta bilmədi və ox atdırsa da dəymədi. Qoşun, camaat təzədən qara geyib, yasa batdı.

Məlik Məhəmməd paltarını dəyişib, dükana gəldi. Yenə dərzi başına-gözünə döyə-döyə geri qayıtdı. Məlik Məhəmməd dedi:

– Ay usta, sənə nə olub ki, elə hər yerə gedəndə baş gözünə döyə-döyə qayıdırsan?

Usta dedi:

– Mərdimazar kimdirsə, qırmızı paltarda gəlib, padşahın gözünün ağı-qarası bircə oğlu qalmışdı, onun başını vurub qaçdı, dalınca da nə qədər töküldülər, tapa bilmədilər; ox atdılar dəymədi.

Balalarım, bu işdən bir neçə vaxt keçdi. İl ötdü, ay dolandı, günlərin bir günü yenə usta ilə şagirdi dükanda oturmuşdu, birdən şagird ustaya dedi:

– Dur get padşahı muştuluqla ki, balaca oğlunu tapmışam.

Usta döyükdü, dedi:

– Adə, dəli olmamısan, padşah deməzmi balaca oğlum haradadır? Onda nə cavab verim?

Məlik Məhəmməd başına gələn qəza və qədəri açıb dərziyə nəql elədi. Balam, dərzi buradan sevinə-sevinə bir baş padşahın evinə getdi. Elə darvazadan içəri girmişdi ki, tələsdiyindən ayağı daşa ilişib yıxıldı. Padşah pəncərədən bunu görcək dedi:

– Yəqin dərzidə bir əhval var, gedin onu bura gətirin.

Qul-qarabaş tökülüb dərzini padşahın qulluğuna gətirdilər. Dərzi yetişən kimi padşaha baş endirib dedi:

– Padşah, sənə fəda olum, muştuluğumu ver, balaca oğlun Məlik Məhəmmədin yerini deyim.

Padşah az qaldı özündən getsin, dedi:

– Bəs Məlik Məhəmməd quyuda ölməyibmi? Bəs indi haradan gəldi çıxdı?

Dərzi dedi ki, muştuluq verməsən deməyəcəyəm. Padşah vəd verdi ki, özü ağır qızıl versin. Dərzi Məlik Məhəmmədin başına gələn qəza və qədəri nəql eləyib, indi də ona şagird olmağını dedi.

– Ay mənə istəyən, dərziyə xələt!

Dərziyə o qədər xələt verdilər ki, çəkib apara bilmədi. Vəzir, vəkil tökülüb Məlik Məhəmmədin dalınca getdi. Əvvəl onu hamama aparıb şahzadələrə layiq paltar geydirib, sonra atasının qulluğuna apardılar. Padşah oğlunu görcək duz kimi yaladı.

Məlik Məhəmməd başına gələn qəza və qədəri atasına nəql eləyib dedi:

– Ata, böyük qardaşlarımı da öldürən mən idim. Quyuda neçə vaxt divlər ilə əlləşib, üç qız gətirmişdim. Bəs Allah götürərdimi ki, onlar mənim kəndirimi kəsib, nişanlımı özlərinə götürəydilər.

Padşah ağlaya-ağlaya oğlunun alnından öpdü və çox şükür elədi ki, Məlik Məhəmməd sağ qalıbdır.

Sabahı gün kiçik qızın kəbini Məlik Məhəmmədə kəsildi, böyük qızın da birini vəzirin oğluna verdilər, birini vəkilinkinə.

Qırx gün qırx gecə toy vurulub, gəlin gəldi.

Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də, balalarım, böyük dövrə keçin.

Nağıl qurtarmışdı, uşaqlardan biri balaca əllərini sinəsinə qoyub, nənəsinin dizi üstə yuxulamışdı; balacası ocağın qırağında mürgü döyürdü. Bircə böyük uşaq şəhadət barmağı ağzında, gözlərini nənəsinin üzündən çəkmirdi.

Şiddətli külək yenə pəncərəni şıqqıldadırdı...

AĞSAQQAL

Gülsüm qarı yuxudan gülə-gülə ayılıb, yatacağının üstə oturdu. "Günəş çıxıb, pəncərədən otağa düşmüşdü. Gülsüm qarı günəşə baxıb, öz-özünə dedi: "Günü çıxardan Allaha qurban olum. O Allah mənim Allahımdır; gör yuxumu necə çin edəcək. Elə bu gün Alıpaşa ağanın qızına elçi gedəcəyəm".

Qarı bir az fikrə gedib gülümsündü:

– Fərəcimin puldan pulu, boydan boyu, əsnaf olanda nə eyib elər... Fərəcə də qurban olum, bəyzadə nişanlısına da.

Qarı çoxdan oğlunu evləndirmək fikrində idi, amma bilmirdi kimi alsın. Əsnaf qızı ilə arası yox idi, bəy qızı da almağa cəsarət etmirdi, çünki bəylər qızlarını əsnafa verməzdilər; kasıb da olsa idi, özləri kimi "nəcib" və əsil-kök bəylərə verirdilər. Biçarə Gülsüm qarıda bu əsil-kök harada idi: əri sövdəgər Hacı, oğlu da tacir; sabah dəftər qoltuqlarında bazara gedib, axşama qayıdardılar. Daha bunlarda bəylərə layiq şücaət, təmkin və vüqar tapılmazdı. Barı bir qırğı isə də hərdən qollarına alıb gəzdirməzdilər ki, bəyə oxşasınlar. Bu "kəsafət mədə" ilə də Gülsüm qarı atıla-atıla gedir ki, oğluma gərək bəy qızı alam! Yenə bu yuxu əhvalatı olmasa idi, qarı bəlkə fikrindən daşına idi; bu yuxu da belə aşkar idi ki, xeyir işdən boyun qaçırmaq olmazdı.

Gülsüm qarı yuxuda görmüşdü ki, samanlıqda at arpa çuvalını iyləyib, şıllağa qalxdı və ayağı mehtərin aftafasına dəyib töküldü.

Qarı qorxusundan sıçrayıb, yuxudan ayıldı; və gördüklərinin yuxu olduğunu duyduqda gülə-gülə yozmağa başladı: "Atcığaz" muraddır. Bunuca bilirəm, – dedi, – "aftafa" da ki, paklıqdır. "Su" da aydınlıqdır. O ki, qaldı "şıllaq"?..

Qarı bir az fikrə getdi. Başladı qoltuğunun altını qaşımağa. Ondan, burnunu qurdaladı və sonra birdən qəhqəhə çəkib, gülməyə başladı: "Şıllaq" nə olacaq ki, – dedi, – o da toydur, şadyanalıqdır...

Alıpaşa ağa pəncərədə oturub, xanım ilə qəlyan çəkməyə məşğul idi. Qulluqçu Gülsüm qarının gəlməyini xəbər verdi. Xanım zəhmli üzünü qulluqçuya döndərib, lap yoğun kişi səsi ilə dedi:

– Çağır gəlsin içəri.

Gülsüm qarı daxil olub oturdu. Xanım yavaş səslə:

– Xeyirdirmi, a Gülsüm qarı?

– Xeyir olmamış nə var, xanım, sənə canım qurban, gəldim görüm bəylər nə təhər dolanırlar; biz də bəy olmaq istəyirik.

Qarı sözlərini qurtarmamış qəhqəhə çəkib güldü. Xanım da gülümsündü. Alıpaşa ağanın da üzünün qırışları bir balaca açıldı. Bir az sükut bərpa oldu. Gülsüm qarı gözlərini otağa gəzdirib, təbəssümlə:

– Bizim Fərəc də sizinki kimi otaqları rənglədib, kişi öhdəsindən gələ bilmir; neçə min manat evə xərc çəkib.

Qarının sözlərinə bəy və xanım əsla etina etmədilər.

Bir az da sakitlik düşdü. Gülsüm qarı cürətli:

– Xanım, başına dönüm, bax, puldan çox pulumuz, maldan çox malımız; yaxşı evimiz... Fərəc də başı aşağı bir uşaqdır, elə öz uşağınızdır. Vallah, sizə də layiqdir: gözəl-göyçək... yan qızınızın biri də bizə düşməz?

Gülsüm qarı sözü qurtarmamış yenə gülməyə başladı. Bu səfər xanım qarının cavabında üzünü turşudub, ərinin üzünə baxdı. Əri də siması sərt bir hal alaraq arvadına baxdı, sonra Gülsüm qarını başdan ayağa acı bir təzadə nəzərdən keçirdi. Alıpaşa ağa hirsindən istədi qəlyanı götürüb, qarının başına çırpınsın; çünki adəmdən xatəmə görünməmişdi ki, bəy qızı əsnafa verilsin. Bir də xan “lənət şeytana!” deyib, sükuta getdi.

Xanım istədi durub qarını saçlasın, sonra bir təhər sakit olub, öz-özünə dedi: “Məsəldir ki, “qız ağacı–qoz ağacı; hər yetən bir daş atar”. Amma hər daş atanın da bir cavabı var ki, verərlər. Əsnaf arvadı bəy qızına elçi gələndə deyərlər: “yolun altı ilə gəlmisən altı ilə qayıt, üstü ilə gəlmisən üstü ilə; rəiyyətsən tayını tap...”

Alıpaşa ağa özünü toxdadıb, ehmal bir səslə qarıya dedi:

– Bacı, qızı sənin oğluna verməyə mənim heç bir sözüm yoxdur. Ancaq bizim də böyüyümüz var, ağsaqqal var, deyərik, görək o nə məsləhət görür.

Alıpaşa ağa bu sözləri dedikcə səsində acı bir məğlubiyyət və kədərətli bir sızıltı eşidilirdi. Sadələvh qarı isə ağanın əhvalını anlamır, sözlərindən bir dərəcə şad olmuşdu ki, öz-özünə gülümsünürdü.

Gülsüm qarı pilləkəndən enib, gedə-gedə belə xəyal edirdi: “Yuxum çin oldu: qızı lap alıb qurtarmışam... ağsaqqal da nə deyəcək ki, o da razı olacaq”.

Qarı dadlı-dadlı xəyallar edə-edə həyəətə enmişdi, bir də pilləkənin altından iri gövdəli bir it sıçrayıb, qarını basmarladı. Qarı qışqırmağa başladı. İt onun paltarını didik-didik edib yerə tökdü. Biçarə arvad nə qədər səs-küy saldısı, haraya bir kəs gəlmədi. Axırda ələcsiz qalıb, bir təhər itdən xilas olub, özünü çörək təndirinə soxdu və dəmir sacı başına çəkdi. İt yetirib, arvadın əllərinin dərisini tamam dişləri ilə soyub tökdü.

Alıpaşa ağa balkona çıxıb çığırdı:

– Ay uşaq, iti bağlayın!

İt bağlandı. Gülsüm qarını qanına bulaşmış təndirdən çıxardılar. Ağa istehzal bir təbəssümlə üzünü qarıya döndərüb dedi:

– Bacı, görünür ki, “ağsaqqal” qızı verməyə razı deyilmiş.

Qarı güc ilə özünü evinə yetirib, bərk titrətdi və üç gündən sonra... öldü. Yuxuda at şıllağı görmək titrədib ölmək mənasında imiş!..

1910

AĞ BUXAQDA QARA XAL

*Çağırram hay da verməz,
Bədəsil fayda verməz;
Ağ buxağın altından
Bir öpüş pay da verməz.*

Bayatı

Məşhəd məscidlərinin birindən camaat dəstə-dəstə çıxıb dağılırdı. Yolun o tay-bu tayında hasar təşkil edən dilənçilər, kor və şillər, qolları kəsilmiş cahıl və ahıllar camaatı əhatə edərək sədəqə diləyirdilər. Dilənənlər arasında bir çox rübəndli qadınlar da vardı. Bunların bəzisi kişiləri: “Ağa, siğə mixahi?” – deyərək yan küçələrə doğru izləyirdi. Kimi qadınların təkliflərinə razı olaraq, arxalarınca gedir, kimi mənə verməyib, onlardan uzaqlaşmağa çalışırdı. Kənardakı hovuzun yanında uca boylu, ağ rübəndli bir qadın durub, gözlərini məscidin qapılarına dikmişdi. Yenə xalq məsciddən axın-axın çıxıb, yan küçələrə yayılırdı. Bir də, məscidin qapısında qara xətlə, ipək cübbəli, gənc bir mərsiyəxan göründü. Məğrur bir halda sağ tərəfə yönəlib, nələynini geydi və iki əli ilə tirmə sarığını düzəltdi, sonra gümüş başlı əsasını müceirdən alıb, yavaş addımlarla məscidin səkisindən aşağı enməyə başladı. Hovuzun kənarında duran qadın bunu görər-görməz arxasınca getməyə başladı. Mərsiyəxan dar və əyri küçələri birər-birər keçərkən qadın da onu təqib etdi. Tənha bir timçədə qadın mərsiyəxana yanaşdı durdu. Mərsiyəxan da ayaq saxladı.

– Bacı, mənə görə qulluq? – dedi.

Qadın titrək və narın bir səslə:

– Ağa, qulluq deyil, şəriəti-peyğəmbərdir. Məni özünə siğə etməni xahiş edirəm.

Təklif mərsiyəxanı heyrətə gətirmədi-siğə və mütə İranda kök atmış ən adi bir dini adətdir. Buna baxmayaraq mərsiyəxan “yoxsa məni lotular əlinə salmaq istəyir” – deyərək düşündü.

Qadın bir az da cəsarətli:

– Ağa, məni Xorasanın başqa qadınları kimi gündə neçə kişiye mütə olan qadınlardan bilmə. Xeyr! Mən bu gün səni mənəbdə ağlayan gördüm. Məhz imam yolunda kirpiklərimdən axan yaşların məftunu olaraq sənə siğə olmaq istədim. Bəlkə bunun səbəbinə Allah təala günahlarımı bağışlaya!

Mərsiyəxan xanımın sözlərinin doğru və şəri olduğunu bilirdi, lakin getməyə cəsarət edə bilmirdi, çünki lotular əlinə keçmək ehtimalı qüvvətli idi.

– Nəcibə xatun, mənim siğəyə ehtiyacım yoxdur, şəhərimizdə həm əyalım, həm də siğə kənzilərım var – deyə mərsiyəxan əsli fikrini gizlədərək xanımın məramını anlamaq istəyirdi.

Qadın ciddi səsle:

– Ağa, bir günlüyə siğə et, yarım günlüyə et, bunu da istəməsən, nə eyib edər, bircə saatlığa et ki, tutduğum və qıldığım halala çıxsın!

Xanımın şirin və etimadkar səsi mərsiyəxanın mühakimələrinə qələbə çalmağa başladı. Çırpınan ürəyi əqlin zəncirindən qurtararaq mərsiyəxanın əndişələrini pərdələdi. Artıq bir söz əlavə etmədən xanımın arxasınca düşüb getdi.

Çox çəkmədən xanım böyük bir darvazanın önündə durdu. Darvaza açıldı, mərsiyəxanı əlvan çiçəkli bağçanın rayihəsi qarşılıdı. Gözəl xiyabanlardan keçib, əndərun dairəsinə gəldilər. Xidmətçilər bunlara nəzakətlə təzim edərək, nəqşkar bir otağa gətirdilər. Pəncərələrin rəngarəng şüşələrindən içəri düşən işıq gözəl xalılara, ipək püştə və mütəkkələrə xarüqələr bəxş etmişdi, lumu ağacları və çiçəklər bu mənzərəni bir qat daha süsləmişdi...

Xanım rübəndini qaldırmayaraq, mərsiyəxana yer göstərdi. Bir də qapı açıldı, xidmətçi qadın əlində aftafa-ləyən içəri girdi. Mərsiyəxan əllərini yuyub, silindi. Bu gedər-getməz bir xədim zənci gəldi, bürünc sinidə mavi bir güləbdən gətirdi, mərsiyəxanın önündə diz çökərək, büt kəsildi. Mərsiyəxan güləbdanı alıb ətirləndi. Zənci nəzakətlə çıxıb getdi. Xanım qapını qapayıb yerində durdu. Mərsiyəxan xanımın məramını anlayaraq siğə duasını oxumağa başladı. “Qəbultü!” – deyər-deməz xanım rübəndi və çarşabı atıb, mərsiyəxanın qarşısında cəlvələnməyə başladı. Qara çatma qaşları, uzun kirpikləri, ağ buxağındakı qara xalı... ox olaraq mərsiyəxanın ürəyinə batmağa başladı. O, heyrətindən içini çəkərək:

– Xudaya xudavənda! Bu nazənin sənəm huriyi-rizvanımı?.. Bu sərv qamət, bu cazibəli gözlər, siyəh danə... Bunlar rəyamı? – deyə məst oldu.

Xanım arxasında qoşa hörüklərini oynadaraq qapıya doğru getdi və iki dəfə:

– Bəşir! Bəşir! – deyə çağırırdı.

Zənci qapının arxasında hazır durmuş kimi haman içəri girdi. İri bir məcməi gətirib mərsiyəxanın önünə qoydu və cəld yox oldu. Mina kuzənin altına çiçəklər və yarpaqlar döşənmişdi, yanında iki büllur qədəh, dürlü məzələr və çərəzlər vardı.

Xanım mərsiyəxanla yan-yana oturub, şam kimi barmaqları ilə kuzəyə yapışdı. Şiraz şərabı qədəhlərə doldu. Eynən nəşəsi mərsiyəxanı qanadlandırdı. Sarığını çıxarıb kənara qoydu və yaldızlı araqqını düzəldib, büllur qədəhə yapışdı. “Guşeyi-xərabata” sadıq bir “pir müğən” kimi qədəhi minnətdar bir hal ilə qaldırdı və:

“Bibadə bəhar xoş nə başəd,
Bigül ruxi-yar xoş nə başəd...”

– deyə beytin sonunu bitirməmişdi ki, xanım:

“Baqi gülü mül xoşəst, leykin
Bi söhbəti-yar xoş nə başəd!”

– deyə beyti tamamladı. Sonra dodaqları ilə qədəhin kənarına yanaşdı daddı və qədəhi mərsiyəxana verib, onununu alıb içdi. Şərab ətrindən məst olmuş dodaqlar bir-birinə qovuşdu. Dadlı bir yoxluq müvəqqəti olaraq onları dari-fənadan ayırdı... Qədəhlər yenidən doldu. Eynən məclisi canlandı. Xanımın tar çaldığını mərsiyəxan heç də gözləməzdi; tar gəldi, xanım köksünə basdı, mərsiyəxan da zümzüməyə başladı...

Şərab, musiqi və incə dilbər nəşəsinə bir də lumu və çiçəklərin rayihəsi qarışdı, mərsiyəxanı məst etmiş, səhər bülbülü kimi nalələri ilə otağı doldurmuşdu. Arabir susur, alovlu gözləri ilə qadını süzür, gülgün badə ilə qurumuş dodaqlarını isladır. Xanım da şərab ətri saçan dodaqlarını ona uzadır – qəlb çırpıntıları busələr qucağına atılıb onlar da məst olurdu... Dəqiqələr keçir, sanki qərinələr dolanır. Günəş rəngin şüşələrdən içəri əlvən zolaqlar buraxır, xalılar min bir rəng çalır...

Mərsiyəxanın titrək əli xanımın hərərət saçan belini qucur, o biri əli naşı ovçu kimi, mərmər sinədə dolaşır, məst dodaqlar ağ buxaqdakı qara xala qovuşur...

Yenə dəqiqələr illərə, illər qərinələrə qarışdı itir, iki qəlb, iki vücud dadlı bir yoxluğa dalır...

Ayıllırlar. Mərsiyəxan xumarlanmış gözləri ilə xanımı süzür...

– Xanım – deyir, – bu nə sirdir, anlat görüm?.. Sən kimsən, nəkarəsən? Hansı əfsanənin pərisisən? Anlat, hüsnünün əsiri olub bitirəm.

Xanım totuq əli ilə pərişan zülflərini qızarmış üzündən dağıdıb, ona həsrətlə baxır, susur. Uzun kirpikləri arasında odlu yaşlar parlayır:

– Sən əsir deyilsən – deyir, – mən əsirin olub yanırım. Sənin ilk mərsiyəni dinlədikdə gözəl səsin bütün varlığıma hakim oldu, sızıltılı bir saz kimi tərənələrini daşıyıb durdum. Səsin gecələr yuxumu, gündüzlər rahatlığımı əvəz edirdi. Yer, göy, bütün kainat bir xoş səda olaraq məni oxşayır, eyni zamanda da için-için inlədirdi...

Nəhayət, cəsarətləndim; mənə xudbin hisslər gəldi, o səs mənim olacaq dedim.

Mərsiyəxan özünü xanımın qucağına atdı...

Xanım sona kimi sıçrayıb, mərsiyəxanın qucağından qaçdı və qəhqəhə ilə:

– Molla, məni günaha batırdın: siğənin müddəti çoxdan tamam olmuşdur. Tez ol, geyin, get!

Mərsiyəxan dizi üstə sürünərək, xanımı otaqda izləməyə başladı:

– Gözəlim, günah nə deməkdir – mənəviyyatın ən dadlı nemətlərindən deyilmi?.. Buralar bir cənnət, qədəhlərdə abi-kövsər, sən hurim, ağ buxağın bir kitabı-şərif səhifəsi, xalın ismi-əzəm!.. Qoy o xalı bir də öpüm, qoy doyunca öpüm!..

Mərsiyəxan irəlilədikcə gözəl ondan uzaqlaşıb, qəhqəhəsində davam edirdi:

– Olmaz! Qırxıq baş kişi, olmaz! Eşqində məni yandırdın, odladın; uzun gecələrimi göz yaşları ilə bəzədim, həsrətdən bağrım lalə bağı kimi yandı... İndi qoy səninki də yansın! Eşq dərdini asanmı sandın?

Mərsiyəxan sıçrayıb xanımı qucdı, lakin xanım yenə ondan buraxılıb qəhqəhə ilə kənara çəkildi. Mərsiyəxan hirsindən gözlərinin yaşını töküüb yalvardı:

– Ayüzlü gözəl, zalimlikdən nə çıxar? Eşqin yolunda can verirəm, ağ buxaqda qara xalın dəlisi, divanəsiyəm. Vallah, billah, dəlisi olmuşam!

– Ol, molla, ol, bəlkə qəlbimdən çıxıb məni eşq odundan qurtarasan!.. Mən də sənin yolunda az can verib, az göz yaşı axıtmamışam!..

Gözəl sözlərini qurtarmamış hönkürüb ağladı. “Allah-əkbər, bu nə qəribə iş!” – deyərək mərsiyəxan heyrətə daldı. Yalvarırdı, ağlayırdı, ayağına yığılırdı, yenə xanıma təsir bağışlaya bilmirdi.

– Gözəlīm – dedi, – bu əmmaməm, bu quranım – hamısını o qara xalın yolunda ayağına tökürəm! Göz yaşlarımla qədəm qoyduğun torpağı isladırım... Rəhm qıl, məni eşq sevdasına yandırma!

– Yox, olmaz! Mən yanan kimi sən də yanacaqsan!.. Görürsənmi bu qara zülfü, xalı, bu şux sinəmi... Bunları bir daha görüb bağına basmayacaqsan; öpüb göz yaşları ilə islatmayacaqsan!.. Get, get! Ağ buxaqda qara xalın illərcə həsrətini çəkərək, mən odlanan kimi, sən də odlan! Sən xal de, buxaq de, ağla; mən da mərsiyəxan, xoş səslı mərsiyəxan deyib ağlayım. Ağlayaq da, bir-birimizi yad edib, həsrət-də yanaq...

Ağarmış saçları çiyinə tökülmüş, pərişan saqqallı bir qoca yalın ayaqları ilə toz qopararaq, dar küçə ilə gedirdi. Əynindəki paltar solmuş, yıpranmış, qıyafəsindən hansı silkə mənsub olduğu belə sezilmirdi.

Qoca gedir, ayaq saxlayır, əllərini ölçə-ölçə düşünür, göz-qaşını oynadır və öz-özünə “yuxu idimi?” deyə sual verib, yoluna davam edirdi. Qoca bu yolları illərdən bəri dolaşır, bu yollarda illərdən bəri dəyişiklik olmayan kimi, qocanın da hərəkətində dəyişiklik yox idi. Yalnız getdikcə qocalıb, beli bükülürdü. Qoca yavaş-yavaş gedib bir darvazanın qabağında durdu. Yenə illərdən bəri gördüyü kimi qapalı idi. Ağacların budaqları darvazanın tağının üzərindən sallanaraq sakit durmuşdu. İllərdən bəri şahidi olduğu hal. Ancaq bəzən bu ağaclar yarpaqlı, bəzən yarpaqsız olurdu. Yazda çiçək açırdı, hədsiz arılar onun başına fırlanıb, vızılı qoparırdı. Bu qədə. Bu neçə ildə o darvazadan bir adamın girib-çıxdığını görməmişdi. Adəti üzrə qoca saatlarca bu darvazanın qarşısında gözlərdi. Bu dəfə də gözlədi. Lakin girib-çıxan olmadı. Yenə əllərini ölçərək düşündü, qaş-gözünü oynatdı və öz-özünə “Yuxu idimi?” – deyə sual verib, yoluna davam etdi. Axşam qoca hücrəsinə qayıtdı. Bu dəfə hücrənin havası onda soyuq bir ümitsizlik doğurdu: ürəyi sıxılır, gözlərindən yaş süzülürdü. Başını divara söykəyib oturdu. Onda tühaf bir nəşə oyandı – uzaq keçmiş gözlərinin qarşısında canlanmağa başladı. Sanki hücrənin küncünə göydən bir nur endi, ətraf işıqlandı, mina bardaqlar və büllur piyalələr düzüldü; hər yer çiçəklərlə bəzəndi, incə tar səsi eşidildi... “Yuxumu?” – deyə qoca yerində qımıldandı:

– Gəl, gəl, sənəmin, gəl! Göz yaşları olub yollarına səpildim! Həsərdən alov olub yandım!.. Ağ, incə geyimli gözəl küncdə dayanmışdı. Qara saçları ağ gərdənini qaplamışdı. İri gözləri hüzn saçırdı, sanki: “Bilirmisən, molla, eşq dərdində yanırım, odlanıram!” – deyirdi. Qoca dəli kimi sıçrayıb, gözəlin ayaqlarını qucaqladı.

– Eşqimlə yan, dedin, yandım! Həsərlə dolandım. Xal dedim, buxaq dedim, odlandım. Bütün həyat və nəşəmi göz yaşlarında boğdum. Axırda səni tapdım... İndi yenə o səfalı dəqiqələr gəldi, yenə nazlı gözələ qovuşdum. Yenə ağ buxaqda qara xal ruhumu oxşayır... Bilirmisən, gözəl, qara xalın dəlisiyəm, dəlisi, divanəsi! Rəhm qıl, qoy bir də o xalı öpüm, qoy doyunca öpüm!..

Qoca gözəlin ayaqlarını qucub hərəkətsiz qalmışdı. O biri səhər onu hücrədə bu vəziyyətdə də buldular. Soyuq meyit əllərini qoynuna qoyub, dizi üstə küncdə qalmışdı.

1910

MƏŞƏDİ VƏ KƏRBƏLAYI

- Ə, kərbəlayı, vallah, elə vuraram ölərsən!
- Vurmayan çox pis adamdır!
- Sarsağın sözünə bax!
- Sarsaqsan da, hələ də!..

Məşədi hirsindən özünü saxlaya bilmədi, çəpərdən sıçrayıb, kərbəlayıya bir elə yumruq ilişdirdi ki, kərbəlayının qarpız börkü bir saat diyirləndi, ...Çırpışma düşdü.

Bir azdan sonra məşədi parçalanmış yaxası ilə qayıdıb evə gəldi, kərbəlayı da əzilmiş başı və cırılmış büzməsi ilə sallanıb yolu ilə getdi.

Məşədi deyir ki, kərbəlayı naməhrəm ola-ola çəpərin altından ötəndə durub, arvad-uşağa tamaşa edir, kərbəlayı da deyir ki, cırılmış büzməməyə görə yüz büzmə cıram, özü də məşədinin baş-gözünü əzməmiş əl çəkməyəcəyəm.

Sabah tezdən kərbəlayı başı mıxçalı çomağı götürüb, məşədinin həyətinə baxıb öskürür. Kərbəlayı öskürməklə məşədiyə bunu demək istəyirdi ki, hünərin var çölə çıx gör necə başını yarıram!

İşdən müxbir olanlar deyirlər:

- Ay kərbəlayı, gəl Allaha bax, başını sal yolunla get!
- Yox, olmaz!

– Kərbəlayı, lənət şeytana de, çomağı yerə qoy! Yox, kərbəlayıya hirs qalib olub, sühlə arası yoxdur. Rəngi qaçıb, dodaqları titrəyir və hirsindən ağzında tüpürcəyi də quruyub, qan qoxusu gəlir.

Budur, məşədi əlində çomaq çıxdı, kərbəlayı da qabağa sıçradı... Yenə çırpışma düşdü: birçəklər yolundu, təpmə çuxaların büzməsi cırıldı... Bir azdan sonra harayçı tökülüb, kərbəlayını baş-gözünün qanı axa-axa götürüb getdilər; məşədi də rəngi qaçmış dodaqlarını gəmirə-gəmirə həyətə qayıtdı.

Gecə məşədi şalvarını çıxardı, ağ tumanlı, qılçalarını ocağın qırağına çatıb istirahət etdikdə bir də gördü zəlzələ qopdu, çubuq daxma təlatum etdi, damın torpağı səpilib ev ilə bir oldu. Məşədi yerindən dik qalxıb, həyəcanlı, küçəyə sıçradı, bir də gördü ki, kərbəlayı qohum-qardaşları ilə nallara bir örkən bağlayıb, daxmanı dartıb yıxmaq fikrindədir.

Məşədi iki əllərini qarnına qoyub elə çığırdı ki, səsinə qohum-qardaş tökülüb, daş kəsəklə kərbəlayıgilin qoparağını götürdülər və baş-gözlərini də lazımınca əzdilər.

Kərbəlayı lələ-kəfən evə qayıtdı.

İndi kərbəlayımın başı sim eləyib, yatır və hərdən şişmiş gözlərini açıb arvada deyir:

– Kərbəlayı ağa kişinin qızı, əgər yerdən qalxaram, məşədinin başını parça-parça elərəm; qalxmaram ki, başımın yarlıb, büzməmin cırılmağının əvəzi qiyamətə qaldı!

1910

ƏZİZ

Ballı xala qabı eşib, bir qızarmış iri kələm dolması tapıb, oğlu Qulunun ağzına uzatdı.

– Qurbanın olsun anan, buncuğazı ye!

Qulu cavabında “iştaham yoxdur” dedisə də, Ballı xala dolmanı bir az da irəli uzatdı:

– Yox, vallah yeyəcəksən!

– A kişi, yemirəm!

– Yox, yeyəcəksən!

Qulunun iştahası yox idisə də, axırda əlacı kəsilib, rəngsiz dodaqlarını aralayıb, dolmanı içəri ötürdü.

Ballı xalanın dul qızı Güldəstə dolma qabına bir tikə vuranda əlinə bir qırmızı üzək keçib, cəld qovzadı:

– Qulu, bunuca ye!

– A kişi, yemirəm!

– Bıy, ədə bir ağzını aç!

Qulu istədi saralmış üzünü turşaldıb, bacısına acıqlansın, bir vaxt gördü üzəyin ucu ağzına yetib, yağlı damcılayır. Əlacı kəsilib, yenə rəngsiz dodaqlarını araladı və üzəyi içəri ötürdü.

Qulu üzəyi bir əngindən o biri ənginə aparıb, asta-asta çeynəyirdi, bir də gördü xalası kor Qızxanım qabdan bir sümük tapıb, apardı qırıq gözlərinin qabağına və bir az oyan-bu yana çöndərilib zənn ilə baxdıqdan sonra çığırdı:

– Qulu, xalan kor olsun, bircə bu sümüyü gəmir! Qulu dolu ağzını çöndərilib, ütük qaşlarını qovzuyub, altı-üstü şişmiş gözlərini süzməkdə xalasına nə deyəcək idisə, beş altı yerdən onun sözünü kəsib çığırdılar:

– Bıy, bəs adam şikəst xalasının sözünü yerə salar?! Ye, nədir ki, bir sümükdür, dayna!

Qulu səsini xırıp kəsib, sümüyü qapdı.

Ballı xalanın əri evindən döyülüb qovulmuş qızı Xırda bir yaxşı tikə tutub, gözləyirdi ki, Quluya versin. Qulu bunu görcək ağzında əzilmiş üzəyi bir ənginə yığıb, bacısının üstünə çığıranda üzəyin bir parçası gedib boğazında qaldı və öskürməyə başladı.

Bir dəqiqədə ev səs ilə doldu:

– Su, su! Gədəcik öldü!

Ballı xala Qulunun dalına əli ilə döyəcəyib deyirdi:

– Hamısı sənin! Hamısı sənin!

Əri Kərbəlayı Gülüməli karıxdığından elə barmaqlarını yalaya-yalaya qalmışdı; dul bacı su gətirirdi; döyülüb qovulmuş bacı o baş-bu başa yüyürüb çıxırdı.

Xala başını Qulunun üzünə yavıqlaşdırdı ki, ağzını tapıb, əlini soxsun...

Xoşbəxtlik üz verdi–üzək Qulunun boğazından ötüb getdi və külfət sakit olub, öz xüsusi işlərinə məşğul oldu.

Yatmaq vaxtı yetişdi; həyəətə yüz mütəkkə getdi. Ağacların altında yatacaqlar salındı. Qulunu dörd-beş adam yatırmağa apardı. Ballı xala irəlilədi və “başına dönüm, çöl soyuqdur” deyib, Qulunun üstə bir qış yorğanı saldı; dul qız nənəsinin sözünü təsdiq edib, birini də o saldı; qovulmuş qız da bir cecim tapıb gətirdi. Xala gözünün üstə əlini qoyub, bir göyə baxdı və sonra nə fikir elədisə gödək tumanı atıla-atıla yatacağına tərəf getdi və əlini sürtüb, dəstə ilə çıxmış yeddi-səkkiz tumanı tapıb, Qulunun üstə saldı.

Kərbəlayı Gülüməli gecə papağını geyib, bərk səslə:

– Ay uşaq, Qulu rahat oldumu?

Elə ki, beş-altı yerdən “rahat oldu” deyə səs gəldi, kərbəlayı aftarı götürüb, öskürə-öskürə həyətin dibinə getdi. Qulu gecə sabaha kimi istidən yata bilməyib, o yan-bu yana çöyrükdü və hər çöyrükəndə də üstündən bir yorğan sürüşüb düşdü. Belə oldu ki, axırda üstünü tamam açdı və bu surətlə yuxuya getdi. Sabah evə qarışıqlıq düşmüşdü. Qulu azarlamışdı. Kərbəlayı Gülüməli ağ tumanlı həkim dəlləyin yanına yüyürdü. Ballı xala keçə piyi axtarırdı ki, Qulunu piyləsin; qızlar ağlaşırdılar. Xala da üzərlik yandırıb, Qulunu tüstüyə verirdi.

1911

HƏKİM

– Ay həkim, başına dönüm, bizdə bir azarlı var, tez gəl, bir ona bax! Deyəsən, allah eləməmiş, lap qarışıb.

– Nəyidi?

– Həkim, dünən üç-dörd girvənkə noxud-kişmiş yeyib, ondan bəri lap tirtap uzanıb.

– Yəqin tox qarına özünü soyuğa verib. Yeri gedək görüm, haradadır?

Həkim başmağının nalını daşa vurub taqqıldada-taqqıldada ortaboy, papağının qırağı getmiş bir kişinin yanına düşüb bazar aşağı sallanıb getdi. İrəliki gün həkimə arvadı tapşırırmışdı ki, toyuqlar həyətdə xoruzsuz qalıb, onlara nə təhər olsa bir xoruz tapsın, bir də düşsə hananın qabağında taxt qurmaq üçün bir-iki tirbaşı alsın. Həkim arvadının sözünü yaddan çıxartmamışdı – gedə-gedə bazara zənlə baxırdı ki, görsün harada xoruz, ya tirbaşı gözünə dəyər. Yaxşı oldu ki, kəndlilərin yüklərində həm xoruz, həm də tirbaşı tapıldı. Həkim arvadının tapşırığını yerinə yetirə bildi. Tirbaşının birini yanındakı kişiye verib, birini də özü çiyinə aldı və xoruzun da ayaqlarından sallaya-sallaya yola düşdü.

Həkim azarlı olan otağa girəndə tirbaşları və xoruzu küncə qoyub, köhnə keçənin üstə salınmış döşəkçədə əyləşdi.

Naxoş bərk iztirabda idi. Qurumuş dodaqlarını açıb, ağır-ağır nəfəs alırdı. Həkim əvvəl onun başına baxdı, istisini yoxladı, sonra əlini yorğanın altından uzadıb azarlının qarnını əlləşdirdi və dedi:

– Özünü soyuğa verib, üstünə yorğan-döşək tökün, tərləsin, sabah da bir dəst müşhil verərəm qurtarar.

Papağının qırağı getmiş kişi indiyə kimi əllərini çuxasının qoluna qoyub, divarın dibində durmuşdu və həkim danışdıqca başını tərpətdirdi. İndisə yerindən cəld sıçrayıb, cır səsi ilə çığırmağa başladı:

– Xoruz qaçdı! Odu, vallah, indicə rəfə atılacaq!

Həkim ağzını yuxarı tutub, kişinin cır səsinə və xoruzdan gözlənməyən hünərə şaqqlı ilə gülməyə başladı:

– Zəmanə elə dəyişilib ki, xoruzlar da bijləşib! – deyə qəhqəhəsində davam etdi.

Papağının qırağı getmiş kişi ilə bərabər xoruzu otağın bu küncündən o biri küncünə qovaladıqda xoruz atılıb rəfdəki qabları

tökdü. İçəri, qırılmış qabların cingiltisinə üzü örtülü bir arvad girdi və qabları parça-parça otağa səpilməmiş gördükdə əvvəl bir az mırıldandı, sonra onları yığışdırıb, naxoşun başına fırladı və “azar-bezarını apar-sın” deyərək eşiyə atdı.

Xoruzu tutdular və ayaqlarını əriş ilə bağlayıb, yenə küncə qoydular. Həkim getməyə hazırlanırdı. Ev sahibləri həkimdən çox razılıq etdilər:

– Qədəminə qurban olum, ay həkim, qoy gədə yaxşı olsun, gör sənəin xəcalətindən necə çıxacağıq; ömrümüz olanı sənə qulluq edə-
cəyik!

Üzü örtülü arvad divarın dibindəki sandığı zınqıltı ilə açdı və bir cüt dolaq, bir tumanbağı və bir araqcın çıxarıb, həkimin qabağına qoydu. Bu da həkimin həqqəldəmi idi.

Həkim şeyləri cibinə qoyanda gülümsündü–görünür paydan razı qalmışdı. Razılığını bildirmək üçün barmağını xəstəyə tərəf uzadıb dedi:

– Heç zadı yoxdur, üstünü basdırın, tərləsin, sabah da gəlib baxaram.

Həkim əbasının qolunu geydi və iki əli ilə uzun bərkünü başına basıb, tirbaşının birini bir çiyinə aldı, o birisini qoltuğuna vurdu və xoruzun da ayaqlarından tutub, sallaya-sallaya otaqdan çıxdı.

Əyri küçələrin birində bir çarşablı qadına rast gəldi. Qadın onu görcək yoldan kənar çıxıb durdu:

– Həkim, başına dönüm, bir bizə buyurun, azarlım var – dedi.

Getdilər. Bir aralıqdakı qapı açıldı, həyəətə girdilər. Böyük tut ağacları baş-başa vermişdi, kənardə ləbədə, keşniş, kəvər və tər-xun ləkləri gözə çarpırdı. Uçuq pilləkənlə çıxıb otağa girdilər. Qazanlar, qablar səliqə ilə üst-üstə qoyulmuş, ortadan pərdə çəkilmişdi. İkinci otaq olduqca döşəli və bəzəkli idi. Həyəətə baxan pəncərənin qabağında bir yataq salınmış, üstündə 25–26 yaşlarında solğun sifət, dolğun bir qız oturmuşdu. Yanında başqa bir qadın da vardı. Qadın həkimi görcək yaşmanıb ayağa qalxdı, qız isə çəkinməyərək, həkimə diqqət-lə tamaşa edirdi.

Həkim tirbaşları və xoruzu küncə qoyub, gülümsünərək xəstənin yatağına yanaşdı:

– Heç bir şeyin yoxdur, yəqin anana nazlanırsan, – dedi; qızın nəbzinə baxdı, əlini başına qoydu:

– Bir şey görmürəm, nəyidir?

Heç kəsdən səs çıxmadı. Qız əvvəlki kimi, gözlərini həkimin üzündən çəkmirdi. Baxışı həkimə olduqca qərribə görünürdü; dəyişməyərək hüzn və həsrət saçırdı.

Həkim küçədə rast gəldiyi qadına tərəf yönəldi:

– Ana, – dedi, – harası ağrıyır?

Qadın bir şey deməyə utanırmış kimi, bir az da yaşmandı və yavaş səsle:

– Həkim, başına dönüm, bu elə azardı ki, hərdən bir tutur... görürsən, başladı özünü döyəşləməyə, qollarını, əllərini dişləməyə... Bil-mirəm, qız haradan bu bəlaya rast gəldi?..

Həkim xəstəni diqqətlə süzdü–baxış yenə həmin baxış idi. Qızın dolğun, ağ biləyindən yapışıb, bir az əlində saxladı. Qız bu dəfə dik-sindi, rəngi daha da soldu, bütün vücudu əsdi.

– Ərə getmişmi?

– On günün gəlini olub. Sonra qayınana yola verməyib...

Həkim qıza eşitdirməyərək:

– Ana, – dedi, – qız sazandama olub, ərə getməlidir.

Ortalığı dərin bir sükut bürüdü. Hamı yerə baxıb düşünürdü. Yalnız qız həkimi süzərək, əvvəlki baxışında davam edirdi. Həkim bu baxışın fərqinə varıb, artıq kefli kimi idi. Qızın biləyini əlindən buraxmayaraq həyəcan içində düşünürdü: “Nə olar ki, peyğəmbərin şəri-ətidir–biri var, biri də olsun...”.

Həkim düşüncədən ayrılıb, oynaq bir səsle:

– Ana, – dedi, – qızını lap yaxşı elərəm. Arxayın ol. Ancaq bir şərt var... Bunun cəmi ixtiyarını mənə verəcəksən!

Qadın məmnun bir halda:

– Nə deyirəm, ay həkim, bunu bu dərdədən sağalt da...

– Arxayın ol! – deyə anaya ürək verdi və qızın əlində saxladığı biləyini o biri əlilə oxşayaraq: – görürəm, anana naz eləyirsən, qorxma heç bir şeyin yoxdur.

Həkim küncdəki xoruzu qadına verərək zarafatla:

– Ana, bu xoruz dualı xoruzdur, axşama plov bişirib, bu xoruzu da başına qoyarsan. Axşam sizə qonaq gələcəyəm, qızın məsələsini təf-silatilə danışarıq. Hələ ki, sağ olun!

Hamı məmnun qalaraq həkimə baş əydi, qız isə heç də dəyişilmə-yən əvvəlki baxışı ilə həkimi təşyi edirdi.

CÜMƏ AXŞAMI

Kərbəlayı Həsən axşam bazardan qayıdanda paltarını soyunub, şəbgüləhını geyinib, zircamədə gəldi süfrənin başında oturdu və arvad tapşırdı ki, arvad, sən atayın goru, bu gecə ölümlər gələcək, elə dolanaq ki, dava-şava olmasın, bəlkə rəhmətliklərin ruhları şad qayıda gedə.

Arvad ərinin cavabında başını aşağı salıb dinmədi və qaşlarını qovzayıb, ağzını büzdü. Arvad elə bil bununla onu demək istəyirdi: “Oyana get, ağrım sənin ürəyinə, mənəm səndən zəhləm gedir”.

Arvadın kərbəlayıdan onun üçün zəhləsi gedirdi ki, bunu ərə lap uşaq vaxtından vermiş imişlər, belə ki, Kərbəlayı Həsən saqqalının ağarmış yerlərini həna ilə təmir edəndə arvadı küncdə oturub, gəlin oynadarmış. Kərbəlayı arvadı bir işə-zada göndərəndə arvad qaçaraq gedib yenə cəld geri qayıdardı və sevinə-sevinə gəlinlərini bağrına basıb, üzlərindən öpərdi...

Xülasə, kələmdolması ortalığa gəldi. Kərbəlayı üç uşağını məcməyinin kənarında oturtdu və hərəsinin qabağına bir-iki dolma salıb əzıklədi. Arvad da süfrənin bir tərəfindən oturub, ürkə-ürkə əlini qaba uzatdı. Kərbəlayı Həsən ucadan “bismillah” çəkib dolmanın birini buğlana-buğlana ötürdü və hərərətdən gözləri yaşarmış:

– Arvad, atayın payı olsun! Dolma deyil, lap behişt nemətidir!

Arvad kişinin cavabında yarı şad və yarı nifrət izhar edən gözlərini qovzayıb, yavaş səslə:

– Onun üçün də qədrim bilinir.

– Ay arvad, qədrini bilməyib nə qayırmışam? Vallah, həmişə dəllək Bayramın dükanında deyirəm ki, bizim arvadın dolmasını heç bəy-xan evində də bişirə bilməzlər.

Arvad yenə ağzını büzüb, kinayə ilə:

– Çox soyuqluq oldu, dəllək Bayram bizə don biçdi.

– Ah, ay arvad, bircə kaş bu dilini yaxşıya tərpedə idin.

Arvad bir az hirsli:

– Yaxşıya tərpetməyib nə qayıriram? Hansı cavanəzəndən pisəm? Kürkü düşüyün birisən, hələ sənə bu dil də azdır!

Kərbəlayı tikəsi əlində qaşqabaqlı, üzünü kənara çevirib dodağında:

– Zalım qızının dilindən zəhər yağır, zəhər! Vallah, əgər bir adam buna bir gün çörək verib saxlayarsa da!

Arvad əlini dolmadan çəkib, bir az da hirsli:

– Sənin çörəyinə qalmamışam, vermə!.. Sənə də it gəlməzdi ki, mən gəldim!

– Mürtəd qızı mürtəd! Qoymuyacaqsan bir tikə çörək yeyim?–Kərbəlayı gücü gəldikcə çığırdı və hirsindən tikəsini yerə çırpıb, üzünü süfrədən çöndərdi. Uşaqlar gah dədələrinə, gah nənələrinə baxıb, xırda ağızlarını büzdülər və gözlərinin yaşını od kimi tökdülər. Arvad kişinin söyüşünü eşitcək acığından məcməyini gücü gəldikcə kişiyyə tərəf itələyib çığırdı:

– Bu cümə axşamında ağzını dağıtma, dediklərin öz ölünə getsin!.. Mənim ağzımı açma...

– Axmaq qızı! Ağzını açıb mənə nə qayıracaqsan? Atayın ələngə sümüyünü... ağız pambığını... axmaq qızı, sən mənim on iki ildir ömrümü qaraltdın!..

– Sən mənimkini qaraltdın, xortdan oğlu xortdan!

– Nə deyirsən, nə? Nə?

Kərbəlayı Həsən yerindən sıçrayıb, arvadı saçladı və baş-göz deməyib, hər yerinə yumruqdan döşədi.

Arvad qışqırdı, uşaqlar çığırdılar; məcməyi üzüqoylu çevrilib, dolmanın hərəsi evin bir küncünə diyirləndi. Kişi arvadda sağ yer qoymadı; ağzının-burnunun qanını bir yerə qatdı; hörüklərini qoparıb, kürək və qabırğasını əzik-əzik elədi.

– Bu saat qazı gəlsin, boşayırım!.. On iki ildir biz belə ömür keçiririk, belə güzəran edirik, buna dağ dayanmazdı ki, mən dayandım!.. Ay uşaq, mənim paltarımı, fanusumu buraya gətirin, qazının dalınca gedirəm!..

– Ay dədə, sən allah getmə! Sən allah getmə! Bəs biz necə olarıq?..

Uşaqlar mələşə-mələşə dədələrinin ayağına töküldülər. Kərbəlayı razı olmadı: oraya-buraya yüyürüb, qurşağını axtarırdı.

Uşaqlar bir də mələşdilər, bir də yalvara-yalvara dədələrinin ayağına töküldülər.

– Ay dədə, bəs biz necə olacağıq?.. Ay... ay... ay!.. Uşaqların gözlərinin yaşı daha durmurdu; ağlamaqdan az qalırdılar zəhrəçək olsunlar. Kişi uşaqların hərəsini bir tərəfə vurub, axırda əlacı kəsilib, söylənə-söylənə getdi divarın dibində oturdu:

– Mən bu on iki ildə evdə birçə qəpiklik ləzzət görmədim! Gedirəm, özümü oda-közə vururam, pul qazanıram, bu xarabaya gəlirəm ki, bir tikə rahat olum, bura da belə! İl uzunluq qaşqabaqlı: dinməz, deməz, danışmaz, dindirsen də cavab verməz. Balam, mən sənin atanı öldürməmişəm, mən sənin sahibinəm, mən səni saxlayıram, çörək, paltar verirəm, gərəkdirmi sən də bunun qabağında mənə qulaq verəsən?.. Pərvərdigara, sənə min şükür! Əvvəlki arvadı mənim əlimdən aldın, ikinci başıma “tənbəki oyunu” açdı, onu boşadım: bu da bu!.. Bu da, bu mürtəd qızı, laməzhəb qızı!..

Kərbəlayı Həsən yenidən qızıxdı, yenə qalxdı ki, qazı dalınca gedirəm. Uşaqlar bir də mələşməyə başladılar, ev yenə səs-küylə doldu. Kərbəlayı bir də sakit oldu, yenə divarın dibində oturub, öz-özünə deyindi. O qədər deyindi ki, axırda yorulub oturdu.

Arvad da sandıqların yanında oturub, sübhə kimi öz gününə ağladı:

– On iki ilin arvadıyam, amma heç bilmədim gün haradan çıxdı, harada batdı. Günüm həmişə ağlamaq ilə, ah-zar ilə keçdi! Bir tikə vaxtımdan qoca bir kaftara gəlin gəlib, bilmədim, uşaq adam, evin ağır işinin dərini çəkim, yoxsa kişinin qəmini yeyim. Gəlin gələndən sonra mən yazıq iki il sərəsər ağladım! Deyirdim Allah, yenə gecə olacaq, yenə kişi gələcək?–Mən bilirəm kişinin gəlməyi yaxınlaşanda nələr çəkirdim!.. Pərvərdigara, sənə min şükür! On iki ildir ki, gecəm gündüzüm göz yaşı ilə keçib! Sənə min şükür belə hər qismət elədiyin yerdə!..

Arvad danışdıqca odlanıb gözünün yaşını sel kimi axıtdı. Ağlayırdı, ağlayırdı, sakit olurdu və sonra gözlərini bir evə gəzdirib, uşaqlarını quru yerdə yuxu tutduğunu görüb, gözü ərinə sataşanda bir də on iki ildə keçirdiyi ömür gəlib qabağında dururdu və yenidən arvad ağlamağa başlayırdı.

Bu minval ilə hər, arvad sübhə kimi oturub, hərə ürəyində bir dərək çəkişdirirdi və belə də gözləri yaşlı günün ilk şüasını qarşıladılar.

HACI

Höyətdə şirin dəstəmaz almaqda idi. Məxrəcdən gəlmə “salavatlar” axşamın sakitliyində qonşulara dağılıb, hacını səmimi “afərin”lərə nail edirdi. Birdən darvazada tappılı gəlib, ahəstə dəqqülbab oldu. Hacı buna əvvəlcə zərrəcə də etina etməyib dəstəmazı ikmala yetirdi və sonra “ayətəl-kürsü” qiraət edə-edə darvazaya rəvan oldu. Hacı darvazanı açan kimi iki qıvraq geyimli adam bir böyük parça tayını içəri saldılar. Hacı acıqlı, lakin qayət yavaş səslə:

– Bu saat bunu buradan aparın, mən oğurluq malı almağı daha tövbə eləmişəm.

Oğrular hacının üzünə təhqiq ilə ətfi-nəzər edib yavaş və təəcübü dedilər:

– Ay Hacı, on beş ildir ki, bizim peşəməz sənə oğurluq mal satmaqdır. Elə hər dəfə sən bizə deyirsən “tövbə eləmişəm”, yenə alırsan...

– Onda əlacım kəsilib alırdım: gətirib gecənin yarısı höyətə salırsınız, nə deyim?

– Bu səfər də al, sonra görək nə cür olur.

– Deyəsən almayacağam, pulum yoxdur.

– Hacı, özün bilirsən ki, ipək parçanın topuna iki manat da versən verəsiyik. Belə malı qapı-qapı gəzdirmək olmaz ki...

– Sövdənin gödəyi, – oğruların sözlərindən bir az fikrə gedib, hacı dedi, – ipək parçanın topu bir manat, o biriləri də ipək ayağından hesablarıq. Razısınız əgər, gətirin evə, açaq baxaq, yoxsa götürün gedin. Allah sizə xeyir versin!..

Oğrular bir-birinin üzünə baxıb hacıya:

– Ay hacı, axı insaf da bir yaxşı şeydir, elə ver barı bir şey düşsün. Canımızı ağzımıza alıb, gecə sabaha kimi yuxu yatmırıq, dükanları güdürük.

– Mən daha oğurluq mal almağı tövbə eləmişəm, bunu da gətirib-siniz deyib alıram.

Sözlərini qurtarıb, hacı bunlardan üzünü döndərdi və başladı “ayətəl-kürsü” qiraət eləməyə.

Oğruların əlacı kəsilib, hacı deyənə razı oldular. Tayı otağa gətirib açdılar. Hacı pulları hesab etdikcə oğrunun biri gülümsünüb deyirdi:

– Hm... on beş ilin oğrusu olasan, əlindən dünyanın malı, şeyi, daş-qaşı, qızılı gəlib gedə, özün də bir şey yiyəsi olmayasan!..

Hacı oğruların pulunu verib, yola saldı və sonra gəlib parçaları “guman gəlməyən” yerlərdə xakrizlədi.

Hacının dəstəmaz suyu hələ qurumamışdı ki, səccadəni təfriş edib, üzünü qibləyə çevirdi və əllərini qulağının dibinə qoyub, pak dil və müqəddəs əqidə ilə namaza şüru etdi. Bu əsnada oğurluq malı “əridib”, hasil olan pulu ağır faizlə xırda dükançılara vermək, oğruların onun hacılıq ləğəbi ilə müləqqəb olmağına səbəb olmaqları bil-mərrə fikrindən çıxmışdı. Əhli-təfrid kimi dünyadan aralanıb, Allahla məşğul idi, ruhu və qanı Allah eşqi ilə dolmuşdu...

Hacının uca və xoş sövt ilə namaz qılmasına yenə qonşular sənaxan idi.

1911

“YENİ FARS”

Ağa Əli tərəqqipərvər iranlıların ən qeyrətli, ən məsləkli cavanlarından idi. Cəmi vücudu İrənin təməddün, nicat və səadət fikri ilə dolu idi. Kantorların birində az məvacibə qulluq edən cavan həm ailəsini dolandırır, həm də milli vəzifəsini ifa edirdi. Qəzetlər yazıb bir dəqiqə nəfi-qiraətdən çəkinmirdi. Görürdün iranlı məktəblərində şura olanda camaata bir səs düşdü; hazirun bir-birinə müraciətlə: “Ağa Mirzə Əli gəldi” deyib, gözlərini məclisin yuxarisına dikirdilər. Ağa Əli çıxdı... gözləri fikirli, siması ciddi, zehmində guya bir ağır fikir tutub, ehmal tərənir ki, tökülüb məhv olmasın.

Ağa Əli irəli yeridi və camaatı bir nəzərdən keçirib, ağzını açdı... Məclisdə adətdən kənar sakitlik bərpa oldu. Bir kərbəlayı gözlərini qırpməğa cəsərət, bir məşədi öskürməyə cürət etmədi. Nətiq ağzından dürr töküdü, sədəf səpirdi. Xoş sövltə söylənən sözlər təkcə-təkcə almas danələri kimi düşüb göz şüşələrinə rəxnə salırdı. Odlu yaşları yığıb toplamağa bir hacı və bir molla dəsmağlı qadir ola bilmirdi. Nətiq İrənin əsəfəngiz hali-hazirəsini təsvir edirdi. Qabil, kamil, məharətli bir kəlam ilə geniş aydın bir lövhə cızıb, hazirunun önünə qoydu: bir tərəfdə məmurlar camaatın qanını sorub, özləri üçün imarətlər tikirlər, bir tərəfdən ruhanilər öz cibi xatirəsinə “laylay” deyib, xalqı cəhalətə, xabi-qəflətə sövq edirlər; seyidlər lotuluğa dini bir rəng verib, müftəxorluğa meydan açırlar, bəylər, xanlar, ağalar, quldurlar... zor və güclərindən istifadə edib, əsnafa olmazın zülm, əziyyət və məşəqqət edirlər... İrə bir zülm, bir vicdansızlıq dəryasına dönüb, vətən övladını boğub məhv edir!..

Budur, bir ayrı lövhə-cəmi İrə arvadları matəm libası geyib, öz günlərinə ağlayırlar. Bilümmən mənbəi-tərbiyə və bilxüsus mənbəi-nicati-müslimin ədd olunən analıq tapdalanıb əzilir. Analar təbii vəzi-fələrini itirib, aləti-kef, aləti-ticarət olublar. Kamil ikən – naqis, baliğ ikən – səbi ədd olunub, qəyyumlar riyasəti-cahilanəsinə veriliblər. Bunlar arvadları xırda vaxtıdan ərə verirlər, döyürlər, söyürlər, kəbin altında neçə illər saxlayırlar, çürüdürlər. Ömürləri zəhərlənir, şəxsiyyət-ləri təzyiq altında itir... Arvadlarımızın ictimai vəziyyətləri fənaləşdiqca uşaqlarımız da tərbiyəsiz böyüyəcəklər; tərbiyəsizdən də vətən mühafizəsi, millət qeyrəti gözləmək olmaz!.. İrə batır! İrə fəvət olur gedir! O qoca İrə bu gün-sabah əcnəbilər arasında təqsim olunmağa hazırlanır...

Natiq nitqində davam edirdi. Yenə əvvəlki kimi xoşsövt, sözləri aydın, simasında ciddi bir səmimiyyət, qəlbi bir iztirabi-milli ilə dolu. Hazirun da əvvəlki minval ilə sakit, samit, gözləri natiqdə, qulaqları dürdanə yığmaqda.

Natiq qurtardı, son sözləri: “Yaşasın İran! Ölsün millət qanını soran məmurlar” məclisdə top kimi açılan alqışlara səbəb oldu. Hazirun birbəbir natiqin əlini sıxıb, izhari-rıza və məhəbbət etdilər, belə də şad, belə də bəxtiyar evlərinə dağıldılar.

Ağa Əlini tanımayan yox idi, onun millətçiliyi hamıya məlum idi. İran və Qafqazda bir qəzet yox idi ki, onun nitqlərini dərc edib, oxucularına məlum etməsin. Tehranda yeni fars mühafillərində Ağa Mirzə Əlinin fəaliyyətinə artıq mənə verilib, böyük ümidlər bağlanırdı.

Bir gün Ağa Əlini konsul çağırıb, Xanviran şəhərinə rəisi-nəzmiyyə təyin olunmağını xəbər verdi. Üç gün çəkmədi Ağa Əli kantordan istefasını verib, yığışıb İrana getdi.

Bir il keçdi. Bu bir ildə Ağa Əlidən bir aydın xəbər bilə bilmədik. Hərdən Xanviran şəhərindən gələn qasidlər xəbər verirdilər ki, Ağa Əli xan dalında yüz kazak, hakimlik eləyir: basır, kəsir, öldürür, döyür; cəmi şəhər və ətrafı ona tabedirlər; “Öl” desə, borclarıdır ölsünlər. Özünün də yaxşı imarəti, nökrə-naibi, fərəşları... kişinin cəlalı var!

Bir də rəfiqlərindən biri deyirdi ki, Ağa Əli xan yazıb məndən yaranal sırması və şaşka istəmişdi, mən də köhnə paltar satanlardan bir cüt yaranal sırması və şaşka alıb göndərdim.

Daha bunlardan savayı, Ağa Əli barəsində bir ayrı əhval bilə bilmədim. Bir axşam balkonda oturub, çay içdiyim yerdə gördüm küçədən toz qopdu: qabaqca iki fayton arvad-uşaq, dalca üç-dörd ağır yüklü araba gəlirdi. Faytonun birində Ağa Əlini tanıdım.

Bir ay çəkmədi, Ağa Əlinin üç-dörd yerdə böyük mülk almağını eşitdim. Xəbər verdilər ki, Ağa Əli banka neçə min manat pul qoyub; deyirdilər, İrandan gələndən bəri neçə min manatlıq xalı, daş-qaş və qızıl satıb.

Xülasə, bir il bundan qabaqkı millətpərəst kantorçu bu il mülkədar olub, öz mülk və pullarının tərəqqisinə çalışır və bir dəfə də olsa daha millətin adını tutub yad etmir.

Dünən küçədən ötürdüm, bir də gördüm bir darvazaya üç-dörd baş-gözləri açıq arvad yığılıb, daş ilə qapını döyəcləyib sındırırlar və ağızlarına gələn föhşi verirlər.

– Binamus, – deyirdilər – dörd arvadı qoyub, hələ gəlib rus qızı da saxlayırsan?! Yiyə durmayacaq idin, bizi İrandan gətirib niyə avara qoyurdun?

Arvadların səsində qapı açılıb, köynəkli bir cavan çıxdı. Cavan arvadları görcək əlini daşa atıb, istədi bunları vursun, bir də arvadlar tökülüb cavanı basmarladılar. Bir dəqiqədə cavanın paltarları əynindən sır çıxdı. Arvadlar cavanın baş-gözüni yolub qol-qılçasını dişlək və çimdikdən çıxardılar. Cavan gördü bunlar bunu öldürməmiş əl götürməyəcəklər baş götürüb köynəkək aşağı qaçdı.

Bu cavan bizim vəqəmin qəhrəmanı yeni fars idi.

1911

ZEYNAL BƏY

Pristavın müavini Zeynal bəy sabah ertə dəftərxanaya gələndə orada ayrı halət gördü; qorodovoylar süpürhasüpür salmışlar; pristav da dəli kimi otaqda oyan–bu yana qaçır, qorodovoyların üstünə çığırdı:

– Müftəcə məvacib alıb, il uzununu bircə qəpikliklə də iş görmək istəmirsiniz: elə onu bilirsiniz ki, dəftərxanaya girəndən rüşvət alırsınız. Budur, qubernator üç günə kimi gəlir, hamınızı it kimi qulluqdan qovacaq.

Zeynal bəy qubernatorun gəlməyini eşidəndə, qorxusundan qılçaları nağara ağacı kimi tərپənməyə başladı. “Pristav qorodovoylarımı qorxudur, yoxsa elə gerçəkdən qubernator gəlir? – sözlərini başından keçirdisə də, həllinə aciz qaldı.

– Nikolay Semyonoviç, doğrudan qubernator gəlir?

Zeynal bəy yüngül bir təbəssüm və cəsərsiz bir səslə sual etdikdə pristav acıqlı:

– Necə yəni “doğrudan”? Bəs siz ilə mənim zarafatım var?.. özü də cəmi məmurları qulluqdan qovacaq!..

Pristav sözünü kəsdi və qorodovoyların birinin böyrünə bir dürtmə salıb çığırdı:

– Eşşək, hələ qulaq asır, tez olun, bari dəftərxanayı süpürüb təmizləyin, görək işimiz nə təhər olur!

Qorodovoylar süpürgələri götürüb, cəld süpürməyə girişdilər. Bəzisi köhnə dəftərləri töküb çırpırdı, kimi mürəkkəb qablarındakı milçək ölümlərini atıb, yerinə mürəkkəb töküdü. Tozdan göz-gözü görmürdü.

– Zeynal bəy, durmaqdan fayda yoxdur! Bari get bazarı və küçələri süpürt.

Bu sözlər elə bil Zeynal bəyi dərin bir yuxudan ayıldı; rəngi qaçmış üzünü fəvrən pristava çevirib təəccüblü:

– Bə deyirsiniz qubernator üç günə kimi gəlir, bu az vaxtda bazar-küçəni təmizlətmək olarmı?–Orada yüz araba zibil var.

“Qubernator” sözü yenə Zeynal bəyi qorxuya saldı və şiddətli bir titrəmə vücuduna yayıldı. Pristav bir də:

– De nə edək? Bari dəftərxanaya gələn küçəni süpürt ki, qubernator görüb acığı tutmasın.

Zeynal bəy pristavın sözünü yarımçıq qoyub, ağır fikir və xəyal içində dəftərxanadan çıxdı. Ən əvvəl dəftərxanaya gələn küçənin uçub, dağılmış sərbəndi onun gözünə sataşdı. Bunun sağ tərəfini tutan şəhər bağı idi; bundan da o tərəfə bir neçə hisli ev nəzəri cəlb edirdi.

Zeynal bəy dərin bir sükutda bağı sökük çağlarının dibi ilə başını aşağı salıb, yavaş-yavaş getməyə başladı və bir az getməmişdi ki, bir qorodovoyu yatmış gördü. Qorodovoy qış günəşinin isticə şüası altında laqeydanə xoruldayırdı. Və hər xoruldadıqca belindəki sınıq qından çıxmış xəncərin paslı ucu rəngi soluq çuxanın altından enib qalxırdı.

Zeynal bəy acığından bığını gəmirə-gəmirə yetirib, qorodovoyu təpiklədi.

– Köpək uşağını qoyasan elə yata. Gecələr şəhər bağının çağını çəkib, yandıranda heç fikir eləmərdilər ki, dünyada qubernator da var!

Qorodovoy yuxudan dik atılıb, gözlərini Zeynal bəyə dikdi və əlini gicgahındakı gödək və hənəli birçəyi üstə qoyub, təzim etdi:

– Başına dönüm, bəy, nə qulluğun var?

– Nə olacaq, canınıza dərd var! Bu bağı çağını niyə söküb, yandırmısınız?

– Vallah, bəy, gecələr çox soyuq olur.

– “Soyuq olur”; soyuq gözünüzə girsin!.. Tez ol, yeri ürədnik Qulunu tap, deyənə qubernator gəlir; küçələri süpürtsün.

Qorodovoy bərkünü başına basıb, gordası qılçına dolaşa-dolaşa yüyürüb getdi; Zeynal bəy də bazarnikin çıxırmasını eşidib, rastabazara döndü.

Bazarnik Alı bəy hambalları yoğun əsası ilə şapbarlayırdı.

Zeynal bəy yetirdi:

– Yenə nədir, ay Alı dadaş?

– Adə, bu köpək uşağı hambalları görmürsən, bazarı süpürməyə də pul istəyirlər. Köpək uşağının, sən öl, hamısını yataba qoşub, İrana qaytarıb, atasına od vurmaldır!..

Zeynal bəy əlini onun səbatlı toqqasına salıb, ehmal səslə dedi:

– Alı dadaş, hələ de görüm bu qubernatorun gəlməyinə nə deyirsən?

– Nə deyəcəyəm, Zeynal, evimiz yıxılıb! Kaş bu səfər gəlməyi yalan ola, adam işləri düzəldə... ədə, sən öl, neçə ildir qulluq eləyirəm, elə bil bu gün gözüm açılib, bu köpək uşağı baqqallar tabaqları

irəli düzə-düzə az qalıblar meydanı tutsunlar; özlərinin də satdıqları tamam köhnə şey: meyvə, göyörti, yağ və yavanlıq...

– Alı dadaş, onlar dursun kənarı, bəs biz qovulsaq nə qayıracacağıq? Bizdən savayı hamı özünü tutub.

– Hə, balam, odur, ürədnik Qulu qulluğa girəndən bəri böyük imarət tikdirib, bankda da, deyirlər, on min manat pulu var. Köpək oğlunun əvvəl heç zadı yox idi.

– Pristavın da kefi kökdür, o da özünü qaçaqçılardan yaxşı düzəldib.

– Ədə, ağıllı adam elə olar da!.. Deyir rüşvət alma; elə ki, aldın, beş manat, on manat, ya bir kəllə qəndə yıxılma... Alırsan yüz al, min al! Odur ki, Hacı Qasım hər bazardan şəhər yerini qəsb eləyib, xəlvət dükən tikdirəndə pristava paketdə iki yüzlik gedir. Ay Zeynal, Hacı Qasım azından ildə xəlvət beş dükən tikdirirmi?

– Bəs nədir, a kişi!

– Di min manat pristavın nəyinə dəyməz! Zeynal bəy burada dərin bir “ah” çəkib dedi:

– A kişi, elə aralıqda qalan biz fəqir olduq!

– Zeynal, yenə sən də işin yaxşıdır; pristavın səbəbinə axır sənə də az çatmırdı.

– A kişi, haradan, yüzliklər pristava gedəndə mənə də bir kəllə qənd gəlirdi; müsəlmanı tanıdırsan: öz müsəlmanına xeyir verməz!

Alı bəy əsasını sol əlinə alıb, sağ əlini Zeynal bəyin çiyinə qoyub təkidlə:

– Sən yenə qənd alırdın, mən heç onu da ala bilmirəm. Hərdən bir qəssab dükəninin dalında azarlı qoyun kəsiləndə “başını tuturam”. Onda evə ət göndəririlər; tutmayanda heç o da gəlmir. Köpək uşağı azarlı qoyunu da elə kəsirlər ki, heç ayda bir də başını tuta bilmirsən!..

– Xülasə, Alı dadaş, bunlar qurtarandan sonra bircə əlacımız var: gərək qubernatorun gözüne görülməyə. Belə olsa bir təhər ötüşərik...

Mən ki, belə eləyəcəyəm; nə görsün ki, nə də qulluqdan qovsun!

Alı bəy cavabında gərnəşib dedi:

– Hələ bilmirəm heç mən nə qayıracığam. Sabahdan köpək uşağı hamballar ilə deyişməkdən yorulub ölürəm. Saqqala da çoxdan həna qoymamışam; gedirəm hamamda həna bağlayıb yatam. Görüm sonra nə olacaq.

Zeynal bəy bir neçə saat bazarı dolandıqdan sonra ürədnik Quluya rast gəldi. Ürədnik Qulu ucaboy, nazik, qara bəniz bir adam idi; həftənin üç gününü qulluq edəndə dördünü təğyir-libas edib, eyş-işrətlə keçirərdi.

Zeynal bəy Qulunu görcək, sərzənişli:

– Ay Qulu, balam, belə olmaz; haradasan? Bəs bu qırılmış qorodovoylar necə olub ki, biri tapılmır işə göndərim?

Ürədnik Qulu süst üzünü bir az yaxşıladıb, qızarmış kəsalətli gözlərini Zeynal bəyə döndərdi:

– Qorodovoyların beşi pristavın evində qulluq edir: su daşıyan, bişmiş bişirən, bazara gedən... üç-dördü də dünən ürədnik Həsəngildə idi. Olsun ki, indi yatıblar.

– Sən də mi orada idin?

– A kişi, qoyurlar ki, güc ilə tutub aparırlar ki, gedək qumar oynayaq. Vallah, üç dörd gündür ki, yuxusuzam; başım lap çatlayır!

Zeynal bəy üzünü Quludan döndərib, kədərlə:

– Pəh! Əlinizdən gələn işi törədib, heç bir demirsiniz ki, dünyada qubernat da var. Yığılırsınız gecədə ürədnik Həsənin evinə qumarı vurursunuz; uduzanda da durub düşürsünüz qapı qonşunun evinin canına. Xalqın qab-qaçağını oğurluyursunuz; çal-çəpərini söküb yandırırırsınız; bilməzsən neyliyirsiniz. İndi qubernata nə deyək? Deyək ürədnik Həsən evində qumarxana açıb?

Zeynal bəy hirsindən köpüklənmiş ağzını silib, Quludan ayrılıb getdi. Və neçə addımlıq məsafədə bir də dayanıb çığırdı:

– Kasıb-kusublar gündə şikayətə gəlirlər ki, qorodovoylar qalıq pulunuz var deyib, qablarımızı, paltar və palazımızı çəkib aparırlar; bişmiş bişirməyə, üstündə oturub-durmağa da bir şey tapmırıq.

Köpək uşağı! Qalıq pulu da bir dəfə olar, iki dəfə olar; daha gündə qalıq pulu yığılmaz! Belə şeyin başı bir gün açılar, adamın anasını ağ-ladarlar...

Zeynal bəy qorodovoyların qarasına söyləndikcə odlanıb növbə-növ fəhşlər verməyə başladı və nə dərəcədə hirsələnmiş idisə, türkün saysız-hesabsız söyüşləri ilə qənaət etməyib rusca da “isvoluçlar, duraklar, neqodyaylar” deyə söyüb, çıxıb getdi.

Qubernator gəlmişdi. Polis məmurları şəhərin zahir görünüşünü bir təhər qaydaya salmağa var qüvvələrini sərf etmişdilər və indi də şəhərin halını qubernatora rəvnəqli surətdə göstərməyi hər kəs özünə müqəddəs bir vəzifə bilirdi. Onun üçün də qorodovoydan tutmuş qələbəyində rəsmi libaslar ilə bəzənib, müəyyən mövqelərini məşğul etmişdilər. Bir xilaf qanun iş şəhər asayişinə zidd hadisə və xalqın həyatına müzür hərəkatlar onların nəzərindən belə ötürmüşdü. Xülasə, ədalət hökmranlığında qurdlar quzu ilə otlayıb, ümumi xoşbəxtlik, ümumi kamyablıq bərpa idi. Əlbəttə, bu xoşbəxtlik günəşi polis məmurlarından ötrü doğmamışdı; bunlar məramına nail olmamışdılar: bunların təntənəli zahirləri altında pis bir hal, keçmişdəki dəbdəbəli günlərin arzusu, eyş-ışrət mənbəinin yas və məlalə dönməsi gizlənilib, ürəklərini parçalayırdı. Qubernatorun köhnə məmurları qovmaq qəsdilə şəhərə gəlməsi hər kəsə gün kimi aşkar olmuşdu. Bircə Zeynal bəy toxtaq durub, əvvəlki layihəsində sabit idi:

– Mən qubernatın gözünə görükmürəm; harada görürəm qaçıb gizlənirəm, daha məni görməyə-görməyə necə qulluqdan qova bilər. Yəqin heç yadına düşməyəcəyəm!

Bu sözləri Zeynal fikrindən keçirib, həmişə təsəlli tapırdı və sözündə sabit duran kimi felini də ona mütabiq edirdi. Qubernator divanxanalara səfər etdikcə polis məmurları təmkin-vüqar ilə onun dalınca düşüb gedirdilər və onun sualına fəvrən və xoş cavab vermək və ya hər əmrinə tabe olub, can və baş ilə əmələ gətirmək, hətta simalarında da müxlisənə təbəssümlər oynatmaq ilə qubernatorun hüsnitəvəccöhünü qazanmaq istəyirdilər.

Zeynalbəy bu hərəkatlardan uzaq idi. Həmişə sakit və samit və dal tərəfdən durub varlığını belə bürüzə vermək istəmirdi. Yerində ehmal, tərənəşində ehmal; nəfəs almağa da qənaət edirdi. Hərdən qubernator dönüb, qələbəyindən və ya qeyri polis məmurlarından bir şey sual etdikdə Zeynal bəy onun zəhmli nəzərinə qarşı gəlməmək fikrilə başını yavaşca əyib, pristavın arxasında gizləyirdi. Belə də olurdu ki, dilənçi və ya hamballara bir əmr vermək bəhanəsilə məmurlardan aralanıb ayaq saxlayırdı və sonra yüz addımlıq bir məsafədən qubernatoru təqib etməyə başlayırdı. Kim bilir, qubernatorun hər səsi çıxdıqda Zeynal bəyin ürəyinə nə qorxular çökürdü, bədəninə

necə titrəmə düşürdü? Biçarə cürbəcür əzablara giriftar olub, sifətində dəqiqədə min rəng müşahidə olunurdu. Bircə uzaqdan qubernatoru təqib etmək bu əzabı yüngülləşdirirdi. Elə bil Zeynal bəyin ürəyini bir ağır sıxıntıdan kənar edirdin; asudə nəfəs alıb, qol və qılçalarını titrəkdən xilas edirdi.

Bir gün sabah ertə Zeynal bəy dəftərxanaya daxil olduqda qonşu otaqdan qubernatorun qəzəbli səsini eşitdi. Səs əvvəl onun qulaqlarında əcib bir halla cingildəyib, cəmi bədəninə sirayət etdi; pis bir təsir vücuda gəldi: Zeynal bəy bihiss durub, ağzı açıq qaldı: qabağa getməyə cürət etmirdi, geri qayıtmağa da titrəyən qılçalarında taqət yox idi. Qubernatorun səsi getdikcə yavıqlaşdı. Onun qaranlıq koridordan qapıya tərəf gəldiyi aşkar olurdu. Zeynal bəy bunu hiss etdikdə çar-naçar sıçrayıb qapının dalında gizləndi və bunu elə düşüncəsiz halda etdi ki, küncə söykəli iri süpürgə döşəmənin üstə düşüb, qapıya tərəf gələn qubernatoru qorxutdu. Qubernator əvvəl bir az duruxub, sonra əlindəki qamçı ilə qapının dalını qurdaladıqda Zeynal bəy ortalığa sıçradı və ariq əlini gicgahına qoyub, təzim etdi. Qubernator təcüblə baxıb, acıqlandı və zəhmli səsi ilə çığırdı:

– Von!!!

Neçə dəqiqə idi ki, qubernator arxasındakı polis məmurları ilə dəftərxanadan uzaqlaşmışdı. Lakin Zeynal bəy əli gicgahında əvvəlki yerində donmuş kimi qalıb, dili tutulmuş söyləyirdi:

– Ba-ba-ba... Balll... bal... balalarım... var... ac, ac qalarlar!..

1911

QIZ MƏKTƏBİNDƏ

Molla Güləndam bacı məktəbin yuxarı başında oturub köynək tikirdi. Aşağı tərəfdə bir-iki mütəəllimə cırıq palaz parçalarının üstə bardaş qurub “gəlin-gəlin” oynayırdılar; biri də kənarında qab yuyurdu. Hərdən məktəbin alçaq qapısı cırıltı ilə açılıb, içəri heybəsi qoltuğunda bir mütəəllimə girirdi və salam verib deyirdi:

– Molla bacı, köynəyin mübarək olsun!

Molla bacı mütəəllimələrin təbrikindən çox xoşhal olub gülümsünürdü, qızlara xeyir-dua verirdi və sonra əhvalpürsanlıq başlayırdı:

– Ay qız, nənənə nə qayırır? Günüsü ilə dalaşırımı? Degilən nənənə ki, molla bacım deyir o axmaq qızına üz verməsin, sonra təpəsinə çıxar.

Mütəəllimə molla bacının cavabında ya başını aşağı salıb qızarırdı, ya da ki, giley torbasını açıb, qart-qart danışmağa başlayırdı:

– Dədəm dünən nənəmə bir cüt başmaq almışdı, axşam günüsü başladı evə dava salmağa ki, o başmaqdan mənə niyə alınmır. Nənəm də deyir: “Ay bidava dərdə düşmüş, bir cüt başmağı da mənə çox görürsən?”. Ondan başlayırlar dalaşmağa. Dədəm də həmişə nənəmi döyür ki, işləbəşi sensən. Onu da günü axmaq qızı öyrədir.

Molla bacının hüzurunda çox vaxt mütəəllimələr uzun-uzadı nağıl danışardılar və Molla Güləndam bacı onlara guş-huş ilə qulaq verib, arabir sual verərdi; həftə hamamından xəbər alardı, qonşuların müəmiləsindən, həna qoymaقدan, qaş almaقدan məlumat istərdi. Hətta mütəəllimələrdən elə məsələlər soruşardı ki, insan nəinki deməyə, bəlkə xəyalına da gətirməyə utanıb, həya eləyir...

Məktəbin qapısı yenə cırıldayıb içəri mütəəllimələr girirdilər və əvvəlki kimi salam verib, bacının təzə köynəyini təbrik edirdilər. Bir mütəəllimə içəri girdikdə, nə təhər oldusa, “köynəyin mübarək olsun” əvəzinə “molla bacı, xeyir işin də mübarək olsun” deyib, Molla Güləndam bacını təbrik etdi. Mütəəllimənin bu sözlərindən molla bacı elə acıqlandı ki, çubuğu qarıb, qızı döyəcləməyə başladı:

– Ay erməninin qızı, mən sənin oyun-oyuncağın deyiləm ki, mənə elə salırsan! Yoxsa səni qonşu Hürzad öyrədib? Mən onun atasının ələngə sümüyünü... (burada molla bacı qəliz bir söz söylədi)... onda bilər ki, mənə də Güləndam deyərlər!

Molla bacı biçarə mütəəlliməni xurd-xəşil edəndən sonra həyəətə çıxdı və üzünü qonşuya tutub, ağzına gələni dedi:– Ay qız ey, ey mütrüb, mən sındırmalı qoz deyiləm sındırasan; anqır, tayımı tap! Yoxsa sənə bir üsul kəsərəm ki, qiyamətə kimi dadı damağından getməz!

Molla bacının səsinə qonşu həyəətə bir nazik, uzun arvad çıxıb, cır səsi ilə başladı:

– Dilini kəs, axmağın qızı! Mənim ağzımı çox açdırma, yoxsa törətdiyin cəmi işləri ortalığa qoyaram!

– Qoymasın, atayın...

– Ölü adı çəkmə, itin qızı; atayın da, babayın da... Gündə bir ərə gedən lotu!

Molla bacı cəmi mütəəllimələrini başına toplayıb, qonşunun çəpərinə yavıqlaşdılar:

– Gündə ərə gedirəm yaxşı eləyirəm, bidət iş görmürəm ki, ay oynaşlı! Sən də bacarırsan get! Görürsən heç birini də tapa bilmirsen, ancaq paxıllığından qudurmuş itə dönüb, yan-yörəni dalayırsan. Beləlikdən nə çıxar, ay qurumuş şaftalı qaxı!

Qonşular söyüşməkdə davam edirdilər və bu söyüşlər o qədər qəliz, əxlaqpozan idi ki, qulaqları qapayıb bilmərrə eşitməməli idi. Lakin cəngavər arvadların səsləri belə ucalmışdı ki, föhşlər ətrafa yayılırdı. İki tərəf bir-birinə olmazın böhtan və iftirasını, olmazın həyasız hərəkətlərini isnad verirdilər.

Dalaşanlar iki arvad olmayıb, hərəsinin də dalında bir dəstəsi mövcud idi. Hürzad tərəf nə deyirdisə, molla bacı mütəəllimələri ilə bərabər birə beş cavab verib, onların səslərini batırırdılar.

Qonşular bir az söyüşdükdən sonra iş vuruşmağa müncər oldu və bir dəqiqədə Molla Güləndam bacı on-on beş qız ilə çəpəri basıb, o taya keçdilər... Daha burada hərə meydanını müfəssəl təsvir etməyin lüzumu yoxdur, çünki cəmi müsəlman qardaşların başı dava-dalaş çəkib, hamı vuruşma görüb. Ancaq onu deyəcəyəm ki, yarım saat çəkmədi aralıqda beş-on köynək cırıldı və Hürzad tərəf döyülmüş, söyülmüş geri çəkilib, evdə qapandılar. Molla Güləndam bacı da düşmənin pəncərəsini mütəəllimələrə qırdırıb öz həyətinə qayıtdı və qızlara dedi:

– Ay qızlar, bu gün daha dərs yoxdur (şadlığın nəticəsi olaraq). Samovarı çıxardın, çay qoyub, Hürzad axmaq qızına yanıq verək; bir ləyən də götürün, toy çalacağam.

Həyətdə palaz döşənib, samovar qoyulmuşdu. Molla bacı mis ləyəni dinqıldadıb oxuyurdu, mütəəllimələr də əl çalırdılar. Onlardan biri də o baş-bu başa gedib süzürdü.

Hürzad da lap məğlub olub, səsi çıxmırdı.

DƏLİ

Mən lap uşaq vaxtımda dəli Səmədi tanıyırdım. Görürdün, əllərini solmuş çuxasının qollarına qoyub və çiyinlərini qovzayıb, küçənin ortası ilə iti ötür. Həmişə simasında dərin bir fikir, ya yüngül və şirin xəyalat oxunurdu. Birdən nazik qaşlarını qırışdırıb və uzun, ucu qırma burnunu sallayıb, belə qəmə batırdı ki, elə bil ömürdən məqsəd bilmərrə görmürdü. Gah da kirpiksiz xırda gözləri daralıb, rəngsiz dodaqları gülürdü. Axşamadək peşəsi şəhəri cövlan etmək idi; həmişə də yerişi bir, duruşu bir, fikri, xəyalı bir. Bazarda bəzzazın tərəkməyə min and ilə şey satmağı, hambalların birçəkləmə davası, baqqalların ağız-ağıza verib qatığa müştəri axtarmaqları – heç biri onun zahir və batınındə səbəbi-təğyir ola bilmirdi. Ancaq bəzi adamların “ay dəli Səməd! Ay dəli Səməd!” deməyini eşitcək, cəld dönüb gedər, acı və çox vaxt da pürməna bir söz deyib, yenə salıb gedərdi. Başlardı öz-özünə dağınıq sözlər söyləməyə və söylədikcə də gah gülüb, gah da hirsənib, qaş-qabağını turşudardı.

Bir gün məscidin qabağından ötürdüm, gördüm dəli Səməd qazının hücrəsinin qabağında oturub, məsələ xəbər alır:

– Qazı ağa, İbrahim peyğəmbərə ki, göydən qoç gəldi, bircə mənə başa sal görüm ki, o qoçun aşığı var idi, yoxsa yox?

Qazı bir az bunun sualına gülümsünüb dedi:

– Səməd, aşığı nə eləyirsən? Yəqin ki, var idi.

– Di yaxşı, qazı ağa! Pəs aşıq göydən gələ-gələ qumar niyə haram olsun? Sən deyirsən oynama, Allah da aşığı yaradır ki, oyna! İndi kimin sözüne qulaq asım?

– Əlbəttə, həmişə Allahın, amma...

Dəli Səməd cəld qazının sözünü kəsib, cibindən dörd aşıq çıxartdı:

– “Amma”sı yoxdur, səninlə bir əl qumar oynayacağam!

Qazı əlini əlinə vurub, uca qəhqəhə ilə güldü və başladı yavaş-yavaş dəlidən uzaqlaşmağa. Dəli Səməd ətəklərini çırpıb, durub getdi və dala baxa-baxa gülümsünüb deyirdi:

– Elə olar, oynamazsan, çünki gələ-gedən var, baxır görür. Hımm... Xəlvətdə olsa min iş törədersən. Sizin mən dabbagda gönünüzə bələdəm!

Belə-belə, dəli Səməd qazının qarasına bir az söylənib bazarın ortası ilə ötüb getdi. Bir az getməmişdi, bir-iki uşaq onun dalınca yürüb çıxırışdılar:

– Ay dəli Səməd! Ay dəli Səməd!

Səməd bunlara heç etina etməyib, ancaq dodağında mırıldandı:

– Axmaqlar sevinirlər ki, oğul əkməmiş, bu da oğul! Mənim qardaşım da deyir ki, Səmədə çörək verirəm, heç mənim ayağıma durmur; Molla Qiyas da dəli Səmədə bir çərşənbə, bir şənbə dua yazsa dəli yaxşı olar. Xa! Xa! Xa!.. Axmaq özü dəli olub, mənə deyir.

Bazarın başında yoğun və qırmızıbirçək bir baqqal “buy, dəli Səmədə bax!” – deyib, ona bir çürük badımcən salbası atdı.

– Eşşək, qoca eşşək, get iylenmiş qatığını satmağa! – Baqqala belə cavab verib, dəli Səməd adamların arasında itdi.

Yay girəndə Səmədin dəliliyi şiddətlənirdi. Görürdün, yol gedəndə gözləri çanağından çıxıb oynayır, danışığı artıb, məzmunuz və dağınıq kəlmələrdən ibarət olurdu; əxlaqı pozulub, dinənə söyməmiş, acığını tutduranı döyməmiş olmurdu. Evə gec-gec gələrdi və evdəkilərlə də əvvəlki xoş rəftarını unudub, pis müamildə olardı; qardaşı uşaqlarını döyüb qardaşına dəqiqədə min söyüş verərdi. Ayağını bağlardılar, çörək verməyib dama salardırsa da, yenə Səmədin xasiyyətinə təsir etməzdi; əvvəlki halətdə qalıb, ağzına gələni söylərdi, əlindən gələni edərdi. Şəhərdə şikayət günü-gündən artırdı. Deyirdilər: “Dəlinin ziyəsi olar, bilmirik Hacı Qara dəli qardaşına niyə təhər çəkmir?!” Hacı Qara da gəlib dəli Səmədi tut ağacına bağlayıb, tuburqu ilə döyməyə başladılar. Sübhədən axşama kimi Səməd ağaca sərikli çıxırdı, bağırırdı və ağzına gələni də qardaşına deyərdi. Bir də görürdün, döyüldüyü yerdə birdən gözləri yaşlı qəhqəhə çəkib gülürdü, məzəli-məzəli qissələr nağıl eləyib, eşidənləri də gülməyə vadar edirdi. Çığıрмаqdan xırıldayan səsi ilə:

– Deyirlər “dəliyə qələm nist”, pəs mən dəli olmaya-olmaya bu axmaq məni niyə tutub bu ağaca səriyib? Xa-xa-xa!.. Vallah, məlun lap dəli olub! Bircə saqqalına bax, başına bax-dəccala oxşayır.

Sözlərini qurtaran kimi Səməd yenə qaş-qabağını sallayıb sükuta gedərdi. Sonra yenə simasında bir təbəssüm görünüb, yavaş-yavaş gözləri daralardı və dişləri ağarıb qəhqəhə ilə gülərdi. Ondən, başlayıb öz-özünə danışardı, əvvəl aram ilə, sonra bərkidərdi və axırda gücü gəldikcə çıxırıb, yenə sükuta gedərdi. Bir də başlayardı:

– Deyir dədədən qalma şeyləri əlindən alaram və sonra da səni ağaca bağlayıb döyərəm... Dədədən qalma... Dədə! Xa-xa-xa!.. Dədə... də... də xa-xa!.. Nə ... nə!.. himm! ... Nənə ey, yazıq nənə!

“Nənə” sözü Səmədə artıq təsir etdi, qəmli gözlərini yerə dikib, belə hönkürtü ilə ağladı ki, gözlərinin yaşı pərişan saqqalı ilə axıb döşünə töküldü.

Dəli Səməd evdən qovulub, küçələrdə dövran sürürdü. Yağış vururdu, qar vururdu, acı soyuqlar kəsirdi və təbiətin belə – belə hücumlarına bir dəfə də olsa, müqavimət etmirdi, bolluca gülürdü, bolluca ağlayırdı və öz-özünə uzun-uzadı danışırdı. Gündüzlər dükanlar qabağında tapdıqları ilə qarnını doyurub, gecələr də bir guşəyə çəkiliirdi. Xərabə damlarda, axurlarda cındır libasına bürünüb yatırdı. Sabahlar toza-torpağa bulanmış yenə küçəyə çıxırdı. Yenə uşaqlar tökülüb hərə bir tərəfdən onun cırıq arxalığından yapışıb çıxırışdılar: “Ay dəli Səməd! Ay dəli Səməd!” Səməd əlini daşa, kəsəyə atıb uşaqları qovalardı və öz-özünə danışa-danışa salıb gedərdi.

Daha Səmədin əvvəlki müdrikliyi, irəliki cəldliyi qalmamışdı; zəmanənin gərdişi, fələyin vəfasızlığı, çovğun, aclıq, rahatsızlıq Səmədin belini büküb, saqqalını ağartmışdı. O əcaib hal, dəlinin əksini göstərən siması sınıb əzilmiş bir lövhə parçasına dönüb heç zad bəyan etmirdi. Bircə alınının qırıqlarında ağır məişət izi müşahidə olunurdu. Bu axır dəfə idi ki, mən dəli Səmədə rast gəldim, daha sonra nəzərimə keçmədi. Bir də qışın çovğunlu bir gecəsində zarılıtsı sübhə kimi qulağımdan kəsilmədi:

“Ay balası çölə düşən nənə vay” – deyib, aramsız ağlayırdı. Onun sabahı günü eşitdim ki, Səməd çəpərin altında donub ölüb.

Bu hadisədən indi çox-çox illər keçir.

1911

DİVANƏ

Cavan qız sinni-şəbətə yetişmişdi. Zahir və batınındə çocuqluq əsərləri məhv olub gedirdi. Boy ucalıb, köksü dolğunub, simasında da ayrı məlahət görünürdü. Sitarənin könlü daha əyləncələr diləməzdə, fikrindən də uşaqlarla laqeydanə oynamaq keçmirdi. Axşamədək Sitarə pəncərənin önündə oturub, xəyalatda idi. Bu xəyalat həyata və məişətə doğru idi. Sitarə pəncərədən bağçaya baxırdı. Çiçəklər, otlar, güllər bahar günəşinin ilıq şüası altında ruhlanıb, tərəvətlənib, gözəl qoxuyurdular. Quşların hərəsi bir nəğmə oxuyub, insana ləzzət verirdi...

Sitarə bunlara baxırdı, şad olurdu, durub həyəətə gedirdi və hər çiçəkdən birini dərib, hər güldən bir yarpaq üzüb, hərəsindən də bir həzz aparıb, bir lətafət anlayırdı. Sitarə bağcanı dolanırdı, fırlanırdı. Güldən çox gül, çiçəkdən çox çiçək, lakin ürəkdə bir aramlıq, ruhda bir sakitlik yox idi. Sitarə ixtiyarsız çiçəkləri əlindən yerə töküüb, yenə pəncərənin önünə çəkirdi və başını çiyinə qoyub, fikrə gedirdi. Sitarənin xəyalında bir cavan oğlanın əksi nəqş bağlamışdı. Bu oğlan Sitarə kimi zərif, lətif bir cavan idi; gecə-gündüz Sitarə ilə gəzib dolanırdı. Bunlar bir-birinə eşq yetirib, bir can, bir cəsəd olmuşdular. Dadlı-dadlı söhbətlər, səfalı göz yaşları bunların həyatını səadət nuru ilə işıqlandırırdı. Qız xoşbəxt, oğlan xoşbəxt-ikisi də əl-ələ verib, şad və xürrəm, diriliyin geniş bağında ömür sürürdülər. Gül yığıb, çiçəklər dərib, qoxusundan ruhərvər olurdular. Onda Sitarənin ürəyi aram tapıb, ruhu sakit olurdu. Sitarə tamam xəyalat aləminə qərqlənib, dünyadan xəbəri yox idi. Evdə bir söhbət olurdu, yeni bir iş ittifaq düşürdümü, bunların heç birindən Sitarə agah olmazdı. Bəlkə arvad qonaqları gəldikdə onlara görünüb çaydan, xörəkdən verib, yenə o biri otaqda pəncərənin önünə keçirdi.

Bir gün Sitarə gördü ki, evə iki-üç arvad gəlib. Anası onu yuyundurub, geyindirib, qonaqların qabağına göndərir. Qonaqlar isə qıza zənn ilə baxıb, sonra anası ilə pıç-pıç danışdılar. Üç gün keçmiş haman arvadlar yenə bir ayrı arvadlar ilə dübarə gəlib, danışib getdilər. Üçüncü dəfə gəlib yenə danışib, gülüşüb, bir tirmə şal da qoyub yola düşdülər. Birdən Sitarə hamamda eşitdi ki, onu ərə veriblərmiş.

O gündən cavan qız toyu aramsız gözləyirdi. Şirin xəyalata meydan verib, Sitarə yenə məşuqu ilə ömür bağçasında gəzib dolanırdılar, yenə gül-çiçək onlar üçün qoxuyurdu, yenə bülbül xoş nəğməsi ilə onların səadətli günlərini alqışlayırdı. Dünya bir cənnətə dönmüşdü,

hər şey mənbəi-həzz idi. Zəhmətdən, məşəqqətdən xəbər yox idi. Axşamadək gözəl imarətdə, göyçək bağçada, zərif çiçəklər arasında bir-birinə lətafətlər bəxş edib, kamyab olurdular. Dadlı cavanlıq şərabından içirdilər, içirdilərsə də, şərab qurtarıb axıra çıxmaq bilmirdi...

Sitarə xəyalatdan ayıldı. Yengələr ona gəlin otağında “təlim” verirdilər. Bir də dışarıda şıqqıltı gəldi, sonra otağın qapıları açıldı, içəri bir kişi itələyib saldılar...

Sitarə ilk dəfə dünyaya həqiqət nəzəri ilə baxdı; cavan qızın qarşısında xəyali məşuqu əvəzində doğruçu əri durmuşdu və bu “ər” deyilən o qədər çirkin, musinn və zəriflikdən uzaq idi ki, Sitarə üzünü ondan döndərüb, gözlərinin yaşlarını saxlaya bilmədi...

Gecənin bir yarısı idi. Sitarə ərini yuxuya verib, otaqdan çıxdı və bir dəqiqə çəkmədi ki, küçədə ayaqyalın və başıaçıq qaçmağa üz qoydu. Sitarənin daldalanmağa bir yeri yox idi; atası evinə də getməyə qorxurdu. Bunun üçün qarşısına gələn xərəbə bir daxmaya soxuldu. Təklük, xərəbənin vəhiməsi, qaranlıq gecə... bunların heç biri ərindən qaçmış cavan gəlinə əsər edə bilmirdi, ancaq ümidin aldanmağı, arzunun puç olması odlü göz yaşlarına səbəb olurdu...

İki gün sonra acından taqətdən düşüb bət-bənizi qaçmış qızı xərəbədən tapdılar. Sitarə ata-anasını görcək qəhqəhə çəkib, uca səslə gülüb deyirdi:

– Bilirsiniz? Nişanlıma gül yığmağa getmişdim. Bağçamızda nə qədər gül var, çiçək var, hamısı nişanlımındır. Özgəyə verməyəcəyəm!

Ata-anası onun sözünü kəsib, acıqlı deyirdilər:

– Kəs səsini, bihəya! Namusumuzu yerə soxdun!

Sitarə bunların cavabında yenə qəhqəhəsində davam edib deyirdi:

– Siz Allah, o çiçəkləri dərməyin! Qoyun qalsın nişanlıma! Axır mən nişanlımı çox istəyirəm!

Atası bir ağac götürüb, qızını döyməyə başladı. Bu halda arvad ağlaya-ağlaya ərini tutdu:

– Allah bunu götürməz ki, sən onu döyürsən, görmürsənmi nə dərdə düşüb... Sitarə divanə olub!.. Evimiz yıxıldı, ay kişi!..

Arvad sözünü qurtarmamış Sitarəni qucaqlayıb, hönkürdü. Kişi də qızına zənn ilə baxıb, ağacı əlindən salıb, hönkürtmə ilə ağlamağa başladı.

1911

DƏRDLİ ZÜLEYXA

Yarımişiq bir otaqda çarpayıdan on altı-on yeddi yaşlarında bir arvad qalxdı. Zarıldaya-zarıldaya çırağa doğru gedib, işığıny çoxaltdı və sonra həyəətə tərəf pəncərədən zəif və sızıltılı bir səslə çağırdı:

– Sənəm bacı, ay Sənəm bacı. Ay qız, vallah, ölürəm, bircə gəl!

Qonşu Məşədi Həsənin arvadı səsə oyanıb, durdu:

– Yenə nə olub, ay Züleyxa, başına dönüm, yoxsa azarın qalxıb.

– Ay qız vallah, sancıdan ölürəm! Sənəm söylənə-söylənə gəldi:

– Pis oğul əkənin atası zirbəzir olsun! Dəgilən, köpək oğlu, arvadı azara salandan sonra yalnız damların altında atıb gedəcək idin, niyə evlənirdin?

Züleyxa dolmuş gözlərini Sənəmə döndərib yenə:

– Ay qız, axır ölürəm. Vallah, bax, ölürəm, nəfəs ala bilmirəm.

Sənəm Züleyxanı bu halda görüb, doluxsundu və ağlamağını bildirməmək üçün üzünü divara döndərib, əlinin dalı ilə göz yaşlarını sildi.

– Ay başına dönüm, mən nə qayıırım, a tifil, axır mən başıma nə kül töküm... Yenə gətir dalını ovum, görüm nə təhər olur.

Sənəm Züleyxanın dalını ovmağa başladı. Sonra çəkib, başını dəsmal ilə bağladı. İkisi də pəncərənin qarşısında durub, sükuta daldılar. Bir az keçmiş Züleyxa zarıldaya-zarıldaya:

– Ay qız, Sənəm bacı, vallah, ölürəm, sancı öldürür.

– Başına dönüm, mənim əlimdən nə gələr? Azarı həkimə göstərlər, hər dərdin bir davası olar, mənim, bacı, əlimdən nə gələr?

Yenə bir az sükuta getdilər, yenə Züleyxanın zarıltısı yeni bir söhbətə səbəb oldu:

– Canımı azara saldığı bəs deyil, tək-tənha damlar altına tullayıb, gecə sübhə kimi də gəzir, il uzununu dərd çəkirim.

– Ay qız, kiri, sən allah! Yaxşı kişinin etibarına... İndi bu zəmanədə kişi hayanda idi?! Qadam hamısının ürəyinə! Adamın öz canı. Səninki köpək oğlunu görmürsən, gələn kimi canını azara salıb, davadərman da eləmək istəmir. Deyəndə ki, köpək oğlu, azarlısan, özünə müalicə elətdir, bir kişinin qızını da bədbəxt eləmə, acığı da tutur ki, mən hayandan azarlı oldum...

– Ey, ay Sənəm bacı, nəyi qoyub, nəyi danışırsan, azarı gözüne girsin, döyməsin, söyməsin, damlar altında atıb getməsin, qoysun öldüyüm yerdə ölüm.

Züleyxa sözünü qurtarıb, gözlərini doldurdu. Sənəm hirsli:

– İraq canından, başına dönüm, ölür özü ölsün, xoryat yosunlu. Sən nə günahın yiyəsisən, tifil, fəqir. Bir ildir gəlin gəlmisən, hələ səni şad görməmişik, həmişə azar ilə əlləşmək, Allahın yazığı, dərd çəkməkdən gül kimi solmusan.

Burada Sənəmi yaş boğdu, özünü saxlaya bilmədi – Züleyxanı qucaqladı və hönkürtü ilə gözünün yaşını axıtdı. Züleyxa da başını onun sinəsinə söykəyib, rəngsiz yanağından odlu damcılar töküldü.

Bu hal neçə dəqiqə davam etdi. Xoruzlar banlaşdılar. Gecə saat üçü vurdu. Sənəm Züleyxanın əlindən tutub, çarpayıya yaxın gətirdi.

Bacı, – dedi, – axır yenə yatmasan rahat olmayacaqsan.

Züleyxa Sənəmin cavabında zarıltı ilə:

– Ölürem... bir tərəfdən qızdırma, bir tərəfdən sancı, ölürem, vallah!..

– Ölməzsən, qurban olum, yat, rahat ol, mən də yenə lazım olsa gələrəm.

Züleyxa hıqqıldaya-hıqqıldaya yatacağın üstə yığıldı.

İnsan həyatında güclük çəkirsə, onda həmişə keçmişə xatırlar, unudulmuş vəqələri, hafizədən silinmiş nöqtələri zehmində canlandırmağa çalışıb, ondan bir xoşluq duyar, təsəlli tapar. Keçmiş ağır olsa belə, yenə hal-hazıra üstün tutular.

Züleyxa da çarpayıda uzanıb, əzab çəkərkən keçmişlə məşğul idi. Unudulmuş günləri xatırlayıb, hər bir nöqtəsini təhlil edir və qibtə ilə düşünürdü. “Nə gözəl günlər varmış” – deyər köksünü ötürürdü...

Bir tikə qız vaxtından evin cəmi işləri Züleyxanın üstə tökül-müşdü, sübhədən axşamədək işlərdi. Yun darardı, cəhrə əyirər, xana toxuyardı, su daşıyar, ev süpürüb, bişmiş bişirərdi, paltar yuyub, uşaq saxlardı... Gecə də olcaq yavandan-yağlıdan yeyib, dinməz-söyləməz, ağrısız-acısız başını qoyub, yatardı. İl uzununu beləcə işlər, evdən çölə çıxmazdı.

Həftədə bir dəfə anası ilə cümə hamamına gedərdi. Bu gün Züleyxa üçün böyük bir əyləncə günü idi. Hamamda qızlar ilə görüşər, bol-bol danışar, hər kəsin geyiminə, üzərindəki zinətlərə diqqət edər və evə gəldikdə təfsilatı ilə söylərdi. Hamam onun üçün tükən-məz bir mövzu təşkil edərdi: gördüklərini anladarkən nəşələner, parlaq bir təbəssüm üzünə yayılardı...

Adətən bayram qabaqları işləməzdilər. Cəhrə və yun daraqları yı-
ğılar, bir tərəfə qoyulardı, ev tökülər, palazlar çırpılar, anası ilə bəra-
bər evin divarlarına şirə çəkib ağardardılar.

Hələ novruza və axır çərşənbələrə hazırlanmaq daha da böyük bir
maraq təşkil edərdi. Züleyxa tonqal qalayıb, “ağırlığım, uğurluğum
tökül” deyərək üzərindən atırdı. Sonra bir əlində bir cam su, o birin-
də yeddi açar darvazanın arxasında durub çərşənbə deyişərdi. Ötüb
keçənlərin söylədiyi ilk sözləri eşidər-eşitməz qaça-qaça anasının
yanına gələr, yozdurardı. Bir gün küçədəkilərin biri müsahibinə söz
arasında “yaman günün ömrü az olar” demişdi. Züleyxa bu sözləri eş-
dərəkən nə qədər sevinmişdi. Özü ilə bərabər bütün ailəsi də bu cüm-
ləni fəli-xeyir bilib sevinmişdilər...

Zatən anası Züleyxanı “sayəli” hesab edərdi. Odur ki, təzə ay
çıxanda gözlərini yumub, Züleyxanı yanına çağırar, əvvəl onun üzünə,
sonra aya baxıb salavat çevirərdi... Anası sınıamışdı, belə edərəkən, o
ayı başdan-başa xoş keçirərdi.

Bir dəfə axır çərşənbə axşamı bir badya su qoyub, “vəsfə-hal”
saldılar. Anası badyanın başında oturub, çocuqlarından nişanə aldı.
Züleyxa nişanə olaraq mücrüsünün açarını vermişdi. Anası nişanələri
badyaya salıb dedi:

“Güzgünü atdım bayıra,
Şövqi-şəfəqi çayıra.
Yığılın, qohum qardaşlar,
İşimiz dönüb xeyirə”.

Bu bayatdan sonra arvad əlini badyaya saldı, ilk əlinə gələn Züleyxa-
nın açarı oldu. Hər kəs heyrət ilə onun üzünə baxıb, səadətində qibte
etdi...

O gecə sabahadək Züleyxa sevincindən yatmamışdı...

Bir də Züleyxa sancıdan ilan kimi qıvrılıb, yatağında o üz-bu üzə
çevrildi. Başını qaldırıb, ətrafa qulaq verdi – heç bir yerdən hənirti
gəlmirdi. Qaranlıqda ürəyinə vahimə çökdü. Bir də kilsə zəngi saat
dördü vurdu. Xoruzlar banlaşdılar. Züleyxa yatağından qalxıb, çırağa
tərəf gəldi. Yenə xodunu qaldırıb, hıqqıldamağa başladı. Dağınıq fikir-
li gözlərini ətrafa gəzdirdi, masanın üstündəki güzgüyə rast gəldi...
Sifətinin dəyişilməsinə heyrət etdi: bənizi qaçmış, dodaqları qansız, çö-
kəyə düşmüş gözlərinin dörd tərəfi qarqara yanmışdı.

Bir də sancı şiddətləndi. Yenə pəncərəyə doğru yüyürüb, həzin bir səslə çağırırdı:

– Ay Sənəm bacı, ay qız, axır, vallah, yenə sancı məni öldürür...

Sözlərini qurtarmamış Züleyxa başını qollarının üstə salıb, bihiss qaldı..

Qapı döyülərkən günəş çoxdan çıxmışdı. Züleyxa qarıya yanaşdıqda arxasından ərinin mırıltısı eşidilirdi:

– Gərək qapını iki saat döyək ki, gəlib açasan. Züleyxa ərinin sözlərinə etina etməyərək qapını açdı və hiddətli üzünü yerə dikib, geri dönmək istədi. Əri bundan dilgir olub qaba əli ilə Züleyxanı itələdi:

– Köpək qızına bax, – dedi, – mənə elə bil qatır satıb.

Züleyxa hirsə döndü:

– Yox, sən mənə qatır satmısan! Azara saldığın bəs deyil, damlarda yalnız qoyub gecələr sabaha kimi gəzirsən, hələ üstümə də çığırırsan!.. Allah bu zülmü götürməz!.. Dərd çəkməkdən çərləmişəm.

– Dilinə bax, dilinə! Bihəyə köpək qızının ağzını cırsam ürəyim soyumaz! – deyərək kişi irəli yürüdü, arvadı küncə basıb, o ki, var döydü.

Günəş yuxarılara çıxmışdı. Züleyxa otağın bir küncünə qısılıb, zar-zar ağlayırdı, əri də uzanıb, qeydsiz bir halda xoruldayırdı.

1911

CAVAN

Cavan otaqda gəzib öz-özünə fikirləşirdi. Zehni dairəsi cəmi kainata yayılmışdı: istərdi aqlını təbii məhdudiyyətdən qurtarıb, hər şeyi bilsin; intihasız yerləri işıqlandırıb, təbiətin dərin-dərin sirlərinə agah olsun. Cavan öz-özünə fikir eləyirdi:

– Bir şey bir şeyi xəlq edər, bəs bir şeyi kim yaradar?

Cavan öz cavabında:

– O bir şeyi də yenə bir ayrı şey yaradar, yaratmasa da yaranmağına səbəb olar!

Cavan gəzə-gəzə yenə özünə sual verirdi:

– Bəs bir şey ki, birini yaratdı, onu da bir ayrısı yaratdı, bu ayrısını da bir qeyrisi, yəqin ki, bu “şeylər”in bir nəhayəti də var ki, bunların hamısını yaradıb.

Cavan burada öz sözlərini təsdiq edib, bir sual da fikrindən keçirdi: bəs bu hər şeyi yaradan şeyin özünü kim yaratdı?

Bu suala cavab tapa bilməyib, cavan sürətlə otaqda gərdiş eləməyə başladı və gərdiş etdikcə çənəsində bitən üç-dörd yumşaq tükləri əli ilə burub şişmərlədi. Cavan öz sualına cavab tapa bilmədi:

– Turalım ki, Tövrət xəbər verən doğrudur: “Allah təala yeri, göyü və cəmi gördüyümüz şeyləri altı günə yaratdı” – bəs ondan irəli nə var idi və onları kim yaratmışdı?

Cavan yenə cavaba aciz qalıb, çənəsinin tüklərini burmaqda davam etdi və burduqca da fikirləşib, fikrindən də bir nəticə hasil edə bilmədi:

– Axır birçə əzəl nə var idi? “Var”ı kim yaratmışdı? Yaradan haradan gəldi?.. Suallar onun başını dəlib çölə çıxırdı. Cavan yenə fikirdə idi:

– Turalım ki, elm deyən də doğrudur: əcrami-səməviyyə kürə şəklində fəzaya dağılıb və bizim yer də həman kürələrdən olub, bir guşədə qərar tapıb. Bəs bu yerin, bu əcramin əsl maddəsi nədən doğulub? Fəzanın nəhayəti haradadır? Fəza nərədən gəlib və gəldiyi yer nədən əmələ gəlib?..

Cavan dəli kimi otaqda o baş-bu başa yüyürür, başından min sual keçirirdi və sualların hamısına da cavab tapsa idi birinə tapa bilmirdi və dayanıb, gözlərini döyə-döyə qalırdı:

– Yerlər, göylər, ulduzlar, ay, gün hələ yaranmamışdı: “Dünyada Allahdan savayı bir şey yox idi” – yaxşı! Bir şey olmayanda, olmadığı yerdə yenə bir şey olur. Bəs əvvəl Allahdan savayı bir şey olmayanda nə var imiş?.. Yoxsa yoxluq Allahdan ibarət imiş? Allah nədən ibarətdir?

Cavan yenə gərmiş eləyirdi. Çox dolanıb yorulub oturdu və əlləri ilə başını tutub, yenə fikrə getdi, yenə xəyalı cəmi kainatı cövlan edib, intəhasını tapa bilmədi. Bir də getdi əzəliyyəyə çıxdı; oraları yenidən fikrindən keçirib, Allahdan savayı bir şey olmayan zamanı təsəvvürünə gətirdi və yenə dürüst fikirləşib özünə əzəliyyətin aydın şəklini çəkə bilmədi:

– Əzəliyyət idi, Allahdan savayı heç zad yoxdu, Allah da sifət deyil, cisim deyil, cövhər deyil... Yəqin ki, əzəliyyətin özü Allahdır! Yaxşı, bəs o əzəliyyəti kim yaradıb? O haradan gəlib?.. Əzəliyyət var imiş, varlıq da bir şeydən əmələ gəlir, şey də maddədir. Bəs Allahın varlığı hansı maddədən əmələ gəlib və o maddə nədən götürülüb? Bəs götürülən yer nə imiş? Ondən əvvəl nə var imiş, varlığın özü haradan gəlib? Ondən irəliki yoxluq nədən ibarət imiş? Yoxluğu kim xələq etdi?

Bir-birinə zəncirlənmiş minlərcə suallar cavanın fikrini yenidən məşğul etdi: dibsiz, nəhayətsiz fəzanın haradan gəlib və kim xələq etdiyi yenə onu otaqda gərmiş etməyə məcbur etdi. Gün batdı, toran qovuşdu da, cavan fikrindən əl götürmədi. Fikirləşdi, fikirləşdi. Gözləri dəli gözü kimi çanağından oynamağa başladı, beyni işləməkdən əl çəkdi. Cavan qərribə bir hala düşdü; Bir də gördü divarlar buna tərəf gəlir və şeyləri tamam yerindən qopub, otaqda gəzir, yer ayağının altından qaçır...

Cavanın başının tükü biz-biz durdu. Bədəninə qorxudan lərzə düşdü. Bir də ətrafa baxdı və gücü gəldikcə çığırıp otaqdan qaçdı...

Neçə dəqiqə idi ki, cavan balkona söykənib səssiz qalmışdı. Bədəni hələ yenə titrəyirdi. Əqli az qalırdı başından çıxsın. Cavan cəmi gücü, cəmi varlığı ilə səy eləyib, yenə fikirlərindən aralanmaq istəyirdi...

1912

YUXU

– Get yat, bədbəxt fəqir! Sənin dərdin məni lap çərlədid! – deyə ana, qızı Fatmanın arxasınca zənn ilə baxıb, başını mütəkkəyə söykədi: – Get, yat, aşıb daşmış fəqir! Hamı ərə gedib, ev-eşik sahibi oldu, bircə sənin bəxtin bağlandı. Döşün-başın çıxıb, ata dönmüsən!.. Niyə də çıxmasın, azacıq yaşın yoxdur ki, – bu orucluq da gəlsə on doqquza girirsən... Xudaya-xudavənda, şükür!..

Fatma yatacaqda uzanıb anasının sözlərinə qulaq verdikcə, ah çəkib yastığı islatdı. Öz-özünə deyirdi: Şükür Allaha, hayana çıxıram, deyirlər sən kimdən püssən ki, dindirib, danışdıranın yoxdur?–Ay Allah, məni yaradınca bir qara daş yarada idin!..

Fatma öz-özünə çox deyindi, ağladı. Axırda yoruldu. Gündüzün yorğunluğu da bir tərəfdən kədərlərinə qələbə çaldı: gözləri yavaş-yavaş yumulmağa başladı.

Bahar idi. Fatma alaqaranlıqdan durub, yun daramadan əvvəl həyə-tə getdi. Bədmüşk açmışdı, gözəl qoxuyurdu. Fatma budağın birini əyib qoxuladı. Sonra günəşin ilk şöləsindən parlayan üst budaqlara tamaşa etməyə başladı. Bu əsnada çəpərin arxasından bir səs gəldi:

– Ay qız, ay yaxşı bala, bircə bura bax!

Fatma dönüb, məşşatə Anaxanımı yolda gördü. Anaxanım gülə-gülə Fatmanı çəpərə çağırırdı:

– Qızım, mənim kimi xanan yoxdur ki, niyə belə tezdən durmusan.

– Biz də xana qayıırıq. Bu həftə quracağıq. Anam yatıb, dedim, durum bir az yun darayım.

– Qızım, maşallah, yetişmişən, anan səni niyə ərə vermir? Saxlayıb nə edəcək?

Fatma qızarıb, başını aşağı saldı.

Məşşatə bir az da çəpərə yanaşdı:

– Bacı, – dedi, – adamın ağı başında olmalı. Bilirsən, ana özü üçün, ata özü üçün, qardaş da yad bəxtidir. Ortalıqda qalan həmişə qız uşağı olur. Ata adama həmişə çörək verməz – özünə gün ağlamalısan.

Fatma qızarmış üzünü qovzayıb, məşşatəyə zənn ilə baxdı və yavaş səslə dedi:

– Xala, mən nə qayıra bilərəm... Onlar gün ağlamalıdır...

Son sözləri Fatma ürək çırpıntısı ilə söylədi.

Bacı, görürsən onlar gün ağlamırlar. Gəl mən səni padşah balası kimi bir oğlana ərə verim, get, vaxt ikən ev-əşik sahibi ol. Qalmaqdan nə fayda?

Fatma məşşatənin üzünə bir də baxıb, fikrə getdi...

Axşam çağı idi. Fatma anasından gizli yuyunub, geyinmişdi. Məşşatə qısıla-qısıla çəpərin altına gəldi və bir-iki dəfə bərkdən öskürüb keçdi. Fatmanın ürəyi döyündü. Bu iş ona tühaf görünürdü. İçində bir tərəddüd hüsula gəldi – istədi yüyürüb anasına bütün sirri açsın, digər tərəfdən cazibəli bir qüvvə onu qapıya doğru sürükləyirdi.

Bir dəqiqə çəkmədi, Fatma evdən çıxıb, məşşatəyə qoşulub getdi.

Fatmanın atası qızının qoşulub qaçdığını eşitcək pristavı götürüb, qız aparılan evin qapısını kəsdi. Fatmanı qapı qonşudan yığma qızillarla bəzəmişdilər: araçqının qabağında qızıl pilək, boynunda mərcan, inci, qızılı şəvə, döşdə gərdənbənd, yaxalıq; kürdisində düymələri və ətəyində qırx əşrəfisi var idi. Fatma bunları özününkü zənn edirdi. Öz-özünə düşünürdü: “Bir qız bir oğlanındır” deyirdi: “qismətdən artıq yemək olmaz” – mənim də qismətim pis çıxmadı: evi, qızılı, dövləti, özü subay bir oğlandır. “Kor nə istər – iki göz, biri əyri, biri düz”. Odur ki, pristav gəlməsin, ondan böyüyü gəlsin, Fatmanı zor ilə gətirməmişdilər, özü gəlmişdi.

Fatma atasına da bu cavabı verib, geri qayıtdı.

Kəbin kəsilib, toy oldu... Fatmanı bir uçuq daxmaya gəlin gətirdilər. Heyhat, kişinin burada bir ayrı arvadı da var imiş! Elə ilk gecədən evdə dava-şava başlandı. Yengələr hərdən bir sevinə-sevinə zifaf otağına yüyürür, bir də üzlərini turşudub, geri qayıdırdılar: “Biz elə bildik görəsən nə olub, demə hələ də dava eləyirlər” deyirdilər.

Xülasə, “duvaq qapma” gününədək gəlinin üç dişini saldılar.

Ay ötdü, il dolandı, Fatmanın cəmi qızilları çəkilib sahiblərinə getdi. Ona qalan bircə günü, bir də boş damlar oldu. Kişi bazara gedəndə günlərin əlinə fürsət düşürdü: bir-birinin cıbrıqını çəkirdilər. Kişi axşam evə qayıdanda arvadları üzləri cırılmış, başları yolunmuş görürdü.

Bir gün “fələk Fatmaya kəm baxdı”, biçərə azarladı. Altı ay davam edən xəstəlik Fatmanın üzünü soldurdu. Bütün gənclik tərəvətini qaib etdirdi. O gündən etibarən gününün dili uzandı: “Bicins idi, tez xarab oldu” deyə hər an, hər dəqiqə ərinə qandırdı:

– Görürsən, mən şirin nar köküyəm, döyürsən də, söyürsən də, yenə gün-gündən kökəlib, necə yaxşılaşırım?!

Kişi baxdı gördü, doğrudan da, əvvəlki arvad gün-gündən yaxşılaşır: ağ-çağ olur. Məhəbbəti tamamilə ona keçdi, Fatma bil-mərrə nəzərdən düşdü: hər gün ikitərəfli döyülüb söyüldü. Belə bir həyatın davamı qabil olmayacağını Fatma gözəlcə bilirdi. Evdə qulluqçuluqdan başqa bir vəzifəsi olmayan, ən adi hörmətdən məhrum olan Fatma çıxacaq yolu aramağa başladı. Atası evinə qaçmağa cürət etmirdi: atası onu çoxdan qızlıqdan çıxarmışdı.

Fatma babasının yanına qaçdı; babası onu görər-görməz ağzına gələni söylədi:

– Sənin namusun olsa mənim qarıma gəlməzsən, itil gözümün qabağından, çəngi! – deyə qovdu.

Fatma babasının sözündən incimədi. Qərib bir quş bir budağa sığınan kimi, sığınıb qaldı. Dindirmədilər, turş sima göstərdilər, acı və tənəli sözlər söylədilsə də hamısına səbir elədi. Dinməz-söyləməz bir halda öz işlərinə qurşandı.

Bir gün Fatma hamama paltar yumağa gedərkən ərinə rast gəldi. Bir dəqiqədə bədəninə qorxu çöküb, yerindən tərپənməz oldu. Əri onun qolundan yapışıb dartdı, apardı. Fatma çığırdısa da səsinə gələn olmadı.

Evə girər-girməz kişi xəncəri divardan aldı. Sonra bir az düşünüb, yerə atdı. Fatmanı saçlayıb, yerə yıxdı və bihuş olana qədər döydü:

– Ərini bəyənməyən arvadı belə edərlər! – dedi, – bu sənə dərs olsun!

Fatma əvvəlkindən daha fəna günlər keçirməyə başladı: günüsü zadəgan xanımları kimi oturub, əmrlər verir, Fatmanı işlədirdi. Səhərdən axşama qədər çalışan Fatma doyunca yeməz, lazımınca geyinməzdi; aylarca hamam görməyib, kir içində çürüyürdü. Belə bir həyata davam edər və səbir kasası dolduqda ərinin ayaqlarına yıxılıb, göz yaşları axıdar, yalvarardı:

– Mən evdə bir şey yiyəsi deyiləm: döyülürəm, söyülürəm, arvadlığım yox, məni niyə buraxmırsan? Axır, yazığam, bu qədər zülm olmaz ki, mən çəkirəm!.. Allah xatirinə, məni qul hesab elə, başına dolandır, azad elə!

Fatma yalvardıqca əri hiddətlənirdi, onu yenidən incitməyə başlayırdı.

Fatmanın faciəsindən anası xəbərdar idi. Tez-tez gəlib xəlvətcə Fatmanı qapıya çağırır, yemək, paltar gətirirdi:

– Qızım, – deyirdi, – ananın əlindən ah-zardan başqa nə gələr? Allah dədənə insaf versin! Dədə dədə olsa, ərin səni incidərmə? Həmişə yiyəsinizin başına dünya dar olar!..

Bir də Fatma özünü qazının qapısında gördü. Gözlərindən yaş süzərək deyirdi:

– Ay ağa, başına dönüm, məni balalarının başına çevir, kağızımı al! Ağa, qulun olaram, qapının iti olaram, məni bu kafirin əlindən qurtar.

Qazı fikirdə idi. Fatmanın göz yaşlarını görüb halını anlayırdısa da, şəriətin rəsmi hamisi olduğunu da unutmurdu.

– Qızım, – dedi, – ər arvadın sahibidir. O izin verməyəndə, məndə nə ixtiyar var. Yenə ərinin yanına dönməkdən başqa bir çarə yoxdur...

Fatma yenə ərinin yanında idi. Ömrü yenə əvvəlki qaydada keçirdi. Günü yeyir, geyir, gəzir; Fatma da evi idarə etmədə, günüsünün çocuqlarını saxlamaq kimi zəhmətlərə davam etmədə idi. Tay-tuş içinə çıxmaz, şad gün gördüyü yox, ev adamları ilə də deyib danışmazdı, söyüş, qarğış, danlaq mühitində can çəkişdirirdi. Onu əri ayda bir dindirməzdi, günü də belə. Onların hər bir arzularını Fatma özü dərk edərək, vücuda gətirməli idi – bişmiş vaxtında bişməli, ev vaxtında yığılmalı idi, – yoxsa Fatmanın sümükləri əzilirdi.

Fatma bir də gördü əri onun başını yarıb, qanı axır. Gecənin yarısı çıl-çılpaq küçələrə düşüb, özünə sığınacaq yer arayır. Hərdən əlini başına sürtüb, al qana bulaşmış bir halda ay işığına tutur, şikayətlənirdi:

– Ay Allahı sevnələr, – deyirdi, – mənə bir yazığı gələn yoxmu? Vurun ölüm, bəlkə yaman kişidən qurtarım!

Gecənin tənhalığında Fatmanın səsine səs verən yox idi. Qan yalnız alnında deyil, sanki sınıq qəlbindən də içən-için axır, bütün varlığını qər q etmədə idi. Ruhi-övzanın tərcümanı olan göz yaşları qana qarışaraq yanağı aşağı tökülürdü...

Fatma bir də gördü əri xəncər əlində yüyürür, biçarənin nəfəsi kəsildi, taqətsiz bir halda divara söykənib qaldı...

Bir axşam Fatma qaçıb evlərinə təpilməmişdi, atasının ayaqlarını qucaqlayıb deyirdi:

– Dədə ... yemişəm! Qələt eləmişəm! Günahımdan keç! Məni öldür, bir də ərə vermə. Qoy öz qapımızda ölüm. Bax, sümüyüm yanıb, on ildir cəhənnəm çəkirəm!..

Kişi qəbul etmirdi:

– Get, – deyirdi, – mənə it-qurda qoşulan namussuz qız lazım deyil!

Fatma ağlayır, anası da bir tərəfdə yaş töküb, qəşş eləyir...

Fatma bir də görür yenə əri evindədir. Yenə eyni həyat: döyüş, söyüş, göz yaşı, qüssə... Yenə əri vurub dişlərini salır, başını yarıq.

Fatma qocaldığını duyur, başı ağarıb, üzü qırıq... “vay cavanlıq!” deyə qışqırır...

Fatma qışqırır, dəli kimi yataqdan qalxdı. Dan yeri sökülürdü. Ətrafında yatmış ata-anası xoruldayırdılar. Fatma gördüyü yuxunun təsirindən hələ yenə də titrəmədə idi.

1911

POLİS PALTOSU

Talış xanın ürəyini söz dəlirdi. Özü də söz saxlamayan bir adam, elə istəyirdi ki, qarşısına çıxana açıb dərdini desin. Bir də, xan fikir eləyirdi: “hər sözü adam özgülərə deməz. İşdir, birdən gedib qubernatın qulağına çatar, onda... onda nə olar, adamı elə itirərlər ki, heç yeri-yurdu da məlum olmaz”.

Xan özünə bir az öyüd-nəsihət verirdisə də, ürəyindəki söz ona sakitlik vermirdi. “Yoxsa arvada deyim – deyə xan yenə özü ilə söhbət edirdi: arvad gedib mənim sözüümü özgülərə deyib, sirrimi açmayacaq ki, qubernat da məndən kəməltifat olsun. Deməz... ağız da nədir desin; bir dəqiqədə nökrələrə öldürdüb, meyidini itirdərəm”.

Bir də Talış xan fikrini dəyişdi: “Arvad tayfası ağılsız olur. Bunlara etibar edib söz demək olmaz. O da qan bahalı söz. Yox, yaxşısı budur ki, gedib, dostum Paşa bəyə deyim. Özü də elə gedim ki, heç kəs xəbərdar olmasın...”

Bu fikir xanın ağılına batdı. Nökrələri çağırırdı ki, paltarını gətirsinlər. Talış xan paltarını geyib və şübhə oyatmamaq üçün Qars davasında aldığı “Georgi” xacını döşünə taxıb, qırğısını da qoluna alıb getdi.

Xan Paşa bəyin darvazasına yetişdikdə küçəyə zənn elədi və şübhəli adam olmadığını görüb, içəri girdi. Böyük həyəti də nəzərdən keçirib, köhnə imarətin pilləkənindən yuxarı çıxmağa başladı. Paşa bəy yenicə ayaq barmaqlarına həna yaxıb, ocağın qırağına uzatmışdı ki, Talış xan qapıdan girdi:

– Xeyirdimi, a qoduq – deyə bəy gülümsündü (xanla bəyin zarafatı var idi: həmişə bir-birini “qoduq” deyə çağırırdılar).

– Xeyir olmamış nə var, ölkə bir-birinə dəysin, sən də ayağına həna yax.

Paşa bəy xanın üzündən ciddi və mühüm bir xəbər olmasını anlayıb, yavaş bir səslə:

– Doğrudan, nə olub?

Bəyin cavabında xan bir az duruxdu və otağı da nəzərdən keçirib, qayət yavaş bir səslə Paşa bəyin qulağına pıçıldadı:

– Deyirlər... qubernatın ayağına çiban çıxıb. Bəy bu sözdən dik atılıb, az qaldı ürəyi getsin.

Xan da çəkilib bət-bənizi qaçmış bir tərəfdə toxdadı. Bir az keçmiş xan cəsarətsiz:

– Bəlkə, Allah eləməmiş, yevo prevosxoditelstvonun başına bir iş gəldi, onda nə təhər olacaq? Deyəcəklər ki, xanlar, bəylər günahkardırlar.

Bəy yavaş səslə:

– Bəs nədir, elə urus da şıltağa gəzir...

Xan Paşa bəyin sözünü kəsib dedi:

– Başına dönüm, Paşa, urus adı çəkmə, nə lazım... Biz həmişə urus padşahının itaətində olmuşuq, yenə hazırıq. Ancaq... adamdır dayna, ürəyinə xof gəlir... İndi, nə bilim, çibandır, vurdu birdən... başına dönüm, Paşa, gəl heç bu sözü danışmayaq.

Paşa bəy bir az cürətli:

– A kişi, indi danışanda bizi sürmüyəcəklər ki, sözdür...

Talış xan əli ilə Paşa bəyin ağzını tutub, yenə sözünü kəsib dedi:

– Paşa, Allah xatirinə, xataya salma, qələt eləmədim bir söz dedim. Küyə salacaqsan, gedib qubernatın qulağına çatacaq, ondan oyana di öl, Talış xan!

Paşa bəy xandan xilas olub, yenə danışmaq fikrində idi. Bir də xan qulaqlarını tutub, “Allah xatirinə məni xataya salma” deyə-deyə otaqdan çıxdı. Balkonda qulluqçular ağalarının paltarını şəlitə sərib, havaya verirdilər. Bunların içində qırmızı boyunlu bir köhnə polis paltosu var idi. İttifaqən Talış xan otaqdan çıxdıqda gözü bu polis paltosuna sataşdı. Biçarə xan belə guman elədi ki, pristav Paşa bəygildə qonaq imiş və qubernatın çibanı barəsində olan söhbətləri tamamən eşidib. Bu guman ilə xan aram tapa bilməyib, qorxulu gözləri paltoya baxa-baxa yığılıb, özündən getdi.

Bir dəqiqədə nökrələr töküldülər. Paşa bəy də içəridən çıxdı. Su gətirdidər, Talış xanın üzünə və sinəsinə su səpib, ovmağa başladılar. Xan bir az özünə gəlib, bir də qəşş elədi. Yenə üzünə su çiləyib, ayıldılar; durub oturdu.

Paşa bəy soruşdu:

– Ay dadaş, axır sənə nə olub?

Xan buna cavabən titrək səslə:

– Nə olacaq, pristavı evə gətirirsən, mənə demirsən. Mən də... olur da, adam artıq-əskik danışır.

– Ay dadaş, pristav burada yoxdur. Vallah, bilmirəm bunu sənə kim xəbər verdi?

– Niyə, özüm görmürəmmi, paltosu da orada asılıb. “Palto” sözündə xanın rəngi qaçdı. Paşa bəy and içə-ıçə:

– Ay Talış, vallah, billah, palto özümündür, çıxardıb günə verirlər. Xan inanmaq istəmədi. Bəy sözündə davam edirdi:

– İstəyirsən dürüst bax, köhnə paltodur. Belə paltonu pristav geyməz, onunku həmişə təzə olur. Mən bunu köhnə paltar satandan almışam.

Paltonun köhnəliyini sübut etmək üçün biçərə Paşa bəy bir çomaq götürüb, paltoya çırpdı, toz qalxıb, duman kimi ətrafı tutdu. Xülasə, Paşa bəy və nökrələri nə qədər dəlil və sübut ilə səy edib, paltonun rəvayətindən nağıl etdilərse də, xanı şübhədən çıxarda bilmədilər. Belə şübhəli və bir az da rəncidə-xatir xan durub darvazadan çıxdı.

Yol ilə gedərkən xan belə fikirdə idi: “Necə ola bilər ki, mənim otuz illik əməyimi bir pristav zail eliyə. Mən otuz ildir padşahıma nökrəçilik eləmişəm. Qars davasında qan töküüb, rəşadət göstərmişəm... Necə ola bilər ki, ... mən bilirəm ki, bu saat işlər qubernata məlum olacaq. Ondan sonra... mən qubernatın gözüne görükə bilərəmmi?.. Bircə çara var: gərək bu saat qubernatın yanına gedib, ayaqlarına yıxılmaq; deyəm: məni balalarının başına çevir.

Axşam xan ovqatı təlx evə qayıtdı. Qapıçılar cavab vermişlər ki, qubernat yatıb, heç kəsi qəbul etmir. Qapıçıların sözləri Talış xanı odluyurdu. Xan yəqin eləmişdi ki, qubernat pristavın sözlərindən kədərlənib, qapını açıdırmayıb. Bu işlərdən şiddətli bir nəticə çıxacağı xana aşkar idi.

Arvad ərini bu halda görcək soruşdu.

– Niyə bikefsən, xan?

Xan arvadının boynunu qucaqlayıb ağladı.

– Ay arvad, qubernatın qəzəbi tutub, necə olacağıq? Bizi sürdürsə, başımızın ağarmış vaxtı Sibirdə nə qayıracağıq?

Arvad işdən dürüst xəbərdar olduqda ərini qucaqlayıb hönkürdü:

– Ay Talış, kaş ölə idim, bu günü görməyə idim!..

Xan ağlaya-ağlaya:

– Arvad, ay gözəl arvad, bircə asudəlikdə qədrini bilmədim. Məni halal elə.

– Halalın olsun, yazıq kişi, mənə nə eləmişən ki, halal eləyim?

Ər və arvad neçə dəqiqə otağın ortasında qalıb ağlaşdılar və sonra arvad yanıqlı bir səslə:

– Talış, – dedi, – qoyarammı səni sürgünə gedəsən, saçlarımı qubernatın ayağına döşərəm. Səndən vəfa görmüşəm, ay kişi!

Bir dəqiqədə arvad nökrər və qulluqçudan bir neçəsini götürüb, əfv edilmək üçün qubernatın evinə rəvan oldu. Talış xan da məhəllə ağsaqqallarının dalınca getdi ki, bunları da qubernata minnətçi göndərsin. Məscidin yanından keçdikdə hələ xanın gözlərinin yaşı qurumamışdı. Bıçarə tez-tez göyə baxıb, Allahdan qubernatın könlünə rəhm salmağı diləyirdi. Bir də ... heyhat!.. Xanın qarşısında bir polis paltosu durmuşdu.

– Sənə fəda olum, – boğunuq və titrək bir səslə xan deyirdi: mən otuz ildir padşahıma nökrəçilik eləmişəm. Qars davasında canla qulluq eləmişəm; velikiy knyazın özündən “barakallah” almışam. Padşahın cəmi nökrələrinin nökrəliyəm; dəftərxana qulluqçularından tutmuş uryadnikədək hamısının quluyam, hamısının itiyəm...

Polis paltosu guya xanın nitqinə etina etməyib, irəli yeriyirdi. Xan dili tutula-tutula:

– Cəmi divan adamları mənim böyüyümdürlər; hər nə buyursalar başım üstə əmələ gətirərəm. Ağsaqqal vaxtımda cəhənnəmə də göndərsələr, gedərəm...

Palto bir az da yavıqlaşdı.

Xan sözünü təsirsiz gördükdə dili qorxudan daha da tutuldu və üzünü döndərüb, qaçmağa üz qoydu. Xan qaçdıqca palto da onun dalınca düşdü. Xan nə qədər bərk yüyürdü, palto da onunla ayaqlaşdı. Axırda lap çatıb, üstünü kəsdirdi. Qılçaları qurumuş xan başının üstə polis paltosunu hiss etdikdə zəhrəçək olub, yerə yıxıldı və buradaca canını əzrailə tapşırırdı.

Məscid mücaviri yüyürüb, xanın ölmək xəbərini arvadına vermək istədikdə onu da orada bağı çatlayıb vəfat etmiş gördü. Qubernat xanımı qəbul etməyib: yatmış imiş.

1912

MƏRSİYƏXAN

Pəncərədən düşən işıqdan məsciddəkilərin başları ışıldayırdı. Möminlər bөрklərini yerə qoyub, yaşlı gözlərini mərsiyəxana dikmişdilər. Mərsiyəxan bir də bir neçə nəre çəkib, tutqun səsi ilə çığırdı:

– Hələ çox ağlayacaqsan! Gərək gözləriyin təvşehi kəsilə!

Bu sözlərdən xalq kövrəlib, daha da ağladı, səs məscidin tağlarına düşüb, dəqiqələrlə cingildədi. Sonra yavaş-yavaş sakitlik düşdü. Möminlər dəsmallarını gözlərinin qabağından götürüb qaldırdılar və turş sifətlərini yenə mərsiyəxana çevirdilər. Mərsiyəxan əlini qurşağına uzadıb, cəld bir torba çıxartdı. Məscid ərəsati-məşşərə döndü... Hamı ağlayır, hamı başına yumruq döşəyir, dizlərinə çırpır. Mərsiyəxan mənbərdə ayaq üstə durub, möminlərin başına saman yağdırırdı, zəngulə ilə mərsiyə deyir, kiriz verirdi. Hönkürtüdə qulaq tutulurdu – müsəlmanlar ağlamaqdan yarımcan olmuşdular, oruc da bir tərəfdən ürəklərini üzmüşdü.

Bir də məscidi dərin bir sükut qapladı: mərsiyəxan qəşş eləyib, mənbərdən aşağı diyirləndi...

Möminlər mərsiyəxanı çevrələnmişdilər: hacılar mübarək barmaqları ilə onun yaxasını açıb, döşünə su səpirdilər, mülkədarlar ayağını ovurdular; kərbəlayı və məşşədilərə növbət yox idi.

Axşam yavaş-yavaş düşürdü. İftar yaxınlaşırdı. Xalq məsciddən çıxıb, evlərinə gedirdi. Hacılarsa mərsiyəxandan əl çəkməyib, onu qonaq çağırırdılar. Dərd burasıdır ki, mərsiyəxan kimə qonaq gedəcəyini kəsdirə bilmirdi. Hərə öz tərəfinə çəkirdi – bu günün savabından məhrum olmağı heç kəs istəmirdi, çünki mərsiyəxan bu gün olduqca sədaqətlə mərsiyə demiş və sədaqət, səmimiyyətdən də qəşş edib, narahat olmuşdu.

Müamiləçi Hacı Vəli əlini sinəsinə qoyub, səmimi bir səslə:

– Ağa iftara bizə təşrif buyuracaqsınız!

Ağa Əkbər etiraz edərək:

– Yox, vallahı, qoymayacağam ayrı yerə getsin!

– Ağa çoxdan bizim çörəyimizi yeməyib.

Məşşədi Qəzənfər:

– Bizim çörəyi heç yeməyib! – deyə istədi mərsiyəxanın qolundan yapışsın, hacılar macal vermədi, bəlkə bir az da ona acıqları tutdu: bura “məşşədi girəsi kol deyil idi”.

Çox söhbətdən sonra xoşbəxtlik Hacı İmamverdiyə üz verdi. Yola düşüb getdilər.

Mərsiyəxan, neçə molla, ümdə müridlər, qapıçılar, fanus götürənlər, ev sahibi Hacı İmamverdi və başqaları yerə salınmış böyük süfrənin kənarında oturub, azanı gözləyirdilər. Hərənin əlində bir xurma, yanında qəlyan, çubuq, ya papiros dinməz-söyləməz gözlərini yerə dikmişdilər. Hövsələlərinin təng vaxtı idi – aclıq bir tərəfdən, tütün və tənəki nəşəsi də başa vurmuşdu. Möminlər tez-tez saata baxıb, ağızlarını marçıldadırdılar.

Göyün qızartısı çəkilibdi. Müəzzinin nazik səsi eşidildi. Haman kibritlər alovlandı – çubuqların, papirosların tüstüsü qalxdı, qəlyan xoruldadı. Yavaş-yavaş gümüş qaşıqlar da stəkanlara dəyib cingildədi.

Mərsiyəxan qəlyanı qurtarıb, çaya şüru etdi; hazirunun gözü onda idi – nəyə meyli olduğunu bilmək istəyirdilər... Duydular: neçə yerdən ona fətir təqdim olundu; ətrafına qaymaq, bal, pəşmək, qorabiya, paxlava və başqa şirnilər düzüldü. Mübarək əllər fətiri kəsdi, pak dodaqlar aralanıb, onu içəri ötürdü. Hil, mixək, zəfəran və sair ədviyənin qoxusu damağına çökdü. Mərsiyəxan ləzzətdən bihuş oldu.

Hacı İmamverdi nökrəri çağırıb, əmr verdi :

– Niyə bişmiş gətirmirsən? Tez ol, ağanın iştahası qaçar!

Qapılar açıldı, behişt nemətləri içəri daşındı: ceyran kababı, qırqovul çıxırtması, qəlyə, bozbaş, işgənəkabab, qaysava, tərək; alma, armud, üzüm, heyva, nar, əzgil...

Hacı İmamverdi doğadan bir boşqab töküüb, mərsiyəxana uzatdı:

– Mən iftarı doğasız aç bilmirəm, buyurun meyl edin, görün nə yeməli şeydir. Qırqovul suyunda bişmişdir.

Mərsiyəxan ədəblər yerindən bir az qalxdı, doğanı alıb, yenə oturdu:

– Bəh! Bəh!.. Əhsən! Doğrudan da qışın bu vədəsində doğa çox türfəndə şeydir. İltifatınız artıq olsun!

– Ağ, qırqovuldan meyl buyurun, onu maxüsus sizin üçün tapdırmışam. Özünüz bilirsiniz ki, xatiriniz mənim yanımda necə mənzurdur.

Mərsiyəxan yenə yarı qalxıb, qırqovulu aldı.

Hacı ixlaskarlığında davam edərək:

– Vallahı, hərgah cənabınıza canım, malım, ya balalarımın canı lazım olsa, müzaiqəsi yoxdur!

Mərsiyəxan gülümsənib, xeyir-dua verdi...

İftar davam edirdi, yenə nökr cürbəcür bişmişlər daşımada idi. Sanki hər şey yerində, heç bir qayğı gözə çarpmırdı. Lakin dışarıdan gələn bir səs ahəngi pozdu. Hacı İmamverdi qulağını şəklədi, nökr gəlib ona bir şeylər pıçıldadı, yenə dışarı çıxdı. Səs daha da şiddətlə eşidildi. Nökr gəlib yenə Hacıya bir şeylər pıçıldadı, Hacı həyəcanlanıb qalxdı. Lakin Hacı'nın getməsi də səsin önünü ala bilmədi – səs daha aydın eşidilməyə başladı, mərsiyəxanın adı tez-tez çəkilir və töhmətli sözlər belə qollanırdı. Bir az sonra Hacı'nın da səsi ucaldı:

– Rədd ol buradan, həyasız! Sən düz-əməlli arvad olsan iftar vaxtı qapılara düşməzsən!

– Mən sənə iftarına möhtac deyiləm. Mən o imansız mərsiyəxanın yanına gəlmişəm. Mən onun kəbinli arvadıyam, bu uşaq da onundur.

Mərsiyəxanın rəngi qaçıb, boğazı qurumuşdu. Dərin bir sükuta dalıb düşünürdü. Məclisdəkilər də yeməkdən əl çəkib, heyrətə dalmışdılar. Qovğa səsi getdikcə yavıqlaşdı. Bir də qapının ağzında qucağı uşaqly bir arvad göründü, çarşabının bir ucunu dişlərinə tutub, gözləri ilə məclisi seyr etdi; mərsiyəxanı görüb qışqırdı:

– Ay imansız köpək, adam da arvadı aldadıb qaçarmı? Bildir orucluqda məni aldın, dedin özümlə səni aparacağam. Sonra xəlvətcə İrana qaçırısan, məni də burada avara qoyursan?

Arvad hirsli irəliləyib, qundaqlı uşağı süfrənin ortasına atdı və elə bir sürətlə dönüb getdi ki, hər kəsi yerində dondurdu.

Məclisi dərin bir sükut qaplamışdı. Hər kəs nə edəcəyini şaşmışdı. Bu əsnada yalnız əli doğaya bulaşmış çocuq, barmaqlarını əmərək gülümsəyirdi. Çocuğun bu laqeyd vəziyyəti Hacı İmamverdinin istehzasına səbəb oldu; o, mərsiyəxana tərəf yönəlib dedi:

– Amma, öz aramızdır, bu vələdizina çox bic uşağa bənzəyir!

Hacı'nın sözləri məclisə nəşə gətirdi.

1912

XANIN QƏZƏBİ

Keçmiş məişətimizdən

Xan səsə yuxudan ayıldı. Əvvəl qulaqlarına inanmayıb durdu, ya-tağın üstə oturdu. Amma səs onun səsi idi. Buna şübhə etmək olmazdı.

Xan acığından şəbkülahını başına basıb, bir az vəhşi heyvanlar tək nərildədi. Başını pəncərədən çıxarıb, bir də qulaq asdı.

Səs mehtər Zamanın səsi idi.

– Mən onun başını bədənindən araladıram, onda bilər ki, nökər bayatı deyib, xanı yuxudan oyatmaz! – Xan öz-özünə mırıldanıb, “hirsindən saqqalının tüklərini yolmağa başladı. Dodaqlarını gəmirə-gəmirə pəncərənin qabağına yeriyib elə çığırdı ki, xanım yatacaqdan dik atıldı.

– Onda bilər ki, mən kiməm. Bilər ki, mən xanam, o nökər!

Bir də xanın yumruğunun zərbindən pəncərə çilik-çilik olub, yerə səpildi. Ev adamları tamam yuxudan ayılıb, qorxularından zağ-zağ əsdilər.

Mehtər Zamanın dünya vecinə deyildi. Əlindəki dəsmalında sovqatı, ayağında qıvraq çarığı şəhərin yavıqlığındakı kəndə nişanbazlığa gedirdi, hərdən nişanlısını yadına salıb oxuyurdu:

Mən aşiqəm gül bağda,
Bülbül bağda, gül bağda;
Sənsiz bağa girmərəm,
Xəzəl olsa gül bağda!

Kəndə yavıqlaşdı. İtlər hürüşdülər: kənar damlardan bir adam çıxıb tutqun səsi ilə öskürdü. Bir ayrı yerdən də uşaq ağılamağı eşidildi. Sonra səs-səmir kəsilib, kənd böyük bir sükuta qərç oldu. Zaman bir bayatı da dedi.

Səsə bir qız çıxıb, çəpərə tərəf gəldi. Zaman nişanlısı ilə görüşdü. Sovqatı verdi və sonra üzünə həsrətlə baxıb, onu bağına basdı...

Zaman şəhərə qayıdanda gün hələ çıxmamışdı. Onadək xan qəzəbindən yuxuya getməyib, saqqalının tüklərini yolurdu.

Zamanı eşik ağası işdən xəbərdar etdi, biçarə mehtər xanın ayağına yığıldı və gözlərinin yaşını tökdü:

– Xan, atam sənə qurban, oxuyan mən deyildim!

Xan, Zamanın sözlərinə inanmaq istəmirdi və cavabında yeriylə, onun birçəklərindən yapışılıb, ayağının altına saldı. Nökər yerə düşüb, qəşş etdi. Xan qəzəbindən çəkinməyib deyirdi:

– Üç gün qızıl quşlarıma ət verməyin, Zamanı da dara çəkin!

Nökərlər əmrə tabe olub, baş endirdilər. Zindanxanada dar ağacı quruldu. Zamanı lüt soyundurub, dara çəktilər. Ac quşlar içəri buraxıldı və qapılar qapandı.

Bir gün keçdi. Eşik ağası keçərkən zindandan Zamanın zarılısını eşitdi. Qapını açıb içəri baxanda, ürəkyandırıcı bir mənzərəyə rast gəldi: Zamanın bədənini quşlar didik-didik edib, qan ilə əlvan etmişdilər.

Eşik ağası dəhşətdən gözlərini yumub xanın yanına qaçdı və ağlaya-ağlaya:

– Xan, məgər sənın insafın yoxdur, məgər Allahdan qorxmursan? Allah yaratdığına o zülmü etmir ki, sən edirsən... – deyib, göz yaşları ilə xanın ayaqlarını islatdı. Xan eşik ağasının sözlərindən mütəəssir oldu, hirsı yatdı. Nökərlərə əmr verildi ki, Zamanı yırtıcı quşlardan xilas etsinlər.

Bir dəqiqədə zindanxananın mənhus qapıları açıldı, quşlar tutuldu. Lakin... Zamanda dirilik əsəri qalmamışdı.

1912

SON BAHAR

Sadə bir otaqda çarpayının üstə azarlı bir cavan yatmışdı. Çarpayının aşağı tərəfindən bət-bənizi qaçmış ana durub yaşlı gözlərini cigərparəsinin üzündən çəkmirdi. Xırdaca qız uşaqları əlləri qoynunda hərəsi otağın bir tərəfində oturub, mat məbhut qalmışdılar. Cavan yatmışdı və hərdən köksünü ötürüb ağır bir səslə inləyirdi. Bu inilti zavallı anaya elə təsir edirdi ki, biçarə arvad gözlərini yaşlardan xilas edib, daha da zənlə balasına baxırdı. Guya bununla onun cəmi dərünini nəzərdən keçirib, nazik və cavan ciyərlərini dəlib fövt edən xəstəliyə çarə arayırdı. Cavan bir-iki dəfə şiddətli öskürüb, gözlərini yuxudan açdı. Anası əlini oğlunun alınına qoyub, mehriban bir səslə halını xəbər aldı:

– Bala, yaxşı yatdınmı?

Azarlı cavab verdi:

– Bəli, amma, nənə... mənimlə əcəlin arasında bir şey qalmayıbdır!

Biçarə ana tutqun bir səslə oğluna dedi:

– Yazıq deyiləmmi, oğlum! Məgər Allah bilmir ki, mənim səndən savayı daha bir göz dikəcək yerim yoxdur!.. Allah eləməsin: sənin başına bir iş gəlsə mən necə olaram?..

Arvadı yaş boğdu, daha bir söz söyləməyə qadir ola bilmədi və başını çarpayıya söykəyib, həzin-həzin ağladı. Balaca qızlar analarını belə görcək gəlib onu qucaqladılar. Bunların da gözlərindən yaş selab kimi axdı. Cavan zəif gözlərini anasına döndərüb doluxsundu, sonra bir ah çəkib dedi:

– Ağlamayın!.. Məni durquzun, oturmaq istəyirəm.

Ana gözlərini silib, tez oğlunu durquzdu və yasdıqları arxasına yıqıb oturdu.

– Nənə, nə gözəl bahardır! Ağaclar çiçəklənib, evin qabağına bir kürsü qoyun, bir az həyəətə baxım!

Anası şadlığından bilmədi ki, nə etsin, o saat oğlunu geyindirib, dışarı çıxartdı.

– Pəh, pəh!.. Həyat nə gözəldir!.. Çiçəklər nə göyçək qoxuyurlar. Bilirsən, nənə... indi ömrümün son baharıdır; daha bundan sonra bir də bahar görəcəyimə ümid yoxdur!..

Anası gözləri yaşlı oğlunun sözlərini kəsdi:

– Qurban olum, ürəyinə pis fikirlər gətirmə! Allah şəfa verəcək, elə yaxşı olacaqsan ki!..

– Yox, nənə! Bu gün öləcəyəm. Elə dığ naxoşluğunun qaydası bundadır ki, adam danışa-danışa birdən ölür.

Biçarə arvad yenə göz yaşlarını saxlaya bilməyib, ağlaya-ağlaya dedi:

– Ölüm mənimdir, oğlum. Allahdan da diləyim budur ki, səni oxudub bir yana çıxardıb, qabağında ölüm. Sənsiz dünya qara geyinər!

Cavan anasının sözlərindən mütəəssir olub ağladı:

– Nənə, mənim çox-çox zəhmətimi çəkmisən, özün yeməyib, geyməyib mənə xərcləmişən ki, oxuyub, uşqolu qurtarım... Gecələr yuxusuz, gündüzlər dincsiz qalıb, işləmişən, hana toxuyub, pul qazanmışan və damın altında min zillət ilə bir sürü yetim saxlamışan!.. Gözünü mənə dikmişdin, mən də belə!..

Nənə, daha danışa bilmirəm: məni həlal elə; üzünə bəlkə ağ olmuşam!..

Anası oğlunun sözlərindən cuşa gələrək sıçrayıb, balasını bağına basdı:

– Yazıq deyiləmmi?! Fələkin dünyası alt-üst çönsün. Əkdiyim, biçdiyim, ümidim bir oğlum sənsən! Səndən sonra mən necə olaram, qarımı bircə açıb girən yoxdur, kimsəsiz damın altında qalaram!.. Yox, dilim qurusun! Hamısı od tutub yansın, ta ki, sən sağ qal!.. Zavallı ana divanətək oğlunun başına dolanıb ağlayırdı və tez-tez dağınıq saçları ilə göz yaşlarını qurudub öz-özünə deyiniirdi. Qızlar qardaşının ayaqlarını qucaqlayıb, cansız bir heykəl kimi tərpenməz qalmışdılar. Xəstə cavan yaşlı gözləri ilə həyata son dəfə olaraq baxırdı. Qarşısında dilfırib bir mənzərə iti oxlara dönüb cəmi vücudunu rəxnədar edirdi; o lətif qoxulu çiçəklər zəhər olub, nəfəsgahını yandırıb yaxırdı. Bahar həyatla məmlu idi. Otlar göyərüb, ağaclar burclamışdılar; bənəfşə başını qaldırıb, məhcub-məhcub ətrafa nəzər salırdı: hətta cücülər, o xırda cücülər də dirilib həyata doğru gedirdilər. Hər şey dirilik suyunu içib, ömrə ilk dəfə qədəm atırdı; hər yerdə şadlıq, hər şeydə səfa, hər şeydə həyat, bircə bizim cavan üçün həyat məmatə, səfa cəfaya dönüb, qəlbini odlayırdı. İstərdi o zəif və xəstə bədəndən xilas olub, qeyri bir aləmə gedib, əbədi bir həyata malik olsun; yenidən ömür meydanına qayıdıb, təzə bir üsulda, fədakar bir təzədə ömrrar həyat etsin; cəmi varlığını, şəxsiyyətini, amal və səadətini cəmiyyəti-bəşəriyyənin rifahiyyət və tərəqqisinə sərf edib, insanlıq vəzifəsini yerinə yetirsin. Lakin... dirilik günəşi əcəl

üfünün arxasında gizlənib, məhzun və soyuq olan son şüalarını buraxırdı. Varlıqdan bir əsər, səadətdən bir nişanə qalmamışdı... Azar cavana əzab verirdi, daha otura bilmirdi. Üzünü anasına tutub dedi:

– Nənə, ürəyim pis olur, məni yatacağıma apar!

Arvad balasının xahişini əmələ gətirdi.

– Nənə, gətir üzündən öpüm, bax məni halal elə!.. Bacılarım, siz də gəlin öpüşək.

Xəstə birbəbir bacılarını zəif əlləri ilə bağına basıb, duz kimi yaladı.

– Nənə, bu kiçik qızları məktəbə qoy oxusunlar. Sən allah, bunlara qız deyib əziyyət vermə!.. Nənə, qızlar da insandırlar, Allahın ən əziz məxluqundandırlar. Bunları incitsən Allaha xoş getməz!..

Xəstə anasını və bacılarını son dəfə olaraq vida nəzərindən keçirib, yaşlı gözlərini divarın bir nöqtəsinə dikdi. Anası çarpayının qabağına yığılıb, sızıltılı bir nalə ilə balasını çağırıb fəğan edirdisə də cavab gəlmirdi. Biçarə arvad yenə inana bilmirdi ki, göz dikəcəyi bir oğlu onu ümitsiz qoyub, həyatdan uzaqlaşır..

Balaca qızlar ah-fəğan ilə saçlarını yolub, qardaşlarının meyidinin üstə tökürdülər...

1912

“DƏRS”

Studentlər məişətindən

Student Həməzə bəy güzgünün qarşısında durub, özünə tumar verirdi: başını darayırdı, bıqlarının uclarını maşa qüvvəsi ilə şişləyib, yuxarı qovzayırdı, kirpikləri qara idisə, şimalda artıq xoşa gəldiyi üçün daha da sürmə ilə qaralayırdı... Həməzə bəy zahirində bir qüsür qoymadı: üzünü kirşanladı, dodaqlarına allıq sürtdü və ətirlənib otaqdan çıxdı. Yayın son ayı idi. Peterburqun havası istiləşmişdi. Gün də hərdən buludların arasında görsənirdi. Həməzə bəy tramvaya minib, Neva cadəsində düşdü. Cadə həmişəkindən də artıq izdihamlı idi. Lətif libaslarda xanımlar və qızlar deyib gülüşürdülər; tələbə və talibələr ötüb keçirdilər; zabitlər təmkin və vüqarla qılınclarını qaldırım ilə sürüyə-sürüyə gəzirdilər; tacirlər, məmurlar, qəzetçilər və i.a... hər dəqiqə gözə sataşmaqda idilər. Səs-küydən qulaq tutulurdu. Tramvay, avtomobil, fayton, karet və cürbəcür arabalardan küçədə tərənəməyə imkan yox idi... Həməzə bəy ahəstə-ahəstə cadədə gəzirdi və qarşısına çıxan qız və xanımları şəhvətəngiz bir surətdə nəzərdən keçirməmiş olmurdu. Birinə göz edirdi, bəzisinə gülümsünürdü və kimisinə də seçmə bir kompliment deyib, nəzərini özünə cəlb edirdi. Həməzə bəyin bu hərəkəti adi bir iş idi. Neçə illər idi ki, ömrünü bu minval ilə keçirirdi. Və tənqə gəlmək, usanmaq bilmirdi. Çünki gündə bir təzə iş ittifaq düşürdü. Gündə bir vəqəyə rast gəlib, sonra yoldaşlarını kamal-iftixar ilə bu “qəzavü qədərdən” xəbərdar edirdi.

Qəhrəmanım cadədə gəzərkən bir də iri gövdəli bir cüt səmənd at qaldırımın yanında durdu: faytondan uca boylu, nəfis bir xanım düşüb, mağazaya girdi. Həməzə bəy duruxub, xanıma dərin bir nəzərlə baxdı, gülümsündü. Xanım ona əsla etina etmədi. İş bununla qurtarmadı. Biçarə student xanımın çıxmağına müntəzir, mağazanın qabağında gəzinməyə başladı. Bircə dəqiqə keçmədi xanım çıxdı. Həməzə bəy gülümsünə-gülümsünə (guya xanımın gözəlliyinə heyran qalıb) onun dalınca düşdü. Xanım bir yerdə durdumu, Həməzə bəy də yerişini yavaşladı, gözlərini ondan çəkmirdi. Xanım yola düşdükdə bu da ardınca gedib söz atırdı. Bir neçə addım getdilər. Xanım studentin münasibətsizliyin görüb, cadəni o taya keçdi ki, onun əlindən xilas olsun. Həməzə bəy də adlayıb, kompliment deməyə başladı:

– Gözlərinizin aydınlığına valeh olmuşam, bilsəniz, onlar mənə nə həzz verir, nə lütflər əta edir. Heyf ki, siz də o dərəcə qəlbi soyuqsunuz ki, məstanə nigahınızla məni bəxtiyar etmirsiniz.

Xanım bir qənnadı mağazasına daxil oldu. Həmzə bəy də girib, şirniyyat sifariş etməyə başladı. Xanım dönüb nifrətli bir nəzərlə baxdı. Student bundan rəncidə-xatir olmadı: “arvadları gözəl edən onların ədasıdır, əda olmazsa hüsn də olmaz” – deyə fikrindən keçirdi və əvvəlki qərarla xanıma zənlə baxdı. Xanım şirniyyatı bağladığı küçəyə çıxdı və fayton çağıraraq oturdu. Həmzə bəy irəliləyib gülə-gülə:

– Məni də özünüzlə götürməyinizi rica edirəm! – dedi. Acıqlı xanım bu sözlərdən guya məmnun olub gülümsündü.

– Buyurunuz! – deyib, studentə yanında yer göstərdi. Oturdular. Atlar dörd nala götürüldü. Həmzə bəy səadətindən çaşmışdı. Danışmaq istəyirdisə də, ürək döyünməsinə aram tapa bilmirdi. Xanım qızarmışdı və dərin bir sükutda idi. Həmzə bəy söhbətə cəsarət etdi.

– Mədid etinasızlığınız məni qorxutmadı: məni imtahana çəkdiyinizi duymuşdum!

Xanım təbəssümlə studentin gözlərinə baxdı. Həmzə bəy bundan məmnun fikrindən keçirdi: “arvad psixolojisinə bələdəm – bağlı qapı tez açılar! Siz nə qədər fikirlərinizi məndən gizlətdinizsə də tez aşkar olmağına müvəffəq oldum”. Xanım üzünü çevirdi və Həmzə bəy yenə söhbətə məşğul oldu:

– Cürət ürək məhsuludur, ürəyim sizinlə olmasa idi, bu cürət və onun nəticəsi müvəffəqiyyət və səadət olmazdı!..

Fayton təntənəli bir imarətin önündə durdu. Xanım və Həmzə bəy qaldırım maşınına oturub, yeddinci mərtəbəyə qalxdılar. Qapı açıldı, xanım Həmzə bəyi böyük salona dəvət etdi:

Əyləşib dincəlməyinizi rica edirəm, mən də libasımı dəyişib, bu dəqiqə gəlirəm.

Xanım o biri otağa daxil oldu. Həmzə bəyi xəyalat götürdü: “axırda fikrimə çatdım. İndi cəmi müsəlman studentləri mənim dəbdəbəli ömrümə həsəd aparacaqlar. Bundan gözəl xanım olmaz; yolunda da var-yoxumdan keçəcəyəm: gündə kef, ləzzət, restoran, teatr...”

Həmzə bəy xəyalatda ikən salona qolları çırmalı iki soldat girdi. Bunlar kamal-aram ilə irəli yeriyib, Həmzə bəyi tutdular. Bəy əvvəl bunların nə etdiklərini düşünmədi, sonra övzaidən agah olub çıxırdı.

Soldatlar bəyi o ki var döydülər və qapını açıb dalından da bir təpik ilişdirdilər, pilləkəndən aşağı düşdü. Bəy bir neçə dəqiqədən sonra özünə gəlib, papağının tozunu çırpa-çırpa enib getdi. Bir də xanım pilləkənin başında göründü. Hiyləgər arvad gülə-gülə üzünü Həmzə bəyə çöndərüb dedi:

– Di get, bu sənə dərs olsun. Bir də belə biədəblik eləmə.

1912

YENİ BİR ALƏM

Həsən çəkməsini ayağından dərin bir iztirabla çıxarıb, altına diqqətlə baxmağa başladı: gönü daş tamam aparmışdı; daban da əldən düşmüşdü.

Həsən çəkməni o biri üzünə çevirdi: üst tərəf də vecdən çıxmışdı; neçə yerdən çatlamışdı.

Tələbəni fikir apardı – “Evdən aldığım 25 manatın səkkizi otaq, səkkizi nahar; qalanı sabah və axşam xörəyi, kitab pulu və xırda xərcələr... Çəkmənin yırtılması hesabı dolaşdırır...” dedi.

Həsən baxıb gördü çəkmənin yamanması azından iki manat edəcək, iki manatı da tapmaq qeyri-mümkün idi.

“Müsibət adama üz verəndə hər tərəfdən verər” – deyərək Həsən düşündü. Qorxdu. Qulaqlarında bir cingilti hüsula gəldi; qeyri-şüuri bir halda əlini şalvarının arxa tərəfinə ehmalca uzatdı... Heyhat!.. burada da əli çilək kimi nazılmış mahuda dəydi. Tələbənin iztirabı bir az da artdı – oturub bir müddət dinməz qaldı.

Dayanmaq yeri deyil idi: Həsən küncdə divara sancılmış iynəni götürdü, masanın qutusundan sap çıxarıb sapladı və barmağına üskük taxıb, şalvarın arxasını diqqətlə büzələməyə başladı. Bir iynə vurdu, boşa çıxdı – mahud nazılmışdı, sapı saxlamırdı. Həsən ikinci iynəni bir az geridən vurdu və deşiyi yavaş-yavaş büzüb daraltdı. Axırda Həsən şalvarı bir az özündən uzaq tutub baxdı; pis deyil idi – qara sap gözə çarpırdısa da, yırtıq tutulmuşdu.

Məsələnin bir tərəfi, müvəqqəti də olsa, həll olundu. Həsən bir az sakit olmuşdu, bir də gözü təkrar çəkməyə sataşdı; ürəyi yenidən xarab olmağa başladı. Həsəni yenə fikir götürdü: yamaq pulunun tədarükü mühüm bir məsələ olaraq qarşısında durdu. Həllini düşündü, yollar aradı. Dərs tapmaq mümkün deyildi, qulluq yox idi; qazanc yolları hər yerdən bağlı idi. Evdən də 25 manatdan artıq gözləyə bilməzdi. Çəkmə də mülahizələrə tabe olası deyildi. Tez yamanmalı idi; yoxsa daha da çox xərc istəyəcəkdi.

Öz-özünə: “Çəkmə yamanmalı, – dedi, – buna söz ola bilməz, ancaq dərd pul dəridir. 25 manat balalamaz; bu təğyirə uğramaz bir mənbədir. Yalnız bunu başqa cür sərf etməlidir... Yeməyi bir az azaltmalı. Sabah çayının pendirindən vaz keçməlidir... Başqa çarə yoxdur”.

Məsələ həll olunmuşdu – Həsən çəkmə pulunu iki aya qədər ödəyə biləcək idi.

Yan küçədə sınıq-sökük darvazaya çəkmə şəkilli iri bir lövhə çalınmışdı. Həsən darvazadan içəri gircək gözləri sağ tərəfdəki iki-mərtəbə evin taxta sütununa vurulmuş və zirzəmini göstərən bir kiçik dəmir parçasına sataşdı; üzərində qaba çəkilmiş bir çəkmə şəkli var idi. Həsən irəlilədi. Toz və zibilli həyətdə köhnə god və paslı tənəkələr arası ilə keçib, üfunətli pilləkənə yanaşdı. Həsən çürük və laxlaq pillələrlə aşağı endikcə rütubət iyi damağına çökməyə başladı. Bir az sonra ümumi üfunətə bir də qovrulmuş soğan qoxusu qarışdı. Qaranlıq koridora girdikdə qoxu daha da artdı. Sol tərəfdə alçaq bir qapı var idi, çatlaqları solğun cındırlarla tutulmuşdu. Dəstək əvəzinə bir kəndir qırığı asılmış qapını açıb içəri girdikdə Həsəni tüstü və üfunət bürüdü.

Yarıışıq, dar bir otaqda beli əydənli, geniş dadlı çəkməçi alçaq masasının arxasında oturub, yamaqla məşğul idi. Küncdə həmlı bir arvad sobanın üstündə xörək bişirirdi. İki çəlimsiz körpə çirkli çarpayının üstündə oynayırdı... Rəngi qaçmış və güclə nəfəs alan qadın hərdən bir çocuqlara çəmkirirdi. Sınıq şüşələrinə kağız yapışdırılmış kiçik pəncərənin qarşısında uca bir divar olduğu üçün otağa az işıq düşmüşdü və çöldən gəlib, qaranlığa hələ alışmamış Həsən ilk dəfə heç şeyi açıq görə bilmədi və çəkməçiyə yanaşmaq istərkən ayağı döşəmənin üzərindəki köhnə çəkmələrə ilişdi.

Çəkməçi gözlüyün üstündən Həsənə baxdı və gülümsünərək, salamını aldı; yer göstərdi. Həsən oturdu və dərdini deməmiş çəkməçi adəti üzrə onun ayaqlarını nəzərdən keçirdi.

– Çıxardın, baxım, – dedi.

Həsən cırıq corabını göstərməmək üçün çəkməsini masanın kölgəsində çıxartdı və ayağını cəld gizlədi. Çəkməçi çəkməni aldı, çəndərib, o tərəf-bu tərəfinə baxdı, baş barmağı ilə altını və yanlarını sıxdı, dedi:

– Altı dəyişilməli, yanlarına kiçik yamaq lazım; içi də sökülüb, tikilmək istər.

Çəkməçi söylərkən Həsən iztirabla hesabladı və edam qərarı gözləyən bir müqəssir kimi çəkməçinin son sözlərini gözlədi. Çəkməçi sözlərinə daha bir şey əlavə etmədi: çəkməni masanın üstünə qoyub susdu.

Həsən özünü zorlayaraq:

– Neçə edəcək? – deyə sordu.

Çəkməçi ehmal səsle:

– Səkkiz abbası, – dedi.

Həsənin ürəyindən bir ağırlıq düşən kimi oldu; nədənsə həm sevinirdi, həm də cəsarətləndi; bazarlıq yapmağa qalxışdı:

– Altı abbası olmazmı? – dedi.

Çəkməçi başını işindən qaldırmayaraq, mehriban bir təbəssümlə dedi:

– Olmaz.

– Yeddi olsun.

Çəkməçi cavab vermədi, gözlüyünün üstündən tühaf bir nəzərlə tələbəyə baxdı, sanki “imkan yoxdur” demək istəyirdi. Həsən də ısrar etmədi; anlaşıldılar.

– İndi qoysanız, axşam hazır olar.

– İndi qoya bilmərəm, çünki geyməyə bir şeyim yoxdur.

Çəkməçi yenə gülümsündü:

– Yaxşı, oturun qayıırım.

Həsən təbiətən bədbin və hövsələsiz bir adam idi, çəkməçinin yanında keçirdiyi bu yarım saatda müşahidə etdiyi mənzərə onu bədbinliyin bir az da dərinliyinə tulladı. Fikrini acı-acı mülahizələr məşğul etməyə başladı:

“Dünyada anlamadığım hikmətlər var: qarşımda oturan bu çəkməçinin yaşamaqdan nə məqsədi olduğu da bu hikmətdən biridir. Bu zindənda doğulmaq, bu zindənda da ölməkdən mənə varmı? Həmişə ac, həmişə çılpaq, həmişə zəhmətdə can vuruşdurur. Divara hopan rütubət vücuda çökmüş, rəngini saraltmış; yəqin fikir və zəkasını belə çürüdü, kiflətmış”.

Həsənin hövsələsi daraldı. Quş qəfəsdə çırpınan kimi çırpınıb qalxdı. Başı hərləndi, bir də oturdu. Çəkməçi müvəqqəti olaraq işdən aralandı, yenə adi təbəssümü ilə gözlüyün üzərindən tələbəyə baxıb gülümsündü.

– Sıxıldınız, deyilmi? – dedi.

Həsən bu suala heyrət etdi, lakin çəkməçini məyus etməmək üçün cavab arasa da, tapa bilmədi. Bir az düşündü və hikmətini anlamadığı məsələlər onu rahat buraxmadı. İstər-istəməz dilləndi:

– Bağışlayın, – dedi, – dünyada anlamadığım bir çox məsələlər var. Bunların ən başlıcası həyatın məqsədidir.

Çəkməçi gülümsündü və işini tərk edərək, ciddi bir sima ilə dedi:

– Həyatın məqsədi böyükdür, çox böyükdür. Lakin bu məqsəd əlan güclülərin əlində əsirdir. Əsarətdən qurtarılsa, nə qədər gözəl və böyük olduğu hər kəsə bəlli olar.

Həsən çəkməçinin fikrinə etimad etmir kimi:

– Əsarət qurtararmı, deyirsiniz? Həyat hər kəs üçün əlverişli olarmı?

Çəkməçi böyük bir inamla:

– Olar! – dedi, – lakin mübarizə lazım. Dünyada mübarizə qarşısında heç bir şey dura bilməz!

– Hansı vasitələrlə? Hər şey onların əlində.

– İman vasitəsilə!.. Bu gün sizə möhtəşəm görünən çar istibdadı çürük əsaslar üzərində qurulmuş; bu durmaz, yığılar!

Həsən gülümsədi, cavabdan aciz qaldı. Çəkməçini süzdü: dodaqlarındakı xoş təbəssüm imanla parlayırdı. Çəkməçinin imanı tələbəyə yabancı gəldi.

Çəkməçi başını qaldırdı. Gözlüyün üzərindən həlim baxışla tələbəni nəzərdən keçirdi və mətanətli səslə:

– Əməkçilər çoxdur, “onlar”? – deyə sordu.

Tələbə qeyri-şüuri:

– Əməkçilər! – dedi.

Çəkməçi həlim, lakin inamlı səslə:

– Gec-tez əməkçilər qələbə çalacaqlar! Az çoxa ağalığ edə bilməz!

Həsən zirzəmidən çıxdıqda özündə başqa bir ruh, anlaşılmaz bir nəşə duydu. Geniş həyətin qaranlıq zirzəmilərində qarınca kimi əlləşib çırpınan adamları gözdən keçirib, çəkməçinin son sözlərini xatırladı.

Həsən yol uzununu bu məsələ ətrafında fikir yürütdü – qarşısında yeni bir aləm açılırdı.

1912

QUMARBAZIN ARVADI

Yayın aydın gecələrindən idi. Söyüdlər və akasiyalar sakit və samit durub, kainatın dərin bir yuxuya dalmağına tamaşa edirdilər. Cavan gəlin Sürəyya pəncərədən küçəyə zənlə baxıb, qulaq verdi və səs-səmir eşitməyib, ehmal ayağının ucunda gəlib yatacağının üstə uzandı. “Gəlmədi, – gəlin öz-özünə dedi, – yəqin qumarxanalardan çıxıb, görəsən haraya getdi... Hər gecə belə, bilmirəm dərdimi açıb kimə deyim. Evdə də bir söz danışa bilmirəm: qayınatam gedib bazar-da abrını tökür, o da gəlib məni döyüb incidir ki, niyə mənim gəzdiyimi onlara xəbər verirsən. Demirəm də, gecəyə kimi evə gəlmir. Bilmirəm məni avara qoyacaq idilər, niyə vətəndən diyərbədiyar saldılar... Qürbətə əvvəl qız verib öləni görüm qəbri odla dolsun!..”

Sürəyya bir də yatacağından qalxdı və ərinin gəlməməyini həyətdə yatan qayınana və qayınatasına bildirməmək üçün, yenə ayağının ucunda ehmal yeriyyə-yeriyyə pəncərəyə tərəf gəldi. Ay batmağa üz qoymuşdu. Küçədə söyüdlərin və akasiyaların uzun kölgəsindən başqa bir şey görünmürdü. Sürəyya pəncərəni açıb başını dışarı çıxartdı və nə qədər diqqətlə zənn etdisə, küçədə gözüne bir adam qaraltısı sa-taşmadı.

Sürəyya yavaşca pəncərəni örtüb, ayağının ucunda ehmallıqla qayıdıb, yatacağına uzandı.

Sabah günorta Sürəyyanın qayınatası bazardan hirsli qayıdıb, düz gəlinin otağına hücum gətirdi və ağzına gələn latayırı söylədi:

– Bu gün Səməd dükana niyə gəlməyib? Daha nə vaxtacan bu mənim malımı, pulumu aparıb uduzacaq?

Nə vaxta kimi əlinə düşəni urus arvadlarına yedirəcək? Tahi bəsdır. Adamda da bir həya gərəkdir. Mən səni gəlin gətirdim ki, oğlumun ayağını qumarxanalardan, yava yollardan çəkəsən. Gətirmədim ki, sən də mənə bir tərəfdən yağlı olub, oğlumun əməllərini məndən gizləyəsən. Bütün işlər başı sənsən; çörəyimi yeyib, mənə xəyanət eləyirsən. Baba, gözüm, canım, niyə itilib dədəyin xarabasına getmirsən? Dədən biqeyrət oğlu gərəkdir zibilini öz başından rədd eləyib, mənim qarşıma tökəydi?!

Kişi ağzına gələn söyüşü gəlinə dedi və sonra da qolundan yapışıb, darta-darta:

– Canım, çıx get mənim evimdən, daha mən sənə çörək verməkdən tənə gəldim, – dedi.

Bığarə Sürəyya qayınatası dartdıqca, yaylığı ilə bərk-bərk bürünüb, səsini bilmərrə çıxartmırdı. Ancaq qorxusundan tir-tir əsib, gözlərinin yaşını töküdü.

Bir il idi ki, Sürəyyanın ömrü belə keçirdi. Əri Səməd bir gecə evdə tapılmazdı; peşəsi neçə günlərlə dükana getməyib, qumarxanalarda, pis yerlərdə eyş-işrətə məşğul olmaq idi. Arvad isə qayınana və qayınata boyunduruğunun altında töhmətzədə olub, cavan ömrünə balta çalırdı. Səməd nə günah eləsə idi, nədə müqəssir olsa idi, nəticəsi Sürəyyaya toxunacaq idi. Qayınana axşamədək onun üzünü danlayırdı, qayınlar söyürdülər və çox vaxt acıqları tutanda ev şeylərini bir-bir başına yağdırırdılar. Qayınata isə arvadı ilə namusa xətər yetirən sözlər icad edib, gəlinə min böhtanlar isnad verirdilər. Vicdansızlıq o dərəcəyə yetirdi ki, qoca bu böhtanları bazarda hər ötüb keçənə nağıl etməkdən də çəkinmirdi.

Bu söz və söhbətlərin, müamələ və rəftarın nə qədər Sürəyyaya acı təsiri olurdusa da, səbir eləyirdi. Səbir etməyib də nə edə bilərdi? Müslimələrin səbirdən başqa əllərində bir silahları yoxdur. Bunlar üçün azadəlik, öz diriliyi yolunda mübarizə yaranmayıb; hamısı əsir, tərbiyəsizlik əsiri...

Bir gün Sürəyyanın cehizlərini qayınatası çıxardıb, evdən birbəbir həyəətə səpdi və dedi:

– Mənim bundan sonra Səməd adlı oğlum və Sürəyya adlı gəlinim yoxdur. Gedin mənim evimdən hara kefinizdir!

O gündən Sürəyya əri ilə şəhərin bir kənarında otaq kirayə edib, sakin oldular. Səməd valideyninin təhti-nəzarətindən qurtarıb, avara gəzməyə daha da meydan vermişdi. Sürəyya yalnız damlarda, tənha həyətlərdə ömrün ağır əziyyətlərinə davam edirdi. Səməd neçə günlərlə naməlum yerlərdə özü üçün ləzzət aparanda, Sürəyya ac və yuxusuz onun yolunu gözləyirdi. Gəlib çıxdıqda da arvadın cehizlərindən bir şey alıb aparmamış əl çəkmirdi.

– Ay balam, axır belə olmaz, – Sürəyya bir gün ərinə dedi, – sən mənim cehizlərimi tamam aparıb uduzdun.

Səməd arvadının cavabında dinmədi (Səməd tək-tək arvadı ilə danışardı, həmişə evdə sakit və qaşqabaqlı oturardı) və başladı döşənən xalçanı yığıb, aparmağa. Sürəyya gözləri yaşlı yeriyib, onun üstə çıxdı və istədi götürülməyinə mane olsun, bir də əri sinəsinə bir yumruq çırpıb dedi:

– Çəkil oyana, rədd ol! Sən mənim vəzir-vəkilim olmamısan!

Sürəyya ağlaya-ağlaya yaxın gəldi:

– Mən onu barmaqlarım tökülə-tökülə toxumamışam ki, aparıb uduzasan. Bu da o biri şeylərim olmayacaq: paltarım getdi, palazım getdi, qızılım getdi, vallah, qoymayacağam daha bunu aparasan!

Sürəyya Səmədin əlindən xalçanı dartdıqda Səməd təpiklə arvadını vurdu yıxdı və xalçanı götürüb, qapıdan çıxdı. Üç gün Səməd itdi. Onu şəhərdə “gördüm” deyən olmadı. Dördüncü gün nahar vaxtı qoltuğunda bir çörək gəlib çıxdı. Sürəyya çərəyi aldı və yarı acıqlı, yarı sızıltılı bir səslə dedi:

– Balam, nə vaxtacan gedib, batıb gələcəksən; mən də qalacağam damın altında ac, susuz. Bircə adamım olmayacaq ki, bazarlıq eləsin. Pulum olmayacaq qənddən, çaydan alım... Balam, axır mən də insanam – yemək istəyirəm, içmək istəyirəm. Bunu Allah götürərmə, sən mənim başıma bu müsibəti gətirirsən?!

Səməd qaşqabaqlı içəri daxil olub, otağı nəzərdən keçirməyə başladı.

Sürəyya sözlərində davam edirdi:

– Mən bu evdə yeməyəcəyəm, geyməyəcəyəm, gün görməyəcəyəm, niyə məni avara qoyursan? Bir üzüm qız, bir üzüm gəlin tək evlərdə qalırım, axırda adıma da söz desələr yaxşıdırımı? Arvad saxlaya bilmirsən kağızımı ver, məni zindandan qurtar!

Səməd arvadının sözlərini kəsib, acıqlı:

– Yenə zəhləmi tökmə, bircə sandığın açarını mənə ver görüm!

Sürəyyə “sandıq” sözünü eşitcək filfövr dəyişilib, bir ayrı hala düşdü; kədərdən rəngi qaçıb, dodaqları yarpaq kimi əsdi.

– Açarı nə edəcəksən? – dedi, – qalan qızıllarımamı gözünü dikmişən? Vallah, boynuma diri ilan salasan onları vermərəm. İmanım, dinim bir qızıldır, onu da aparıb uduzmaqımı istəyirsən?

Səməd bir az ehmal səslə:

– Axmaq olma, sabah yenə gətirib, özünə verəcəyəm.

– İstəmirəm. Elə xalımı, gəbələrimi də sabah gətirirdin; üzüklərimi, qızıl yaxalığımı da gətirirdin... İstəmirəm, bircə ətəkliyim qalıb, daha onu verməyəcəyəm.

Səməd hirsli bir halda sandığa tərəf yeridi:

– Məni yenə dindən, məzhəbdən çıxartma, açarı ver!

Sürəyya ərinin sandığa doğru getməyinə mane olub deyirdi:

– Vallah, verməyəcəyəm! Qızıl mənim yaraşığımdır, adımdır.

Səməd arvadını acıqlı kənara itələdi:

– Sənin yenə döyülməyin yetişib, iki-üç gündür ki, döyülməmişən deyən havalanmışan.

– Döyülməyim yetişib, döy! Daha nəyim qalıb ki; başımda yolunmaqdan bir tük qalmayıb, dişlərimi vurub salmışan.

Səməd yerindən qalxıb, arvadına bir şapalaq çəkdi ki, zərbdən gözlərindən od parladı. Bıçarə ağlaya-ağlaya ərinə qarşıq eləməyə başladı:

– Qolların qurusun! Sənin gücün məni döyməyə çatırsa, mən də Allaha sığınmışam. Allah bu zülmü götürməsin!

Səməd otaqdan çıxdı və neçə dəqiqədən sonra əlində balta içəri daxil olub, sandığa tərəf getdi. Sürəyya qollarını sandığın üstə gərdi və ağladı.

– Vallah, qoymayacağam sındırasan. Mənim göz dikəcəyim bircə qızıldır, onu da aparsan nəyim qalır?

Səməd arvadını zorla kənar edib, baltanı sandığa çırpmağa başladı. Sürəyya yenə irəliləyib, gözlərinin yaşını tökə-tökə ərinin əllərini tutdu. Səməd acıqdan rəngi qaçmış:

– Ölümü yetişib ha!..

– Ölümüm yetişibsə, öldür. Bu gündənsə ölüm yaxşıdır.

– Ölümün yetişməsin, oyana qaç!

– Qaçmayacağam!

Səməd bir də güc elədisə arvadın öhdəsindən gələ bilmədi. Baltanı qovzadı sandığa çırpırsın, yenə Sürəyya özünü qabağa verib, ağlaya-ağlaya yalvardı. Səməd arvadını döydü, söydü, üstünə çığırdısa da, Sürəyya qızıllarından əl çəkməmək fikri ilə sandığı qucaqladı. Bir də balta ildırım kimi havadan endi. Sürəyya əllərini başına atıb, sandığın qabağına sərildi...

Al qan gəlinin göz yaşları ilə qarışib, soyuq yanağı aşağı axırdı.

NAHAQ QAN

– Mənim namusumu yerə soxub; daha bazara da çıxıb bilmirəm. Məgər buna bir təhər çəkilməz?!

Ortaboy kişi cavab verdi:

– Əşrəf, daha kifayət elər!

– Yox, kifayət eləməz! Bir oğul ki, sənın adını batırır, o gərək ölsün! Sən öldürməsən də mən öldürəcəyəm: mən də olmasam, bir ayrı qohum bu işi əmələ gətirəcək. Xülasə, pis övlad gərək ortalıqdan götürülsün.

– Əşrəf, səbir elə! İkiçə gün mənə möhlət ver, gör necə öldürürəm.

Əşrəf acıqlı:

– Mən səbir edə bilmərəm, çünki elədiyim bəsdır. Bir ildir sənə deyirəm: “Zeynal, oğlun pis gəzir, gecələr çayxanalarda yatır” qulaq asmırsan. Axır on beş yaşında uşağa belə işlər nə yaradır.

Zeynalın rəngi üzündən götürülmüşdü, bütün bədəni titrəyirdi. Əşrəf danışıqca halı da fənalaşırdı. Lakin onun dediyi Zeynal üçün təzə bir əhval deyil idi, Əşrəf söyləyənlər buna çoxdan məlum idi. Ancaq övlad eşqi hər şeyə üstün gəlmişdi. Bu eşq dənizində çocuğun bütün günahı bir qətrə kimi qarışıb ərimişdi.

Əşrəfin təhriki dənizi dalğalandırmağa başladı. İndiyədək etidal-dəmlik göstərən Zeynal indi diqqətlə onu dinləyib, sözlərini bir-bir təhlil vadisindən keçirirdi.

Küçəni başa çıxdılar. Əşrəf dərin bir əqidə ilə:

– Mən deyib, təklifimdən çıxıram: Əlini sən öldürməsən, namusu mən dayısına düşür. Gərək mən öldürəm.

Zeynal hirsindən dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Sən məni lap binamus hesab eləyirsən, deyirəm iki gün möhlət ver, Əli sağ qalmayacaq! – Qohumlar aralanıb getdilər.

Arvad Zeynalı bu axşam kefsiz gördü, lakin bu kefsizliyə ayrıca mənə vermədi. Zətən kişi evdə ələləksər acıqlı olardı; çox danışmaz, gülməz, heç bir şeydən nəşələnəməz bir təbiətə malik idi. Odur ki, evi yığışdırıb, adəti üzrə yatağına uzandı.

Zeynal çubuğu damağına alıb, ocağın qırağında oturdu. Neçə dəfə çubuğunu təzələdi, yenidən çəkdi. Əli evdə yox idi. Atası onu düşünlür, gah hiddətlənir, gah da rəhmə gəlib yumşalırdı. Əli onun yeganə

övladı idi, həm də əzizliklə tapılmışdı. Evləndikdən beş il sonra bala-ları kiçik ikən ölmüşdülər. Əli sağ qalmış və Zeynalə böyük nəzir-sədəqə və əhsanə mal olmuşdu. Tək olduğu üçün ər-arvad onu oxut-mamağa, sənətə qoymamağa qərar vermişdilər. Əli “əziz böyümüşdü”. İndi bu “əziz” övlad özbaşına yaşayır, istədiyini eləyir, fəna mühitə qapılıb gedirdi.

Zeynal bunları düşünərək hiddətlənir, coşur, bir də “dağılmış” zə-manəyə dəlalət edərək rəhmə gəlir və dəhşətli fikrindən daşınmaq istəyirdi.

Zeynal çubuğu bir də təzələdi. Birdən Əşrəfin sözlərini xatırladı... Namus deyilən qüvvə bütün şiddəti ilə vücuduna hakim olub, zəl-zələlər qopardı. Bir saniyədə ağı və hissləri qüvvətdən düşdü, qanı soyudu. Çubuğu bir tərəfə atıb qalxdı, taxçadan bıçağı götürdü.

Zeynal bıçağı çırağın qabağına tutub, o üz-bu üzünə baxdı. Sonra itiliyini nümunə etmək üçün barmağı ilə tiyəsinə təmas etdi. Bıçaq iti idi. Zeynal onu ocağın qırağındakı döşəyin altına qoydu, o biri otağa keçdi. Arvad yatmışdı. Dönüb ağır həyəcan içində həyəətə getdi. Qapı-qonşuya qulaq verdi – hamı yatmışdı. Ayağının ucu ilə yavaş-yavaş addım ata-ata darvazaya yetişdi. Uzaqdan bir ayaq tappılısı gəlirdi. Qonşulardan yalnız birisinin pəncərəsi işıq idi. Xoruzlar banlaşırdılar. Həmişə kəmətinə Zeynal bu gecə hər şeyə diqqətlə baxıb, hər bir hənir-tiyə mənə verməyə başladı. Çox şeydən ehtiyat elədi, çoxundan qor-xub titrədi.

Tappılıt yavıqlaşdı. Darvaza döyüldü. Zeynal cürətlə yürüyüb, qapını açdı. Əli girdi, Zeynal oğlunu görcək qanı bədəninə cuşə gəldi. Lakin səbir edib evə qayıtdı. Qapıları ehməllicə örtüb, otağa girdi: Əli yatağının üstündə paltarını soyunurdu.

Əli atasının halını görcək bərk qorxdı, saraldı.

Zeynal tutqun səslə:

– Bu vaxta kimi haradasan? – deyib, daha oğlunun cavabını gözləmədi. Bir dəqiqədə boğazından tutub, ocağın qırağına yıxdı. Əli çığırdı, amma səsini atası eşitmədi. Kişinin hirsindən bütün hissləri qüvvədən düşmüşdü.

Qonşu otaqda qadını səsə oyandı, durdu. Dürüst qulaq asdı, heç bir yerdən səs gəlmirdi. Arvad öz qulaqlarına inanmamağa başladı. Ürəyinin sıxılmasını hiss etdi. Elə bil bir adam bunu qonşu otağa ça-

ğırıb, yeni bir hadisəyə rast gələcəyini vəd edirdi. Soyuq tər bütün bədəninə bürüdü. Biçarə yorğanı üstündən hövlnak atıb, özünü qarıya çırpdı. Birdən qışqırıb, bihiss yerə yıxıldı. Əlləri övlad qanı ilə boyanmış Zeynal meyidin üstə oturmuşdu.

Günəş çıxmadan məfrəş yüklü bir eşşək şəhərdən çıxdı. Acı düşüncəli Zeynal uzaqdan eşşəyi təqib edirdi. Cinayət işləmiş bu adamın halı o qədər qərib idi ki, peşmanlıq qara boğanaq kimi birdən onu bürüyüb sıxmağa, incitməyə və işgəncə verməyə başlayırdı. Bir də aydın bir nikbinlik nərədənsə ruhunun dərinliklərində zühur edib, yavaş-yavaş bədəninə yayılır və əcaib bir təbəssüm dodaqlarının guşələrini büküb, gözlərinin ətrafında oynayırdı.

Birdən nəzəri eşşəyin üstündəki məfrəşə sataşdı. Əvvəl heç bir şey hiss etmədən gözləri oraya yamandı, qaldı. Sonra yavaş-yavaş bəbək-ləri böyüməyə başladı və vahimə vücudunu ağzına aldı. Məfrəşin gözəyi tərpendi və kənarından bir əl çıxıb dimdik qaldı.

”Günəşin ilk şüasında körpə, rəngsiz, qana bulaşmış bu əl o qədər əsrarəngiz idi ki, fövrən Zeynalı ildırım kimi çarpdı, getdi, dondurdu.

Zeynal gözlərini yumdu, üzünü döndərdi. Yolun aşağısı uçurum idi, dibində çay axırdı. O tərəf yal və meşə idi. Yüzlərcə körpə və rəngsiz əllər ətrafa səpilmişdi.

Zeynal gözlərini təkrar yumdu. İnsan səsinə bənzəməyən bir nərə ilə bağırırdı. Sonra elə bir qəhqəhə çəkdi ki, adəmdən xatəmə ətraf meşələr belə qəhqəhə eşitməmişdilər.

1913

BİR QƏPIK

Sərəncam bacı qəpiyi uşağın ovcuna basıb, barmaqlarını bərk yumdu:

– Bax, itirmə! – dedi.

Uşaq kasanı götürüb, darvazaya tərəf getdikdə bir də Sərəncam bacı onu saxlayıb tapşırdı:

– Bax, itirmə! Vallah, itirsən ətini əndamında qoymayacağam.

Uşaq pul olan əlinin arxası ilə burnunu qurdaladı, gözlərini döydü və cavab verməyib, dönüb getdi.

Küçədə şənlik artmışdı: xalq dükanlarını bağlayıb, bazardan qayırdı. Qaranlıq düşə-düş idi. Uşaq ona-buna toxuna-toxuna gedirdi. Birdən dururdu, kişilərə birbəbir tamaşa edirdi, fikirləşirdi və yenə yolu ilə getməyə başlayırdı.

Çox yeriməyib, uşaq yenə durdu: başının üstə bir gecəquşu hər-lənib, fırlanırdı. Gözdən itirdi, bir də çıxırdı və bəzi vaxt uşağın lap qulağının dibindən uçurdu; elə bil onunla oynamaq meyində idi.

Gecəquşunun hərəkəti uşağı məşğul edirdi. Uşaq gülümsünürdü və böyük bir fərəhlə ona tamaşa edirdi, şad olurdu.

Birdən uşağı guya ilan vurdu: başladı durduğu yeri axtarıb aramağa. Ovcunun içinə diqqətlə baxdı, arxalığının ciblərini əlləşdirdi, qəpik tapılmadı.

Uşaq ağlaya-ağlaya geri qayıtdı. Qaranlıq düşmüşdü: Darvazaya yetişəcək durdu. Evə getməyə cürət etmədi: atasının yumruğundan və anasının çimdiyindən qorxdı.

Oturdu qapının küncündə, başladı gizli-gizli ağlamağa. O qədər göz yaşı tökdü ki, biçarə uşaq yorulub yatdı.

Bir vaxt qulağının dibinə dəyən dürtmədən dik atılıb çığırdı: başının üstə atası Məşədi İmamqulu durmuşdu.

Uşaq atasını görcək qorxusundan darvazanın küncünə qısılib, başını balaca əllərinin arxasında gizlətdi. Məşədi İmamqulu qeyzlə uşağı küncdən kənara dartıb, arxasına kötək döşəməyə başladı:

– Bir saatdır, – dedi, – səni qatıq almağa göndərmişəm, hələ gəlib çıxmırsan. Demirsən ki, aş səni gözləyir.

Uşaq, böyük günah etmiş adam kimi, bərkdən ağlamağa cəsəret eləmirdi. Yumruq zərbəsini bədənində hiss etdikcə qırıq bir səs çıxarıb, yenə kırıyirdi. Və məzlum nəzərlə atasına baxa-baxa balaca əlləri ilə özünü döyüşdən müdafiə etmək istəyirdi.

Bir də uşaq darvazanı açıb, özünü həyəətə soxdu və anasını orada görcək özünü onun üstə tulladı.

Sərəncam bacı uşağa bir qapaz ilişdirib itələdi:

– Üzünü mürdəşir yusun! – dedi, – bir saatdır qatığa gedib, “bir daş bir quyu olub” gəlib çıxmaq bilmir.

Sərəncam bacı oğlunu bir az çimdikdən çıxartdıqdan sonra soruşdu:

– Ədə, bəs qatıq necə oldu?

Uşaq cavabında ağladı. Peşman yaş danələri körpənin yanaqları aşağı axıb, töküldü. Anasının qılçalarını balaca bəğrına basıb hönkürdü.

Sərəncam bacı uşağın ətini dırnaqları arasında göyərtədi.

– Ədə bəs qatıq necə oldu? – deyər yenə sual etdi.

Uşaq bir təhər qəpiyin itməyini aşkar elədi. Yenidən onun üstə yumruq və şapalaq tökülməyə başladı.

Ər və arvad uşağı döyə-döyər otağa çəkildilər. Burada sual və cavab başlandı:

– Kor olasan, – ana dedi, – bircə de görüm darvazaya çıxanda qəpik əlində idi, ya yox?

Uşaq bir az cürətli səslə:

– Əlimdə idi, – dedi.

– Yaxşı, bəs nə təhər oldu ki, düşdü itdi?

Uşaq cavaba aciz idi: dinmədi. Sərəncam bir qədər cavabı gözlədi və sonra uşağın yanağını iki barmağı arasına salıb, dartıb sıxdı. Uşağın gözləri yenə yaşla doldu.

Məşədi İmamqulu araxçını başına basıb, arvada acıqlandı:

– Sən də qoy görüm, – dedi, – qoy görüm bu kiçük balası qəpiyi harada itirib. Ədə, bəlkə darvazanın qabağında uşaqlarla gicədin, orada düşdü?

– Yox! – deyər uşaq başını fırladı.

Atası acıqlı:

– Yoğun ox girsən gözlərin ağına!

Sərəncam bacı yenə sual verdi:

– Bəlkə uşaqlar əlindən aldı?

– Yox!

– Üzünü, gözünü qara yara yesin!

Lampa çıxmışdı küçəyə. Sərəncam bacı başında ikiqat çarşab oğ-
lunu dolandırıb gəzdirirdi və tez-tez sual verirdi:

– Burada qəpik əlində idi, əlində deyil idi?

Uşaqdan gec cavab çıxdıqda qapazı başına salıb qarğış töküdü...

1913

AYRILIQ AXŞAMI

Otağımıza girdikdə Şəfiqəni orada görmədim. Murad uzanmışdı, rəngi üzündən büsbütün götürülmüşdü. Yenidən xəstələndiyini zənn edərək, təlaşa düşdüm. Çarpayısına yaxınlaşdım, əlimi başına qoydum: qızdırması artmışdı.

– Qonaqlar çoxdandı getmiş? – dedim. Dinmədi. Halını anladım: “Şəfiqə ilə yəqin yenə sözləşmiş” – deyə fikrimdən keçirdim. Kefini pozمامaq üçün marağımı susdurdum. Soyunub yatağıma girdim. Murad əlini gözlərinin üstündən götürüb, ələmli bir nəzərlə mənə baxdı; yalmandı – dodaqları qurumuşdu.

– Bəs sən haraya getdin? – deyə soruşdu.

– Mən çıxdım ki, sizə mane olmayım, – dedim. Murad vaysılana-raq qanı qaçmış əlini döşəyə çırpıb dedi:

– Aramız dəydi... Həmişəlik dəydi.

Marağım artdı, yoldaşımın halı məni də dərdləndirdi. Yarı qalxıb, yadığıma dirsəkləndim.

– Söylə görüm, necə oldu? – dedim.

Murad istəməməzlik göstərdi. Təkrar rica etdim:

– Canım, mən sənə yad deyiləm. Bilirsən ki, sənin onunla evlənmən birinci məni şad edəcəkdə.

Murada yavaş səslə:

– Mən ölüm, burada qalsın. Bu əhvalatı heç kəs bilmir və bilməyəcək də. Xəstəlikdən bir az qurtaran kimi çıxıb Qafqaza gedəcəyəm. Dərviş kimi başımı ətəyimə büküb, tərki-dünya olacağam.

Murad ürək-dirək verdim:

– Qardaş, – dedim, – özünü möhkəm tut. Uşaq deyilsən, otuz beş yaşın var. Sən hissə deyil, hiss sənə əsir olmalıdır.

Murad işgəncə əzabı çəkən bir məhkum kimi yerində qıvrıldı və əlini döşəyə çırpıb dedi:

– Ay qardaş, sən işləri dürüst bilmirsən. Səninlə bir otaqda yaşadığımız cəmi bir aydır. – Murad duruxdu, dili ilə dodaqlarını isladıb, sözlərinə davam etdi: – İl yarımındır ki, Şəfiqənin avarasıyam. Onu sevirəm. Ömrümdə eşqin nə olduğunu bilməzdim. Necə gəldi, necə bəlaya tutuldum – xəbərim yoxdur... İnsan yatmaz imiş, insan əzab çəkərmiş, insan məhv olub bitərmiş... Bunların hamısı Şəfiqənin yolunda imiş!..

Qərībədir, bu ailəyə ilk gedən günü Şəfiqənin otaqda olub-olmamasını heç də hiss etmədim. Böyük bacıları ilə deyib-danışdıq,

gülüşərdik, bu da anasının yanına sıxılıb, heyran-heyran mənə baxardı. Bilmirəm, necə olmuş da qəlbim buna bağlanmış. Ora gedirəm, həmişə gözlərim onu axtarır, evdə olmayanda darıxıram. Artıq o mənim üçün bir hava idi – qəlbimin çarpıntısı, ciyərlərimin qanadlanması, bütün diriliyim ondan asılı idi.

Bir gün gedərkən onu evdə tək gördüm. Qarşı-qarşıya oturduq. Baxdım, baxdım, sifətində mələkə paklığı vardı. “Sən bir məbəddə oturaydın, bütün həyatımı ayaqlarının dəydiyi yerə qurban gətirəydin!” – deyə öz-özümə düşündüm...

Şəfiqə qoşa saçlarını əllərində oynadaraq:

– Nə düşünürsünüz? – dedi.

– Sizi düşünürəm! – dedim, öz cürətimə heyret edib, şaşdım. Şəfiqə də diksindi, qızarmış üzünü yerə dikdi. Bir müddət ikimiz də lal kimi bir-birimizin üzünə baxdıq. Sonra Şəfiqə sıçrayıb, balkona çıxdı. O zamandan aramızda bir anlaşılmamazlıq oldu. Mən kədərli, o düşüncəli. O məndən ürəkən kimi oldu...

Bir müddət ayrıldıq. Bir gün ondan məktub alıram, neçin bizi unutdunuz deyə şikayətlənir... Yenə getdim. Yenə əzab... Xəstələndim... Bu gün məni yoluxmağa gəlmişdi. Fikrini anlamaq istədim; “Mən səni qardaş kimi sevirəm, başqa hissim yoxdur” – deyir, özü də ağlayır...

Murad sözlərini bitirdi. Gözlərindən yaş sel kimi axırdı.

Bir ay sonra Murad klinik təcrübəsini yarımçıq buraxıb, Bakıya getdi. İki il görüşmədik. Bir yay yolum Bakıdan düşdü. Muradı soruşdum. Evlənilib, dedilər. Çox da xoşbəxt yaşayırmış. Görüşmək istədim. Buzovnada istirahətdə imiş. Fayton tutub getdim. Həyətin qapısından içeri girər-girməz məni görüb qoşdu. Qucaqlaşdı, öpüşdü. Əncir ağacının altına qoyulmuş ağ örtülü masanın yanına gəldik, məni yoldaşı Badisəba xanımın tanış etdi. Təqribən otuz yaşlı, iri gövdəli, qarayanız bu qadın çox mülayim və nəzakətli idi. Xidmətçi qız su gətirdi, yuyundum, sonra masaya oturduq. Tələbə həyatının əyləncəli xatirələri başladı. Badisəba xanımın çox xoşsöhbət və zarafatçı olduğu meydana çıxdı. Bundan istifadə edərək necə evləndiklərini sordum. Xanım qəhqəhə ilə güldü:

– Çox sadə, – dedi, – bir məclisdə görüşdük, o mənə o saat işarə etdi, mən də işarə ilə razılığımı duyurdum. Vəssəlam. Sonra neçə illik dost kimi yuva tədarükünə düşdük, ha-ha-ha!..

– Heç bir eşq fırtınası olmadı? – deyə zarafatla soruşdum.

Badisəba xanım yenə qəhqəhə ilə:

– Heç! Sakit dəniz yolçuları kimi, iztirabsız, arxayın... Zatən, təbiətimiz bir-birinə uyğun gəlirdi: mən də fırtına keçirməyi sevmərəm. Axı əzab çəkmənin lüzumu varmı? Onsuz da xoşbəxt olmadıqımı?

Badisəba xanım danışarkən Muradın üzünə baxdım. Gülər gözləri yoldaşının şən simasında dolaşırdı. O qədər məsud idi ki...

Xanım sözlərinə davam edirdi:

– Ancaq mən istərdim ki, Muradın gəncliyində bir fırtına olaydı. Təəssüf ki, bütün xatirələrində buna rast gəlmədim. Muradın yeganə nöqsanını bunda görürəm, başqa qüsuru yoxdur, ha-ha-ha!..

– Olsaydı, qısqanmazdınız mı? – deyər sordum.

– Heç də yox! İnanınız, doğru sözümdür! Eşqi fırtına, mənəcə, mərdlik nişanəsidir, bu kişilərə zinət verir.

Son sözlərini söylərkən qadının üzü olduqca ciddi idi.

– Onda, – dedim, – müsaidə edin, sizə öz həyatımda başıma gəlmiş bir macəranı oxuyum.

Xanım böyük bir məmnuniyyətlə razı oldu. “Ayrılıq axşamı”nı oxumağa başladım. Murad məsələni anlayıb, gülümsəyir, xanım isə həyəcanlanaraq aram tapa bilmirdi. Hekayə bitdikdə Murad qəhqəhə çəkib güldü. Badisəba xanım düşüncədə idi; nəhayət, qibtə andıran bir səslə:

– Sizin yoldaşınız dünyanın ən xoşbəxt qadını olacaq! – deyib, köksünü ötürdü.

Murad saqqıltı ilə güldü, mən də özümü saxlaya bilmədim. Xanım döyükdü:

– Nə olub? – deyər gah ərinin, gah mənim üzümə baxdı.

Xanıma bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün dedim:

– Badisəba xanım, bu eşq fırtınası həqiqətdə sizin Muradın başına gəlmişdir.

Xanım yarı sevinc, yarı şübhəli bir halda üzümə baxdı.

– Namusum haqqı, doğru söyləyirəm! – deyər onu şübhədən çıxardım.

Badisəba xanım şən və məsud bir təbəssümlə Muradı süzdü və əlini kürəyinə vuraraq:

– İndi səni kişi gördüm! – dedi.

ŞAIR

Evə qonaq gəlmişdi. Kəblə Namaz dayı balaca oğlu Cənnətəlini qonaqlara göstərmək üçün otağa səslədi. Bir neçə dəqiqədən sonra içəri iri başlı, pərdə gözlü bir uşaq girib, burnunu çəkə-çəkə qapının yanında durdu. Uşağı görcək qonaqlardan biri gülə-gülə Namaz dayıya dedi:

– “Arım var, arım var-eşşək arısı”, tərif elədiyin oğul budur?

Qonaqlar gülüşdülər və sonra Kəblə Namazla zarafatlaşmağa başladılar.

– “Tərifli motal qıllı çıxar” buna deyiblər. Kəbləyi gülə-gülə oğlunu yanına çağırdı və ətəyi ilə onun burnunu silib, uşağın çirkli bөрkүнү çıxartdı:

– Ay qanmazlar! – dedi. – Siz belə uşağın qədrini nə bilirsiniz. Bircə bunun başına baxın. Bu baş ki, bundadır, Allah qoysa, şair olacaq. Hamı qəhqəhə çəkib gülüşdü.

Başıaçıq uşaq qonaqların qabağında dolandı və hər kəs onun arxası yastı, qabağı yumru başına baxıb, uşağa və atasına bir latayır söylədi; deyirdilər:

– Balam, eşşəyin də başı yekədir, amma eşşəkdən hələ şair olduğu görünməyib.

Qonaqlar ev sahibi ilə zarafatyana söhbət edib gülüşdükdə, uşaq bөрkүнү başına qoyub, yavaşca otaqdan “cırdı”.

Bu əhvalatdan tamam otuz il keçdi. Kəblə Namaz ölüb getmişdi. Oğlu Cənnətəli də atasının baqqal dükənində ticarətə məşğul idi. Bir gün nə təhər oldusa, atasının dediyi sözlər gəldi onun yadına düşdü: “Bu baş ki, bundadır, şair olacaq” deyə fikrindən keçirdi. Öz-özünə “yəqin məndə bir istedad varmış ki, atam bu sözləri deyib, yox, mən şairəm; bəli, mən şairəm”.

Belə öz-özünə təlqinetmə kifayət etdi. Sabahı gün Cənnətəli dükanı satdı. Özünə “şairanə” bir şlyapa və bir qalstuk alıb ortalığa düşdü. Hər axşam şam işığında oturub, ilham gözləməyə başladı. Gözlərdi, axırda bir şey çıxmıyanda durub yatardı və hər kəs də dinsə idi “vəfasız” təbin də acığını ondan alardı. Birdən, görürdün, gecənin yarısı yataqdan qalxıb, çırağı yandırdı, tez qələmə əl atdı və bir az fikir-ləşib, “təbi kazib imiş zəhrimar” deyə-deyə yenə yatdı.

Bazara çıxdıqda Cənnətəli gimnazistləri başına toplardı:

– Cavanları sevirəm, – deyərdi, – gedək, bir qəhvə içək.

Qəhvəxanada Cənnətəli danışmağa heç kəsə macal verməzdi, özündən başladılar.

– Qardaşlar, mən bunu sizə xəlvətə deyirəm, heç kəsə söyləməyin, şer yazmaqda tayım, bərabərim gəlməyib. Təbim mövzundur, yazılarım da pürməna. Mənim şerimdəki abdarlıq heç bir şairin sözündə görünməyib...

Mütəəllimləri qulaq verirdilər: mürğü basınca dinləyirdilər. Bir də “şair” yerindən qalxdı:

– Qardaşınız böyük ədibdir, bu dəqiqə sizə irticalən bir şer söyləyim. Amma qarandaş götürün, cəld yazın, sonra tərcümeyi-halımı yazan şəxsə bunları nağıl edərsiniz, sizin də adınız tarixə düşər.

Cavanlar dəftərə və qələmə yapışdılar. Cənnətəli də minnətqoyucu bir təbəssümlə qəhvəxananın ortasına yeridi. Gözləri çanağından çıxırdı. Yumruğunu qıcayıb, ayağını yerə bərk vurdu.

– Mey budeh... mey budeh...

Bu cümləni heybətli bir səslə bir neçə dəfə təkrar edib, qəhvəxananı dolandı. Bir şey çıxmayacağını duyduqda gəlib oturdu, dedi:

– Təbi-kazib imiş zəhrimar.

Cənnətəlinin qəribə hərəkətinin, məzəli hoppanmalarının bəxş etdiyi təsir sayəsində cavanlar bir müddət sükuta getdilər. Bu sükutu yenə ilk əvvəl pozan “şair” oldu.

– Bir təbisadiq var, – dedi, – bir də təbi-kazib. Təbi-kazib aldadar. Təbi-sadiq... Bunun nə olduğunu deməklə bilməzsiniz. Mən ki, gecələr şamın işığında yazıram, təbi-sadiqdə nə qədər həzz olduğunu yalnız mən duymağa müstəidəm. Baxın, bir şer oxuyum, görün nə gözəl şeydir, bunu təbi-sadiq gələndə demişəm:

Zəni-xubruyun-xali-siyəhi

Çün zaği-siyəh çəpər üstə əst.

Gördünüzmü, nə gözəl şeydir. Söz yox ki, qandınız, başa düşdünüz. Mənim cəmi şerlərim belə abdar, belə sadəcədirlər. Mən ölüm, bu iki misra ilə aranız necədir? Hələ dalı da var. Onlar bundan da gözəldir...

Cənnətəli o biri şerlərini də bir-bir söyləməyə başladı.

Həmişə şəhərə qayıdanda Cənnətəli şerləri ilə məni də “feyzyab” edər, tərcümeyi-halından, fövqələdə istedadından nağıl edər və o qədər danışar ki, bir vaxt baxıb görərəm gecə olub, yuxu məni basır.

Axır dəfə şəhərə gəldikdə Cənnətəlini orada görmədim, dedilər: üç-dörd fərdi həvi bir bənzətmə yazıb, neçə qəzet idarəsinə göndərib, çap eləməyiblər. Axırda qəzətlərə bir qədər müştəri toplayıb, Bakıya gedib ki, görsün onun kəlamını niyə çap eləməyiblər.

Üç gün keçmiş ona bazarda rast gəldim. Bakıdan gəlmiş imiş. “Ya Allah” deyər əlini mənə uzatdı, görüşdük. Məni çəkə-çəkə qəhvəxanaya apardı, dedi:

– Şair üçün təəti-əfkar böyük səadətdir. Bunsuz mən yaşaya bilmərəm. Ülvi bir təbiətə malik olan bir şairə kərbəlayılar ilə müsahibə etmək nə böyük əzab olduğunu təsəvvür ediniz. Təəssüf ki, bu əzaba qatlaşmaq məcburiyyətindəyəm. Şerimin də qədrini dərk edə bilmirlər. Bir çox axmağı da var, məni təbsiz və həтта küyə düşüb özündən müştəbeh olmuş bilir. Əlbəttə, siz ziyalılar mənim qədrimi bilib, mövzun təbimdən istifadə edərsiniz.

Cənnətəlinin sözlərinə qulaq verirdim, dinmirdim. Daha doğrusu, dinməyə də aman vermirdi. Qəzet və məcmuələrdən topladığı alayarımcıq məlumatları ortaya töküdü. Allahı inkar etmək kimi modda olan söhbətlər edirdi, deyirdi:

– Avropanın məşhur şüərası da mənim kimi Allah-zad tanımazlar. Şairlərdə zətən təbii qüvvə olur ki, hamısının tutduğu hərəkətlər bir-birinin eyni olur. Məsələn, bilmirəm o necə alman şairidir, deyirlər, yazanda həmişə çürük alma yeyərmiş. Mən də həmişə şer yazanda qax yeyirəm. Bir qax vurdummu, qələmin ucundan axır. Qaxsız bircə misra da yazı bilmirəm. Ya gərək qax olsun, ya da ki,... məhəbubi-xubru. Özün arıfsən, bilirsən ki, mən nə deyirəm.

Həmişə şer deyib, mey içib, cavan sevrək.
Ziyadə felə bizim irtiqabımız yoxdur.

Sabah iki rükət həcət namazı qılıb, məni bu gün şair dırnağına salmasın deyər allahdan istiğasə elədim. Çünki Cənnətəli dünən gecənin yarısına kimi məni əldən qoymayıb, eyzən öz fəzailindən nağıl etmişdi. Bu gün də belə olsa idi, işdən-gücdən büsbütün avara qalacaq

idim. Xülasə, evdən çıxıb bir-iki addım getməmişdim, bir də... Cənnətəli böyürdən çıxdı. Ürəyim ayağımın altına düşdü.

– Pa, yaallah!..

Salamına cavab verdim. Məni çəkə-çəkə apardı. Yenə qəhvəxanaya getmək istədi. Razi olmadım, dedim:

– Qəhvəyə heç meylim yoxdur.

Cənnətəli cibindən bir kağız çıxarıb, sevincli bir halda:

– Onda sənə bir şer oxuyacağam, dünən gecə demişəm.

Şer adı eşidəndə cəmi vücudum keyidi, başım fırlanmağa başladı. Cənnətəli zövqlə oxuyurdu:

Zəban dəhəninə vurdi-ənbəri-bar sənsən,

Əbrun kaman, müjgan ox sənsən,

Ala gözlü səbətə-girənbar sənsən.

Dəftərxaneyi-dili-pərişanımın kari-pərdəzi sənsən.

Şair oxudu. Sonra döndü qandırmağa və mədh eləməyə:

– Mən ölüm, bu şerlə aran necədir? Dünən gecə şam işığında demişəm. Bir qax yedim, təbi-sadiq gəldi. Bircə gör nə pürmənadır. O “səbətə-girənbara” diqqət ver, gör orada nə qədər dahilik işlənilib, ala gözləri səbətə oxşadıram. Axır, ala gözlər parıldayanda lap səbət çubuqlarının arasından gələn işığa bənzəyir. Mən ölüm, bunu hansı şair deyə bilər? Tofiq Fikrət adını şair qoyub, mən onun şerlərini ayaq üstə deyərəm. Məndə təb var, mən onlar kimi özümü zarafata qoymamışam. Mənə Nobel mükafatı verməlidirlər... Mənim təbim mövzundur...

Yenə dünənki sözlər başlandı, şerlər oxundu, qara qeyd canımı aldı ki, bu gün də işə gedə bilməyəcəyəm.

Küçənin ortasına çatdıq. Cənnətəli sözlərində davam edirdi. Mən də, ölüm cəzasına məhkum olmuş kimi mat və məəttəl gözlərimi bunun ağzına dikmişdim. Dedim nə deyir, qoy desin, daha mənimki keçib, bunun əlindən qurtarmaq üçün, şəhəri bilmərrə tərk etməli idim. Bir də yadıma bir yaxşı fikir düşdü. “Burada vacib işim var”, – deyə Cənnətəlidən aralanıb, özümü yad bir həyətə saldım. Cənnətəli arxamca gəlib, qapıda dayandı, dedi:

– Burada sizi gözləyirəm.

Məlumdur ki, qayıtmalı təhərim yox idi. Arxa qapıdan çıxıb, evimizə qaçdım. Bu halda Cənnətəli hələ qapıda durub, dalandara şer oxuyurdu.

NİTQ

Mirzə Mehrəli nəticəsindən qorxurdusa da, qubernatoru qarşıladığıda nitq söyləməyi qət etmişdi. Cözlüyün uclarını qulaqlarına keçirdi, sonra tütün qutusunu çıxarıb, iri bir papiros lülələdi və gilasa ağacından qayırılmış uzun müştüyünü üfləyib, papirosu ucuna qondardı.

Mirzə Mehrəli bir neçə dəfə qələmi mürəkkəbə batırıb, fikirləşdi. Lakin nitqin başlanacağı Mirzəyə çətin gəldi.

Bir iki papiros çəkəndən sonra sanki Mirzə Mehrəlinin qələminə qüvvət gəldi. Kağızı dizinin üstə sıxışdıraraq, gözlüyün üstədən baxa-baxa yazdı:

– Ey sərkari-sərnişini-hümayun!..

Mirzə burada bir az duruxdu; gözlərini taxçadakı aftafa-ləyənə zilləyib, fikrə getdi.

Yazdığı bir də oxudu. Qələmin ucunu papağına çəkib, mürəkkəbə batırdı. Cümləni təkrar gözdən keçirib, bir neçə söz də əlavə etdi. Yenə duruxdu. Gözlüyün üstədən taxçaya baxıb fikirləşdi. Cümlə gözəl başlanmışdı, ancaq sanki ibarələr xoşuna gəlmədi. Üzərinə bir qələm çəkib, qələmi yerə qoydu. Qutusunu çıxarıb, bir papiros eşdi. Papirosun tüstüsü damağına çökdükdə təkrar qələmi ələ aldı. Yazdığı “sərkari-sərnişini-hümayun” cümləsini bir də bərkəndən oxudu. Bu dəfə “sərnişin” sözü ona şübhəli göründü; belə ləfz qollanılırmı, qollanmazmı? – deyər düşündü. Bu sözü də qaraladı.

Mirzə Mehrəli papirosu damağına aldı. Yenə fikrə getdi – qubernatora müraciət üçün layiqli bir söz tapa bilmədi. Durdu, otaqda gəzindi. Arvadı cəhrə əyirirdi və cəhrənin qəmli cırıltısından hissə gəlib, ağı deyir, önlənlərini bir-bəbir yadına salırdı.

Mirzənin nəzəri cəhrəyə sataşdı. Birdən, “Görəsən Firəngistanda da cəhrə varmı?” – deyər maraqlandı – “Varsa onlar nə təhər əyirirlər? Hesab ilə gərək firənglər cəhrəni masa üstə qoyub əyirələr” – dedi.

Cəhrə məsələsi Mirzə Mehrəlini bir zaman məşğul etdi. Otağı dolandıqca xəyal meydanı genəldi və axırda bu yerə gəldi ki, cəhrəni firənglər qayıra bilərlərsə, kərişini qayıra bilməzlər.

Birdən öz-özünə dedi: “Canım, kəriş nəmənədi ki, onu firəng qayıra bilməsin; göyəqalxan qayıra bilən kərişi niyə qayırmasın?!”.
Bu qənaətdən sonra Mirzə sakit oldu. Bir balaca fişdırıqlamaq istədi, lakin dişlərinin olmaması onu məyus etdi. Qayıdıb döşəyinə tərəf gəldi:

– Gecə keçir, – dedi, – nitq yazmalıdır.

Bu sözlərdən sonra mirzənin bütün nəşəsi sönüb getdi.

Mirzə papirosu yandırdı; nitq yazmağa heç meyli yox idi. Bir gər-nəşdi. Qələmi götürdü. Onu fikir apardı. Dedi:

– Görəsən bu nitq söyləməyi kim qayda qoymuş. Allah urusu da kəssin, onun qaydasını da. Bizlərdəcə yaxşıdır–şəhərə bir əziz adam gələndə qabağında qurban kəsirlər, çıxır gedir... Nitq nədir?! Bəlkə birisi nitq söyləyə bilmir...

Mirzə Mehreləli çox götür–qoy etdisə də, çarə tapmadı – nitq söylə-məli idi. Şəhər camaatı da qubernatoru qarşılamağa onu vəkil etmişdi...

Yenə qələm ələ alındı:

– Sadəcə yazacağam, – dedi, – nə “sənişini–hümayun”bazlıqdır. Yaxşısı budur ki, “aludeyi–eşqi–rəiyyət”, – deyə başlayım.

Mirzə sol dizini yenə qaldırıb, kağızı üzərinə qoydu və gözlüyün üstədən qələmin ucuna zənlə baxdı, orada bir tük görərək, dırnağı ilə dartıb yazdı:

– Ey aludeyi–eşqi–rəiyyət!

Duruxdu. Təkrar–təkrar oxudu. Cümləni təhlil etdi:

– Aludeyi–eşq, – deyə dayandı, – bu çox üstüörtülü oldu, – dedi. – Burada iyma və işarə var. Ciddi və musin adama belə kəlmələr xoş gəlməz. Qoburnatın aşnası var – deyirlər. Elə bilər “aludeyi–eşq” de-məkdə onun aşnasına sataşırım. Yaxşı olmaz – qaş qayırdığım, göz tökərəm.

Mirzə qələmi götürüb, yazdıqlarını pozdu.

Arvad dükçəni iydən çıxarıb, üstünə sacayaq qoydu ki, gecə iyə ilişən olmasın. Sonra qutuya lay–lay yığılan ölçimləri cəhrənin yanına itələdi. Dükçələri yığışdırdı və cəhrənin ətrafını ehmalca süpürüb, yatmaq tədarükünə düşdü.

Mirzə Mehreləli döşəkçənin üstündə uzanıb, mürgü döyürdü. Arvad qəti səslə:

– Ay kişi, – dedi, – boş–boş yan yerə verməkdən fayda çıxmaz. Gecə keçir, dur. Yazı–pozunu sabah elərsən.

Mirzə gözlüyü qutusuna qoyub, döşəyin altına atdı və qoltuğunu qaşımağa başladı.

Neçə yeri yazılıb, pozulmuş kağıza nəzəri sataşdıqda: ,

– Eyyy!.. Dünyada heç nitq söyləmək olmayaydı!! – deyə köksü-nü ötürdü.

DÜRNİSƏ VƏ KƏRBƏLAYI EYVAZ

Kərbəlayı Eyvaz otağa girəndə arvadı Dürnisəni bikef gördü. Kişi arvadına heç etina etməyib, ocağın qırağında oturdu. Bir az qızıqıdı, bur-nunu çəkdi, sonra arvada tərəf baxıb dedi:

– Elə oturub, elə bil bu acıdan ölən bunun sahibi deyil. Niyə durub bişmiş vermirsən yeyim?

Arvad ağlamsına-ağlamsına:

– Özün get götür ye; tahi bundan sonra mən sənə qulluq eləməyə-cəyəm. Sən ki, mənim qədrimi bilmirsən.

Kişi hirsli:

– Yenə nə olub? Cinin tutmayıb ki?!.

– Nə olacaq, səhədən axşamədək işləyirəm; heç bir demirsən: “Ay arvad, Allah atana behişt versin, Allah səndən razı olsun!” Ancaq onu bilirsən ki, evdə qaşqabaqlı oturub köntöy-köntöy danışasan!

Kərbəlayı Eyvaz arvadın nazından baş açmırdı – cəmi fikri zəma-nənin dəyişilməyi ilə; bazar kasad, müştəri yox, zindəganlıq çətin, ar-vadın sözləri də bir tərəfdən. Kişi tab gətirə bilməyib odlandı:

– Qulluq eləmirsən, eləmə! Mən də səni boşaram qalarsan canın çıx-a-çixa!

– Boşa! Elə mən də Allahdan onu istəyirəm.

Kərbəlayı Eyvaz daha da acıqlandı. Yerindən qalxdı, arvada bir-iki təpik vurdu və sonra taxçadan boğçaları yerə töküüb dedi:

– Dur, cır-cıندانı yığ, gedək qazının yanına, səni boşuyuram.

Dürnisə gözünün yaşını ətəyi ilə silib, cehizlərini topladı və boğ-çaya bağlayıb, vurdu qoltuğuna.

Ər, arvad bir-birinə qoşulub, fanus əllərində, axşam getdilər qazı-nın yanına. Qazı köynəkli bunların qarşısına çıxıb, bir ərə baxdı, bir arvada baxdı; sonra qoltuğunu qaşıya-qaşıya dedi:

– Sabahı Allah kəsməmişdi ki, axşamın qaranlığında durub oradan buraya gəlibsiniz?

Kərbəlayı Eyvaz baş endirib dedi:

– Ay qazı ağa, bunun əlindən mənə dinclik yoxdur. Bilmirəm zində-ganlığın dərdini çəkim, yoxsa bunun. Allah xatirinə, bunu mənim ba-sımdan rədd elə!

Dürnisə də yaşmanıb danışmaq istəyirdi, qazı sözünü kəsdi.

– A kişi, bihəyalıq bu qədər?! Hələ danışır da...

Nikah fəsx oldu. Kərbəlayı Eyvaz qayıdıb gəldi evə. Dürnisə də salıb qohumugilə getdi.

Kərbəlayı axşam çırağı yandırır, bir az oturdu; gördü bundan fayda yoxdur–yatmaq tədarükünə düşmək gərək. Qalxdı ayağa, yükə tərəf yönəldi və əlini mütəkkəyə atanda yadına düşdü ki, axır Dürnisə burada olsa idi heç mən bu zəhmətə düşməzdim.

Əlac yox idi: biçarə yorğan-döşəyi yükdən endirib ah və zarla özünə yatacaq düzəltdi və soyunub yorğanı başına çəkdi.

Payızın quru soyuğu başlanmışdı. Kərbəlayı Eyvaz nə qədər yorğana büründüsə, soyuq aman vermədi; durub paltarlarını da üstünə çəkdi, qızıışmadı. Dedi:

– Atam sənə qurban, ay Dürnisə! Sənsiz yorğan-döşək nə soyuq olurmuş!

Kərbəlayını fikir götürdü. Başını sandığa söykəyib, sübhə kimi mürgü döydü.

Axşam Kərbəlayı Eyvaz evə qayıtdıqda gördü yel xəzəli aparıb, tamam qarıya və pəncərəyə doldurub, zibil hər yeri ağzına alıb. Qapını açıb otağa girdikdə, dünəndən yem verilməmiş pişik miyoldaya-miyoldaya kişinin qabağına yüyürdü. Yatacaq yığılmamış dururdu; otaq da soyuq və zibilli idi. Kərbəlayının ovqatı lap təlx oldu. Arvadın qədrini indi–indi bilməyə başladı. Qəmli gözlərini evə dolandırdı; fikir elədi: “Yazıq Dürnisə, elə ha işlədin, heç bir atana quran oxutmadım. Dedin: a kişi sən allah mənə bir “alıxdım–yandım” çəpkən al, taydan–tuşdan geri qalmayım, qulaq asmadım. İndi yerin görünür. Həmişə axşam gəlib, evi süpürülmüş, ocağı qalanmış, çayı və bişmiş hazır görərdim. İndi heç zad yoxdur!..”

Kərbəlayı Eyvazı yaş boğdu. Başını pəncərəyə söykədi və fikrə getdikcə, ac pişik yenə miyoldayıb, kişinin qılçasına sürtünməyə başladı. Pişiyin səsində o qədər sızıltı var idi ki, elə bil kərbəlayını məzəmmət edib deyirdi: “heç utanırsanmı? Mənim neçə illik ev sahibəmi boşadın, indi mən onsuz aclıq əziyyətinə davam edirəm”. Bundan daha da təsirlənib, kişi hönkürüb ağladı.

“Mən Dürnisəsiz evə qayıtmayacağam!” Bu sözlərlə Kərbəlayı Eyvaz evdən çıxıb getdi. Fikrində bu idi ki, getsin Dürnisəni çəpərə çağırıb desin: balam bir iş idi oldu–yamı indi ikinci dəfə kəbin kəsilə nə eyib edər?–Belə də elədi. Getdi. Xaraba karvansaranın böyründən ötdü. İki daxma keçib, üçüncüsünə yavıqlaşdı. Arvadı olan çəpərə çatdıqda kərbəlayı gördü ki, bu tutası iş deyil. Əvvəl kərbəlayının üzündən gəlməzdi ki, arvadı çəpərə çağırınsın; ikincisi gəndən baxan da pis anlardı. Kişi məyus geri qayıtdı.

Kərbəlayı Eyvazın dünyada bircə dostu var idi; adına Havva qarı deyirdilər. Nə qədər dərdi olsa idi, ona söylərdi. Qarı kərbəlayını özünə oğul hesab edib, ona artıq can yandırardı: azarlıyanda üzərlük tüstüsünə verərdi; ildə neçə dəfə arxasına həcəmət qoyardı.

Kərbəlayı baxdı gördü bu dərdinin də əlacı Havva qarıdadır. Buna görə gedib qarının qapısını döydü:

– Nənəm evdədirmi?

İçəridən səs gəldi:

– Evdədir, qadan canıma!

Kərbəlayı Eyvaz içəri girdi. Qaranlıq bir otaqda üzü qırışmış bir qarı oturub, pilə əyirirdi. Qarı kökləmişdi. Bozbaş da piti də qaynamaqda idi. Ev tərbir dəsmal əzgil gətirmişdi, bunu arvadın qabağına qoyub, dinməz başını aşağı saldı.

Sadələvh qarı gözləri yaşarmış:

– Kərbəlayı, qadan alım, bu nə iş idi başına gəldi?

Kərbəlayı dinmədi. Qarı sözündə davam edirdi: – Dürnisənin səndə haqqı çoxdur, Allah şeytana lənət eləsin!

Kərbəlayı doluxsundu:

– Bilirəm, nənə! Çox–çox idi!.. Bir iş idi düşdüm.

Qarı çəşməyin üstündən kərbəlayıya baxa–baxa:

– Elə Dürnisə də peşman olub, evinin korluğunu eləyir. Yazıq neyniyəklə o evi tikib; axır sən evlənəndə bir zadın yox idi!

Kərbəlayı tab gətirə bilməyib, daha da köyrəldi və əlinin dalı ilə gözündən iki–üç isti damcı alıb, döşəyə saldı.

Qarı kərbəlayının halından xəbərdar olub dedi:

– Mən Dürnisəni də çağıraram, sonra kəbin kəsilər. Başınızı salıb, damınızın altında kasıbkarlığınıza qurşanın.

Kərbəlayı Eyvaz təşəkkür izhar edən gözləri ilə qarıya baxıb, utana-utana:

– Allah səndən razı olsun, nənə! – dedi və yenə ağlamsındı.

Kəbin kəsilib qurtarmışdı. Axşam Kərbəlayı Eyvaz oturub arvadını gözləyirdi. Kişi çay qoyub, ocağı kökləmişdi. Bozbaş da, piti də qaynamaqda idi. Ev tərtəmiz idi, hər şey yerində idi. Hamısını da kərbəlayı özü qaydaya salmışdı ki, arvad gəlib hazır görsün. Bir də qapı açıldı. Əvvəl əyilə-əyilə qarı girdi, daldan da Dürnisə. Kərbəlayı dik ayağa qalxdı. Arvadı gördükdə əvvəl dondu və sonra bir od cəmi vücuduna yayıldı; Kərbəlayı gördü ki, üzü və qulaqları istidən yanır. Dürnisə də bədənində bir istilik hiss etdi; bu da yerində mat qalıb, gözlərini yerə dikdi. Bir neçə dəqiqə ər və arvad bu halda qalıb bilmədilər nə etsinlər və bir-birinə nə desinlər. Qarı bunları bu gülünc vəziyyətdən qurtardı. Cəhiz olan boğçanı Dürnisənin qoltuğundan alıb, qoydu taxçaya, çarşabını açdı, şəlitə atdı və ikisini də oturdub, dedi:

– Lənət şeytana deyin, həmişəki kimi dolanın! Tahi siz balaca deyilsiniz ki, sizə nəsihət eləyim. Sizin ikinizin də heç kəsi yoxdur; bir-birinizdən muğayat olun!..

Ər, arvad başlarını aşağı salmışdılar. Qarı bir də:

– Qadan alım, Dürnisə, çay tök içək!

Arvad ürkə-ürkə samovara tərəf yönəldi. Stəkanlara çay tökdü və yavaşca götürüb, süfrənin ortasına düzdü. Havva qarı çayı kərbəlayının qabağına qoydu. Kərbəlayı qənd istədi. Dürnisə qənddanı götürüb uzatdı. Amma kişinin üzünə baxmadı. Kərbəlayı da üzünü bir tərəfə tutub, qəndi aldı. İkinci stəkanda Dürnisə bir az açılışdı, çayı düz kərbəlayının əlinə verdi. Kərbəlayı cürətlə:

– Arvad, allah atana behişt versin, bir-iki yumru qənd ver, – dedi. İkisi də yavaş-yavaş lap açılışdılar.

Beləcə ər-arvad barışdı. Əvvəl axşamdan kərbəlayı rahatlığa çıxdı; gəlib evi təmiz və isti görürdü; gecə soyuq artıq kar eləməirdi. Pişiyin də zırıldayan səsindən onun ovqatı təlx olmurdu.

Aradan bir neçə vaxt keçdi. Çovğunlu qış idi. Tərəkəmə şəhərdən çəkilib getmişdi; bazar bərk kasadlıq idi. Axşam Kərbəlayı Eyvaz qaş-qabaqlı evə gəldi. Həmişə qarıdan otağa girəndə salam verərdi, bu səfər dinməz gəlib, ocağın qırağında oturdu. Kişi fikrə batmışdı. Fikri

də bu idi ki, istəyirdi dükanı yığsın və ayaq üstə dəllallıq eləsin. Bir də yadına düşdü ki, mayası yoxdur; nə ilə alış-veriş edəcək. Kişinin fikri bu idi ki, evdən bir neçə şey satıb, işə girişsin. Yoxsa dükan gündəlik yemək pulunu çıxarmırdı.

Kərbəlayı layihələri ilə məşğul, ocağın kənarında sükuta getmişdi. Nə yemək, nə içmək – heç biri bunun yadına düşmürdü. Arvad da sakit oturub, fikirdə idi. Bu da fikir eləyirdi ki, nə olardı, Allahın altında bir “alışdım-yandım” çəpkənim olaydı geyinib hamama gedəydim; toya gedəydim. Biləydilər ki, mən də arvadam, mənim də səlqi paltarım var.

Dürnisənin də, əri kimi, yadına nə yemək düşürdü, nə içmək. Adətən kişi fikirlərini arvada demirdi; arvad isə saxlaya bilmirdi. Bu səfər də Dürnisə bir az fikirləşib, birdən gülümsündü və əlini ehmalca kişinin dizinə üstə qoyub dedi:

– Kərbəlayı, sən allah niyə bir çəpkən almırsan?

Kişi fikirdən aralanıb, arvadının üzünə dik baxdı. Rəngi qaçdı və alt dodağı başladı titrəməyə. Bir az başını tərpətib çığırdı:

– İnsafsız qızı insafsız! Başımdan rədd olmuycasın?!

Kərbəlayı arvada deyəcək idi: “Keçi can qeydindədir, qəssab da piy axtarır–mən bir çörək pulundan ötrü az qalırım baş götürüb şəhərdən qaçam; sən də çəpkən hayına düşürsən...” Amma kişi hirsindən arvada artıq söz demədi və dodaqları titrəyə–titrəyə qalxıb, taxçadan Dürnisənin boğçasını götürüb atdı yerə, dedi:

– Dur gedək qazının yanına!

Dürnisə gözləmədi ki, “çəpkən məsələsi” kişiyə belə ağır gəlsin. Ona görə sözlərinə artıq pəşman oldu və istədi kişiyə desin: “Balam, lənət şeytana de!” – qorxdu, çünki kərbəlayının ovqatı bərk təlx idi.

Qazını yuxudan oyatdılar; söylənə–söylənə tələq verdi.

Kərbəlayıya Dürnisənin getməyi yenə başladı əsər eləməyə. Yenə qapı–bacanı toz basdı... Ev tör–töküntülü qaldı. Gecələr də sabaha kimi kişi soyuqdan yata bilmədi.

Kərbəlayı bir həftə dözdü, iki həftə dözdü. Axırda lap cana doyub yenə Havva qarını minnətçi saldı ki, Dürnisə gəlsin: Dürnisə yenə gəldi. Bu səfər ikisi də özlərinə söz verdilər ki, daha lap yaxşı dolan-

sınlar; çünki acı təcrübə göstərdi ki, kərbəlayı Dürnisəsiz, Dürnisə də kərbəlayısız ömür edə bilmirdi. Kərbəlayı deyirdi:

– Arvad, bizim övladımız yoxdur, qəlbimiz sınıqdır. Onun üçün də Allah bizə bir istək verib ki, bir-birimizdən uzaqlaşanda ayrılığa tab gətirə bilmirik!

Arvad tabe bir halda başını aşağı salıb doluxsundu.

Kişi sözüne davam edirdi:

– Nə sənin, nə mənim bir kimsəmiz yoxdur. Sən çalışırsan mənim üçün, mən də pul qazanıram sənin üçün, vallah, atamın goru haqqı, mənim varım olsa, səni başdan ayağa qızıla tutduraram. Nə edim ki, dağılmış zəmanədə bir çörək pulu qazanınca daş daşdan aralanır. Mən yenə nə təhər olsa sənə könlün istəyən kimi bir çəpkən alacağam!..

Ər, arvad rahat dolanırdılar. Kişi gəlib həmişə hər şeyi hazır görürdü. Acığı da tutmurdu. Qədimki kimi qapıdan girəndə salam verirdi; arvadla hərdən dərdləşirdi də... çox vaxt pul artıranda, görürdün arvada qoz halvası da alıb gətirərdi. Xırda-xırda doğrardı, öz əli ilə aparıb arvadın ağzına qoyardı və deyərdi:

– Atam sənə qurban, arvad, ye, səndən savayı mənim heç kəsim yoxdur!

Arvad çox xoşhal olardı.

Bu minval ilə iki-üç ay dolandılar. Bir gün nə təhər oldusa zəhrimar çəpkən yenə gəldi düşdü arvadın yadına. Özü də orucluqda, kişinin ovqatının lap təlx vaxtı. İftardan sonra kişiye qəlyan dəyib, başı fırlanırdı. Arvad yavaşca gəlib yanında oturdu və ehmalca əlini onun dizinin üstə qoyub dedi:

– Elə deyəsən “alışdım-yandım” çəpkən deyə-deyə qəbrə gedəcəyəm!

Bu sözlər kifayət elədi. Kişi dəli kimi qəlyanı götürüb çırpdı arvadın başına. Qab, qaşiq bir-birinə qarışdı; bişmişlər dağıldı.

Bir saat çəkmədi, yenə qazı söylənə-söylənə nikahı fəsx elədi.

Kərbəlayı Eyvaz bu səfər ev-eşiyin tərkinini qıldı. Dükanı yığışdırdı və bir eşşək alıb, getdi kəndə çərçilik eləməyə. Yenə Dürnisəni boşadığına peşman olmuşdu, amma bir də geri qaytarmağa cürət etmirdi.

Bu dərddən şəhərə gəlmirdi ki, yenə Dürnisə yadına düşər. Kənddə pis keçmirdi: bazarı rəvac idi; dolanışığını da yüngülcə yola verirdi.

Bir il keçdi. Kərbəlayı baxdı gördü əlli manat da pul artırıb; bir belə pulu Kərbəlayı Eyvaz cəmi ömründə görməmişdi. Kişini fikir götürdü. Papağını qabağına qoyub, özü-özü ilə fəlsəfanə bir tərzdə başladı danışmağa;

– Yaxşı, zəhmət çəkib pul qazandım. Allah bərəkət versin! Ancaq mən axmağa deyən gərək ki, sabahları başını yerə qoyanda bu pullar kimə qalacaq! Yəqin bir lotunun birisi yeyib, gorusa da söyəcək!.. Bundan irəli arvadım var idi, evim var idi. İndi nəyim var? Sonsuz bir adamam. Çox da oldu min manat pulum – nəyə lazımdır, içinə zəhrimər qarışsın!..

Kərbəlayı Eyvaz gözlərini yaşla doldurub, səmimi bir istəklə Dürnisəni yada saldı. Fikir elədi, gördü ki, Dürnisəsiz ömrün nə ləz-zəti, nə dadı, nə məqsədi görünmür.

– Yox mənə pul lazım deyil, – deyirdi, – mənə sən lazımsan, arvad, ki öləndə də üzümü qibləyə çevirəsən! Yaxşı, bu qürbətdə ölsəm məni basdıran da olmuycacaq!..

Kərbəlayı şəhərə gələn kimi getdi Havva qarının yanına. Qarıya əhd-peyman edəcək idi ki, daha bu səfər Dürnisəni gətirib, “pir” deyib yapışacaq. Fikri də bu idi ki, arvad gələn günü pullardan ona “alışdım-yandım”dan bir çəpkən, xaradan da bir tuman alsın.

Kərbəlayı Eyvaz qarını açıb, qarı ilə görüşdü. Qarı həmişəkinə görə gözə kefsiz dəyirdi. Kərbəlayı sual-cavabdan sonra Dürnisədən söz saldı:

– Ay nənə! – dedi, – aranı da gəzirsən, dağı da gəzirsən; yenə evsiz-eşiksiz ağzımın dadı olmur. Ev-eşik adamın abrı və həyasıdır; rahatlıqdır! Kaş yenə əvvəlki vaxtlar ola idi... Dürnisəsiz dolana bilmirəm.

Qarı ah çəkdi.

Kərbəlayı yenə:

– Allahdan dilədiyim odur ki, mənim bir günüm Dürnisəsiz olmasın!.. Nənə, tutduğum işə elə peşman olmuşam!..

Qarı köksünü ötürüb dedi:

– Adam bir dəfə peşman olar, iki dəfə olar... qadan alım, sonku peşmanlıq fayda verməz!.. Allaha qurban olum, məsləhət özünüdür!

Kərbəlayı Eyvaz qarının sözündən və qaş-gözündən bir yas, bir matəm xəbəri olmağını duyub hövlnək:

– Nənə, yoxsa Dürnisənin başına bir iş gəlib?

Qarı başını aşağı salıb, yavaş səslə:

– Nə eləmli? Məsləhət Allahındır!

Elə bil soyuq bir xəncər ilə kərbəlayının ürəyini deşdilər, soyumuş qan axıb, cəmi bədəninə yayıldı. Otaq başına dolanmağa başladı. Çıxdı küçəyə, burada da haman mənzərə: ətrafdakı evlər tamamilən kərbəlayının başına fırlanırdı.

Getdi. Qabağına çıxan küçələrdən keçdi, şəhərdən çıxıb uzaqlaşdı. Qayalardan endi. Tozlu, torpaqlı cığırla addım ata-ata baş alıb getdi. Qulaqları eşitməkdən, gözləri görməkdən guya əl çəkmişdi, eşitməz, görməz bir halətdə gedirdi. Yolun yan-yörəsindəki uçuq qəbirlərə diqqət etməyərək ötdü. Cəmi qəbiristanı fırlandı, dolandı. Təzə bir qəbrə yavıqlaşdı, yıxıldı. Kərbəlayı Eyvaz başını qəbrə söykəyib, səssiz, peşman, qəm aludəsi ağladı.

Qəbiristan kənarında otlu təpədə tək-cə bir qəbir var. Bahar olanda bu qəbrin ətrafında əlvən çiçəklər açıb, dilməvaz qoxuları ilə adama ləzzət verir. Qoca, beli bükülmüş bir kişi hər cümə axşamı gəlir bu qəbrin yanına. Uçub dağılmış yerlərini düzəldir, ətrafında bitən tikanları, aləqləri qoparıb atır. Və sonra baş daşına söykənib, sakit, samit ağlar, ağlar, ağlar, yorulduqda yaşlı gözlərini göyə dikib, istiğarə elər:

– Pərvərdigara! Məni həsrətdə qoyma! Bir sən birliyin hörmətinə məni Dürnisəyə yetir!

Qoca kişi tələbə çağırır, quran oxudar və fatihə verib, gözləri yaşlı geri qayıdır.

Qoca şəhərə gəlincə öz-özünə fikir elər:

– Yazıq Dürnisə! Allah sənə rəhmət eləsin, qədrini bilmədim, çəpkən deyə-deyə getdin, ala bilmədim. Nisgilin ürəyimi dağlayır!..

1913

DOQQUZ AY KEÇMİŞ

– Ay nənə!

– Can nənə! Nənən sənə qurban nə var?

– Ay nənə, səndən bir şey soruşacağam. Yadındadırmı, bildir yayda bu həyətdə bir çox qızlar oynayırdılar.. İndi heç onları görmürəm. Məsələn: dərzi Hüseyin qızı.

– Qadan gözümə, ay bala, bildir yaydan bir aləm vaxt gəlib gedib. Sən Rusiyətdə bir xeyli oxuyub qayıtmısan. Maşallah, yekə kişi olmusan. Sən yekələn kimi dərzi Hüseyin qızı da yekəldi, ərə getdi.

– Bıy, ay nənə, o bir tikə qız idi. On-on iki yaşı olardı.

– Bir tikə deyil idi, qadan alım, qız uşağı tez böyüyər. Amma bir o var ki, yazıq uşaq yarımadı, ərə gedəndən heç canı sağ olmur. Gah boğazı ağrıyır, gah bədəni yara tökür. Daha bir ocaq qalmayıb ki, torpağından bədəninə sürtülməsin, şəfa tapmır, bət-bənizi gül kimi solub.

– Ay nənə, yadındadırmı, bir qızcığaz da həyətdə oynamağa gələrdi. Adı deyəsən Güləndam idi.

– Başına dönüm, Güləndam öldü. Allah heç kəsi yetim eləməsin! Yetimin yiyəsi olmaz imiş, qara günlünün elə əvvəldən oxu daşa dəydi. Burada dükançı Bəylər var. O Bəylər qarnı yanmış, qız dükana şey almağa gəldikdə çəkib namusuna sataşmışdı. İş cəmi şəhərə məlum oldu. Amma qızın yiyəsi yox idi deyib, heç kəs qabağa durmadı. Yazıq Güləndam bədbəxt oldu: qaldı ortalıqda, axırda, Allah atasına rəhmət eləsin molla Cəfərin, qızı götürüb, bir dərvişə verdi.

Dərviş musinn idi, qız da, özün bilirsən ki, körpə idi – olardı on dörd sinni. Nə təhər olursa, qız dərvişin dilini başa düşə bilmir. Ağrım ürəyinə olmuş dərviş də tərs imiş. Bir gün götürüb qızın qılçasına dağ basır. Qız qaçıb gəlmişdi molla Cəfərin evinə, deyirdi: “Öldür, daha bir də dərvişin yanına getməyəcəyəm”. Bir neçə vaxt qaldı. Molla Cəfər də kasıb adam–qıza çörək verməkdən təngə gəldi. Bir gün bir neçə ağsaqqal çağırıb, qızı dərvişin yanına göndərdi. Deyirlər dərviş qıza yiyə durmurmuş. Güclə qoyub gəlirlər. O gecəsi dərviş nainsaf oğlu Güləndamın əl-ayağını bağlayıb, doyunca döyüb, iki gün ac, susuz saxlayıb. Sonralar Güləndamdan xəbər çıxmadı.

İnsan arasına çıxmırdı. Deyirdilər, dərviş gündüzlər qızı dama salıb, bağlayırmış...

Bir gün dedilər Güləndam öldü. Nə dərdlə öldü–orası naməlum qaldı. Babalı deyənlərin boynuna, dedilər, dərviş kəşkül ilə vurub

öldürüb, mürdəşir Səkinə nağıl eləyirdi ki, Güləndamın gicgahına qan sağılmışdı. Adamın da, ay bala, durduğu yerdə gicgahına qan sağılarmı?.. Nə bilim, allahü-ələm.

– Yəqin, nənə, Qəməri də ərə verdilər?

– O necə Qəmərdir, bala?

– Yadımdadırımı, bizə səməni gətirmişdi; gülüş üzlü bir qız idi.

– Hə, bildim Bala Xeyransanın qızı. Ondan da sənə bir az nağıl eləyim. Qəməri dədəsi götürdü verdi dəllal Qənbərə. Dəllal Qənbər Xeyransanın əri ilə şərikdi, bir yerdə alış-veriş eləyirdilər. Qəmər əvvəl gecəsindən iki ayağını bir başmağa dirədi, dedi: “Anamı qoyub heç yerə getməyəcəyəm”. Xülasə, tovlayıb bir təhər yengələrə qoşub göndərdilər. Qadan gözlərimə, kim isə düşmənçiliklə qızın tükündən kəsib, cadu eləmiş imiş. Odur ki, qız Kəblə Qənbərdə durmadı. O gecəsindən qaçıb boyaqçı Məhəmmədgilə girmişdi? Boyaqçı Məhəmmədin arvadı deyir: “Qız mənə saqqız kimi yapışmışdı, aralanmaq istəmirdi. Gecə sabaha kimi qoynumda yarpaq kimi əsdi. Bədəni buz kimi idi. Hərdən bir yuxuya gedirdi, görürdün başladı yuxuda qışqırmağa: “Ay ana, qoyma! Ay ana, öldürürlər”. Xülasə, bala, sabahdan qızın anasını çağırırdılar. Qız gözünün yaşını sel kimi tökdü. Nə qədər elədilər, nə qədər qorxuzdular, aldatdılsa da, bir şey çıxmadı. Qəmər qaçıb evlərinə gəldi.

İndi iş beləliklə durur. Üzü tökülmüş qız kişini Kəblə Qənbərin yanında xəcalət elədi. Bir də, qız yazıq nə eləsin, iş caduda imiş: allah mərdimazarın evini yıxsın! Qoymadılar ki, kişinin qızı bir parça çörək yesin.

– Eh, ay nənə! Kefimi pozdun! Daha bəsdir, nağıl eləmə!..

1913

ÜÇ

Tacir Azad tez-tez arvadı Mehrini götürüb, qayınatasıgilə oturmağa gedərdi. Qarıdan içəri girən kimi baldızları Məryəm və Ziba yüyürdürlər bunların qabağına. Azad baldızlarına həmişə sovqat gətirərdi: sabundan, şirnidən—hər nə ağlına gəlsə idi. Qızlar Azadı çox istərdilər və hərəsi onun bir tərəfində oturub, gülüş üzlərini ondan çəkirməzdilər. Məryəm on iki yaşında qırmızıyanaq, sadələvh bir qız idi. Ziba isə ondan kiçik idi. Birdən Məryəm əlini Azadın saqqalına sürtüb deyirdi:

– Azad əmi, saqqalın nə yaman ağarıb!

Və sonra ağzını büzüb, elə qəhqəhə çəkirdi ki, ətrafındakıları da gülməyə vadar edirdi.

Kərbəlayı Mehdi çırt çubuğunu ağzından çıxarıb, təbəssümlə:

– Ortancıl qızım mənə oxşayıb, sözü “dik” deyir!

Azad Məryəmin sözlərinə ciddi mənə verməyib, hamı ilə bir yerdə gülməyə başladılar.

Mehri sükutda olardı. Ətrafındakılar deyərdilər, gülərdilər, bu heyran-heyran baxardı və həmişə dəruni bir fikirlə məşğul olardı.

Mehrinin bu halı hamının nəzərini özünə cəlb edirdi – görürdülər yanaqları solur, gözləri çökəyə düşür.

Anası Mehri ilə diz-dizə oturub deyirdi:

– Bala, niyə deyib danışmırsan? Həmişə səni dinməz görürəm. Bəlkə deməli bir dərdin var, mən bilmirəm?

Mehri anasının üzünə şikayətçi bir nəzərlə baxıb, başını aşağı salardı, gözləri yaşla dolardı.

Anası təkrarən:

–Balam, axır de görüm dərdin hayandandır?

– ...

– Bəlkə çörəkdən, paltardan yarımırırsan? Bəlkə səni evdə baldızların, qayınların yola vermirlər? De görüm axır nə olub?

Mehri dinməzdi, çünki halını bəyan etməyə dili yox idi; acılıqlara qarşı etiraza da qadir deyil idi—cəsarətsiz, ixtiyarsız, şəxsiyyətsiz bir şey idi. Ürəyindəki dərdinə səbir edib, gün-gündən fəvt olurdu.

Azad arvadı Məryəmi götürüb, qayınatasıgilə oturmağa gedərdi; Mehrinin vəfatından bir il keçmiş toy olmuşdu.

Qapıdan girən kimi qarşılarına Ziba çıxıb, gülə-gülə onları otağa aparardı. Oturardılar, çay qoyarlardı, çərəz gələrdi. Deyərdilər, gülərdilər; hərənin nə mətai olsa idi ortalığa qoyardı. Təkcə Məryəm sükuta gedib, bir söz söyləməzdi. O diribaş, müdrik, həmişə şad qız indi qeyri-təbii bir halda ciddiləşmişdi, vaxtsız qocalmışdı. Yanaqlarında əvvəlki tərəvət, gözlərində dirilik qalmamışdı. Bahar çiçəyini saxta vurub qurudan kimi, ərə getmək də bu zərif, gözəl, həyatla məmlu qızçıqazı qüvveyi-mənhusəsi ilə bir cansız, rəngsiz heykələ döndərmişdi.

Məryəmin gün-gündən fəvt olub getməyi hamıya məlum idi. Lakin heç kəs onun əsil dərdindən xəbərdar deyildi. Qanacaq o dərəcəyə yetməzdi ki, bircə adam onun dəruni aləminə əl aparıb, ürəyini dəlib yaralayan qəmlərə çarə arasın. Ətrafındakılar tamam qanmaz, nadan idilər. Bu nadanlığa yaşlı gözləri ilə baxa-baxa biçarə Məryəm saraldı, soldu: bir gün də şədiddən həyatdan aralanıb, rahatlığa çıxdı.

Kərbəlayı Mehdi baxdı gördü ki, Azad kimi adlı, sanlı və dövlətli qohum bunun əlinə düşməyəcək. Kərbəlayı adam yollayıb, bir neçə ağsaqqal çağırtdı, getdilər qazının yanına. Axşam Zibanın kəbini kəsilib, qurtardı. İki gündən sonra Azad bir kisə həna alıb, saqqalını qaraltdı. O biri gün də müxtəsərcə bir toy olub, gəlin gətirdilər.

Tacir Azad yenə arvadı ilə qayınatasının evinə oturmağa gedərdi. Lakin qabaqlarına çıxan olmazdı. Oturardılar, yeyib, içərdilər. Artıq deyib-gülən, şadlıq eləyən yox idi. İki tərəf də həmişə sükutda olardı.

Azad fikrindən keçirərdi:

– Arvad gün-gündən saralır; deyəsən, bu da bacıları kimi “gönü duzlayacaq”, yenə xərcə düşüb, təzədən evlənəcəyəm!

Kərbəlayı Mehdi də qızına baxıb, ürəyində vuruşdurardı: Qız öləcək, Azad kimi qohumdan əlimiz çıxacaq. Tərs kimi yerdə bir ayrı qız da yoxdur ki, yerinə verək!

1913

ÜÇ GECƏ

Mir Qasım papağını qarmağa keçirib başladı:

– Qardaş, başıma bu altı ildə çox işlər gəlib. Otur dərdlərimi bir-bir söyləyim. Səndən bir il sonra mən Moskva darülfünuna girdim. (Sənin onda Tomskdan xəbərin gəlirdi). İki il evə getmək mümkün olmadı. Yayda qulluq tapıb, Rusiyada qaldım. O biri yay bir qədər pulla evə getdim. Əlbəttə, mənim gəlməyimə hamı şad oldu. Ələlxüsus anam. Atam kənddə idi. Bir həftədən sonra o da gəldi. Xülasə əvvəlki həftə pis keçmədi. Yeyib, içib, ayaqlarımı uzadıb, bir qədər dincəldim. Bir gün anam dedi: “Bala, dost var, düşmən var. Atan da qocalıb, əlindən əsası düşən vaxtdır. Mən də bir şey yiyəsi deyiləm. Böyük oğlum sənsən...”

Anamın dediklərini duydum. Güldüm. Bir tərəfdən arvada yazığım gəldi, o biri tərəfdən özümün də gördüm meylim var. Düzünü deyim, o dəqiqələr başıma əsla “ideya” girmirdi; yeyib yatmış kələ kimi cismaniyyətim özünü şiddətli bir halda bürüzə verirdi. Dedim: “Ana, mənə kimin qızını almaq istəyirsən?”

Anam şad bir halda boynumu qucaqladı: “Anan kor olsun, – dedi, – bizim Matanı sənə ad eləmişəm. Qardaşım balası, özümün ciyərguşəm...”

Anamın yaşlı gözlərinə baxdım, həm gülməyim tutdu, həm heylsiləndim. Baxdım gördüm, onun aləmində bu dəqiqələrdən səadətli dəqiqələr olmaz. Müsəlman arvadını tanıyırsan: cəmi fikir və zikri oğul evləndirib, qız ərə verməkdir. Doğrusu, yox demək istəmədim: anamın xatirinə toxunmağı naguvara gördüm. Razılıq verdim. Bir də, Matan da pis qız deyil idi. Doğrudur, oxumamışdı, amma on beş yaşında totuq bir qız idi. Cavan, bakirə, gözəl bir qızcığaza malik olmaq meyli fəvrən cəmi bədənimə ağızına aldı. Əqidəm, məsləkim bir dəqiqədə qüvvətdən düşüb, fəvt oldu...

Mir Qasım bir papiros yandırır, yanğı ilə çəkdi və nəşəsini bir qədər yatırır, sözündə davam elədi: “Olan-qalan yüz əlli manatı toya xərc elədim...”

Gəlin gələn axşamı mənə tapşırdılar ki, qaçım gizlənim. İstəmədim. Məni məzəmmət elədilər. Atam və qohumlarım məndən dilgir oldular.

“Ruslaşdır” dedilər. Əlacım kəsildi, el adətinə tabe oldum: sağdış və soldış məni taxtapuşa çıxartdılar. Oturdum, qoyun kimi gözlərimi

döyməyə başladım. Bir vaxt məşəlin işığı göründü, salavat səsi eşidildi (təfsilatı özün bilirsən). Gəlin gəldi. Yarım saat çəkdi. Doğrusu, bu yarım saat yarım ilcə çəkdi. Elə güman eləmə ki, Matanın yanına getməyə can atırdım. Xeyr, toyda fırlanmaqdan it kimi yorulmuşdum. Yatıb dincəlmək fikrində idim.

Camaat yavaş-yavaş dağıldı. Məni aşağı endirdilər. Otağa girdim. Ortalıqda palazın üstə yatacaq döşənmişdi və döşək sorusunun lap ortasına iri bir ağ parçası tikilmişdi. İki çırağ qoyulub, Matan da üzü örtülü küncə qısılib. Dayandım. Duruxdum. Əxlaqım təhqir olunmuşdu. Acığım tutdu. Çırağın birini keçirdim. İstədim soruya tikilmiş ağ parçasını söküb atam, anam özünü içəri salıb, məni qucaqladı: “Qasım, – dedi, – sənə gözlərim qurban! El qaydasından çəkilmə, qurbanın olum, adət var... Hərənin özünə görə adəti var”.

Bir az hirsim yatdı, amma uzun sürmədi, yenə hirsələndim, dedim: “Hər gah yengələr qapıdan uzaqlaşmasalar, çırağ da keçməsə, bu otaqda yatmayacağam. Belə həyasızlığı mən götürməyəcəyəm”.

Anam yenə başladı məni göz yaşları ilə qandırmağa, yenə el adət və qaydalarını ortalığa çəkdi: “Bala, – dedi, – elin ağzını bağlamaq olmaz; min söz danışar. Allah bilir Matan necə təmiz qızıdır. Bəs ona söz desələr necə olar?..”

Anam başladı zar-zar ağlamağa. Məni tamam hövsələdən çıxartdı.

İki aləm – köhnə və təzə – bir-birilə qabaq-qarşı gəlib, bir-birini əsla anlamaq istəmirdilər. Anam el adətlərini tamamilə yerinə yetirmək istəyirdi, mən isə bu adətlərə nifrət nəzərilə baxırdım.

Hiddətləndim: “Ana, – dedim, – Matan nə cür olsa, qəbulumdur. Qoy el nə deyir, desin!”

Anam sakit olmadı. İlan kimi yalmandı: “Qurbanın olum, – dedi, – məni başına çöyür, el arasında biabır eləmə. Mən də bir kişinin qızı, bir kişinin əyalıyam. Qoy dədə-baba qaydamız ilə gedək!..”

Anamı özümdən geri itələdim. Paltarımı hirsələ soyunub, girdim yatacağıma və başımı çəkdim yorğanın altına. Yuxu gözlərimdən yağırdı...

Bir də gördüm anam başımın üstə göz yaşı tökür. Yengələr də qızın yanına toplanıblar. Matan da, deyəsən ağlayırdı.

“Allah əkbər” dedim. Qalxdım, oturdum. Tutduğum işə peşman olmağa başladım. Anama baxdım, rəngini qaçmış gördüm. Matana baxdım, hönkürtüsünü eşitdim. Ürəyim nazildi. Bunların aləmini dü-

şünməyə başladım. Xalqı öldür, adətini əlindən alma... – Ana, – dedim, – Matanı mənə almısan, qəbul. Qoy soyunsun, yatsın. Arvad gülüm-sündü. Xoşuna gəldi. Yengələr də, deyəsən, məndən razı qaldılar: Matanı sakit edib, otaqdan çıxdılar. Matanı çağırdım. Soyunmağımı təklif elədim, çırağı söndürdüm... Qaranlıqda Matan zar-zar ağlayırdı...

Sağ çiyнімdən tutub, bir adam mənə tərپədirdi. “Qoy yatım” deyər gözümlü dik açıb, yenə yumdum, çöndüm o biri üzümə.

“Qasım! Qasım! Sənə qurban olum!”

Yenə gözlərimi açdım. Əvvəl bir şey dərk edə bilmədim. Sonra çırağın işığı gözümlə düşdükdə ayıldım...

Rəngi qaçmış anam başımın üstünü kəsdirmişdi. Yalvarırdı, yaxarırdı.

“Nə deyirsən, – dedim, – niyə qoymursan yatam?”

Anam ağladı: “Qurbanın olum, el töhməti pis olar. Matan da özgəsi deyil; öz balamız, öz uşağımız. Yazıqdır...”

Yenə acığım tutdu: “Balan olanda nə eyib edər, – dedim, – balanı öldürmürəm. Yatıb, qoy yatsın!”

Anam başladı mənə işarə ilə qandırmağa. Yenə el gəldi ortalığa: “Bala, – dedi, – axır yengələr də intizardı; bu günün işini sabaha qoyma!”

Diqqət ilə anamın üzünə baxdım: mənim üçün əxlaqsız görünən bir nöqtə anam üçün nə müqəddəs imiş. Bu halda nəzərim böyrümdə uzanmış Matana düşdü. Dərin bir yuxuda idi. Allıq və kirşan ilə bəzənmiş üzü tərdən xırda muncuqlar atmışdı. Zərif dodaqları aralı idi. Yorğun düşmüşdü. Ağ, körpə məməsinin kənarı nəfəs aldıqca həzin-həzin enib-qalxırdı...

İkinci gün özümü köhnə şövqdən düşmüş gördüm; Matandan bil-mərrə soyumuşdum. O uşaq, mən böyük; o savadsız və avam, mən oxumuş; həyatımız əlbəttə bir-birilə övc eləməzdi. Bizi yavıqlaşdıran bir nəfsi-heyvaniyyə idi – o da itiliyini itirmişdi. Bir dişilikdən ibarət arvad mənəvi aləminə qida verə bilmirdi. Dişiliyin özünə də dürüst qulluq edə bilmirdi; Matanda naz və şivə əsla yox idi. On beş yaşında qızcığazdan bu sifətləri gözləmək də olmazdı...

Başını nə ağrıdım, axşam çıxıb şəhər bağına getdim; Matan qaldı evdə, bağda tanış rus qızlarına rast gəldim. Deyib danışdıq; gülüşdük. Bir parça ləzzət apardım. Gecənin bir yarısı evə qayıtdım.

Qardaş, biz rus məclislərinə öyrənmiş adamlarıq. Orada gözəl geyimli, nazlı yerişli, xoş hərəkətli qızlar görmüşük. Onlardan sonra

məgər avam qızlar ilə yoldaşlıq eləmək olar?! Oxumuş qızların hər sözündə bir işarə var, hər işarədə min dad və ləzzət var. Onlardan sonra lal, dünyadan bixəbər qızlar məgər xoş gələrlər?! Odur ki, evlənməkdən bilmərrə məyus oldum. Matandan bilmərrə soyudum. Onun cavanlığı, gözəlliyi gözümdən düşdü. Səni inandırırım ki, üç gündən sonra belə dilxor oldum ki, evdən baş götürüb getməli oldum. Səhvimi düşündüm, düşündüm də, tutduğum işdən incidim. Evimiz mənim üçün zindanxanaya döndü...

Mir Qasım kiridi. Dərin bir ah çəkdi:

– Bir gün şeylərimi topladım, – dedi. – Anamı çağırdım yanıma, əhvalatdan xəbərdar elədim... Arvad ağladı, boynumu qucaqladı. Cavabında “gedirəm” deyə israr etdim... Baş götürüb getdim.

Mir Qasım sakit oldu. Sanki sözlərindən mütəəssir, rəngi qaçmışdı, dodaqları titrəyirdi.

1913

DƏRVIŞ MƏSƏLƏSİ

Axşam saat ona kimi oxudular. İkisi də bərk yorulmuşdu. Əli cəsə-rətsiz bir səslə yoldaşına dedi:

– Doğrusu, Cavad, mənəm başım daha heç işləmir.

Cavad gülümsündü, kitabı yumdu:

– Mənimki də işləmir, – dedi.

Yoldaşlar gülərək yerlərindən qalxdılar. Əli pəncərənin ağzına yeri-yib, başını dışarı çıxartdı: baharın gözəl gecələrindən biri idi; təzə yarpaqlar ay işığında tər-pəşir, körpə çocuq kimi sanki əllərini işığa doğru uzadırdı. Kainatda bir dəbdəbə vardı – bahar çiçəyi ilə doğan ilk eşq yeri, göyü və havanı doldurmuşdu. Əli bu şairanə gecədən coşub oxudu:

“Novbahar əyyamıdır, mən zar qaldım yarsız,
Hiç bülbül olmasın bu fəslə gülzarsız”.

Cavad yoldaşının dəyərli sə-sindən dərdlənib, pəncərəyə söykəndi, gözləri doluxsundu, qaşları əlif-əlfə şəkli aldı:

– Başına dönüm, Əli, bir-ikisini də de, ürəyim yanıb!

Əli güldü və cavabında:

– Bundan fayda yoxdur, çıxacaq bir az gəzək.

– Birini de, sonra.

– Gedək, gəzək, yolda oxuyaram.

Cavadın ağına batdı:

– Gəzək, amma saat on birdə qayıdaq, bir az da məşğul olaq. Yüz əlli səhifə qalsın, onu da sabah təkrar edib, o biri gün imtahana arxayın gedərik.

– Canım, bir belə oxumaq olmaz ki!.. Bu gün on saat məşğul ol-muşuq, daha yetər. Gedək indi gəzək, sabah da Allah kərimdir.

Küçəyə çıxdılar. Hava onların yorğun vü-cudlarını qanadlandırdı. Əli əlini Cavadın çiyinə qoyub:

– Sən öl, könlümə bir pivə düşüb, – dedi.

– Pis olmaz, amma məndə on yeddicə qəpik pul var. Əli sevinərək:

– Üstünü düzəltməyə də məndə bir neçə qəpik tapılar.

Tələbələr özlərini timçədəki çaxır dükanına verdilər. Bir neçə boş şüşə düzül-müş piştaxtanın önündə bir məmur durub, təkbaşına içirdi.

Məmur qədəhi qaldırdıqca öz-özünə nitq söyləyir və axırda da qədəhi boş şüşəyə vurub:

– Mən səadətimi Saratov şəhərində istəyirəm, – deyirdi.

Tələbələrin gəlməsi məmuru sevindirdi. O, qədəhini keflilərə məxsus bir mehribanlıqla qaldırıb dedi:

– Bağışlayın! Mən sizinlə tanış deyiləm, ancaq bunun zərəri yoxdur. Çünki biz insanlar bir-birimizlə qardaşlıq. Bildinizmi nə deyirəm? Zaikeyə tapşırın–qardaşlıq! Rica edirəm məni bağışlayın, bəlkə münasibətsizlik edirəm. Hər halda günahımdan keçin! Cəsarət edib, sizə pivə təklif edirəm. Buyurunuz!

Tələbələr ürəklərində:

– Bizimkini Allah yetirib, – deyər əvvəl yalandan bir az nazlandılar, sonra razı oldular. Məmur gənclərin bu hərəkətindən olduqca məmnun qaldı və bir nitq başladı. Mənasız və rəhbərsiz bir çox sözdən sonra yenə adəti üzrə:

– Mən səadətimi Saratovda istəyirəm! – deyib, nitqini bitirdi.

Qədəhlər boşalıb yenidən dolduruldu. Nitq söyləmək növbəti Əliyev gəldi, qədəhini qaldırdı:

– Cənab, – dedi, – sizin kimi alicənab bir zatla təsadüfən tanış olduğuma çox məmnunam. Sağ olun, qardaşım! Allahdan diləyim budur ki, sizin səadət günəşiniz Saratovda parlasın!

Nitq məmuru kövrəltdi: qədəhi piştaxtanın üstünə qoyub, Əlini qucaqladı, öpüşdülər. Sonra brüderşaft içdilər... Dalbadal pivə sifariş verilir. Piştaxtanın üstü şüşə ordugahına dönmüşdü. Keşlər durulub, gözlər qızarırdı – “ara qarışıb məzhəb itmişdi”.

Cavad Əliyev yanaşdı pıçıldadı:

– Başım gicəllənir, gödək elə!

Tələbələr məmurdan razılıq edib çıxdılar. Qol-qola gedərkən Əli gülə-gülə:

– Amma, dostum, müftəcə düşdü!

– Hə, sən öl, o qara pulları da sabah çörəyə verərik.

Qəhqəhə çəkib güldülər.

– Sən öl, Cavad, tələbəlik gözəl şeydir: harada düşdü ye, iç, axşamla – bunu sənə heç kəs eyib tutmaz. Tələbə demək – asudə dərviş deməkdir, fərqi yoxdur.

Əli duruxdu. Şəhadət barmağını havada oynadaraq gücü gəldikcə:

– Dərviş! – deyər bağırırdı.

Gecənin sükutunda səs havanı sarsıtdı. Bu əsnada çarşabının ucunu ağzında tutmuş bir qadın onu yaxaladı:

– Necə oldu? Ayağının altında ölüm! – deyə soruşdu.

Əli səndələyərək qadını başdan-ayağa süzdü:

– Bacı, sən içmişən ki, – dedi.

Qadın kar adam kimi, onun sözlərinə əhəmiyyət verməyərək:

– Cavan canına qurban olum, bircə onun yerini tez de! Evim yıxılıb, varımı yoxumu aparıb.

Tələbələr heç bir şey anlamayaraq, dartınıb getmək istəyir, qadın da ah-zar eləyir, ağlayır, iki əli ilə dizlərinə döyürdü. Tələbələr yenə dartındılar, qadın da onların ətəyindən tutub sallaşdı. Anlaşılmazlıq nəticəsi olaraq iki tərəf də bir-birinə hücum edib ağızlaşdı, səs-küy qopdu. Nəhayət, polis nəfəri gəlib, bunların üçünü də polis dairəsinə apardı.

Pristav əvvəl qadını danışdırdı. Qadın həyəcanından dili dolaşaraq:

– Ağa, başına dönüm, bir ay əvvəl bir dərvişə ərə getmişdim. Dərviş qərib olduğu üçün mənzili yox idi. Dedim nə eybi var, gəlsin elə mənim yanımda yaşasın, mən də dul arvadam, mənə də elə bir hayan lazım idi. Gəldi. Gündüz gedib, axşam gələrdi. Evə də pis baxmazdı. Bu axşam onu evdə qoyub, vacib yerim vardı, ora getmişdim. Qayıdıb gördüm dərviş yoxdur. Elə bil ürəyimə dammışdı – əlimi sandığa atdım, gördüm varımı-yoxumu yığışdırıb aparıb. Çıraq yanılı qalmışdı, görünür ki, elə təzəcə getmişdi. Hövlümdən küçəyə çıxdım, bazara tərəf yüyürdüm. Bir də görəm, bu qanına bələşmiş dərvishi çağırır. Elə yeni qaçırmış. Üstünü yaxşıca almışdım, bu partdamış yerini demədi ki, demədi.

Pristav hirsli səslə Əlini çağırırdı. Əli səndələyə-səndələyə otağın yarısına çəkilməmiş sürahıya yanaşdı:

– Cənab pristav, kefimizi pozmayın, qoyun gedək evə! İt ilində bir pivə içirik, onu da burnumuzdan tökməyin!

Pristav acıqlandı.

– Dərviş necə oldu? – deyə soruşdu.

– Dərviş yerində. Harda gəldi ye, iç, axşamla – bu da dərviş!.. Zarafata salmayın, qoyun gedək dərşimizi oxuyaq.

Pristav Əlinin kefliliyini görüb, onu söyüb-saydıqdan sonra Cavada tərəf yönəldi.

– Sən dərvishi gördünmü? – dedi.

Cavad cavab vermək iqtidarında deyildi: başı gicəlir, mədəsi bulanırdı. Pristav onun nəzərində otaq ilə bərabər yuxarı qalxıb, yenə enirdi. Pristav daha da hiddətli:

– Küpünə girmiş, özündən xəbəri yoxdur... Aparın bunları dama salın, özlərinə gəlib, dərvişin yerini deyərlər.

Qorodovoylar tələbələrin qoluna girib onları həyətdəki damxaya saldılar. Tələbələr yarımişiq damxada rast gələn ilk isikəmlədə uzanıb yuxuya getdilər.

Sabah ayıldıqda gözlərinə inana bilmədilər – şəhərin bütün sərsəriləri ilə baş-başa yatmış imişlər. Məsələni öyrənib heyrət etdilər. İş aydınlaşınca saat on iki oldu. Onlar evə döndükdə bütün vücutları yorğunluq və ağrıdan keyimişdi. Əli yoldaşına:

– Aşna, dərvişlikdə də asudəlik yoxmuş! – dedi, gülüşdülər.

1913

SİDİ

İlk əvvəl onu bir avtomobil fabrikində görmüştüm: manövr idi, yəni ən aşağı dərəcəli iş görürdü: süpürürdü, zibil daşıyırdı. Maşınları təmizləyirdi və qazandığı da yalnız bir parça yavan çörəyə və mənzil kirayəsinə gedirdi. Onu fabrikdə tanımayan yox idi, hər kəs ona buyurur, işlədir və onunla əylənirdi.

Qiyafəsi qeribə idi: başdan ayağa qədər yağ və çirkə batmış paltarları əvvəlki rəngini çoxdan itirmişdi. Hətta üzünün dərisi belə solmuş və kirləşmişdi. Yalnız dişləri ağarır və gözləri işıldaırdı.

Bir gün maşınma sabunlu su tökərkən onu danışdırdım.

– Adın nədir? – dedim.

Məxrəcdən bir şeylər söylədi:

– Mənsur ibn Məhəmməd, – deyən kimi oldu.

– Haralısan?

– Əlcəzairli.

– Sənə nə üçün “Sidi” deyirlər?

Hiddətləndi, əllərini çırpdı və qoğasını götürüb getdi.

Mənsurun hiddətinin mənasını sonra anladım: “Sidi” Şimali Afrika ərəblərinə fransızlar tərəfindən verilmiş təhqiramiz bir ad imiş.

Doğrusu, Mənsuru incitdim, – deyə məyus oldum.

Bir gün mənə çəlik gətirəndə halını xəbər aldım, məndən məmnun qaldı.

– O günü mənə acığın tutdu? – dedim. – O sözün mənasını sonra öyrəndim. Fikrim səni təhqir etmək deyil idi.

Mənsur gülə-gülə sözümlü kəsdi və fəna fransızcasilə:

– Zərər yox, müsyö – deyə yağlı əli ilə bir-iki dəfə çiyinimə vurdu.

O vaxtdan bəri Mənsurla dost olduq. Məni gördükdə uzaqdan dişlərini ağardar və yaxına gəldikdə cəsarətlə əl verərdi.

Manövrələrə əl vermək işçilər arasında məqbul olmadığı üçün Mənsur məndən son dərəcə məmnun qalar və hər dəfə əlimi əlinə aldıqda səmimiyyətlə sıxardı.

Bir gün fəna bir xəbər eşitdim: il başı sərğisində fabrikimizin avtomobili müvəffəqiyyət qazanmamışdı. Nəticədə işçiləri yüzdə yüz qovmağa başladılar. Bizə növbət gələndən bir həftə əvvəl işçilərin

arasında bir səs-küy düşdü. Bu fəci xəbəri hər kəs həyəcan içində bir-birinə pıçıldadı.

Birinci növbət “sidi”lərin idi. Onlar qovulduqdan sonra sıra xaricilərə gəldi. Mən də o cümlədən işi tərək etmək məcburiyyətində qaldım. Aradan bir həftə keçdi. Mənsur gözümə dəymədi. Onu nə qəhvəxanalarda, nə də küçədə, görə bilmirdim. Halbuki, başqa yoldaşlarımıza ara bir rast gəlirdim. Bir dəfə sabah saat yeddidə bir fabrikin qapısında bir dəstə iş arayanlar arasında Mənsurla görüşdük. Dişlərini ağartdı, gözləri işıldadı və bir neçə adamın başının üstündən əlini uzadıb, əlimi sıxdı.

– Nə təhərsən? – dedim.

– Yaxşıyam, müsyö!

– O vaxtdan işsizmisən?

– Elə! – deyə gülümsədi və çiyindən aşırdığı torbasından bir parça çörək çıxarıb, yeməyə başladı.

Fabrikin önündə iki saata qədər durduq, nəhayət, qapı açıldı və yalnız bir dülgər lazım olduğunu elan etdilər.

O biri işçilər dağıldılar.

Mənsur mənə yanaşdı və ikimiz dərin bir sükut içində gözümlə sətəşən uzun bacalara doğru üz qoyduq.

Yenə eyni hal: saatlarca vaxt itirdik, nəticədə bizi işə almadılar.

Günorta idi. Yorğun bir halda Sena çayının kənarına yönəldik. Bir yük gəmisi qum boşaldırdı. Əvvəlcə tökülmüş bir qum təpəsinin üstündə oturdum. Sentyabr günəşi hələ hərarətini qaib etməmişdi. İsti qum mənə ipək yataq kimi gəldi – uzandım, həllənməyə başladım.

Lakin aclıq aman vermədi, iki gündən bəri ət yeməmişdim, bu gün isə çörəyə belə pulum qalmamışdı. Hər nə qədər uyumağa çalışdımsa da olmadı: Sena çayı və ətrafdakı bütün fabriklər başıma fırlanmağa başladı.

Durdum, oturdum. Mənsur çayın qırağında paltarını yuyurdu. Məndən bir neçə qədəm o yanda yemək çantası yanında başqa bir işçi oturmuşdu. Salamlaşdım.

– Yoldaş, səndəmi işsizsən? – deyə soruşdu.

Başımı “hə” deyə tərpətdim.

– Haralısan?

Anlatdım.

– Mən də italyanam, – dedi. Mussolinin zülmündən qaçdım.

İşçilər arasında tanışlıq və dostluq tez əmələ gəlir, italyan ilə də aramızda dərin bir dostluq peyda oldu. Aclığımı duyub, çantasından mənə dürmək çıxartdı verdi, şərab təklif elədi.

Bir az qarnımı doyurub, tənbəkidən bir papiros lülələyib, dodağıma aldım və yenidən ləzzətlə qumun üzərinə uzandım.

Bir vaxt Mənsur məni ayıltı. Təqribən iki saat yatmışdım. Durub getdik. Yolda fabrik və zavodlara baş çəkmədə idik. Çox qapılarda “işçi lazım deyil” deyə lövhələr asılmışdı.

Yolda bir işçi bizə bir adres verdi:

– Manövr üçün orada həmişə iş var, – dedi. Getdik. “Manövr”liyə meyylim yox idisə də, əlac nə idi. Aclıq insanı hər şeyə məcbur edir.

Nə isə, ertəsi gün səhər saat yeddinin yarısında işə başladıq. Burası bir lokomotiv zavodu idi və “manövr” işi o qədər ağır və kirli idi ki, orada on gündən artıq dayanmaq qabil deyildi.

Durduq. İşimiz hər kəsin əmrinə hazır olmaq idi. Bizi bu tozlu-torpaqlı zavodun bu başından o başına yortdururdular; ağır dəmirlər daşıyır və təskirə çəkirdik. Ara bir lokomotiv qazanını da təmizlədirdilər və oradan qapqara çıxırıdık.

Bir gün: “Sidi yaralandı”, – dedilər.

Bu qədər.

Zatən fabrik həyatında yaralanmaq və şikəst olmaq o qədər adi bir işdir ki, söhbət üçün bir dəqiqəlik mövzu belə təşkil etməz.

Mənsur da belə. Yaralandı, yəqin ki, dispanserə götürdülər, oradan da xəstəxanaya yollayacaqlar. İştə bu qədər.

Beləcə Mənsuru bir müddət qaib etdim. Ona dair kimsədən bir məlumat ala bilmədim. Bir az keçdi, ağır işə tab gətirə bilməyib, zavodu tərk etdim. Sonra yenə işsizlik, yenə aclıq, artıq dünyanı belə yadımdan çıxardım. Təbiidir ki, Mənsur da unudulub getdi.

Bir-iki böhranlı ay daha keçdi. Bir gün Parisə gedərkən şəhər darvazasının birində Mənsura rast gəldim. Məni görəncə, daima olduğu kimi, dişlərini ağartdı və yenə eyni səmimiyyətlə əlini uzatdı. Bir də nə gördüm: dörd barmağını qeyb etmiş...

Heyrət etdim. Mənsur isə məmnun bir halda anlatdı:

– Bir lokomotiv hissəsini yerə qoyarkən yoldaşımın ehtiyatsızlığı üzündən dəmir əlimə düşüb, dörd barmağımı əzdi. Məni yarımcan xəstəxanaya apardılar. Əməliyyat yapıldı. Barmaqlarımı kəsdilər. Xəstəxanadan çıxdığım bir həftədir.

– Kəsilən barmaqlar əvəzində zavod sənə bir şey verdimi?

– Dörd yüz frank.

Məni fikir götürdü, öz-özümə “dörd yüz frank” – deyə təkrar etdim və düşünmədən Mənsura:

– İnsan barmağının biri yüz frankdır, yəni bir həftə ölüm-zülüm yaşamaq parası, – dedim.

Sözlərimi qurtarmadan mənə əsəbi bir qəhqəhə gəldi: şaqqıldayıb güldüm.

Mənsurun dişləri ağardı, gözləri ışıldadı və şad bir halda dedi:

– Müsyö, dörd yüz frank məni bir ay görər. Bir aydan sonra isə, nə olar, nə olmaz... Sən iş tapdınmı?

– Yox.

– O yaxşı deyil, – deyə Mənsur barmaqsız əlini uzatdı, ayrıldıq.

1926

OSMAN DÖVLƏTŞİN

O çox şənlikli, bol nəşəli Kiyev bu dəfə boş qəbiristanı andırırdı: küçələr sönük, qəmgin idi; kimsə evindən dışarı çıxmağa cəsarət etmirdi. Yalnız çörəkçi dükanlarının önündə uzun sıralar görünürdü. Orada-burada düşüb partlayan mərmilərə, tüfəng şaqıldamasına baxmayaraq bu adamlar cansız bütələr kimi düzülüb çörək gözləyirdilər.

Hansı qüvvələrin şəhərə hakim olduğu bəlli deyil idi. Belə zamanlarda min bir şeyiə dövrən edər, çoxusu da doğru olmaz. Sabah ertə ukraynalıların poçtaya hücum etdiklərini söylədilər. Dünən bir məktəbin ətrafında qanlı vuruşmalar olmuş; kim bilir, sabah bu qan və atəş haralara keçəcək?

Ara-bir divarlara xitabnamələr yapışdırılır: Ukrayna hökuməti kəndliləri bolşeviklərlə mübarizəyə dəvət edir... Bu elanları, çağırışları oxuyan olurmu? Hər kəs zirzəmilərdə; xalq can qayğısındadır.

Günorta zamanı atışma bərkidi. Hökumət binasının qarşısında bombalar partlamağa başladı. Bolşeviklər binanı tutmuş imişlər. Bir saatlıq hücumdan sonra ukraynalılar qələbə çaldı və bolşeviklərin sağ qalanları təslim oldular.

Cümlətanı on beş kişi idi: hamısı əsgər geyimli, dəri papaqlı idi. Yalnız bircəsi tələbə şapkası daşıyırdı. Bu kazanlı Osman Dövlətşin idi.

Əsirləri silahlı əsgərlər bələdiyyə meydanına doğru aparırdılar. Bunların başına gələcək, hər kəsə məlum idi: Nikolay küçəsinə götürülüb, oradakı yeddi nömrəli evdə güllələnəcək idilər. Odur ki, qapı və pəncərələrdən bunlara sataşan gözlər heyfəsilənirdi.

Bunlar qurulan sipərlərin yanından keçərkən oradakı gənclərdən birinin nəzərini cəlb etdi, gənc, məktəb yoldaşı Dövlətşini tanıdı. İstər-istəməz ağzından “Osman” deyərək bir səda qopdu. Dövlətşin başını döndərdi və heç bir mənə anlatmayan, donuxmuş gözlərini sipərə zillədi; duruxdu – yoldaşını tanıdısa da, halında təğyir olmadı. Key-key donuxub qaldı.

Gənc sipərdən sıçradı, əsgərlərə yanaşdı:

– Bu adam burada qalacaq! – dedi və Osmanı dartıb, onlardan ayırdı.

Bu vəqə elə bir sürətlə əmələ gəldi ki, əsgərlər etiraz etmədən yollarına davam etdilər. Dövlətşin sipərdə qaldı.

Atışma ara vermişdi. Gənc tüfəngini yerə qoyub, divarın dibində uzanmış Osmana yanaşdı, gülümsədi. Sanki bu təbəssümdə hər şey bəyan olundu. Zətən ukraynalı bu cavanla Osman çoxdan dost idi.

Bir-birinin əleyhinə yığıncaqlarda dəfələrlə çıxmışdılar; hərəsi başqa-başqa nöqteyi-nəzəri müdafiə etmələrinə baxmayaraq yenə aralarında bir dostluq var idi. Odur ki, cavanın təbəssümü Osmanın ürəyində nəşələr doğurdu.

– Niyə məni yoldaşlarımdan ayırdın? – dedi. Cavan yenə gülümsədi, cavab verdi:

– Özünü mənə qəhrəmanımı tanıtmmaq istəyirsən? Bilirəm ki, qəhrəmansan.

– Xeyr, qəhrəman olmaq niyyətində deyiləm!

– Yaxşı bu barədə sağ qalsaq sonralar yenə mübahisə edərik. İndi bir iş var: axşam qaranlıq başlar-başlamaz gedərsən. Amma bir şərt var – bizim milli hərəkata zərərli olmayacağına söz verəcəksən!

Osman gülümsədi: “milli hərəkət” deyər rixənd etdi, dedi:

– Fəqir tələbə ikən mülkədarları müdafiə etmədə davam et, sonra görüşərik.

Qaranlıq çökərkən Osman yoldaşının əlini sıxdı, ayrıldılar. Lakin yenə həmişəki kimi hər kəs öz fikrində baqi qaldı: Osman məsləkdaşlarını axtarıb, onlara qovuşmaq fikr ilə gedərkən ukraynalı gənc də milli məfkurə yolunda tufəngə sarılıb, sipərə yatdı.

Osman divarların yanı ilə daldalana-daldalana irəlilədi. Tufəng açılarkən qapı və ya pəncərələrə sığmırdı. Kresşatik adlı böyük küçəni güclə keçib, özünü bir həyəətə saldı. Sağ tərəfdəki pilləkəni aşağı enib, sabiq gürcü meyxanasına girdi; burası ətraf ailələr üçün bir sığınacaq olmuşdu.

Osman içəri girər-girməz, onu gülər üzlü cavanlar qarşıladı – tanıdığı azəri tələbələrindən bir neçəsi burada idi. Bir çox xanımlar, qızlar nəzəri cəlb edirdi. Küçələrdəki atışma və bomba partlayışlarına baxmayaraq, buradakı çəhrələrdə meyxana nəşəsi var idi: deyən kim, gülən kim, oxuyan kim...

Bir də, tələbələrdən birisi tarı köklədi, çəpik qalxdı. Osmanı itələyib oyuna saldılar. Nə qədər oyun bilmədiyini irəli sürdüsə, qulaq asmadılar. Axırda acıqlı bir sima ilə yaxasını kənara çəkdi və bir qaranlıq guşədə oturdu. Bu laübalı övza Osmanı dərin fikirlərə sövq etdi... Can qorxusu artdıqca insanların eys və işrət düşgünü olması onu heyrətə gətirdi. Öz-özünə dedi: “Bax, inqilab olur, qanlar içində yenilik doğur; bunu dərk etməyənlər də var”. Bir də “inqilab” sözü ona bir coşqunluq verdi, mətin bir hiss vücuduna yayıldı – fərəhləndi,

qəviləşdi. Əsəbi bir halda əllərini ovxaladı, içini çəkdi: “Ah, inqilabdan nələr doğacaq, nələr doğacaq!” – dedi və ayağa qalxmaq istədi, bir də kənardan bir salam səsi eşitdi. Diksinib başını döndərdikdə, cavahirfiruşun xanımı Lidanı gördü.

Lida xanım totuq üzündə məlahətli bir təbəssüm oynatdı.

– Siz nə vaxt buraya gəldiniz? – dedi.

Osman nə qədər sərt təbiətə malik idisə də, xanımın təbəssümündən yumşaldı və ciddi simasına qərribə bir xoşluq gəldi, dedi:

– İndicə gəldim.

Xanım daha da cürətli səsle:

– Biz neçə gündür ki, buradayıq. Vaxtımızın necə keçdiyini görürsünüz.

Osman maraqlandı, qalxıb xanımın yanında oturdu və söhbətlə məşğul etməyə çalışdı:

– Deməli, həyatdan kam alırsınız.

– Elə! Haqqımız yoxmu?

– Bəlkə də var.

– “Bəlkə” nə üçün?

– Kim bilir.

– Aydın söyləyiniz!

– ?!

– Məndə maraq oyatdınız, indi də söyləmək istəmirsiniz. Zərər yox, intiqam alacağam!

– Çoxmu kinlisiniz?

– Ah, bilsəniz...

Osman həsrətlə xanıma baxdı. Nəzərlər tuşlaşdı, xanım başını aşağı saldı və əlindəki dəsmalını oynatmağa başladısı da, Osmanın nəzərini üzərində hiss edərək, cəlvələndirdi.

Bir də Osman qəti bir səsle dedi:

– Cəvahirçinizi görmürəm, burada yoxdurmu?

Xanım başını qaldırdı, gənci sərzənişli bir nəzərdən keçirdi.

Osman bir az da cəsarətli:

– Yalanmı söylədim?

– Həmişə səhv edirsiniz!

– Nədən?

– Məni tanımırırsınız.

– Bəlkə də səhv eləyirəm...

Xanım sükuta qərq oldu və cavanın sözlərindən o qədər mükəddər oldu ki, yaş onu boğdu.

Osman məsələni anladı, sözləri ilə xanımın yaralı nöqtəsinə toxunduğunu duydu. O saat səsinə mülayimlik gəldi:

– Məni əfv ediniz, zarafat eləyirəm, – dedi.

Xanım bu sözlərdən daha da kövrəldi və tutqun səslə söylədi:

– Siz bilirsiniz ki, mən onun xanımı deyiləm, zətən aramızda iyirmi yaş fərq var... Ancaq bir parça çörək üçün evinə iltica etmişəm...

Osman təkrar:

– Məni bağıslamanızı rica edirəm. Bilirsiniz ki, sizinlə tanış olduğum cəmi iki aydır. İki ayın müddətində tanışlarımızın evində üç dəfə görüşdük. Bu vaxta qədər sizi tanımadığımdan səhv edə bilərdim. Ancaq əmin olunuz ki, sizi təhqir etmək niyyətində deyildim.

Lida xanım həzin-həzin ağladı. Ümumi nəşə içində bu qaranlıq guşə faciəli bir şəkil aldı. Osman da kövrəldi. Fəqir ailəyə mənsub bir gözəl xanımın qoca bir cavahirçinin əsiri olduğunu xatırladıqca ürəyində ona qarşı dərin-dərin hörmətlər bəsləməyə başladı. Ehmal bir surətdə xanımın qoluna girdi. Onu oxşamağa və könlünü almağa çalışdı. Osmanın səmimi sözlərində, hərəretli rəftarında xanım yaralarına məlhəm tapdı. Kimsəsiz quş budağa sığınan kimi, ona sığındı, oxşandı.

Bir saat sonra top səsləri ətrafı bürüdü. Osman zirzəmini tərk edib getdi və çox çəkmədi geri döndü. Xanıma yavaş səslə anladı:

– Şəhərə yeni bolşevik qüvvələri hücum edir. Sabah tezdən, heç şübhəsiz, bizimkilər burada olacaqlar. Durmaq zamanı deyil, gedirəm. Şəhərin daxilində təşkilat yapmalıdır.

Lida xanım hövlnak onun qolundan yapışdı.

– Getməyin! – dedi, – göydən od yağır, başınıza bir iş gələr.

Osman mətanətli bir səslə:

– Qorxmayın! Sabah görüşəcəyik. Sizin şəxsi və bizim ümumi inqilablara zəfəri üçün çalışmamız lazımdır!

Xanım göz yaşları ilə Osmana söykəndi, başını köksünə qoydu və sızıltı ilə dedi:

– Başınıza bir iş gəlsə mən ölərəm!

Osman xoş bir təbəssümlə xanımın alnından öpdü və dedi:

– Əziz yoldaşım, vəzifə məni çağırır. Sabah səadət günüdür.

O biri gün Kiyev bolşeviklərə təslim edildi. Ukrayna hökuməti, Rada və ordu Jitomir yolu ilə qərbə çəkilməmişdi. Şəhərdə Şura hökuməti təsis edildi.

Bir neçə gün keçmiş böyük nümayiş yapıldı. Ukrayna millətçiləri tərəfindən öldürülmüş yüz on yeddi bolşevikin dəfn mərasimi oldu. Minlərcə işçilər iştirak etdi, hər tərəf qırmızı bayrağa donandı.

Lida bu neçə gündə Osmandan heç bir xəbər ala bilmədi. Divanə kimi küçələri gəzib, ətrafa baxırdı, görə bilmirdi. Bir gün sabiq gürcü meyxanasının qarşısından keçərkən dalandara rast gəldi. Dalandar Lida xanıma bir məktub olduğunu söylədi. Alıb, cəld göz gəzdirdikdə, Osmanın imzası gözünə sataşdı... Xanımın rəngi üzündən götürüldü, dodaqları titrədi və təkrar-təkrar məktuba göz gəzdirdi. Osman yaralanmış, xəstəxanada yatırmış; Lida xanımı görməyi arzu etmiş.

Kiçik bir çarpayıda yalnız bir xəstə yastığa söykənmişdi. Sağ qolu sarılı idi. Yanında sadə geyinmiş bir xanım oturub, həsrətli gözlərini xəstənin üzünə dikmişdi. Heç birinin halında həyəcan əlamətləri yox idi. Xəstənin yarası qorxulu deyildi: güllə çiyindən dəyib, o tərəfdən çıxmışdı, sümüyə xətər yetişməmişdi. Gənc xəstə xanımın əlini əlinə alıb dedi:!

– İnkilab qazandı, inkilabdan mənə gözəl bir xatirə qalmasını istərdim.

Xanım əvvəl anlamadı, gülümsədi. Xəstə təkrar:

– Lida, azad bir qadın sifəti ilə həyatıma yoldaşlıq etməni istərdim. İnkilab bütün əsarətə qələbə çalan kimi, sənə də azadlıq bəxş etdi. İndi arzuna xidmət etmək istərəm.

Lida xanımın üzünə qan vurdu, iztirabla başını qaldırıb, Osmana zənlə baxdı. Uzun kirpikləri yaşlara batmışdı...

1926

QOZ AĞACI

Hər ilki kimi, bu il də Məşədi Xonku məhərrəmə hazırlaşırdı. Köhnə katbini sandıqdan çıxardıb, xəzlərini güvədən təmizləmişdi, sarıq və qurşaq üçün tədarük olunmuş şal parçalarını günə sərmiş, uzun-boğaz çəkmələr piylənmiş, qılıncın da pasına qarşı tədbirlər görülmüşdü.

Məşədi Xonku ilə arvadı Güldəstə “sonsuz” idilər. Bunlar ağalarından bir təmənnada bulunmuşdular:

– Ya ağa, – demişdilər, – nəzir eləyirik, bizə bir uşaq ver, hər il sənə qulluq eləyək.

Odur ki, neçə il idi, Məşədi Xonku Yezid şəbihi olur, Güldəstə də aşura günü “ələmdar” və “ağ köynək”lərə albuxara suyu paylayırdı.

Bu neçə ildə ağa “sonsuz”ların könlünü almamışdısa da, yenə onlar ağalarına qarşı sədaqətlərində davam etmədə idilər. Lakin bu il Güldəstə bir az tərəddüd içində idi: elə bil (dilim-ağzım qurusun!) ağasının kəramətindən şübhələnən kimi də olmuşdu. Odur ki, Məşədi Xonku üç gündən bəri hazırlıq gördüyü halda, Güldəstə laqeyd görünür, albuxara tədarükü belə görməmişdi.

Bir-iki gün əvvəl Güldəstə qonşuları ilə dalaşdıqda onu “sonsuz” deyə təhqir etmişdilər.

“Sonsuz”un nə olduğunu bilirsinizmi? – Güldəstənin övladı yoxdur, günün birində öləcək, onun ocağını qalayıb çıraqını yandıran olmayacaq. Xalq arasında müqəddəs sanılan nəsil ocağı sönəcək, məhv olacaq.

Bütün Azərbaycan qadınları üçün böyük bir töhmət ədd olunan bu “sonsuzluq” Güldəstəni də çox həyəcana gətirmişdi. Bu neçə ildə bütün güman gələn yerlərə: baxıcılara, pirlərə müraciət etmişdi, səfər ayının axır çərşənbəsi axar su üzərindən atlamışdı, qurd dərisinin altından keçmişdi... heç biri də dərdinə dərman verməmişdi. Bu gün bədbin bir halda pəncərəyə söykənilib, həyəətə baxa-baxa ağlayırdı. Güldəstənin titrək dodaqlarından yenə daim söylədiyi sözlər tökülürdü: “Dedim” kişi, qoz ağacı əkmə, düşər-düşməzi olar. Qulaq vermədi. İndi neçə ilin arvadıyam, heç bir şeyin yiyəsi deyiləm. İt üstümə ayaq atlandır...”

Qonşunun təhqiramiz sözü yenə Güldəstənin yadına düşdü. Biçarə göz yaşları axıtmasında davam etdi.

O biri otaqda Məşədi Xonku nümunə üçün geyinirdi, hər şey yolunda idi, bircə çəkmələr ayağını sıxırdı: keçən ildən taxtapuşdan asılı qalıb qurumuşdu.

Nə isə, geyindi, şal əmmaməni başına qoydu, yalnız alına lələyi taxa bilmədi. Zatən, hər ilki kimi, burada Güldəstənin köməyi lazım idi.

Çağırıldı:

– Güldəstə, Güldəstə.

Arvad səs belə vermədi.

Məşədi Xonku bir də çağırıldı, axırda “görəsən necə oldu” deyə o biri otağa keçdi... Bir də, Güldəstəni laqeyd bir halda pəncərəyə söykənmiş gördü.

Məşədi acıqlandı:

– Səsimə niyə cavab vermirsən? – dedi.

Güldəstə kövrəldi:

– Səs versəm yaram sağalacaqmı? Məni “sonsuz” qoydun...

Güldəstəni yaş boğdu. Ağladı, hönkürdü və yaşlar arasında boğunuq səslə dedi:

– Dedim qoz ağacı əkmə, düşər-düşməzi olar. Əkdin. İndi çək al-tını... ağ da bizi yaddan çıxartdı.

– Axmaq, bu əziz günlərdə şəkk eləmə, – deyə Məşədi hiddətləndi və gözlərini Güldəstəyə zillədi. Güldəstə hirsli dönüb, otaqdan çıxmaq istədikdə Məşədi onun qolundan yapışdı və o biri əlini belinə atıb dedi:

– And olsun, sabahkı günün şərəfinə, başını bu qılınca qurban elərəm.

Güldəstə ərinin kırımından nə anladısı, susdu və hərəkətsiz durub qaldı.

Bir-iki dəqiqə belə keçdi. Məşədi Xonkunun hirsli soyudu və əlini Güldəstədən çəkib, o biri otağa keçdi.

Aşura büsatı bütün dəbdəbəsi ilə başlamada idi: meydanın hər tərəfində ağlar cırılıb, kəfənlər tikilməyə idi, ortada xeyməgah düzəlirdi; tuğ şığıyıb, nəzir yığırdı, bir guşədə quyruğu hənəli zülcənəhə milçəklər haldan salmışdı; Müslimin balaları mürgü döyürdülər... Bunların hamısından maraqlı Hacı Vəlinin Yezid şəbihi üçün neçə il əvvəl vəqf

etdiyi taxtın əhvalatı idi: yazıq taxt vecdən düşmüş, daha işə gəlmirdi. Taxtalar quruyub gödəlmışdi, artıq dəstəklərə yetişmirdi. Odur ki, möminlər taxtın ətrafına toplanıb, taxtaları kəndirlə taxta sarımada idilər.

Məşədi Xonku da orada idi, geyinib hazırlanmışdı. Güldəstə lələyi əmmamənin qabağına qondarmağı da unutmamışdı. “Ər-arvadırın dalaşı – yaz gününün yağışı”. Təbiidir ki, Məşədi ilə Güldəstə barışmışdılar. Güldəstə dünən axşamdan albuxara suyu belə hazırlayıb, bu gün meydana gətirmişdi.

Qətil sınmağa başladı. Yüzlərcə gorda və xəncərlər Əli şialərinin mərmər başlarına enib-qalxmaqda idi; lələ kəfənlər dünyanı bürümüşdü. Ələmdarlar kotan dəmirləri və xəncərlər altında ağır-ağır nəfəs alaraq dəstə ilə gedirdilər. Dərilərindən asılan güzgülər parıldayırdı. Yezidin taxtını möminlər çiyinlərində qaldırdılar; xalı ilə bəzənmişdi. Yezidin önündə bir sərpüş, yanında iki “haçar nişan” (realni məktəbinin şagirdləri) başına çətir tutmuşdular.

Taxt meydanın ortasına çatmada idi, bir də “xeyməgah” odlandı; zikr başlandı: “xeyməgahə od düşəndə od düşəydi aləmə, yandıraydı aləmi övladi-peyğəmbər qanlısı! Ku Hüseynimə! Va Hüseynimə!..” Minlərcə adamların hönkürtüsü bir-birinə qarışırdı.

Birdən bir gurultu gəldi, bir dəqiqədə ətraf sükuta qərq oldu. Yezidin taxtının taxtaları qaçmış, Məşədi Xonku “hacar nişan”larla bərabər başı üstə yerə düşmüşdü.

Bir az keçmədi, meydan bir-birinə dəydi: xeyməgah və zülcənah unuduldu. Haris Müslüm balalarını buraxıb, özünü hadisə olan yerə verdi. Basa-bas düşdü. Əhvalatdan xəbərdar olmaq üçün Səkinə ilə Zeynəb arasında deyişmə belə düşdü, ortalıqda isə yumruq Əli Əkbərə dəydi.

Axırda övzadan hamı xəbərdar oldu, yazıq Güldəstə də vay xəbərini bildi: Taxtdan düşdükdə “Yezidin” başı daşa dəyib ölmüşdü.

Güldəstə üzünü cıra-cıra deyirdi:

– Dedim, kişi, qoz ağacı əkmə, düşər-düşməzi olar. Qulaq vermədi... İndi altını çəkirik.

“YARAMAZ”

Muxtar cəbhədən yeni qayıtmışdı. Bir aylıq məzuniyyətini böyük şöhrətdə keçirmək niyyətində idi. Cəbhənin yekrəng həyatı onu istər cismən, istərsə də ruhən yormuşdu. Kitabsızlıq dərdi iki ildən bəri mənəviyyatında bir aclıq əmələ gətirmişdi. Birinci məqsədi bu bir aydan istifadə edib oxumaq, oxumaq və yenə oxumaq idi.

Axşam çağı əlində böyük bir cild olduğu halda qəhvəxanaların birinə getdi. İçəri girər-girməz oradakı qız və xanımların nəzərini özünə cəlb etdi. Qara, iri və həmişə kədərli gözləri buğdayı üzünə çox yaraşırıdı, şapkasının altından görünən qıvrım tükləri simasına şairanə bir süs bəxş edirdi. Zemstvo əməkdaşlarına məxsus əsgəri libası və sağ köksündəki darülfünun nişanı təbii gözəlliyinə xoş bir görkəm əlavə edirdi.

Dilbərlərin nəzərləri Muxtarı qəhvəxananın yuxarı başına qədər təşyi etdi. Orada düşüncəli və xəstə bir halla kürsünün üstə əyləşdi. Yanına gələn qarson bir dəqiqə fikrini dağıtdı. Yumurta və qatıq ismarladı, sonra kitaba daldı.

Kim bilir, Muxtar hansı fəlsəfi məsələnin həlli üçün çalışırdı, hansı ruhi böhranlara dalıb qalmışdı.

Bir də kitabdan aralandı... Qəmli gözlərinə bir şadlıq gəldi. Yan masada aydın gözlü, totuq bir xanımla bir məktəb qızı oturmuşdu. Qara gözləri onlara sataşdı və əsrarəngiz bir dillə bir-biri ilə görüşdü, sevişdi...

Fəlsəfə və mənəvi böhran unuduldu, aydın gözlər Muxtarın dəruni aclığına ruhi qidalar verməyə başladı; xəfif və şirin hisslər onu həyəcana gətirdi.

Xanım gənc idi – yaşının on yeddindən yuxarı olmaması aşkar idi. Yeni evləndiyi də üzüyünün parlaqlığından bəlli idi.

Muxtar özünə malik ola bilmədi, bir də xanıma baxdı və baxışındakı həsrət və hisslərini xanıma da təlqin etdi. Aydın gözlər dadlı təbəsümlə süsləndi, yaldızlandı və elə füsunkar bir şəkil aldı ki, Muxtarın iradəsi sarsıldı.

Xanım məktəb qızı ilə söhbətə məşğul idi. Şəkərin yoxluğundan bəhs açılmışdı.

– Bilirsən, – deyirdi, – bir həftədir çayı şirni ilə içirəm. Mənə bir gırvənkə şəkər tapanı... öpərəm!

Məktəb qızı güldü, qızardı. Lakin xanımın sözlərinin əsil mənasını anlamadı. Muxtar oxun hansı hədəfə tuşlanmasını duyub gülümsündü.

O zaman Rusiyanın bütün var-yoxu cəbhəyə toplanmışdı. Daxildəki ərzaq böhranı cəbhədə hiss olunmurdu. Muxtar cəbhədən gəlmə zemstvo əməkdaşı olduğu üçün ərzaq böhranından uzaq idi və onun üçün bir girvənkə deyil, yarım put şəkər tapmaq belə mümkün olan şeylərdən idi.

Xanım bunu bilirdi və doğrudan-doğruya Muxtara işarə edirdi.

Xanım sözünü qurtaracaq gözəl bir təbəssümlə baxdı və cazibəli ədası Muxtara cürət verdi:

– Əfv buyurunuz! – dedi, – müsaidə ediniz sizə şəkər göndərim.

Xanım qızardı və razı olduğunu üzünün hərəkəti ilə bildirdi. Muxtar daha da cürətlə:

– Müsaidə ediniz, adresinizi yazım – dedi; bir də aradakı məsafənin mane olacağını düşünüb, – izin verin, adres yazmaq üçün masanıza keçim, – deyər əlavə etdi.

Xanım gülə-gülə başını tərptədi və eşidilməz bir səslə:

– Buyurun! – dedi.

Muxtar, sandalyasını xanımın masasına yaxınlaşdırdı və bir dəqiqədə yeməklərini də daşıyıb orada yerləşdi.

Adres yazılmışdı, indi artıq köhnə tanışlar kimi şirin-şirin danışır-dılar. Xanım yaşlı bir minbaşı ilə evli imiş. Özü istəmədiyi halda anasının israrı ilə ərə getmiş. Əri onu çox sevər, bütün mal və dövlətini ona sərif etmədən geri çəkinməz. Əlan cəbhədədir və on gündən sonra məzuniyyətə qayıdacaq.

Bir də çocuklara məxsus əda ilə ağızını büzdü və nazlı bir səslə dedi:

– Ərim məni öpmək və oxşamaqdan başqa bir şey bilmir. Mən də bunlardan xoşlanmıram. Top-top oynamaq, bağda və meşədə yoldaşlarla yüyürüşüb bağırışmaq istəyirəm...

Sözünü qurtarmamış qəhqəhə çəkib güldü və bir də əlini məsum bir surətdə Muxtarın əlinin üstünə qoyub sordu:

– Top-top oynamaq bilirsinizmi?

Muxtar güldü:

– Bilirəm, – dedi.

– Bir gün oynayaq mı?

– Oynayaq.

Xanım ciddi və sevincli bir sima ilə Muxtarın qolundan dartdı və təkidlə dedi:

– Bax, unutmayacaqsınız ha!.. Sonra sizdən küsərəm.

Muxtar xanımın bu qədər sadələvh və çocuq təbiətli olduğundan son dərəcə məmnun idi. Qalın dəmirilər arxasında saxlanılan bir dustağa bahar kəpənəyinin gəlişi nə qədər ləzzət verərsə fəlsəfə və mücərrəd fikir zəncirlərinə bağlanmış Muxtara da bu günahsız xanım bir o qədər ləzzət verdi. Xanım danışıqca, elə bil, ağı və incə əlləri ilə rəsonalizm və skeptisizm zəncirlərini qırır, sanki Muxtar yüngül-yüngül nəfəs almağa başlayırdı.

Getdikcə söhbət şirinləşdi və aralıqda məktəb qızı unuduldu. Onun orada oturmasının lüzumsuz olduğunu zatən qızın özü də anladı. Çırpıntıları bir-birinə qarışmış iki ürək, hüdudları çoxdan ləğv etmiş iki ruh yanında, üçüncü və yabancı bir şəxsiyyətin lüzumundan bəhs ola bilərdimi?

Məktəb qızı ayağa durdu, əl verib getdi. Bu gediş kimsəni heyrətə salmadı, bəlkə heç də hiss olunmadı.

Bir az keçmiş Muxtar da xanımla qəhvəxanayı tərk etdi. Mayisin dadlı gecələrindən idi. Küçədə onları yasəmən və kəstanə çiçəklərinin rəyihəsi əhatə etdi. Həyatbəxş və həssas bir hava onlara təmas edərkən qıdıqlandırdı, coşdurdu.

Muxtar xanımın çılpaq və totuq qoluna ərklə girib, faytona mindirdi. Təbii bir səmimiyyətlə yan-yanı oturdular və xanım gözləri ilə ona mənəli duyğular təlqin etdi. Aydın gözlər qaralara səssiz və sözsüz olaraq dərin-dərin sirlər söylərkən xanım dedi:

– Bilirsiniz, nazım nə istərsə onu edərem... Bundan sonra mən sizə müraciət edərkən “Muxtarım” deyəcəyəm. Kefim bunu tələb edir!

Muxtar bu sözlərdən xoşlanıb, xanımın körpə əlini yanıqlı bir halda dodaqlarına basdı.

Xanım sakit və qürurla sözlərinə davam edirdi:

– Muxtarım, ərim məktub yazanda həmişə bu cümləni yaddan çıxarmır: “Olqa, evdən yalnız çıxma-yaramaza rast gələrsən də, aldadar” – deyir... Muxtarım, ərimin qorxduğu yaramaz sizsiniz!

Qətiyyətlə söylənən bu sözlərdən sonra xanım susdu və gözlərini Muxtarın gözlərindən çəkmədi.

Muxtarın nəşəli çöhrəsinə bir tutqunluq gəldi. Anlaşılmaz bir acı vücuduna yayıldı, əlini yavaşca xanımın əlindən çəkdi.

Evə qədər heç bir söhbət olmadı.

Faytonu xanım bir az kənardə saxlatdı; qapıya qədər piyada getmək istədi. Bir də Muxtarın qoluna girdi və ərklə:

– Sabah saat ikidə Muxtarımı gözləyəcəyəm. Sonra meşəyə gedəcəyik və top-top oynayacağıq... Kefim belə istəyir, bu olacaq! Elə deyilmi?

Muxtar müti bir halda:

– Əlbəttə! – dedi.

Xanım əlini uzatdı. Muxtar onu bərk-bərk öpdükdən sonra yanaqlarına və qulaqlarına basdı.

Muxtar otel xidmətçisini çağırdı:

– Sabah tezdən bu şəkəri aparıb, Turgenev küçəsində 17 nömrəli evdə Olqa Petrovaya verərsiniz, – dedi.

Xidmətçi şəkər torbasını alıb getdi və Muxtar da çarpayısının üstündə uzandı. Yuxusu yox idi. Yenə dərin bir böhran içində idi. Moral buludları lay-lay durub, ölüm saçan şimşəklərini onun ətrafında sınaırdı.

Muxtar çox mənəvi böhran keçirmişdi, lakin bu hamısından dəhşətli idi. Məsələ iki fəlsəfi fikir qarşısındakı tərəddüddən ibarət deyil idi – əxlaqımı, əxlaqsızlıqımı? Vəfamı, yoxsa vəfasızlıqımı? Ailə qüdsiyyətini, ona təcavüzümü?.. – kimi düşüncələrin bir-biri ilə mücadələsindən ibarət idi.

Bir də yüngül bir təbəssüm üzünə yayıldı. Olqanın məsum siması görünüb nurlar saçmağa başladı, incə qanadlı nəşələr, qəhqəhələr havanı doldurdu.

Bu mənzərə uzun sürmədi: qorxunc buludlar təkrar toplanıb günəşi qaranlıqlarda gizlətdi. Zülmət qopdu, şimşəklər şığıyıb ətrafi titrətdi... Muxtar başını yastığa soxdu...

Bir də ruhunda bir sakitlik əmələ gəldi. İztirabı susdu. Ailə qüdsiyyəti qələbə çalmışdı... Muxtar sabah meşəyə getməyəcəyini və Olqa ilə heç görüşməyəcəyini qərarlaşdırdı. Sonra məmnun bir halda soyunub yatağına girdi. Lakin... sabaha qədər yata bilmədi, tərəddüd yenə hökmfərma idi.

Bir il sonra Muxtar yenə məzunən şəhərə gəlmişdi. Yenə bir axşam eyni qəhvəxanaya gedərkən Olqanı yadına saldı. Çoxdan unudulmuş bu simanı bahar rayihəsi yeni bir qüvvətlə xatırlatdı. Bu ilki Muxtar keçən ilki Muxtarı məzəmmət etməyə başladı. Nəticədə dərin bir peşmanlıq vücuda gəldi. Yenidən böhran törədi.

O axşamı Muxtar uyumayaraq, həp düşündü. Keçib getmiş bir təsadüfə bütün təfərrüatı ilə zəhnində canlandırdı və həllinə çalışdı. Səadətin cilvələrindən istifadə edə bilməməsi onu acı əzablara sövq etdi. Axırda Turgenev küçəsinə getməyi qərara aldı.

O biri gün 17 nömrəli evin qapısına yetişdikdə Muxtar özündə anlaşılmaz bir həyəcan duydu. Darvazanın zəngini çaldı; dalandar çıxana qədər həyəcanı davam edirdi.

Uzunsaqqal dalandar “Olqa Petrova” – deyə düşünüb öz-özünə təkrar etdi və sonra qəti surətdə başını buladı:

– Burada belə bir adam yaşamır! – dedi.

Muxtar tərəddüdlə:

– Bəlkə kitabda qeydi var?

– Bəlkə də, bu saat baxaram.

Dalandar yan-yörəsi getmiş böyük kitabı vərəqlədi və axırda Olqa Petrovanın çoxdan evi tərk etdiyi bəlli oldu.

Muxtar məyus bir halda soruşdu:

– Getdiyi yer məlum deyilmi?

Dalandar onu təşvi edə-edə:

– Haradan məlum olacaq ki? – dedi və adəti üzrə çubuğunu doldurub damağına aldı.

Muxtar əsəbi addımlarla evdən uzaqlaşaraq bədbin hisslərə daldı.

İnqilabın ilk dövrü idi. Ümumi sarsıntı hər şeyi yıxmaq üzrə idi. Dalğa Muxtarı da devirib, Odessaya atmışdı, vətəninə getmək üçün gəmi gözləyirdi.

Bir gün sabah ertə qəzeti gözdən keçirdiyi zaman duruxdu, diqqətlə baxdı və inanmadı: “Olqa Petrova adlı bir qadın ərinin vəfatından sonra tənhalığa təhəmmül edə bilməyib, kədərindən dünən axşam zəhər içmiş və ölümcül bir halda ikinci şəhər xəstəxanasına aparılmışdır” sözləri yazılmışdı.

Muxtar təkrar oxudu, yenə inanmadı. Qəzeti kənara qoyub anlaşılmaz fikirlərə daldı. Dərhləndi, ürəyində bir sancı duydu. O dəqiqələr Olqa onun üçün pak bir mələk kimi idi, ona qarşı ömründə heç bir qadına bəsləmədiyi hisslər bəsləməyə başladı. Bir də onda yüksək bir arzu vücuda gəldi – Olqanı xəstəxanada ziyarət etməyi və son dəfə olaraq qardaş hissi ilə ayrılmağı qərara aldı.

Durub getdi. Çiçək mağazasında böyük bir dәмət hazırlatdı.

Muxtar xəstəxananın pilləkənlərini sürətlə çıxdı. Uzun koridora girdi və xəstənin otağına girmədən əvvəl duruxdu: onda acı bir tərəddüd əmələ gəlmişdi. Düşündü, qəti bir nəticəyə gələ bilmədi. Bir də müztərib bir halda qonşu otağa girdi və növbətçi xanıma müraciətlə:

– Bir ricam var, lütfən bu çiçəkləri Olqa Petrovaya göndəriniz, – dedi.

Xanım aldı və cavabında:

– Kim göndərir?

Muxtar bir az duruxdu, özünü itirdi, düşündü. Qadın təkrar soruşdu:

– Adınız nədir?

Muxtar cavab verməkdən aciz qalaraq, qızardı, bozardı və cəld dedi:

– Heç, özü bilir.

Muxtar ağır bir imtahanadan keçən kimi yorulmuş halda xəstəxananı tərək etdi. Bədənini tər basmışdı. Yenə iztirab dumanları ürəyini bürümədə idi.

“NAMUSSUZ”

Onu məktəbdən ayırdılar. Bacılıqları ilə son dəfə öpüşdü. Ayrılıq həyəcanı vücudunu tutmuşdu. Odlu yaş damlaları yuvarlanıb, kirpiklərinin arasında toplanmışdı.

– Ağlama! – dedilər, – göz yaşından bir şey çıxmaz...

Ağladı. Böyük kədərlərinin tərcümanı olan göz yaşları gül kimi yanaqlarını odladı. Yalnız yüksək bir əməldən, əziz bir şəxsiyyətdən ayrılarkən insan bu qədər mükəddər olur. Məktəbin günahsız mühiti, arqadaşlarının səmimiyyəti Nigar tərəfindən o qədər sevilmiş və mənimlənməmişdi ki, ondan uzaqlaşmaq ağır idi.

Kənarda məktəb divarına söykənən qızlardan birisi iztirablı bir səslə:

– Nigar! – dedi, – günah səndədir. Mən olsa idim qətiyyənlə getməzdim. Nə əre getmək vaxtıdır?! O da – sevmədiyim bir adama.

Nigar hönkürdü və tutqun sima ilə:

– Getməyə bilmərəm, anam və qardaşlarım belə məsləhət görürlər...

Nişan taxıldı. Nigara bir çox altun zinətlər və qiymətli daşlar gəldi. İpək libaslar hazırlandı. İncə, işıldar ayaqqabılar, daha nələr, daha nələr verildi.

Göz yaşları quruyan kimi oldu. Zəngin və təntənəli bir həyatın müqəddiməsi başlayırdı. Nişanlısı, təbii, varlı idi. Uca evləri, neft mədənləri, nəqd parası həddən aşmışdı. Nigarı da məktəbdən ayıran, onun cavanlığının zövq və nəşəsinə göz dikən bu maddi qüvvə idi.

Məhəmmədbəy yaşayış və ömürdən yorulmuş idi. On beş ildən bəri kef aləmində çox pul sərf etmiş, cismani arzuların dəfi üçün nə lazım isə, yerinə yetirmişdi. Bircə... ailə həyatının əsrarəngiz təmizliyini görməmişdi. Yuva hərərətini, yuva eşqini, yuva səmimiyyətini dadmamışdı.

Nigar kimi, qızlar bulağından yeni su içmiş, incə bir dilbər ilə evlənməsi onun quru və sönük ürəyinə təzə hisslər doldururdu. İlk axşamı görüşərkən özündə anlaşılmaz bir iztirab belə duydu.

– Mən çox xoşbəxt bir adamam ki, Allah sizi mənə qismət elədi...
– dedi.

Məhəmmədbəy bir şeylər daha söyləmək istədisə də, ürək döyünməsi imkan vermədi. Onu fikir götürdü. Heyrətdə qaldı – gənc və məsum bir oğlan vəziyyətində idi. “Nədən?” – deyə öz-özünə sual verdi: “Ömrümdə yüzlərcə arvad gördüm, hədsiz keflər çəkdim. O qədər yoruldu ki, qarşımdakı işvəli, fitnəli gözəllər cansız və ruhsuz bir sənəm şəklini aldı. Heç bir hiss duymamağa başladım... İndi nə üçün özümdən on beş yaş kiçik bir qızın önündə titrəyirəm?”

Məhəmmədbəy sualına cavab tapa bilmədi. Lakin ona qorxu təlqin edən, vücudunu lərzəyə salan məsum bir qızın paklığı idi. Nigar onun üçün sirr ilə əhatə olunmuş bir mələyə bənzəyirdi, üzündə gənclik tərəvəti o qədər şəşəəli idi, danışanda səsində bəkarət canlanır, süslənirdi.

Məhəmmədbəy tam bir ay anlaşılmaz bir sədət içində bulundu, Föhş aləminin iyrənc və çirkin olduğunu dəfələrlə etiraf etdi. Bu bir ay pula deyil, təmiz bir ürəyə, səmimi arqadaşlığa istinadən xoş keçdi.

Axşamlar evə döndükdə yolunu gözləyən Nigarın iztirabını duyurdu. Bu dəqiqələr nə qədər lətif olur. “Nigar onu gözləmiş, dəqiqələr bəlkə aylarca uzun görünmüş” – deyə düşünür və Məhəmmədbəyə nə zövqlər gəlir. Bəxtiyarlığın da bu olduğunu dərk etməyə başlayır.

Lakin... Bu həyat da əsrarını qeyb etdi, söndü və son incə tüstüsü bulanıq mühitə qarışıb getdi. Nigar da yüzlərcə başqa qadınlar kimi cansız və ruhsuz bir sənəm şəklini aldı. Yuvadakı eşq və hərarət artıq Məhəmmədbəyi cəlb etməkdən aciz qaldı.

Kef aləmi yenə davam etmədə idi. Qumar masaları açılırdı. Sabahlara qədər sürürdü. Şantanlarda şərab axıdılır, föhş qadınları Məhəmmədbəyi əhatə edərək əyləndirirdilər. Süni busələr, süni təbəssümlər, saxta rəftar hökmfərma idi.

Nigar unudulmuş bir halda kənarda ömür keçirirdi. Yenə evin xanımı idi: buyurur, yeyir, içir, geyir, lakin Məhəmmədbəyə hakim deyil idi. Nüfuzu onun ürəyinə yol tapa bilmirdi.

Məhəmmədbəyin ürəyi varmıdı? O həyəcan və iztirab duya bilirdimi?

Xeyr!

Bütün əyləncələr: şərab, qadın, musiqi onun varlığının səthində sürüşüb, gedirdilər.

Bu qədər!

Varlıq və işsizlik Məhəmmədbəyin dərünü aləmində bir boşluq hüsula gətirmişdi. Bu boşluğu doldurmaq üçün əylənirdi. Əyləndikcə də boşluq artırdı.

Nigar bu həyata alışmışdı. Bir dəfəlik, talesizliyini etiraf edib, qane olmuşdu.

Məhəmmədbəyin uzaq əqrəbalarından Hüseyin adlı bir tələbə onlarda yaşayırdı. Qayət ciddi, evdar və Nigara hörmət bəsləyən bir cavan idi. Nigar da yaşadı olan Hüseyinə ürəyində anlaşılmaz hisslər bəsləyirdi. Hüseyin Nigarın evində böyümüşdü, əxlaq və tövrünə aşına idi, ona nüfuz edə bilirdi və heç bir zaman da ondan qaba bir hərəkət və münasibətsizlik baş verməmişdi.

Bu səbəbdəndir ki, Məhəmmədbəy uzun axşamları kef yerlərində dolaşarkən Hüseyin Nigarla bərabər oturub həmişə onu xoş söz və söhbətlə, etina və hörmətlə məşğul edirdi.

(Bu iki cavan arasındakı dostluq olduqca təmiz və təmizliklə bərabər anlaşılmaz idi). Hüseyinin təsadüfən evdə olmaması Nigarda dərin bir ürək sıxıntısı vücuda gətirirdi.

Zahirən təntənəli görünən bir dağın döşünü dəlib çıxan vulkan kimi köhnə aləmin köksündən inqilab alovu qalxıb dünyanı bürüdü. Saraylar, kaşanələr, dəbdəbələr, möcüzənə bir qüvvə ilə yığılıb getdi. Bu böyük tufanda Məhəmmədbəyin də şəşəəli həyatı ildırım qarşısındakı çürük ağac kimi qopub düşdü. Uca evlərdən qaranlıq və rütubətli bir otağa keçmək məcburiyyəti hasil oldu. Bütün əmlakı əlindən getdi. Kef aləmi, saxta ürəkli qadınlar şampən nəşəsi kimi qaib oldu. Yalnız Nigarla Hüseyin onu tərək etmədilər.

İnqilab yıxdı, yakdı və müəzzəm bir bina üçün zəmin hazırlarkən, yeni quruluşu anlamayan, ona uya bilməyən Məhəmmədbəy kədər içində boğulub, məhv olurdu və kədərini susdurmaq üçün içməyə başladı.

Cehizdən gizlənən daş-qaşlar, qızıl, gümüş, hətta paltarlar belə satışı qoyuldu. Hamısı Məhəmmədbəyin araq və məzəsinə getdi. Nəticədə əyyaş və xəstə bir halda yatağa düşdü...

Bir gün qapı açıldı. Nigarın böyük qardaşı Əhmədbəy hirsələ içəri girdi. Nigar yalnız idi. Məhəmmədbəyin ölümündən sonra evdən çölə çıxmamışdı.

Nigar qardaşını qarşıladı:

– Xoş gəldin! – dedi.

Əhmədbəy düşüncəli:

– Sağ ol! – deyib kürsü çəkdi, oturdu.

Nigar piletəni yandırır, çaydanı üzərinə qoydu... Yemək masasını düzəltməyə başladı.

Əhmədbəy yavaş bir səsle:

– Nigar, Hüseyin evdə deyilmi?

– Yox! – dedi, – qulluqdan gəldi, sonra iclasa getdi.

Əhməd bir az sükutdan sonra:

– Hüseyin buradan nə vaxt çıxacaq?

Nigar gözləməyi bu suala birdən cavab verməkdən aciz qaldı. Döyükdü və qardaşını dərin bir düşüncə ilə nəzərdən keçirib dedi:

– Çıxacaqımı?.. Niyə?

– Necə niyə?.. Bilmirsənmi ki, onun burada sənin yanında qalması yaxşı düşür. Xalqın ağzını kəsmək olmaz.

Nigar heyrətəngiz bir sima ilə baxdı, düşündü və böyük qardaşına fikrini açıq söyləməyə cəsarət eləmədi. Geri döndü və fikirli gözləri ilə piletəyə diqqət etdi, xodunu azaltdı.

Əhməd səsindəki hiddəti gizləyə bilməyən bir təhərlə:

– Sən yaxşı bilirən ki, bizim fəxr elədiyimiz bir şey varsa, o da namuslu bir ailəyə mənsub olduğumuzdur. Gərək elə olsun ki, heç kəs bir şey danışa bilməsin.

Nigar yenə dinmədi. Qardaşının nəsihətlərindən məmnun olmadığını gizləmək üçün dolaba doğru yönəldi və stəkan-nəlbəki çıxardı.

Əhmədbəy sözlərində davam edirdi:

– Sənin fikrini bilmək istəyirdim.

Nigar bir az hiddətlə:

– Ay Əhməd, mən uşaq deyiləm ki, – dedi, – Allaha şükür otuz yaşım var.

– Uşaq deyilsən, amma çox şeyi bilmirsən.

Nigar yenə piletəyə doğru yönəldi və söhbətdən xoşlanmadığını təkrar bildirdi.

Əhməd məsələni anlayırdı. Nigarın Hüseyndən ayrılmaq istəmədiyini duydu və o qədər acıqlandı ki, çay içməkdən belə imtina etdi.

Sükut uzun müddət davam etdi. Axırda Əhməd açıqca söylədi.

– Deməli, Nigar, xalqın dediyi doğrudur: Hüseyini sevirsən, onunla evlənəcəksən.

Otağa ağır və mədid bir sükut çökdü. İki tərəf də onu pozmağa cəsarət eləmədi. Nigar oturduğu kürsüyə yapışan kimi tərپənmez bir vəziyyətdə gözlərini masa örtüsünün bir nöqtəsinə dikmişdi. Əhməd bığlarını dişlərinin arasına doldurub, əsəbi bir halda çeynəyirdi.

Birdən tutqun bir səslə:

– Sən fikir eləmədən, ananın və qardaşlarının rəyini bilmədən ciddi bir işə şüru etməyə necə cəsarət edirsən? Məhəmmədbəyin qapısında böyüyən, əsli, nəsləli məlum olmayan bir adama niyyət bağlamaq olarmı? Çox da cavandır, xoşxasiyyətdir... Bilmirsənmi, sənənin atan Azərbaycan da ən böyük bəyzadələrə mənsubdur.

Nigar ağzını burdu:

– Ey, ay Əhməd, nərələrdən danışırısan... O vaxtlar hələ keçmədimi?

Son sözlər Əhmədbəyə toxundu, hirslandı və bağırdı:

– Keçmədi, keçməz! Sən əgər namussuzluğu boynuna almaq istəyirsən, elə! Gədənin birinə ərə get. Bundan sonra bizim Nigar adlı bacımız olmadığını da bil! Namussuz qızlara aramızda yer yoxdur!.

Əhməd sözlərini qurtarmadan, yerindən dik qalxdı və qapıları bir-birinə çırpıb getdi.

Nigar əvvəl duruxdu, sonra etidal-dəmlə Hüseyinin şəlitə sərilmış dəsmallarını topladı və ütü çəkməyə hazırlandı.

1926

RUHNƏVAZ XANIM

Dar küçədəki köhnə evin alçaq qapısına bir gənc yanaşdı, zəngi çaldı. İçəridən boğuş bir köpək səsi eşidildi. Sonra sakitlik düşdü. Gənc ikinci dəfə barmağını zəngin düyməsinə qoydu, yenə köpək səsi gəldi. Pülləkəndə ayaq səsi eşidildi; qapı açıldı:

– Ooo! Qurbanlı yoldaş, buyurunuz! – deyərək qapıdakı Dilarə xanım qonağı içəri dəvət etdi.

Qurbanlı içəri girdi və qapını örtərkən içəridə onu rütubət iyi vurdu. Bir tərəfinə odun, köhnə səbət və sandıqlar yığılmış pilləkəndən çıxdı, sol tərəfdəki açıq qapıdan böyük bir salona girdi. Yarıışıq döşəmənin rəngi qopmuş və qaralmış, tavanına su hopmuş bu otaq Qurbanlıya can sıxıntısı verirdi. Salonun ortasındakı əsl rəngini çoxdan itirmiş cırıq müşəbbəli masanın kənarına gələrkən küncdəki yırtıqlarından otlar pırtlayıb çıxmış qoltuğun altında qoca köpək tutqun səslə mırıldadı.

Xanımların qonşu otaqda geyinmələrindən istifadə edərək, Qurbanlı toz basmış pianonun üzərində qoyulmuş köhnə çərçivələrə nəzər yetirdi – zadəgana məxsus əcdadın rəsmləri idi; hamısı əsgəri geyinmiş, bir çox hərbi nişanlarla bəzənmişdi...

Qurbanlı fikir götürdü. Bu ailənin keçmiş təntənəsi ilə məşğul oldu... “Kim bilir bu piano nə məclislər görmüş, nə ziyafət və dəbdəbələrin şahidi olmuş; dilləri üzərində nə incə, nə həssas barmaqlar oynamış... İndi hər yeri toz basmış, piano da qocalmış, sönmüş...”

Qonşu otağın qapısı açıldı, ev sahibi Dilarə xanım gəldi:

– Bağışlayın, evimiz darkeşdir, iki otağa sıxılıb qalmışıq. Görürsünüz, bu salona belə çarpayı qoyulmuş. Rəhmətlik zövcüm sağ olsaydı da...

Dilarə xanım son sözlərini ah çəkərək dedi və başını aşağı saldı. Bir-iki dəqiqəlik sükutdan sonra qonşu qapı təkrar açıldı və içəri orta boylu, sarı bənizli, qeyri-mütənasib əndamlı bir qız girdi.

– Qızım Ruhnəvaz, – deyərək Dilarə xanım onu təqdim etdi.

Qurbanlı yerindən qalxıb, Ruhnəvaz xanıma qarşı gəldi, baş endirib, əlini sıxdı.

Ruhnəvaz xanım ciddi baxışına heç də təğyir verməyərək Qurbanlının qarşısında oturdu.

Xanımlar türkcə bilmədikləri üçün söhbət rusca davam etdi və sükutu ilk pozan Qurbanlı oldu:

– Dilarə xanım o qədər lütfkardır ki, neçə dəfə mənə qonaq çağır-
mış, təəssüf ki, məşğuliyyətimin çoxluğundan indiyə qədər sizi ziyar-
rət edə bilməmişəm.

Ruhnəvaz xanım dodaqlarında solğun bir təbəssüm oynadaraq dedi:

– İndi hər kəs məşğul: anam qulluqda, mən də gündə səkkiz saat
məktəblərdə dərslə məşğulam. Çalışmaya çörək yox imiş.

– Etiraf etməliyəm ki, belə həyat mənə çox xoş gəlir – tənbellik-
dən nə çıxar.

– Elədir – deyərək Ruhnəvaz xanım sərt baxışla Qurbanlıyı göz-
dən keçirdi və sanki o dəqiqədən etibarən bu gənclə aralarında bir
uçurum açıldı. Xalqın geniş təbəqəsindən doğmuş zəhmət şüarını irə-
li sürən bir gənclə zadəgana məxsus bütün imtiyazlarını qeyd etmiş
bir qız qarşı-qarşıya gəldilər. Lakin Qurbanlı məsələni anlamadı: bir
mühəndis olaraq hər şeyə hesab nöqtəyi-nəzərindən baxmağa öyrən-
mişdi. Bu axşam ziyarətini də əməli bir çərçivəyə salacağına inandı.
Öz-özünə dedi: “Ruhnəvaz xanım ayda iki yüz manat qazanır, üç yüz
də mən qazanıram, evlənirsək, ikimizin də həyatı rahatlanır”.

Beləcə aydın bir mühakimədən sonra Qurbanlı öz ələmində Ruhnə-
vazla evlənməyi kəsdirdi.

O gündən etibarən Qurbanlı mütəmadi ziyarətlərə davam etdi.
Dilarə xanım, təbii, bu ziyarətlərdən çox məmnun idi. Hankı ana qızı-
nın ətrafında gənclərin dolanmasını istəməz? Lakin Ruhnəvaz xanım
Qurbanlının gəlməsindən heç bir həzz duymurdu. Müəllimliyə uymuş,
kitab və dəftərə qərq olmuş bu qız hər şeyə qarşı laqeyd idi.
Çocuqluğunda əcnəbi mürəbbilərindən tərbiyə görmüş, bir sürü xid-
mətçilər və nökərlər qulluğunda, mükəmməl təfrişatlı gözəl evdə
böyümüş Ruhnəvaz başqa bir həyata hazırlanarkən, bir də inqilab
dalğasına toxunub, bütün ümid və təsəvvürləri sarsılmışdı. Yeni bir
həyat başlanıb, üfüqdə yeni məfkurələr doğmuşdu. Ruhnəvaz xanım
bu yeni quruluşu lazımınca mənimsəyəmməmişdi; neçə illər davam
edən əmr-vaqə hələ ona müvəqqəti kimi gəlirdi. Odur ki, Qurbanlı-
nın ziyarətləri onda təğyirlər doğura bilmirdi. Onun varlığı fikirli, zeh-
niyyəti belə Ruhnəvaz üçün müvəqqəti və qeyri-sabit idi. Ruhnəvaz
xanım zadəgana mənsubdu, şəcərələri xan sarayından başlayaraq çar
sarayına iltihaq etmiş; atası zati həşəmətlərinin xas alayına mənsub

olmuş, ailənin bütün həyatı paytaxtda yüksək mühafillərdə keçmişdi. Yalnız böyük inqilab bunları Azərbaycana dönməyə sövq etmişdi. İndi neçə ildir ki, Bakıda Azərbaycan həyatına davam edirlər, onlara büsbütün yabançı olan türk dilini belə öyrənmək məcburiyyətində qaldılar. Təbiidir ki, əməkçilərlə olan rabitələri çox zəif idi, aralarında uçurumlar var idi. Qurbanlı bu uçurumları doldurmağa çalışdı. Uzaqda qalmış bu ailəni kütləyə və hazırkı həyata yaxınlaşdırmaq istədi. Lakin söyləri boşa çıxdı – uzun gedib-gəlmələr heç bir əməli nəticə vermədi.

Bir gün Qurbanlı məsələyə aydın bir şəkil vermək istədi, güdüb, Ruhnəvaz xanım evdə yalnız olan zaman onu ziyarət etdi. Oturdular. Həmişə tutqun çöhrəli olan Ruhnəvaz bu dəfə daha da kefsiz idi. Qurbanlı ilə yalnız qalmağa belə qorxurdu. Lakin Qurbanlı məsələyə vaqif idi, odur ki, mücərrəd mövzuya dair bir söhbət açdı.

– Operanı sevirsiniz, yoxsa dramı? – dedi.

Ruhnəvaz xanımın çöhrəsi bir az açıldı və cəsarətli təbəssümlə dedi:

– Klassik əsərlərin hamısını sevirəm. Yenilərə öyrəşmirəm; Mey-yerxoldu heç də sevmədim.

– Ədəbiyyatda da, yəqin, eyni məsləki daşıyırsınız?

– Təbii deyilmi?

– Ən sevdiyiniz yazıçı hansıdır?

– Onu demək çətindir. Tolstoyla Turgenevi çox oxuyuram. Mopassanı təqdis edirəm.

– Onlar yazarkən mühit başqa idi. Həyatı şərtlər indi dəyişilmişdir.

– Dəyişildikdə nə olar? – hiss həmişə hiss olaraq qalacaq.

– İndi hiss yoxdurmu deyərsiniz? Hiss yenə də var, lakin bu hissə uzun müqəddimələr qoşmağa vaxt yoxdur. Macərəyə, şevalyeliyə nə həcət? Həyat sadəliyi tələb edir. Vaxt yoxdur. Təyyarə və radio dövrü hissi də məhdud dairəyə salmaq istəyir...

Qurbanlı uzun-uzadı mühakimələr yürütdü və fikirlərində də həp Ruhnəvaz xanımı hədəf etdi. Ruhnəvaz xanım məsələni duydu, özünə məxsus inadla susub qaldı və söhbəti kəsmək üçün durub, qonşu otağa girdi. Geri gələrkən Qurbanlı ayaq üstə idi:

– Gedirəm, – dedi.

Ruhnəvaz xanım adi ciddiliyi ilə əl verdi və onu qapıya qədər təşyi etdi.

Qurbanlı küçəyə çıxarkən geniş nəfəs aldı – evin rütubəti, məfkurələrin köhnəlməsi onu tamamilə yormuşdu. Altı ay boş ziyarətlərdən sonra, bir də buralara dönməməyi qət edərkən ona bir sevinc gəldi.

Getdi. Evinə çatmadan altı aydan bəri onda doğan hisslər və təəssürlər tamamilə silinib getdi. Ruhnəvaz xanım onun üçün artıq ölmüşdü.

Bir il keçdi. Bu bir ilin müddətində Dilarə xanım evinə bir çox nişanlı ola bilmək şərtlərini haiz gənclər dəvət etdi. Lakin kimsə orada dayanmaq istəmədi: Ruhnəvaz gözəl deyil idi, nəşəli təbiətdən məhrumdu və özünə məxsus bir inadı var idi ki, gəncləri qorxudurdu.

Odur ki, gənclərin gəlib-gətməsi uçar ulduz kimi yalnız bir an, bir dəqiqəliyə Ruhnəvaz xanımın ümitsiz həyatını işıqlandırır, keçirdi. Nəticədə yenə əvvəlki həyat – sıxıntılı ev, yalnızlıq və nəşəsizlik..

Bir gün onda qəribə dəyişikliklər oldu; ona qəribə bir nəşə gəldi, yaşamaq istədi. Sakit və sıxıntılı həyatı yerindən oynadı. Mütəvaze yaşayışı tərək etdi. Özünə yeni paltarlar tikdirdi; qırmızı bir şlyapa aldı. Həmişə evdən dışarı çıxmaq istəməyən: Ruhnəvaz tez-tez bulvara getməyə başladı. Günün birində Qurbanlıya rast gəldi. Bir ildən bəri onu görməyən Qurbanlıya Ruhnəvaz gülünc və bəlkə bir az da laübalı göründü. Bir kərə, paltarı son dərəcə uyğunsuz idi. Şlyapasının rəngi o qədər gözə çarpırdı ki, ona istehza etmədən baxmaq qabil deyil idi.

Ruhnəvaz təklifsiz olaraq Qurbanlıya yanaşdı, ifrat lütfkar bir halla dedi:

– Siz bizi büsbütün unuttunuz.

Qurbanlı soyuq çöhrə ilə:

– Məşğulam, – deyə cavab verdi.

– Dostlarınızı görmək üçün bir neçə dəqiqə tapılar, zənn edirəm.

– Elədir, ancaq... – Qurbanlı sözünü kəsdi və sərzenişli bir təbəssümlə Ruhnəvaza baxdı.

Ruhnəvaz:

– Sizi anlaya bilmirəm, – dedi.

– Anlaşmamamız təbiidir... Mən bir əsnaf oğlu, siz... zati həşəmətə mənsub xas alaydan...

Ruhnəvazın laübalı təbəssümü o saat qeyb oldu. Çöhrəsi sərtləşdi, təkrar aydınlaşmağa başladı və güzəştə hazır bir tövrlə dedi:

– Bunların hamısı avam fikirləridir. Əsil məsələ ziyalı olmaqdır.

Qurbanlı sözü dəyişmək istədi:

– Elədir... – dedi, – nə qayırırsınız?

– Heç, həyat əvvəlki kimi, bir az da sıxıntılı; siz nə aləmdə?

– İşim çoxdur. Bir də bu günlər... nişanlanıram.

“Nişanlanıram” sözü ildırım kimi Ruhnəvazı vurdu. Əvvəl qulaqlarına inanmadı, sonra dərk edərək, dodaqları titrədi:

– Gözəlmi? Yaxşı ailədənmi? – dedi.

Qurbanlı məsud bir təbəssümlə:

– Həm gözəl, həm gənc, həm ağıllı... Sevgili bir məxluq.

– Deməli, xoşbəxtsiniz.

– Nə qədər, bilsəniz. Dünyaya yenidən gəlirəm...

Dərin və davamlı bir sükut ortalığı bürüdü. Vaxtilə bir-birini anlamamış iki aləm bütün təzadı ilə təkrar qarşı-qarşıya gəldi. Biri sadə, mütəvaze, bəxtiyar; o biri xəyali, keçmişlə ilə məğrur, həqiqi həyatdan məhrum. Biri nəşə və ümidlə dolu, aydın gələcəkli, atdığı addımlar qəvi və müəyyən; o biri solğun çöhrəli, solğun ümidli, tutqun atılı...

Ruhnəvaz sükutdan ayrıldı. Həqiqi bir nəzərlə yanındakı mühəndisə baxdı: uca boylu, nəşəli baxışlı bir gənc idi, təmiz geyinmiş, nəzakətdən məhrum deyil idi... Sevimli bir şəxs olduğunu Ruhnəvaz xanım ilk dəfə olaraq duydu. İçinə peşmani bir hiss gəldi. “Nədən?” – deyər öz-özünə sual verdi: “Nədən vaxtilə bu qədər yaxın gələn bir səadətə əldən qaçırdım?” – deyər düşündü və ağır hissələr onu bürüdü.

Bir də Qurbanlı içindən fəvəran edən nəşəli bir səslə:

– Aman, nişanlım gəlir! – dedi, əlini cəld Ruhnəvaz xanıma uzatdı, – məni bağışlayın, getmək məcburiyyətindəyəm.

Ruhnəvaz hiddətindən soyumuş əlini ona uzatdı, ayrıldı. Qurbanlı sürətli və oynaq addımlarla ağ yaylıqlı zərif bir qıza yanaşarkən Ruhnəvaz xanımın gözlərində qısqanclıq atəşi parladı. Kənarında durub, həsrətli baxışı ilə onları gözdən itənə qədər təqib etdi. Qurbanlı qızın əlini bərk-bərk sıxdı. Qızın üzünə qızartı yayıldı, gözləri işıqlandı, dadlı təbəssüm dodaqlarının kənarlarını eşq məbədinə döndərirdi...

Ruhnəvaz xanım bu halları incədən-incəyə anladı; qıza qarşı üreyində anlaşılmaz bir nifrət əmələ gəldi. Və evə dönərkən keçmişdə Qurbanlıya qarşı göstərdiyi laqeydliyi və etinasızlığı xatırlayıb, odlandı.

Evlərinin nə qədər cansıxıcı olduğunu Ruhnəvaz ilk dəfə olaraq bütün dəhşəti ilə anladı; orası onun üçün zindan kimi göründü. Şlyapasını bir tərəfə atıb, hönkürtü ilə yatağına yıxıldı. Ruhnəvazın yalnız gözləri deyil, bütün varlığı və taleyi ağlayırdı. Ruhunun dərinliyində acı yaşların anlaşılmaz və qaranlıq bir boşluğa töküldüyünü hiss edirdi.

1927

ZEYBƏK QIZI

Midhəd əfəndi sabah ertə darülfünuna gəldikdə oranı ingilislərin hind əsgərləri tərəfindən tutulmuş gördü. Qapıda duruxdu, fikirləşdi, ağır bir həyəcan içində geri döndü. “Deməli darülfünunumuza da əl uzatdılar” deyə öz-özünə düşündü və aylardan bəri əcnəbi işğalından təhqir olunmuş şərəfi bir daha əzildi.

Midhəd əfəndi Bayezid meydanı ilə gedərkən Türkiyənin keçirdiyi macəranın təhlili ilə məşğul idi. Müharibə qaib olmuş, məmləkət bilfel ingilislər, fransızlar, italyanlar, yunanlar tərəfindən parçalanmış, İzmir və civarı yıxılmış, türk qanı ilə boyanmış! İstanbul işğal altında, məmləkətin bütün münəvvər və alimləri Malta cəzirəsinə sürülmüş...

Midhəd əfəndi durdu, ayaqlarına bir zəf gəlmişdi; yürüyə bilmədi. Qəmli gözləri ilə ətrafa baxdı: hər yerdə ingilis polisinə və əcnəbi əsgərinə rast gəldi. Bütün türkləri ac, səfil və sönük çöhrəli gördü... bu fəci mənzərədən acı bir həqarət duydu... “Bu işlər düzəlmirmi?” deyə içində bir şübhə doğdu. Bədbin bir halda yoluna davam etdi. Divan-yolundan Sirkəçiyə endi; yeni camein yanından Qalata körpüsünə çıxdı. Sağ tərəfdən körpünün sürəhisinə söykəni qaldı. Yazın gözəl günlərindən biri idi. Günəşin yaldızlı şuaı boğaza dilfirib bir süs vermişdi – mavi dalğaların içində cilvələnirdi. Əzəmətli Dolma-Bağça sarayı sönmüş bir qürur ilə önündəki yunan zirehlinə tamaşa etmədə idi. Bəyoğlu başdan-başa yunan və əcnəbi bayraqları ilə donanmışdı... Midhəd əfəndi gözlərini yumdu, başını çevirdi. Qarşıdakı Üsküdar xaraba bir qəbiristanı andırırdı. Arxa tərəfdən çıxan tüstü göyləri bürümüşdü – ingilislər meşələri millətçilərə məskən olmasın deyə yandırırmış...

Sağ tərəf mənzərəsi daha acı idi: gözəl Gülxana bağçası viranəyə dönmüşdü. Çiçəklilər depo olmuş, ağaclar sınımış, güllər solmuş, bağçada daş kömür tərələnmiş, tel atılmışdı.

Midhəd əfəndi iztirab içində geri çəkildi, rəngi üzündən götürüldü. Bir də əsəbi halda qırmızı fəsinə gözlərinə yeritdi, laübalı bir vəziyyətdə İstambula döndü.

Midhəd əfəndi evə dönmək istəmədi. Zatən evləri bütün əşyası ilə fransız zabitləri tərəfindən zəbt olunmuşdu və on başdan ibarət bir ailə İstanbulun uzaq bir guşəsinə kiçik bir yerə sığınmışdı. Odur ki, Bayezid meydanına gəldikdə təkrar duruxdu, fikirləşdi və bir saatlığa da olsa zülmkar əcnəbilərdən xali bir guşəyə çəkilmək ehtiyacı duydu.

Midhəd əfəndi şair idi, onun üçün hürriyyət və gözəllik hər şeydən yüksək idi, düşündü və bu iki neməti yalnız Süleymaniyyə cameində tapacağına qane oldu. Midhəd əfəndi dindar deyil idi, məscidə ibadət üçün getdiyini xatırlamırdı. Bu dəfə də onu cameə cəlb edən dini hiss deyil, sənət eşqi və zövq duyğusu idi. Süleymaniyyənin sakin guşəsi, əzəmətli mənzərəsi, xariqə təşkil edən sənəti onun təhəmmül etdiyi bütün həqarəti unutturacaq idi.

Getdi. Sönük və xərəbə küçələri keçdi, yamıq yerlərini addadı və camein sakin dairəsinə daxil oldu. Qapıda çəkmələrinin üstündən məs geydi və xalılardan üzərilə yavaş-yavaş uzaq xanaların birinə yanaşdı. Oturdu. Camedə kimsə yox idi. Dərin bir sükun hökmfərma idi. Bu sükunu qəndillərə qonmuş göyərçinlər arabir pozurdu. Camein quruluşu, cizgilərin incəliyi, boyaların uyğunluğu Midhəd əfəndini məşğul etməyə başladı. Yarım saat əvvəl gördüyü çirkin mənzərə tamamilə yadından çıxdı. Sənət zövqü onun ruhunda bir böyüklük doğurdu, ona anlaşılmaz bir mətanət gəldi. Camedə Süleyman-Qanuni dövrünün şan və əzəməti yaşayırdı və bu əzəmət Midhəd əfəndinin ruhunu bəsləmədə idi. Bir də tühaf bir nəşə içində donub qaldı. Zövq atəşi ilə dolmuş gözləri mehrabın ətrafında gəzirdi. Bir an came qaralan kimi oldu. Mehrabın ətrafını boz bir pəlmə bürüdü, sonra işıqlandı və göz qamaşdıracaq bir şüa içində bir Zeybək qızı göründü; qarayağız, parlaq gözlü, məhzun baxışlı bu qız bir şeylər söyləyirdi, həyəcan içində çırırdı...

Midhəd əfəndiyə bayğınlıq gəldi; özünü itirdi. Bir də ayıldı: came, əzəmət və dəbdəbəsində durmuşdu; sükun haman sükun idi. Yalnız bu sükunun özünə məxsus bir nəğməsi, əsrarəngiz bir tərən-nümü var idi. Midhəd əfəndi bunu duydu və şair ruhuna bir ilham gəldi. Bir də Zeybək qızını xatırladı, zehində onun məhzun baxışını ehya etdi. Sonra bir həyəcan duydu. Coşdu və onu təkrar görmək üçün mehrabın ətrafına göz gəzdirdi, bir nəticə hasil olmadı. Saatlarca oturdu, gözlədi. Min növ izzət çəkdi, məqsədinə nail ola bilmədi.

Qalxdı. Camei tərk etdi. Sakin küçələr ona geniş göründü, əsir şəhər hür və məsrur idi. Ruhunda elə bir əzəmət var idi ki, hər şeyi qırır, yıxır və hər şeyə qələbə çalardı.

Midhəd əfəndi evə döndü. Anası mətbəxdə məşğul idi. Çağırdı. Dərdini anladı:

– Gedirəm, – dedi.

– Nərəyə, oğlum?

– Anadoluya.

– Babandan sordunmu? Bəs darülfünun?

– Babamdan sormadım, sormaya da gəlməz, darülfünun əsir... Biz də zətən əsir, əsarətdə elm təhsil etmək qabili? ... Hürri Anadolu hər şeydən yüksək! Zeybəklər silaha sarılmış.

Bir də Midhəd əfəndi həyəcanlandı. Pancuru açdı. Xəlic və Mərmərə gördü. Füsunkar bir gözəllik ruhunu oxşadı. Bir dəqiqə keçmədi, incə minarələrə sarılmış sərvlərin arasında bir duman gördü, yaldızlandı və məhzun baxışlı zeybək qızı bütün gözəlliyi ilə zühur etdi.

Midhəd əfəndi bihuş olaraq kanapenin üzərinə sərilirdi...

Anası iztirabla üzərini aldı. Bir dəqiqədə bütün ailə üzvləri ətrafını bürüdü. Midhəd əfəndini ayıltılar. Dili söz tutar-tutmaz dedi:

– Bu əsir şəhəri tərk etməsəm rahatlıq bulamayacağam. Anadolu məni çağırır!

Midhəd əfəndinin atası Münirbəy Babi-Ali məmurlarından idi. Məslək və əqidəcə tam mənasilə əski bir osmanlı idi. Milli hərəkata, təcəddüdə inanmırdı. Onun üçün zati-şahənənin iradəsi hər şeydən yüksək idi. Anadoluda gün-gündən qüvvət kəsb edən milli hərəkat, Münirbəycə, yalnız bir quldurluq, bir qaçaqçılıqdan ibarət idi. Odur ki, oğlunun fikrini anladıqda hiddətləndi.

– Oğlum, dəlirdinmi? – dedi, – yarın kurşunamı düzülmək istəyirsən?

Midhəd əfəndi mətanətli bir səslə:

– Bizi deyil, biz kurşuna düzəcəyik, baba! – dedi.

Münirbəy büsbütün acıqlandı.

– Sus! Sən çocuqsan, anlamazsan! – dedi, – ingilisin zirehlilərinə qarşımı gedəcəyik?

Midhəd əfəndi atasının sözünü kəsdi:

– Əvət, gedəcəyik!

– Allah, Allah!..

– Allah yoxdur. Anadolu və şuralar var. Şuraların yardımı ilə istiqalaliyyətimizi təmin və ingilisləri məhv edəcəyik.

– Allah, Allah, – deyə Münirbəy əlini əlinə vurdu və hiddətindən uçunmağa başladı.

Midhəd əfəndi ayağa qalxdı və sakit bir səslə dedi:

– Anacığım, bana bir az yemək, bir cüt camaşır hazırla, yarın erkən əsarəti tərək edəcəyəm.

Anadoluya keçər-keçməz Midhəd əfəndi könüllü yazılıb, İzmir cəbhəsinə getdi. Mədəniyyətcə çox geridə qalmış bu torpaqlarda Midhəd əfəndinin nəzərini özünə cəlb edən coşğun bir həyat, qüvvətli bir milli hərəkət oldu. Məmləkətin bütün varlığı toplanıb düşməne qarşı polad bir sipər təşkil etmişdi. Hər kəsdən də əvvəl gözə çarpan çalışqan və fədakar türk qadını idi. Bunlar çiynlərində silah daşıyırdılar, xəstələrə baxırdılar. Bunlarla bərabər cüt və xışdan da əl çəkmirdilər. Geyimləri ilə qadın şıqlığını heç də xatırlatmayan bu arvadlar Midhəd əfəndinin bütün rəğbətini qazanmışdılar. “Qadınlar Türkiyəni qurtaracaqlar” deyə onda qüvvətli bir qənaət hasil olmuşdu.

Cəbhə sakit idi. Hər kəs vəzifə başında hazır durmuşdu. Bir gün bir dəyişikliklər oldu. Midhəd əfəndinin alayını bir az şimala köçürdülər və bir zeybək bölüyü ilə yan-yanə oturdular. Sipər həyatı isə əvvəlki kimi yekrəng və sıxıntılı idi. Aylardan bəri davam edən bu həyatı yalnız vuruşma dəyişə bilərdi. Vuruşmaların da nə vaxt başlanacağı sipərdəkilərə bəlli deyildi.

Sıxıntılı həyata arabir təgyir vermək üçün nəfərlər yunan qarovuluna “ova” gedirdilər. Bir axşam zeybəklərdən iki nəfərin kəşfə çıxacağını Midhəd əfəndi duydu. O da onlara qoşulub, çıxdı. Tel örgülərdən keçdilər və yerlə sürünə-sürünə düşməni qarovuluna yanaşdılar. Təpə arasında, saklı bir yerdə tonqal yanırdı. Kənarında bir nəfər yatmışdı, biri də tufəngə söykənib mürgü döyürdü. Türklər bir az gözlədilər, sonra zeybəklərdən biri cəld yüyürüb, bir qılnc zərbəsi ilə mürgü döyən nəfərin başını bədənindən ayırdı. Midhəd əfəndi o biri zeybəklə yatanı bıçaqladı. Həzin bir insan iniltisi gecənin sükutunu pozdu. Bir dəqiqə keçməmiş yenə əvvəlki sükut bərpa oldu. Yunan nəfərlərinin silahlarını toplarkən ilk hücum edən zeybəyin üzünə ocaqdan işıq düşdü. Midhəd əfəndi bu simaya diqqətlə baxdı. Birdən-birə dondu. Əvvəl gözlərinə inanmadı. Sonra “Zeybək qızı” deyə içini çəkdi və soyuq bir titrək vücuduna yayıldı.

Midhəd əfəndi o axşamı anlaşılmaz bir nəşə içində keçirdi. İndiyə qədər gördükləri ona yuxu kimi gəlirdi. Təkrar-təkrar Süleymaniyyə və Boğaz içi mənzərəsini xəyalında ehya etdi, bu axşam gördüyü ilə müqayisə etdikdə şaşdı, qaldı.

Dan yeri yavaş-yavaş söküldü. Günəşin ilk qızartısı Midhəd əfəndinin qaralıq şübhələrini tənvir edə bilmədi.

Bir gün atları suvarmağa apararkən bulaq başında qarşı-qarşıya gəldilər. İkisi də hərəkətsiz bir vəziyyətdə qaldılar. Zeybək qızının dodaqlarında qeyri-şüuri bir təbəssüm oynadı və fəvvrən qaib oldu. Əvəzində həyalı bir qızartı yanaqlarını bürüdü. Əvvəlcə Midhəd əfəndini ildırım qüvvəsi ilə qarşılayan uzun kirpikli gözlər indi həyəcan içində yerə baxırdı. Əsgər paltarının altından incə cizgilərlə yuvarlanan köksü həyəcan içində çırpınırdı. Titrək barmaqları atın yalına sarılıb qalmışdı.

Midhəd əfəndi özünə güclə malik ola bildi, söz demək istədi, dodaqları tabe olmadı. Susdu. Sonra ruhunda bir istirahət duydu. Qəlbinə bir yol açıldığını və bu yolla görünməz sirlərin axın-axın gəldiyini hiss etdi. İndi artıq iki varlıq birləşmiş, çırpınan iki ürək bir-birilə əsrarəngiz və kimsəyə eşidilməyən bir dillə dərdləşirdi. Dəqiqələrcə sürən bu söhbətlər bütün şübhələri ortalıqdan qaldırdı; cisimlərdən əvvəl ruhi varlıqların irəlindən bir-birilə görüşüb, anlaşıqları meydana çıxdı. Gənclərin ikisi də aram tapıb, xoş bir sima ilə bir-birinə baxdılar. Bu dəfə dillər mətanətlərini qaib etmədi.

Midhəd əfəndi:

– Mən səni İstanbulda ikən tanıyırdım, – dedi. Burada görüşəcəyimizi təsəvvür etmirdim.

– Mən də səni tanıyırdım, – deyərək Zeybək qızı başını aşağı saldı və son sözü bir-birinə toxunan çini kasaların sədasını verdi.

Midhəd əfəndi heyrət içində:

– Sən məni nərədən tanıyırdın?

Bir-iki dəqiqəlik sükuta qərq olan bakir qız səsi günahsız bir titrəklə anladı:

– Gecə uyqlarımda həp səni görürdüm. Aylardan bəri istirahətim qaib olmuş...

Bu sözlər Midhəd əfəndinin hissini oxşadı, ona kişilərə məxsus bir qürur gəldi. Cürətləndi və atın yalına sarılmış soyuq barmaqları əlinə alıb dedi:

– Nagəhani bir qüvvə bizi bir-birimizə qovuşdurdu. Ayrılmaq cinayətdir. Sən mənim, mən də sənini!..

Düşmən cəbhəsi yarılmışdı. İngilis silahı ilə təchiz olunmuş iki yüz minlik bir ordu dağılıb, pərakəndə bir halda geri çəkilibdi. Qırmızı türk bayrağı təkrar İzmir təpələrində dalğalanmada idi.

İstambul başqa bir aləm yaşayırdı: əcnəbilərin işğal ordusu çəkilmədən paytaxt bütün idarə və məmurları ilə bərabər böyük millət məclisinə beyət etdi və şəhər dəbdəbəli bir türk qiyafəsinə girdi: hər yer al bayraqlarla bəzənmişdi, ala qapılar qurulmuş, küçələr nümayişçilərlə dolu idi.

Bir də: “Anqara müməssili paşa gəldi” deyə səs düşdü. Minlərcə adamlar Sirkəçiyə töküldü, küçələr fəslərdən laləzar oldu... Ağ atlı paşa xalqa təzim etmədə idi, mabeyindəki gənc zabıt Midhəd əfəndi və onunla yan-yana gedən milli libaslı Zeybək qızı idi. Arxadan qırmızı bayraqlı nümayişçi gənclər ağır-ağır yürüyürdülər. Cadənin iki tərəfini izçilər zənciri tutmuşdu. Ortanı minlərcə məktəbli qız və oğlan məşğul etmədə idi. Bir də yerləri titrədən bir alqış qopdu:

– Yaşasın böyük millət məclisi! Yaşasın Zeybək qızı! – Səslər göylərə yüksəldi. Balkonlardan və pəncərələrdən türk qadınları güllər atdılar, ətir tökdülər...

Qafilə Divan yolunda dayandı. Paşa mabeyni ilə bərabər “Şərq məhvəli” klubuna endi. Nümayişçilər isə şəhəri dolanmağa başladılar.

Axşam şəhər çırağban oldu. Minlərcə qırmızı fanarlı məktəblilər “Şərq məhvəli”nin qarşısına toplandılar.

– Yaşasın Zeybək qızı! – deyə alqışlar qopdu. Klubun pəncərəsi açıldı, Zeybək qızının incə çöhrəsi göründü, dəqiqələrcə alqış davam etdi. Hər tərəfdən Zeybək qızının cadəyə enməsinə rica etdilər. Bir də Midhəd əfəndi ilə yan-yana qarıya çıxdı. Alqış qopdu, ətraflarını gənclər bürüyüb, onları çiçəyə batırdılar. Önlərində Zeybək qızı olaraq fanar alayı körpüyə endi. Bir də körpünü açılmış gördülər. Nümayişçilərin Bəyoğluna keçməməsi üçün ingilislər körpünü açmış

və qarşısına mitralyozlu əsgərlər qoymuşdu. Həyəcan artdı. Lakin türk səbri həyəcana qələbə çaldı, əcnəbilərin həyasızlığına qarşı soyuqqanlılıqla cavab verildi. Bir dəqiqədə Xəlicdəki yüzlərcə qayıqlar gənclərlə doldu, Bəyoğluna keçildi...

Avropa imperialistlərindən illərcə çəkdikləri təzyiqi unutmaq üçün İstanbul bir həftə əyləndi. Bu bir həftədə Türkiyəni xilas edən qadınlığın müməssili deyə Zeybək qızını əllərdə gəzdirdilər.

1927

MARİYA

İnqilab daşqın bir çay kimi məcrasından çıxıb, bütün Rusiyanı ağzına almışdı. Köhnə hökumət düşürülüb, yerinə gələn geniş ölkəni idarədən aciz idi: hər kənd, hər şəhər və vilayət özbaşına idarə olunurdu. Böyük bir anarşi hər yerdə hökmfərma idi. Buna əlavə olaraq bir də cəbhə pozulmuş, milyonlarca əsgər silahını götürüb, kimsəni dinləmədən evlərinə dönürdü. Şəhər və kənd sərsəriləri bundan istifadə edərək şəhərləri yağma etmədə idi. Xalq həyəcan içində çırpınaraq, çıxacaq yollar arayırdı. Orta əsrlərdə olduğu kimi, hər bir ev qələ şəklində olmuş, kirəçilər də könüllü əsgər kimi səfərbərlik halında idi.

İrəliki axşam şəhərimizin bir neçə evlərinə zirehli avtomobillərin hücumu olmuş deyə eşitdik. Yayılan şayiələr bu hadisələrə əsrarəngiz rənglər verirdi: üzləri maskalı adamlar evə mitralyozlardan atəş açmışlar, bir neçə adam öldürüldükdən sonra evi yağma etmişlər – deyilirdi.

Şayiələr bizim evin sakinlərinə dəhşətlər təlqin etdi, ev komitəsi rəisi 45 mənzil vəkillərini fəvqəladə iclasa dəvət edib, məsələni anlatdı və axırda:

– Vaxt çox ağırdır. Törəyə biləcək hadisələrə qarşı tədbirlər görməyə acizəm, – dedi.

Böyük salona toplaşmış qızlar, xanımlar və ənvə sinif və məsləkə mənsub kişilər bir ağızdan rəisə qarşı etiraz etdilər:

– Başımıza bir iş gəlsə, bütün məsuliyyət sizin üzərinizdə qalacaq! – dedilər. – Aylardan bəri rəis olaraq evi tədafi bir şəkllə sokamamışsınız!

Həyəcan artdı. Çığır-bağır düşdü. Ağız deyəni qulaq eşitmədi. Geniş dazlı, yoluq saqqallı advokat hiddətlə yerindən qalxdı:

– Vətəndaşlar! – dedi, – qanun ölməmiş və ölməz! Məsuliyyət hər bir qanun tərəfindən tanınıb və tanınacaq! İnsanların müqəddəratı ilə oynayan bir şəxs cavab verməli!..

Bu məzmununda söylənən nitq uzun sürdü, advokat bir çox dəlil və isbatlardan sonra ev komitəsi rəisinin müəyyən qanun maddəsi mücəbincə məsul olduğunu meydana çıxardı. Çinlərini açıb yarı sivil qiyafəli general “Nə uyğunsuzluqlar olur!” deyə yerindən qalxmaq istədi, lakin arvadı çiyindən yapışıb onu çıxış etməyə qoymadı. General arvadına çəmkirdikcə arvad mülayim bir səslə onu təskin etməyə çalışdı. Axırda general inqilaba qarşı küfrlər yağdırdıqdan sonra susdu.

Uzun ləbbadəli, fəna hörülmüş gödək saçlı keşiş yerindən bağırdı:
– Övladlarım, belə olmaz, həyatımız təhlükədə ikən biz də burada deyişmədəyik!..

Solğun geyimli, yaxası çirkli və üzü qırxılmamış bir qulluqçu keşişin sözlərini kəsdı:

– Ata, – dedi, – siz bizim ruhani rəhbərimizsiniz, məclisə sədrlik ediniz də, iş nizama düşsün. Bu sözləri eşitcək gənc bir tələbə yerindən sıçradı:

– İndi keşiş zamanı deyil, – dedi, – cavanlardan birini seçməli ki, işə təhər çəkə bilsin.

Can qeydinə qalan bu zümrə quzu kimi yumşaldı, əvvəl bir-iki dəqiqə susdu, sonra:

– Sizi seçirik! – deyə cavab verdi.

Tələbə məclisi nizama saldı, lakin söylənən sözlər heç kəsi kafi dərəcədə məmnun etmədi. Hər ağızdan bir söz eşidildi, heç kəs də evin müdafiəsi üçün əməli bir təklif meydana qoymadı. Yenə advokat uzun nitq söylədi, general bir də hiddətləndi: “Boşboğazlıq! Boşboğazlıq!” – deyə yenə dartındı və yenə əvvəlki kimi xanımı onu susdurmağa çalışdı. Keşiş ayağa qalxdı, əllərini ölçə-ölçə bir şeylər söyləmək istədi, lakin sədr ona söz vermədi. Küncdə yerləşmiş bir tacir saqqalını tumarlayıb: “Lənət kor şeytana!” dedi, susdu. Həyəcan daha da artdı. Xanımlar açıqdan-açığa kişiləri məzəmmət etməyə başladılar.

– Həp söz, söz, söz, əfəndilər! İş lazımdır! – dedilər. Sizə ar olsun! Arvadlarınızın namusunu belə müdafiə edə bilmirsiniz!

Xanımların sözü hər kəsdən artıq tələbə Ömərə təsir etdi. İndiyə qədər bu evdə mənliliyini heç bir şeylə ibraz etməyən bu gənc bu dəfə içində bir təğyir duydu; həyəcanlandı və fədakar bir hissə qapıldı. İztirabından titrəyən əli ilə çuxasının qolunu çirmədi və xəncərinə dayanaraq ayağa qalxdı. Nəfis və cəld hərəkəti ilə hər kəsin nəzərini özünə cəlb edən Ömər söz aldı:

– Buradakı çox da mürəkkəb olmayan bir məsələ haqqında bu qədər boş danışıqların mənasını anlamıram, – dedi. – Mən qafqazlıyam, bizlərdə belə hadisələrə tez-tez təsadüf olunur. Çarəsi asandır: bir iradəli adama tabe olmalısınız, onun ömrlərini yerinə yetirməyi vəd ediniz də, o sizin salamatlığınızı təmin etsin!

Ömər sözləri məclisə böyük təsir bağışladı. Gözəl simalı, qəti baxışlı və kəskin sözlü bu gənc hamının hüsni-təvəccöhünü qazandı.

Qadınlar hər kəsdən əvvəl onun təklifini təsvib etdilər. “Hər şeyə razıyıq, ta ki, təhlükənin önünü alın”, – deyə məclis bir səslə Öməri evə komandan təyin etdi.

Bir dəqiqə keçmədi, evdə sakin olanların adları yazıldı və gecə-gündüz arası kəsilmədən keşik çəkmək üçün adamlar ayrıldı. Qadınlar gündüz və kişilər də gecə qarovulda duracaq idilər. Yarım saat sonra darvaza və qonaq qapısının arxasına çuval-çuval torpaq yığılmışdı, pilləkənlərdə sipər qurulmuşdu. Mümkün qədər silah toplandı; hər kəs səfərbərlik halına qoyulmuşdu.

Pilləkənlərdə Ömər in imzası ilə elanlar yapışdırılmışdı: “Bu axşam manevr olacaq, hər kəs silahı ilə saat altıda iclas salonuna gəlməlidir” – deyə yazılmışdı. Küçəyə çıxmaq imkanından məhrum olan kirəçilərə elan böyük bir fərəh verdi; mühasirə keçirən xalqa bu bir əyləncə idi. Hər kəs axşamı sevinclə gözləyirdi. Qadınların şadlığının hüdudu yox idi, “Aman, bu qafqazlı!” – deyə bir-birinə müraciət edərək, həsrətlə içlərini çəkirdilər. Məclis üçün hazırlıq görülürdü; xanımlar geyim və tualetlərinə son dərəcə əhəmiyyət verirdilər. Keşinin mütəvaze evində belə yeniliklər görünürdü: özü ilə fəzlə məşğul olmayan xanım bu gün güzgünün qarşısından çəkilmirdi. Xanımın hərəkəti kişinin diqqətini cəlb etdi. Həmişə sakit və laqeyd olan keşik təşvişə düşdü.

– Mariya, nə xəbər var? – deyə sərzənişli bir səslə soruşdu.

Mariya cavab vermədi və ərinin sözlərindən son dərəcə hiddətləndi. Keşik şübhələrə düşdü. İndiyə qədər pozulmamış məsud həyatının alt-üst olacağını müqəddəm hisslər ona təlqin etməyə başladı. İçinə kədər gəldi; həyatdan bezikdi. Ağır iztirablardan sonra bir də özünə malik olub, şübhələrini dağıtdı və tühaf bir təbəssümlə yataq otağına girdi. Xanım əvvəlki kimi tualetinə məşğul idi: gözəl geyinmişdi, saçlarını darayıb, şıq bir halda toplamışdı, üzünü pudralayırdı.

Keşik Mariyaya yanaşdıqda onu ətir qoxusu qarşıladi; xanımını başdan-ayağa süzdü: Mariya neçə il əvvəl, toyları olan zamandakı Mariya idi. Zaman silib götürmüş hisslər keşisdə təkrar canlanmağa başladı. Bahar rayihəsindən mütəəssir olan bir gənc kimi, məst olub qaldı. Sonra əyilib Mariyanın totuq qolundan öpdü. Mariya səksəndi, cəld dönüb, hiddətlə ərinə baxdı və çılpaq dirsəyi ilə onu geri itələdi. Keşik bir az irəlilədi və yazıqgəlməli bir təbəssümlə arvadını qucaqlamaq istədi. Mariya yerindən dik sıçrayıb, keşisdən uzaqlaşdı:

– Mən sənin kefinin qulu deyiləm! – deyə qışqırdı.

Keşiş gülünc bir vəziyyətdə susub qaldı.

Mariya ərinə diqqətlə gözdən keçirdi: illərcə dünyadan xəbərsiz bir halda yaşadığı bu həyat yoldaşı ona indi başqa və gülünc bir şəkildə göründü; qadın dizliyinə bənzər löbbadəsi, kişilərə yaraşmayan saç, pırpızaqlı saqqalı ürəyində ərinə qarşı nifrətlər törətməyə başladı. Bir dəqiqədə əri kimi, evi və uşaqları da gözündən düşdü. Varlığına bir acı çökdü və keşişin durub ona tamaşa etməsindən sinirləndi.

İclas izdihamlı idi. Silah daşıya biləcək kişilərdən çox, qızlar və xanımlar gəlmişdi. Ömər sədarətə çıxdıqda ürəklərə fərəh yayıldı. Onun sözlərini hər kəs vəhy dinləyən kimi dinlədi.

– Vətəndaşlar, – dedi. – Sakin olduğumuz ev baş verə biləcək təhlükəyə qarşı tamamilə hazırdır. Alqış qopdu. Hətta qonşu evlərlə aramızda rabitə var, zərurət zamanı zənglər vasitəsilə onları da köməyə çağıra bilərik. Bu gün xanımların qarovul vəzifələrini gözəlcə ifa etdiklərini qeyd etməliyəm. Kişilər də onlardan geri qalmazlar, zənnindəyəm. Hər halda arxayın olmalısınız. Gecə qarovulları yoxlayacağıam... Sonra Ömər nümunə üçün bir manevr yapacağını söylədi və zərurət vaxtı növbətçilərdən başqa kimsənin pilləkənlərə çıxmasını əmr etdi.

Ömər sözlərini qurtarıb, salonu tərk etdi. Bir də koridorda qəti səsi eşidildi:

– Hücum! – deyə bağırırdı.

Bir dəqiqədə general, advokat, tələbələr, tacirlər, ənva sinif və məsləkə mənsub adamlar silahları ilə qapı və darvazadakı səngərləri tutdular. Nizam yerində idi. Yalnız salonda çaxnaşlıq düşmüşdü. Ömər səngəri yoxlayıb, yüyürərək salona döndü. Mariya qəşş etmişdi. Xanımlar ətrafını bürüyüb, onu yelləyirdilər.

Ömər görünməsi həyəcanları təskin etdi. Qüvvətli səslə: hücum yoxdur, manevr yapırıq, – deməsi qaçmış bənizlərə qan səpdi. Mariya gözlərini açdı və minnətdar baxışla Öməri başdan-ayağa oxşadı. Ömər səndəli çəkib xanımın yanında oturdu. Onun soyumuş əllərini təklifsizcə götürdü, ciddi sima ilə oxşadı, su istədi, içirdi.

Keşiş məsum bir sima ilə mənzərəyə tamaşa etmədə idi; qısqanclıqdan dodaqları titrəyirdi. Hər şeyə qarşı içində bir kin oyanmışdı. Onun üçün yaşamaq acı bir təcrübədən başqa bir şey deyil idi.

Gecə saat üçdə Ömər yoxlayışa çıxdı. Qaranlıq və tənha pilləkənlərlə yavaşca endi – darvaza və qapıdakı qarovullar yerlərində hazır durmuşdular. Növbətçilərlə görüşdü, onlara papiros təklif etdi.

– Küçə sakitdirmi? – dedi.

Hələ ki, sakitdir. Lakin uzaqdan iki dəfə bərk atışma səsi gəldi.

Ömər qapıları yoxladı, torpaq kisələrini əlləşdirdi:

– Möhkəmdir, – dedi, – hücum olarsa dəf edə bilərik.

Növbətçilər də eyni fikirdə idilər.

Ömər:

– Təkrar buraya gələcəyəm, – deyə növbətçilərdən ayrıldı və pillələrlə yavaş-yavaş yuxarı çıxmağa başladı. Hər yer, tənhalıq, mənzillərin qapıları bağlı idi. İkinci mərtəbənin səkisinə ayaq basdıqda sol tərəfin qapısını açıq gördü. Qaranlıqda gözüne incə bir kölgə çarpdı. Duruxdu və papirosunu çəkib, kölgəni bir az işıqlandırdı. Mariya taqətsiz bir surətdə divara söykənmişdi.

Ömər yavaş səslə:

– Sizmisiniz? – dedi.

Mariyanın yerə dikilmiş gözləri vəziyyətini dəyişmişdi. Yalnız ürəyi sanki eşidilər qədər çarpınmağa başladı.

Ömər yanaşdı:

– İndiyə qədər yatmamışsınız? – deyə pıçıldadı. Səs gəlmədi. Mariyanın aldığı vəziyyətdə heç bir dəyişiklik görünmədi.

Ömər həyəcanlandı, sonra özünə malik olaraq, həssas bir səslə:

– Gedin yatın, təhlükə yoxdur! – dedi.

Ətraf sükut içində idi. Birdən Mariya yanaşıb, Ömər qəvi bağrına sığındı və üzünü köksünə söykəyib, həzin-həzin ağlamağa başladı... Bu əsnada içəridən bir şıqqıltı eşidildi, ağ bir kölgə göründü: keşiş atəş saçan nəzəri ilə mənzərəni gözdən keçirib, yox oldu.

Mariya vəziyyətini heç də dəyişmədi...

Şaqqıltı ilə atılan tüfəng səsləri gecənin sükutunu pozdu.

Ömər “hücum!” – deyə bağırdı. Yatanlar cəld oyanıb, silaha sarıldı. Səngərlər adamlarla doldu. Hücum edənlər iki yük avtomobilində gəlmişdilər. Bir neçə dəqiqə sürən atışmadan sonra qapı və darvazadan girmələri mümkün olmayacağını kəsdirərək, quldurlar birinci mərtəbənin pəncərələrini qırdılar.

Ömər çevirmə hərəkətdən ehtiyat edərək, bir dəstə ilə həyəətə getdi. Quldurlar birinci mərtəbəni tutmuşdular və həyəətə çıxıb arxadan darvazaya tərəf yürümək istəyirdilər. Buna mane olmaq üçün Ömər

dəstəsi həyətdə səngərə yatdı. Atışma davam etdi. Bir də quldurlar hücumə keçdilər. İndi hər kəsdən əvvəl Ömər in həyatı təhlükədə idi: pəncərələrdən həyətdə atılan quldurların sayı artır. Ömərə isə kömək gəlmirdi. Bir-iki dəqiqə belə davam etsəydi, Ömər in dəstəsi qırılacaqdı. Lakin qaranlıqda bəlli olmayan uzun geyimli bir adamın xariqülədə cürəti quldurları püskürtdü: sıçrayıb, tüfəng dürtməsi ilə qarşısına gələnı vurub yıxdı. Düşmənlərin cəsərəti qırıldı, qaçdılar. Lakin yıxılanların birisinin gülləsi ilə uzun geyimli adam da yaralanıb yerə sərildi.

Atışma kəsər-kəsməz ölüm təhlükəsindən sovuşan bütün kirəçilər əllərində çıraq həyətdə töküldülər. Yaralananları yoxlarkən uzun geyimli adamın Mariya olduğı hər kəsi heyrətə daldırdı. Mariya hələ ölməmişdi. Üzündə əndişə, əzab görünürdü. Ömər in ona yanaşması halını dəyişdi – gülümsündü və taqətsiz əli ilə onun əlini götürüb, dodaqlarına basdı. Məsud bir təbəssüm dodaqlarına həqq olunaraq... həyatı tərək etdi.

1927

QAZANC YOLUNDA

Nemət yatağında uzanıb, fikir eləyirdi: dekabr imtahanları qurtardı, pul da qurtarmaqdadır. Çarə lazımdır. May imtahanlarına hazırlanmaq üçün studentə Kiyev şəhərində qalmaq icab edirdi, halbuki maddi cəhət buna mane olurdu. Odur ki, bu məsələnin həlli üçün Nemət bütün qüvvələrini sərf etməkdə idi. Bakı cəmiyyəti-xeyriyyələrinə elədiyi müraciətlər boşa çıxdı. Bakı milyonerlərindən ricada bulunmaq qüruruna toxunurdu, evlərindən də ki, heç bir şey gözləyə bilməzdi! Yeganə çarə Kiyevdə qazanc yolu aramaq idi.

Student bu üzündən o biri üzünə döndü. Bir az həlləndi. Gözləri pəncərəyə satsadı. Çöldə lopa-lopa qar yağırdı. Bunu görcək bədəninə bir soyuqluq gəldi, yatağın dərinliklərinə çəkilib büzüdü. Bir də qazanc məsələsini xatırladı. “Nədən başlamalı?” – deyə təkrar fikirləşdi və axırda qəzetlərdə dərs üçün elan verməyi, dostlara və tüccari şirkətlərə müraciət etməyi qət elədi.

Nemətin sabah istirahətini qulluqçu pozdu: qapını tıqqıldadıb, samovarla içəri girdi, qulluqçu çayı dəmlədi. Nemət yataqdan durmadan əvvəl qəzetə bir göz gəzdirdi. İlk səhifədən artıq son səhifədəki elanlara diqqət verdi. Bir də gözləri qəzetin bir guşəsində dayandı: “Enerjik gənclər dəvət olunur” deyə iri hərflərlə yazılmışdı. Bunu görcək Nemət yatağından dik atılıb durdu. Cəld geyinib, bir stəkan çayla iktifa edib, evdən çıxdı.

Nemət böyük bir salona girərkən orada özündən başqa bir çox da enerjik tələbələr gördü. Bütün qazanc arzusunda olan gənclər elan üzrə buraya toplaşmışdılar. Lakin hələ kimsə nə olacağını bilmirdi, çünki müəssisə sahibi orada yox idi.

Nemət bir tərəfdə oturdu: Yanındakı tələbələr həp qazanc ətrafında danışdılar. Keçisaqqal, çəlimsiz bir tələbə aramla deyirdi:

– Mən riyaziyyatçıyam... indi siz deyəcəksiniz ki, sən sus, çünki sən mücərrəd bir adamsan, rəqəmlərə batıb qalmısan, amma mən sizin kimi düşünürəm. Mən məsələni iki dəfə iki dörd kimi bil-məsəm danışmaram. Qazanc yüzdə yüz təcrübəyə bağlıdır. Elərsən olar. Bütün tacirlərin yüzdə doxsanı savadsızdır, onlar qazanc yolunu bildikdə, mən nə üçün bilməyim?..

– Qismən doğru buyursunuz, yoldaş, – deyə bir ayrısı riyaziyyatçının sözünü kəsdi: insanın hamısı ət və sümükdən əmələ gəlmə fizioloji bir xilqətdir. Yalnız qüvveyi-dimağiyyəsi başqa-başqadır. Burada da irsiyyət qanunu, inkişaf məsələsi böyük rol oynamaqdadır...

– Əzizim, bu mücərrəd söhbətləri buraxınız... Ticarət ticarətdir, burada fizioloji, patoloji və yaxud atavizm yoxdur. Mal var, bazar var, ərz var, tələb var, vəssalam. Bu gün bu dediklərim burada mövcud isə, qazanc olacaq. Yoxsa, heç...

Salonda münaqişə şiddətli bir şəkil aldığı zaman qapı açıldı və müəssisə sahibi içəri girdi. O saat tələbələr sakit oldular. Yeni gələn zətin dava vəkili müavini olduğu meydana çıxdı. Bu da enerjik olduğu üçün yeni-yeni həyatı yollar aramada imiş. Odur ki, gələr-gəlməz bir dəqiqə qaib etmədən qapalı bir dolaba yanaşdı, kiçik bir nitqdən sonra dolabı açdı və dedi:

– Yoldaşlar, indi sizinlə bərabər qazanca doğru getməliyik. Baxınız, burada bir çox mallar var. Qazanc arzusunda olanlar bunları götürüb, şəhərdə gəzdirəcəklər, müştəri axtaracaqlar və zəhmətlərinin əvəzində müəyyən faiz alacaqlar.

Bu sözlərdən sonra müəssisə sahibi dolabdan bir keçə qurşaq çıxartdı:

– Bu qurşağı görürsünüzmü? – dedi. – Bu, tibbin son icadıdır. Bunu yel tutan adam belinə bağlayır və ucunu da şepselə keçirir. Beləcə elektrikle xəstəliyinə müalicə eləyir. Bu qurşaclara müştəri tapmalısınız.

Tələbələr bir-birinin üzünə baxdı. Riyaziyyatçı təbiyyatçıya, o da hüquqşünasa nəzər saldı. Tibb tələbəsi soyuq bir çöhrə ilə hər kəsi gözdən keçirdi – kimsədən cavab çıxmadı. Müəssisə sahibi nitqində davam edirdi:

– Bu qutudakı yaxac atların dırnağı üçündür. Yeni kəşf olunmuş bir şeydir, müsbət tərəfi budur ki, bu yaxac havanın keçməsinə mane olmur və atın dırnaqları salamat qalır.

Yenə tələbələr baxışdılar. Tibb tələbəsinin üzündə maraqlı nişanələr gördü. Riyaziyyatçı yaxacdən heç bir təsir duymadı. Nemət gözünü döydü.

– Yoldaşlar, bu qutudakı “Unon” kirşanıdır. Bunu vilayətdə satmaq imtiyazı yalnız bizə aiddir. Restoranlara çox lazım olur. Bundan bir

çimdik yaş əskiyə tökülüb, silindikdə, masaların müşəmbəsindəki ləkələr büsbütün qaib olur.

“Unon” Nemətin ağına batdı, tələbələrin arxasından boylandı:

– Mən götürərəm, – dedi.

Müəssisə sahibi on qutu “Unon” bağlayıb, Nemətə verdi, dedi:

– Altı şahiya satsanız, birində sizə üç qəpik qazanc qalır.

Nemət ilk rast gəldiyi restorana girdikdə qarşısına qarson çıxdı. Qarsondan:

– Buranın sahibi haradadır? – deyə sordu.

Qarson turş bir sifətlə:

– Nəyinə lazımdır?

– İşim var.

– Məşğuldur. Nə istəyirsən?

Bu sualı verərkən qarson şübhəli bir nəzərlə Nemətin qoltuğundakı qutulara baxdı:

– Məşğuldur! – dedi və çevrilib getdi.

Nemət irəliyə yeriyib, bir başqa qarsondan sahibi sordu. Bu qarson daha sərt cavab verdi:

– Əfəndi, restoran sahibi məşğuldur. Studentlərin əlindən tənqə gəlmişik, gündə yüzü gəlir, hərəsi də bir şey təklif edir. Bunu bilin ki, bizə heç bir şey lazım deyil...

Bu sözləri deyə-deyə qarson qapıya yaxınlaşıb açdı. Bu hərəkəti ilə qarson Nemətə “rədd ol, get” demək istəyirdi. Lakin Nemət durdu və əzbərlədiyi sözləri bilaaram ağzından tökdü:

– Müşəmbə ləkələrini təmizləmədə “Unon” kirşanı dünyada birincilik qazanmış. Həm ucuz, həm qənaətə riayət edən, həm də ideal bir təmizlik bəxş edəndir. Qutusu yalnız otuz qəpikdir. Almasanız sonra peşman olacağınıza əminəm. Xarici sərgilərində dəfələrlə mükafata nail olmuş...

Nemət xoşluqla söyləməyə və söylərkən üzündə dadlı bir təbəssüm oynatmağa çalışdısa da, qarsonun hüsni-təvəccöhünü qazana bilmədi. Qarson getdikcə hiddətləndi və axırda qəti olaraq dedi:

– Əfəndi, bizi işdən qoyursunuz, dedim ki, lazım deyil.

Restorandan aşağı Nemətin nəzərinə çarpan böyük bir otel oldu. Girdi və ciddi sima ilə sahibini soruşdu:

– Yuxarıda, mətbəxdədir, – dedilər.

Nemət sevindi və ümidlə beş mərtəbəni çıxdı. Yoğun bir xanıma rast gələr-gəlməz bülbül kimi ötdü:

– Müşəmbə ləkələrini təmizləmədə “Unon” kirşanı dünyada birincilik qazanmış. Həm ucuz, həm qənaətə riayət edən, həm də ideal bir təmizlik verəndir. Qutusu yalnız otuz qəpikdir.

Arvad əvvəl məsələdən xəbəri olmayan kimi dinlədi, gözlərini döydü və sonra birdən siması acı bir şəkil aldı:

– Lazım deyil, – deyə studentin sözünü kəsdi.

Nemət əl çəkmədi, ondan üz döndərən xanımı izləyə-izləyə “Unon”un məhdində davam etdi. Xanım bir də çöndü:

– Təvəqqe eləyirəm, məni rahat buraxınız! Lazım deyil!..

Nemət pilləkəni yavaş-yavaş enərkən içinə bir şübhə çökmüşdü. Bədbin hisslər bədəninə süstləşdirmədə idi. Küçüyə çıxdı. Bir az dururdu. Fikirləşdi və işdən soyumağa başladığından məmnun olmadı. Özünə bir az ürək-dirək verdi. Sonra yeni bir qüvvə ilə yoluna davam etdi. Böyük Kreşatik cadəsinin o tay–bu tayındakı restoran və otelləri bərbəbir gəzdi. Qapıçıların və qarsonların qabalığına baxmayaraq təklifində israr etdi. Nəticədə bir qutu belə sata bilmədi.

Cadənin başındakı bələdiyyə meydançasına yetişdikdə özündə bir yorğunluq hiss etdi. Tərli köynəyi bədəninə yapışmışdı. Bir skamyanın üzərində oturdu və tühaf bir sükuta qərç oldu. Bu dəqiqələrdə fikrindən heç bir şey keçmirdi. Elə bil arzu və təmayülləri də yorulub susmuşdu.

Bir az dincəldikdən sonra bədəninə bir üşütmə gəldi, yaş köynəyi tamamilə soyumuşdu. Ayağa qalxdı, yavaş addımlarla bir az dolandı. Bir də gözləri sol tərəfdə kiçik bir otel lövhəsinə sataşdı. İlk baxışda lövhə ona heç bir şey bəyan etmədi, sonra onu maraqlandırdı və vicdanını susdurmaq üçün ora “baş vurmağı” qət etdi.

Əyri pilləkənlərdən qaranlıq bir koridora daxil olduqda qapısı açıq böyük bir otaqda gurultular eşidildi, sərxoş səslər qulağına çarpdı. İrəli yeridikdə masanın kənarından uca boylu bir xanım qalxıb, koridora çıxdı. Nemət yorğun və sönük bir səslə dedi:

– Müşəmbə ləkələrini təmizləmədə “Unon” kirşanı dünyada birincilik qazanmış. Həm ucuz... həm...

– Almiriq, – deyə xanım Nemətin sözlərini kəsdi və soyuq çöhrə ilə bir az geri dönüb, tələbənin çıxıb getməsinə gözlədi.

Nemət təklifində davam etmədə idi:

–...Qənaətə riayət edən, həm də ideal bir təmizlik verən...

Xanım təkrar çəmkirdi, almayacağını ən kəskin sözlərlə Nemətə bəyan etdi. Nemət usanmadı və sözlərinə davam edə–edə əyilib ziyafət otağına baxdı. Bu halda yuxarı başda oturan iri gövdəli bir adam onu içəri dəvət etdi və sərxoşlara məxsus bir laübaliliklə əlini Nemətin çiyninə qoyub, onu dinlədi. Nemət dünyada nə qədər müsbət ləfzlər var isə “Unon” mədhinə söylədi və qutuları otel sahibinin qarşısına düzdü.

Otel sahibi xoş bir sima ilə Neməti masaya dəvət etdi, dedi:

– Üç dənəsini alıram... indi de görüm, sən qafqazlımısan?

– Bəli.

– Mən qafqazlıları çox sevirəm, xəncəri aldımı, qarnı yırtdımı?!

Bu sözləri deyərkən otelçi barmağı ilə Nemətin qarnına vurdu, dedi:

– Qafqazlıların sağlığına içməliyik. Qonaqların hamısı qədəhləri qaldırdılar.

Nemət dar və batdaqlı bir küçə ilə evə dönərkən gözləri bir elana sataşdı: “Dava vəkili cənab Baxa xüsusi katib aranır”. Nemət darvazaya yapışdırılmış kağızın önündə bir az dayanıb, dalanla içəri girdi. Sağ tərəfdə alçaq və hisli bir qapını açdı. Arıq, uzun, qırx yaşlı bir qadın yırtıq bir qoltuqda yerləşib, corab toxuyurdu. Nemət salam verib cənab Baxı soruşdu. Qadın barmağı ilə sağ qapını işarə ilə göstərdi.

Nemət içəri ayaq basdıqda yarımışıq, fəna qoxulu bir otaq gördü. Sol tərəfdə on–on beş səbət sandıq üst–üstə qeyri–müntəzəm bir halda yığılmışdı. Qarşıda kirlə bir yataq vardı, onun yanında yamaqlı solğun bir qoltuqda dava vəkili Bax cənabları əyləşmişdi. Falicdən əlinin biri hərəkətsiz bir halda bədəninə yapışan bu qoca sərt baxışlı, çirkin simalı bir adam idi. Kal səsi ilə Nemətə yer göstərdi. Nemət oturarkən sınıq kürsünü şıqqılatdı. Yazı masasının üstündəki solmuş kitab və dəftərləri toz basmışdı. Hər yer ürəksıxıcı bir şəkildə idi. Cənab Bax cibindən bir dəstə açar çıxarıb, yanındakı kiçik qıza verdi, dedi:

– On üçüncü səbəti aç.

Çocuq səbətlərin üstündən kiçik bir səbət endirdi və qıfıllı açmaqda çətinlik çəkəndə cənab Baxın hiddətinə səbəb oldu: qocanın üzü qırıxdı, gözlərindən zəhm yağmağa başladı.

– Qolu qırılmış qıfılı da aç bilmir, – dedi.

Qız bu sözlərdən özünü daha da itirdi; əlləri titrədi, rəng alıb, rəng verdi.

Axırda qıfıl açıldı. Qırağı getmiş bir çanta çıxdı. Cənab Bax bir əli ilə bunu açdı və içindən kiçik bir risalə çıxartdı:

– Bu, “Dalandarlar rəhbəri”dir, – dedi, – mən tərtib etmişəm. Dalandarların vəzifəsini, qanunən nə növ hərəkət etmələrini təyin edən bir düsturdur. İndi bunun ikinci təbinə davam etməliyik. Sizin ilk işiniz şəhəri dolanıb bu risalə üçün elan toplamaqdır. Təbiidir ki, zəhmətinizə müqabil müəyyən faiz alacaqsınız. Anladınız mı?

– Anladım. Deməli, dükən, mağaza, şirkət və qeyri bu kimi müəsisələrin elanını bu risalədə dərc edəcəyik.

– Elə, ancaq elan yığmadan əvvəl pasportunuzu mənim yanımda qoymalısınız və toplayacağınız pulları hər axşam saat yeddidə mənə təhvil verəcəyinizə dair bir sənədə imza atmalısınız.

Nemət cənab Baxın şərtlərini qəbul etdi. Cənab Bax sənədi bir əli ilə gözüünün qabağına apardı, diqqətlə oxudu və hiddətlə dedi:

– Hüquq nöqteyi-nəzərindən bu sənəd saxtadır. Saxta sənədin qanunən cəzasını bilirsiniz mi?

Nemət şaşdı və sənədi geri alıb baxmaq istədikdə cənab Bax vermədi.

– Dursun! – dedi, – burada ay və il qoymalısan, imzanı aydın yazmalısan.

Nemət cənab Baxın təlimi üzrə təkrar yazdı, ayı və ili qeyd etdi və axırda qol çəkdi.

Cənab Bax kağızı təkrar gözlərinə yanaşdırdı, diqqətlə oxudu və sonra çəsməyin üstündən şübhə ilə Nemətə baxıb dedi:

– Kafidir.

Nemət “Dalandarlar rəhbəri”ni götürüb getdi.

Sabahdan axşama qədər şəhəri dolaşdısa da Nemət heç bir elan toplaya bilmədi. Yorğun və məyus bir halda evə dönüb yatdı. O biri gün yataqda ikən qapısı açıldı, dalandar içəri girdi:

– Ağa, sizi bir əfəndi aşağıda gözləyir, – dedi.

Nemət aşağı endikdə, bir də... cənab Baxın hiddətli gözlərinə rast gəldi. Cənab Bax Nemətin gözlərinə elə bir zəhmlə baxdı ki, tələbəninin vücuduna titrətmə düşdü.

– Siz, – dedi, – sənəd verirsiniz də, ifa etmirsiniz. Bilirsiniz mi qanunən bunun cəzası nədir? Ləin armyaşka, səni həbsə soxduraram da, onda məni tanıyarsan... murdar armyaşka!

Cənab Bax gözlərini Nemətə zilləməklə bir neçə dəqiqə ona əzab və qorxu təlqin edib, ayağını sürüyə-sürüyə getdi.

Hakim ərizəni gözdən keçirərkən cənab Baxın adına təsadüf etdi və o saat ərizəni masanın üzərinə qoyub, heyrətlə Nemətə baxdı:

– Cənab Baxa müqabil mənim heç bir qüvvətim yoxdur! – dedi.
– Çünki qanunda təhqirə qarşı göstərdiyiniz maddəni şərh edən başqa bir maddə var: bu da coşğun və əsəbi hallarda olunan hərəkətlərə dairdir. Bu maddə mövcubincə cənab Bax məhkəmədə belə sizi təhqir edər, cəzalanmaz...

Nemət acıqlı bir halda dedi:

– O günü gəlib, məni dalanda yanında rüsvay edib, bir gün sonra evinə gedib, pasportumu tələb etmişəm deyib, qovub. Haqqımı müdafiə etmək üçün ədalət qapısına müraciət edirəm də “cənab Bax qanunun fəvqindədir” deyirsiniz.

Hakim sakit bir halda Neməti dinlədi və axırda dedi:

– Əzizim, Bax haqqında hər həftə buraya ərizələr gəlir və hamısı da nəticəsiz qalır. Bildinizmi?

Bu adam xəstədir və hədsiz-hesabsız gənclərin pasportları onda yatır...

– Yaxşı, bəs mənə məsləhətiniz nədir?

– Polisə müraciət ediniz. Ayrı çarə yoxdur.

Nemət məyus bir halda məhkəməni tərk etdi.

O, hüquq fakültəsini intixab edərkən hüququn hər şeydən yüksək olduğunu və hər şeyə qələbə çaldığını təsəvvür edirdi. Məhkəməyə gəldiyi ilk təcrübə isə Nemətin indiyə qədər yanlış düşündüyünü göstərdi. Polisin qapısına gəlcə haqq və ədalətin olmaması Neməti məşğul etdi, artıq polisə də inanmamağa başladı. Odur ki, pristavın iri heykəli, uzun bıqları və qüruru ona heç bir təsir bəxş etmədi.

– Nə iş üçün gəldiniz? – deyən pristava Nemət dərini uzun-uzadı anlatdı. Lakin “cənab Bax” sözü pristavı da şaşırtdı, əllərini çırpdı, yerindən qalxdı.

– Baxa qarşı mənim heç bir qüvvətim yoxdur, – dedi. – O bir dalaşqan adamdır, onu hər kəs tanıyır. Arvadını qovmuş, uşaqlarını tərk etmiş, oturduğu otağa kirayə vermir. Bunu amirlərimiz də bilir, qubernatora da məlumdur.

– İndi bəs nə etməliyəm?

– Ən doğrusu, bir gün kefinin yaxşı vaxtı yanına gedin, pasportunuzu istəyin. Vəssəlam.

Nemət pristavı da məyus bir halda tərək etdi.

Bir axşam nə olur-olsun deyə Nemət cənab Baxı ziyarət etməyə qərar verdi. Bu addım ağır bir addım idi. Başqa da çarə yox idi. Getdi. Sönük və zəhmlı darvazaya yaxınlaşdıqda orada “Dava vəkili cənab Baxa xüsusi katib aranır” deyə yeni bir elana təsadüf etdi. Düşündü. Ona bir ürək çırpıntısı gəldi. Sonra “nə olacaq olsun” dedi və cəld içəri girdi.

Cənab Bax şüşəsi hislənmiş, tozlu bir çırağın qarşısında oturub, çay içirdi. Kiçik qız piletənin üstündəki çaydanı güdüdü. Otağın qoxulu havası yenə can sıxırdı.

Cənab Bax Nemətə yer göstərdi: kürsü yenə şıqqıldadı, sonra dərin bir sükut otağı bürüdü. Qız bir çatlaq stəkanda çay gətirdi; Nemət çayı alarkən gözü cənab Baxa sataşdı; üzü sakit idi, gözlərində tühaf bir hüzn var idi. Bir də xəfif bir təbəssüm üzünə yayıldı.

– Deyirlər, siz şairsiniz, eləmi? – dedi.

Nemət şair deyil idisə də, cənab Baxı razı etmək üçün başını tərپətdi. Bax sevindi.

– Mənim qızım da şer yazır, – deyə cibindən açar dəstəsini çıxartdı və qıza:

– Al, on yeddinci səbəti aç! – dedi.

Qız səbətdən bir kağız bağılısı çıxartdı, Baxa verdi, solmuş və tozlanmış bu bağılının içindən Bax bir qırmızı risalə ayırdı:

– Alınız, buradakı “Şehli qönçələr” adlı şeri oxuyunuz.

Nemət risaləni əlinə aldıqda sərlövhəsi diqqətini cəlb etdi: Olya Bax. “İlk təcrübələr” sözü onu bir az fikrə daldırdı. “Kim bilir, şair qəlblə Olya atasının üzündən nə faciələr keçirmiş” – deyə düşündü.

Bu anda cənab Bax kədərli gözlərini Nemətə dikmişdi.

Tələbə “Ey sübhün tərənnümü, ey şehli qönçələr” mısrası ilə başlanan şeri oxudu və səsində göz yaşları titrək kimi oldu. Bax da kövrəldi, gözlərində parıldayan yaşlar kirpiklərindən süzülməyə başladı. Anlaşılmaz bir əzab üzünün cizgilərini daha da dərinləşdirdi.

Bu dəqiqələr cənab Bax Nemətin gözündə o qədər yüksəldi ki, onun bütün qəbahətləri silindi, əfv olundu. İndi artıq ona qarşı nifrət deyil, acınacaq hisslər duydu...

Cənab Bax risaləni geri aldı, diqqətlə büküb qıza verdi və dedi:

– Qoy yerinə, sonra on üçüncü səbəti aç.

Qız səbəti açarkən cənab Bax ciddi bir sima ilə Nemətə sual verdi:

– Mənim adıma heç bir yerdən pul almadığımıza dair söz verirsinizmi?

– Verirəm.

Bunu yazınız və altından qol çəkiniz. Dürüst yazınız, ay və il unudulmasın.

Nemət yazdı və sənədi imzaladı.

Cənab Bax kağızı gözlərinə yaxınlaşdırdı, diqqətlə oxudu, sətirlərə təkrar–təkrar göz gəzdirdi, bir qüsurlu tapa bilmədi:

– Bir də mənəndən pasportunuzu geri aldığınıza dair yazınız.

Nemət ikinci kağızı yazmağa başladı. Cənab Bax yenə göz gəzdirdi:

– Pasportun nömrəsi və hansı şəhər polisindən verildiyini unutmuşsunuz, – dedi.

Nemət sənədi təzələdi. Cənab Bax kağızı təkrar gözlərinə yanaşdırdı. Tədqiq etdi və axırda çantasında gizlətdi.

Nemət pasportu böyük bir sevinclə cibinə qoyub qalxdı.

– Salamət qalınız cənab Bax! – dedi.

Bax əlini Nemətə uzadarkən təkidlə soruşdu:

– Mənim adıma heç bir yerdən pul almadığımıza dair söz verirsinizmi?

– Verirəm.

Nemət cənab Baxın əlini tühaf bir vəcdlə sıxdı və ağır havalı otağı tərk etdi. Küçəyə çıxarkən dünyada ondan xoşbəxt bir adam olmadığını hiss etdi.

1927

BİR QAÇQININ DƏFTƏRİNDƏN

Yuxudan anlaşılmaz bir nikbinliklə ayıldım. Dünya mənə o qədər gözəl, o qədər cazibəli göründü ki, heyrətimdən şaşdım, qaldım, halbuki vəziyyətim seviniləcək bir halda deyil idi. Bir ay idi ki, fabrikdən qovulmuşdum, yeni iş tapmaq mümkün deyil idi, aclıq da məni tabdan salmada idi. Bunlara baxmayaraq xoş bir hisslə yataqdan qalxdım, geyindim, yuyundum. Birdən mənə bir zəiflik gəldi, vücudumu tər basdı, kürsünün üstə çökdüm, başım gicəlləndi. Bir neçə gün idi ki, bişmiş yeməmişdim, dünən bir parça yavan çörəyi belə güclə tapmışdım. Bu sabah yavan çörəkdən belə məhrum idim.

Bir-iki dəqiqə qulaqlarım cingildədi, sonra özümə gəldim. Nikbin və ümidbəxş hiss məni tərک eləməmişdi; dünya yenə gözəl, həyat yenə dadlı idi. Bir də ağıma bir fikir gəldi – cəld durub, divardan asılan paltarlarımın ciblərini axtarmağa başladım. Dəlik-deşik cibləri bir-bəbir əlləşdirdim, böyük diqqətlə tədqiq etdim, əlimə bir şey keçmədi. Qərribə burasıdır ki, köhnədən, yaddan çıxıb qalmış pul olar, deyə son həftə hər sabah bu ciblər eyni diqqət və ümidlə araşılımışdı, bir şey tapılmamışdı. Bunu bilə-bilə bu dəfə də paltarlardan şübhə ilə aralandım, fikirləşdim və ümid məni tərک etmədi.

Dolaba yanaşdım. Sınıq qapısını cırıltı ilə açdım, camaşırıları qaldırdım, üst gözü nəzərdən keçirdim – nə pul və nə də yeyiləcək bir şey gözə çarpdı. Orta gözü daha diqqətlə araşdırdım: bir boşqab, bir fincan və bir sapılıcadan ibarət mətbəx müxəlləfatımı bir tərəfə topladım, boş şəkər qutusunu itələdim... Burada da qarın doyuracaq bir şey tapa bilmədim.

Təkrar kürsünün üzərinə çökdüm, nəfəs almağa başladım, zəiflikdən vücuduma gələn təri soyutmağa çalışdım... Xoş və tühaf hisslər ruhumu oxşamaqda idi.

Bir də məndə bir laqeydlik hasil oldu: yaxşı və yaman, ləzzət və əzab, səadət və bədbəxtlik... gözümdə əsil mənalarını itirdilər. Bu boşluq içərisində ayağa qalxdım, istər-istəməz dolabın alt gözünü nizama salmağa başladım. Qəzet və kitabları bir tərəfə yığdım, kirli camaşırı bağladım və atılıb qalmış köhnə kordon qutuları yerbəyer etdikdə heyrətimdən donub qaldım... siçanlar tərəfindən qaçırılıb burada tərک olunmuş bir parça çörəyə rast gəldim. Bilmirəm hansı bir nəğahani qüvvə ilə barmaqlarım bu qurumuş və toz basmış parçaya sarıldı...

Bir dəqiqə koridora çıxıb, çörəyin tozunu təmizlədim, qurna altında yudum və sonra dəsmala sarıyıb yastığımın altına qoydum.

Oturub, çörəyin yumşalmasını gözləyirkən laqeydlik vücudumu tərk etmişdi. Çörəyi yeyib, eyni hisslə də oteli tərk etdim.

Otelçiyə bir neçə yüz frank borcum var idi. Onun üçün qapıdan elə çıxdım ki, otelçi məni görmədi. Küçədə rahat və asudə nəfəs ala bildim. Ac idim, lakin iştaham elə küsmüşdü ki, könlüm nə istədiyini belə kəsdirə bilmirdim. Fikirsiz və müəyyən plansız bir halda küçə ilə getdim.

Sena çayına tərəf yönəldim, bir də durdum: yediyim çörək parçası daş kimi mədəmə yığılıb, məni incitməyə başladı. Nəfəsim kəsilən kimi oldu, elektrik dirəyinə söykənib qaldım. Tər vücudumu təkrar bürüdü. Yanımdan keçən bir müsyonün papiros tüstüsü məni bir müddət məşğul etdi. Havada layla duran tüstüyə burnumu yaxınlaşdırıb qoxuladım, dərin bir həzz duydum. İki gün dəf olunmamış tütün nəşəsi bir az sakit oldu və süst fikrim açılmağa başladı. Məndə anlaşılmaz bir ümid canlandı, həyata və yaradılışa qarşı istehza ibraz edən bir təbəssüm dodaqlarımı əydi.

Sancıdan özümü toxdadıb, bir az da getdim: fabriklərin mənhus bacaları gözümə sataşdıqda, sinirləndim, içimə dərin bir soyuqluq çökdü, geri döndüm.

Məqsədsiz və plansız yürüməmdə yenə davam etdim. Fikrimdə bir boşluq hökmfərma idi. “Dünən” və “sabah” mənim üçün mənadan məhrum idi. Yaxşı, yamanlıq, toxluq və aclıq məfhumlarına qarşı yenə yad və laqeyd idim.

Bu boşluq və laqeydlik içərisində yürüdüm. Bir də yolla keçənlərdən birisi nəzərimi özünə cəlb etdi:

– Xristofor! – deyə bağırırdım.

Ayaq saxladı, durdu. Sərt bir nəzərlə mənə ayaqdan başa qədər baxdı, tanımadı.

Yaxınlaşdım. Laübalı bir surətdə əl uzatdım:

– Bakıda məktəbdə bərabər oxuyurdun, unuttunmu? – dedim.

Heyrətəngiz bir təbəssüm üzünə yayıldı, cürətsiz əlini uzadıb, əlimdən yapışdı:

– Familiyanız nədir? – dedi.

Özümü nişan verdikdə bərk-bərk əlimi sıxdı:

– Bağışla, heç tanımadım, – dedi, – təbii deyilmi, o zamandan neçə il keçir?

Bir az fikirləşdim, hesabladım, dedim:

– On yeddi il!

– On yeddi! – deyə içini çəkdi, qəhqəhə ilə güldü və sonra siması cold dəyişdi:

– Bu on yeddi il nə tez gəlib getdi, – dedi və dərin fikrə qərq oldu.

Mən də məyus oldum: həyatımın gözəl bir hissəsinin keçdiyini yavaş-yavaş dərk etməyə başladım. Nikbinlik dumanı fövrən qəlbimi tərktədi və həyatımın nə qədər acı olduğunu duyub kədərləndim. Bir də sancı təkrar məni incitməyə başladı, tər içində divara söykəndim.

Xristofor sevinc və heyrətlə:

– On yeddi il əvvəl söyləsə idilər ki, bir zaman Parisin kənarında kiçik bir şəhərdə görüşəcəksiniz – inanmazdıq. Gör həyat nə qədər qəribədir... İndi de görüm, burada nə qayıırırsan? Nə təhər oldu ki, buralara düşdün?

– Oldu, görürsən buradayam. Sən nə vaxt gəldin? Üç ildir buradayam, sənə ilk dəfə təsadüf edirəm..

– Mənim işim uzundur. Gedək qəhvəxanaya bir şərab içək.

Getdik və yol gedərkən dostumu nəzərdən keçirdim – başdan ayağa şıq geyinmişdi. Bunun halı məndə ümid doğurdu; dedim: “Yəqin xidməti var, mənə də bir yer tapar, aclıqdan qurtararam”.

Halbuki məsələ mənim təsəvvür etdiyim kimi deyilmiş. Qəhvəxanada birinci qədəhdən sonra Xristofor halını anlatdı.

– Əzizim, – dedi, ömrümüzün ən ləzzətli vaxtı məktəb zamanı imiş. Ondan sonra yollarımız ayrıldı. Bilirsən ki, mən hərbi məktəbə getdim; daha bir də bu günə qədər görüşmədik. Dünya müharibəsi, vətəndaş davaları, Vrangel ordusunun çəkilib getməsi – bunların hamısında iştirak etdim... təfəsilatə hacət varmı? – İllərcə sipərlərdə, ölüm qarşısında...

Xristofor susdu. Dərin bir yanğı ilə qədəhi başına çəkdi. Papiros çıxartdı. Qutuda qalmış son iki papirosu bölüşdük.

Böyük bir həzlə çəkə-çəkə soruşdum:

– Bəs Kırımdan nəreyə getdin? Mən səni İstambulda görmədim.

– Bizi Çanaqqala civarına götürdülər, oradan Yunanıstana qaçdım. Əvvəllər işlərim fəna deyildi: arvadımla bir restoran açdıq. Bir az pul qazanıb bir avtomobil aldım, şoferlik elədim. Bir gün arvadımın bir qrek

tacirinə qoşulub getdiyini bildim. Həyatım alt-üst oldu. Məni vaxtilə sevən, yolumda göz yaşları axıdan bir qadının yoxsul günümə təhəmmül edə bilməyəcəyini təsəvvür etməzdim. Haldan çıxdım, dünya bütün ləzzətini gözümdə qaib etdi. Cinayətə qəsd etdim. Bir gün dənizə qayıq seyri yaptıkları vaxt qadını öldürüb, qreki də yaraladım.

Xristoforun rəngi üzündən götürülmüşdü, dodaqları titrəyirdi...

– Sonra? – deyər cəld soruşdum.

– Sonra nə olacaq ki, avtomobilə minib qaçdım, bir şirkətlə müahidə bağlayıb, əmələ sifəti ilə Fransaya gəldim. Məni Parisdən uzaq bir kənddə ziraət işinə qoydular... onda əcnəbinin və qürbətin nə olduğunu anladım. Bunlar bizim müttəfiqlərimiz idi. Axırda “müttəfiq”in nə zibil olduğunu bildim...

Xristofor yenə susdu. “Müttəfiq” sözü elə bil Fransada çəkdiklərini təkrar gözlərinin önünə gətirdi. Ruhunda qopan qələyan simasına da sirayət etdi – hiddətləndi, qəhvə dəsgahının qarşısında gəzinməyə başladı. Bir də cəld mənə yanaşdı:

– Əzizim, “müttəfiq”lərimizin mənim kimi zabitləri gətirib məhətərliyə qoyacağını bilsə idim müharibənin ilk günü padşahıma və hökumətimə qarşı üsyan yapardım!

Mən maraqla:

– Neçə aydır Fransadasan? – dedim.

– Altı aydır!

– Bəs nərədə idin?

– Beş ay kənddə işlədim. Sahibim hər səhər məni saat beşdə oya-dırdı. Vəzifəm səkkiz at və on beş inəyə baxmaq idi. Bunları təmizlədikdən sonra məni tarlaya göndərirdi. Axşam saat səkkizə qədər işləyirdim. Yeməyimdən başqa mənə beş frank verirdi. Bu da papirosuna və dəlləyə gedirdi. Zətən dəlləyə getməyə belə vaxt yox idi. İşdən çıxar-çıxmaz başımı bir yerə atıb yatırdım... Pasportum sahibimdə, yol kirayəsi də yox – deməli qaça da bilməzdim. Nə isə, bir gün saxta bir pasportla özümü Parisə yetirdim... Bu gün, görürsən, bir yerdəyik.

Sözünü qurtarar-qurtarmaz Xristofor qəhqəhə ilə güldü və nəşə ilə məndən soruşdu:

– De görüm, harada qulluq eləyirsən?

– Heç yerdə!

– Bəs necə dolanırsan?

– Hər kəs kimi.

– Deməli, acsan, otelçiyə borclusan... iləx... xi-xi-xi! Deməli, mənim kimi.

– Sən də mi işsizsən? – deyə heyərlə soruşdum.

– Təbii... yoxsa zahirim səni aldatdı?

Xristoforu bir də tərədən dırnağa nəzərdən keçirib, şübhə ilə:

– Elə! – dedim.

– Bu şıq zahirin də faciəli bir tarixi var. Bax, nə qəribə iş oldu. Mühəribədən əvvəl xalam qızı Rusiyada bir belçikalıya ərə getmişdi. İnqilab zamanı bunlar Rusiyanı tərk etdilər. Bu günlər xalaqızının Brüsseldən əri ilə Parisə gəldiyini öyrəndim. Yanına getdim... Güzəl bir oteldə görüşdük. Halımı, təbiidir ki, onlara bildirmədim. Zabitlik şərəfini hələ mühafizə edirdim. Əynimdəki paltarlar xalaqızının nəzərini cəlb etdi, məni Paris mağazalarının birinə götürdü, başdan ayağa qədər bəzədi. Bu qədər. Onlar nə qədər burada idi, bərabər gəzib, bərabər yeyirdim. Parisi tərk etdikləri günün sabahından etibarən aclığa davam etmədəyəm. Son frankları bu şərabçıya verəcəyik.

Xristoforla yavaş-yavaş Klişi darvazasına tərəf gedirdik. Saat on ikiyə az qalırdı. Nə o, nə də mən danışmırdıq. Birdən sükutu pozdum...

– Xristofor, – dedim, – heç olmazsa, həftədə bir dəfə mükəmməl yeməliyik.

– Bir yerə ümidinmi var? – deyə yoldaşım cəld soruşdu:

– Deyəsən var. Burada bir rus mühərriri var, qaçqınlardandır. Bir qəzetdə şərq məktubları yazır. Məlumatın çoxunu da məndən alır. Əvəzində qazandığının 25 faizini mənə verir. O günü bir Bombay məktubu yazdı, əgər qəzet qəbul etdisə, bu gün idarədən pul alacaq, gedək görək alıbı.

Xristoforun gözlərinə işıq gəldi. Klişi darvazasını keçərkən birdən gül-gülə soruşdu:

– Deməli, mühərrir Bombayə “getmişdi”.

– Təbii, dünən Bombeydə idi, bu gün də yəqin Tehrandadır.

İkimiz də qəhqəhə ilə güldük.

Klişi meydanına gəldik, sağ tərəfdə Bua küçəsinə döndük və kiçik bir otele girdik. İlk pillələri çıxmadan divardakı sadə qapını açdıq, qararıqlıq, fəna qoxulu bir otağa daxil olduq. Mühərririn mənzili o qədər balaca idi ki, bir çarpayı və kiçik masa zorla buraya sığışmışdı. Kirli

yataqdan arıq, pırtıdaşq tükklü bir adam qalxdı. Üzr istədi və üzərindəki qəzetləri döşəməyə tökübdedi:

– Xoş gəldiniz, yoldaşlar! Amandır, bir papiros verin!

İkimiz də çiyinlərimizi atdıq. Mühərrir bundan məyus olaraq yatağından dik qalxıb, ayaqyalın döşəmənin üzərinə endi və tiryəki kimi masanın və çarpayının altına diqqətlə baxmağa başladı. Sonra hövlnak yürüyüb, boş papiros qutusunu əlinə götürdü, baxdı, hövkələyib atdı. Bir də cəld əyilib, yerdən çəkilmiş bir papiros qırığı tapıb, müştüyünə qoydu, yandırdı. İki nəşəli qullabdan sonra papiros əriyib getdi.

Tiryəki mühərririn nəşəsi elə bil bir az yatdı. Ağı başına gələn kimi oldu; bizə çarpayının üstə yer göstərdi. Oturduq. O da kirli və yırtıq-sökük paltarlarını geyməyə başladı:

– Qəribədir, ha çalışırsan qarnını belə doyura bilmirsən, – dedi. – Təzə paltar isə mənim üçün bir məfkurə təşkil edir. Kim bilir, ömrümdə bir də təzə geyim mənə qismət olacaqmı?

Hamımız güldük. Sonra mən soruşdum:

– Bombey nə oldu?

– Yaxşıdır. Bu gün hind millətçilərinin şərəfinə içərik. Müdir çox bəyənmiş. İndi növbət Tehrana gəlir. Rza şahın qürənalardan biri ilə mülaqat yapmalıdır.

– Yaparıq, o asandır! – deyə Xristofor mühərririn sözünü kəsdi; – mən Tehrandə çox olmuşam. Hər küçəsinə bələdəm.

– O!! Bu çox gözəl oldu! Deməli, yaşayırıq!

– Yaşayırıq!

– Ancaq bir iş var: mənim bu çəkməmi görürsünüzmü? Allahdan can diləyir. Görürsünüz ağızımı necə açıb, bunu bir təhər geyib, çəkməyi gedərik, sonra da idarəyə.

Mühərrir dabanını yerə ehmal qoya-qoya yola düşdü. Mən də bunun bir qoluna girdim ki, çəkməyə güc düşüb, daha da cırılmasın. Bu sürətlə çəkməçi dükana gəldik. Bir qədər də orada gözləyib, idarəyə getdik.

Mühərrir idarədən çıxana qədər biz küçədə durduq. Yan tərəfimizdə bir qəssab dükanı var idi. Ətlər səliqə ilə kəsilib, sümükdən aralanıb, mərmər masalar üzərində boşqablara düzülmüşdü. Çəngəldən asılan şaqqalar süni yarpaqlarla bəzənmişdi. Bu cazibəli mənəzə-

rəni görərkən xəyalən bu ətləri ləzzətlə qovurdum... yığın-yığın tüpürcək ağzını doldurdu. Qarşımda meyvə dükanlarında alma, armud, muz və portağallar işvəkar bir vəziyyət almışdı. Dildən rəngləri ilə adamı cinayətə sövq edirdi... Birdən nəzərim bunlardan aralandı: göylərə çəkilmiş kaşanələr gördüm, küçədən sel kimi axıb gedən avtomobillər gözümə çarpdı... Başıma xudkam fikirlər gəldi, öz-özümə dedim: “Madam ki, mən bu bolluq və zənginlik içində acından ölürəm, yıxılısın bu kaşanələr, məhv olsun bu zəngin həyat!”

Qanım coşdu, inqilab hissi bütün vücuduma yayıldı...

Bir də mühərririn səsi məni ayıltı.

– Yoldaşlar, – dedi, – bu gün yemək qismət olmayacaq, kassir yoxdur. Pulu, ehtimal, sabah alacağım.

1927

SON SƏHİFƏ

Bir ay davam edən dəhşətli mücadələdən sonra indi artıq asudə nəfəs ala bilərdi. Çarpayısının üzərində uzanaraq, papirosun tüstüsünü havaya buraxır, düşünürdü.

“Bəlkə çocuq ölməyəydi?” – deyə fikrindən keçirdi. Haman, rəngi üzündən götürüldü; ona bir əsəbiyyət gəldi. Cəld yatağından qalxdı. Papirosu kül qabına basıb, otaqda gəzinməyə başladı.

Xırda otağında bir-iki dəfə ötəyə-bəriyə gedib, sinirlərini yatırımaq üçün yazı masasına oturdu. Oranı nizama salmağa başladı. Mürək-kəb qabını ortaya, iki tərəfinə güldanları qoydu. Kənara düşmüş bir-iki kibriti kül qabına atdı. Masanın arxasındakı divara yapışdırılmış bir neçə çılpaq qadın rəsmlərinə və solğun fotoqrafiyalara gözü sataşdı. Bir qrupun içində öz şəklini gördü. İllərdən bəri burada asılan bu qrupu indiyə qədər sanki görməmişdi – heyrətlə onu süzdü; xoşlandı. İyirmi il əvvəlin yadigarı olan bu qrup onun xəyalında bir çox şeyləri ehya etdi. O zaman o yenicə müəllim olmuşdu; iri dairəli bir şapka almışdı, çiyinləri köndələn çinli, işıqlar pıləkli tujurka ismarlamışdı. Təyin olunduğu kəndə böyük bir həvəslə yola düşmüşdü...

İştə, o zaman Xədicəyə rast gəlmiş, evlənmək niyyətinə düşmüşdü... Xədicə göstərilib, əvəzində dul anası gəlin gəlmişdi...

Fikri qarışdı. Uzaq xatirələr bir-birinin arxasınca gözünün önündən gəlib keçdi.

Bir il sonra qadını kənddə buraxıb, şəhərə gəlmişdi. Burada atası onu el adətincə nişanlayaraq, gözəl toy etmişdi. Üç ildən sonra yenə ayrılmışdılar...

Üçüncü qadın gənc ikən ölmüş, özündən sonra bir qız qoyub getmişdi...

Dəhşətli əsəbiyyət əl barmaqlarını soyutdu. Qeyri-şüuri bir halda papiros yandırdı, ağzına alıb, kürsünün arxasına söykəndi. Ağzından buraxdığı mavi həlqələrin arasından gözünə bir çox qadın simaları göründü. Bir an sıxılan ürəyi haman açıldı; səbəbsiz bir nəşə ruhuna hakim oldu. Tühaf bir təbəssümlə masasının qutusunu açdı. Bir yığın kağız arasından qalın və yıpranmış bir dəftər çıxardı, masanın üzərinə qoyub gözdən keçirdi. Bir-iki dəqiqə əvvəl xəyalında cövlan edən qadın simaları bütün tərcümeyi-halları ilə dəftərin səhifələrində canlanmağa başladı...

Qələmi əlinə aldı. Uzun qovğadan sonra əlli manat pul və bir qə-
dər ev şeyləri ilə razılaşıdırıb, üç gün əvvəl yola saldığı Katyuşanın
tərcümeyi-halını yazmağa başladı...

Birdən qapı döyüldü və “Xəlil Abbasov” – deyə poçtaçı içəri bir
məktub atdı. Xəlil masadan qalxdı, məktubu götürərək, sakit bir halda
adresinə baxdı, möhrünə diqqət etdi. Anasından olduğunu bildirdi;
çünki başqaları ilə irsal-mərsulu yox idi. Zərfi çırdı. “Yenə pulmu
istəyir?” – deyə sətirləri gözdən keçirdi. Anası pul istəmirdi, lakin
halından şikayət yazırdı. Qocaldığını və oğlunu könüllü istədiyini qeyd
edərək, nəvəsinin də həsrətdə qalıb atasını arzuladığını əlavə edirdi...

Xəlil məktubu masanın üzərinə atdı. Bir az hiddətləndi, papiros
yandırdı və çəkə-çəkə qarıya yanaşdı. Qarının şüşəsindən dışarı
baxdı. Qarşı tikililərin üstündən tutqun göy görünürdü. Xəlilin könüllü
də elə tutqun idi. Payızın havası onun vəziyyətini bir qat daha fənalaş-
dırırdı. Yadına gətirmək istəmədiyi qızı indi onda atalıq hissi oyatdı.
Qızına acımağa başladı. Kədərlandı. İyirmi illik macərələri ilk dəfə
olaraq onu incitməyə başladı. Gözlərinə yaş gəldi. Döndü və başını
yasdığına söykəyib uşaq kimi ağladı.

Bir həftə sonra Xəlil gənc bir qız və bir qadınla otağına girdi.
Nəzakətlə bunların paltolarını soyundurdu. Yer göstərdi, oturdular.
Otağı əlindən gələn qədər bəzəmişdi: yemək masasının üzərinə ağ
süfrə çəkmişdi, yazı masası üzərinə süni çiçəklər qoymuşdu. Yataq
camaşırını təzələmişdi.

Xəlil müsafirlərini fotoqrafiyalarla əyləndirməyə çalışdı. Qızının
şəklini göstərdi və anasız qaldığını kədərlə anlatdı:

– Mən çox talesizəm! – deyə əlavə etdi.

– Nə üçün? – deyə qadın sordu.

– Kişinin qadını ölməsinin nə qədər ağır olduğunu bilmirsinizmi?
İndi baxınız subaylıq nə fəna şeydir. Çalışırım, qazanırım, lakin heç
bir məqsəd təqib edə bilmirəm. Yoldaşım olsa, onun üçün çalışmağım
mənə böyük bir təsəlli olardı. Qızım da yetimlik hiss etməzdi...

Qadın gülümsədi:

– Siz belə ailə dostu olduğunuz halda indiyə qədər subay qaldığı-
nıza heyrət edirəm...

Xəlil məsum bir halda:

– Heyrət etməyiniz, – dedi, – bu zamanda ailə qüdsiyyətini anlayan azdır. Hər kəs macəra üçün ərə gedir, beş gündən də sonra boşanır. Halbuki mən belə düşünürəm: insan həyatında bir dəfə evlənməli, gözəl bir ailə təşkil edərək məsud bir həyatın baqiliyinə çalışmalı.

Xəlil bir ah çəkərək, dolaba tərəf yönəldi və əvvəlcə hazırladığı konfet, meyvə və pastaları masanın üzərinə düzdü.

Qadın:

– Aman, niyə zəhmət çəkirsiniz? – dedi.

Xəlil cavabında:

– Bir zəhməti yoxdur. Pul sərf etmək üçün qazanılır. İndi sizə bir çay da qoyum.

Qızla qadın ikisi bir yerdə:

– Aman, rahatsız olmayınız! – dedilər.

Xəlil məmnun bir təbəssümlə xörək maşını yandırdı və çaydanı üzərinə qoydu.

– Burada hər bir müxəlləfatım yerində, ancaq... evin xanımı yoxdur! – deyərək Xəlil gülümsəndi.

Qadın otağı gözdən keçirərək:

– Məncə, – dedi, – bu asan bir işdir.

– Bir o qədər də asan deyil!

– Nə üçün?

– Adam tapmaq çətindir.

– Adam tapılar.

– Haradadır ki?..

Qadın gülümsədi, sakit səsle:

– Tapılar! – dedi.

Qız qadının üzünə baxaraq, qızardı və həyəcanını bildirməmək üçün əlini uzadıb, masanın örtüsünü düzəltdi.

Xəlil məqsədinə nail olacağını duyaraq nəzakətini bir qat daha artırdı.

Qız və qadına çərəz təklif etdi, şən və xoşsifət görünməyə çalışdı.

Bu halda çaydan coşmada idi. Xəlil çay dəmləməkdə ikən qadın qızın qulağına bir şey pıçıldadı, qız qıp-qırmızı kəsildi.

Xəlil stəkanları masaya gətirərkən qızı şən gördükdə laübalı bir halda:

– Bax, çay hazır, tökülməsi də gənc xanıma həvalə olunur, – dedi.

Qız təkrar qızardı və qadının təklifi üzrə qalxıb çay tökdü.

Xəlil dolabdan iki küpə mürəbbə çıxardı. Qadın bunu görcək:
– Aman, nə evdar adamsınız! – dedi. – Ciddən sizə bir xanım lazım...
yəqin bu işin düzəlməsinə də mən səbəb olacağam.

Xəlil gülə-gülə:

– Sizi indidən vəkil edirəm, – dedi.

– Eləmi?

– Elə!

– Ciddən?

– Sözüm doğrudur.

Üç gün sonra ZAKS Xəlilin pasportuna “Marqarita” adını əlavə edərək, möhrü ilə təsdiq etdi. Marqarita Xəlilin otağına köçdü və on gün tam mənasilə xoşbəxt bir həyat keçirdi.

Lakin bu on gündən sonra vəziyyət get-gedə dəyişməyə başladı. Xəlilin mənfə tərəfləri yavaş-yavaş meydana çıxdı. Bunun son dərəcə əsəbi olduğu aydınlaşdı. Əhəmiyyətsiz bir işdən ötrü qadını söyər, ona hiddətlənərdi.

Bir ay keçmədən Marqaritanın həyatı acı bir şəkil aldı.

Bir gün Xəlil evə gəldi, Marqaritanı qonşuda gördü. Çağırdı:

– Sənin qonşuları gəzməyini bilsəydim, həyatımı sənin kimi alçağın həyatına bağlamazdım, – dedi.

Marqarita heyrətlə:

– Qonşuya getmək eyibmidir?

– Eyibdir! Alçaq! Satqın!

Marqarita məsum bir halda:

– Rica edirəm məni təhqir etmə! Qonşuda qoca qarı ilə qızından başqa kim var ki?!

– Sus! Alçaq! Azğın! Fahişə!

Marqarita son sözü eşidər-eşitməz hönkürtü ilə ağladı və buna qarşı nə cavab verəcəyini düşünərkən bir də Xəlil onu itələyib dışarı saldı, qapını bağladı.

Marqaritanın səsine qonşu Anaxanım gəldi. Onu qucaqladı, göz-lərinin yaşını silə-silə apardı.

Marqarita Anaxanımın otağında hönkürtü ilə ağlamasına davam etdi:

– Bax, nə böyük töhmət! Həyatımda təsəvvür etmədiyim bir hə-qarətə müncər oluram.

Anaxanım:

– Ağlama, qızım, – dedi, – sən onu tanımırsan, biz yaxşı tanıyıırıq. O səni qaçıırmaq istəyir.

– Nə üçün? Mən ona nə fənalıq etmişəm? Onu rahat etmək üçün bütün gün xidmətçi kimi işləyirəm. Razılıq etmək əvəzinə məni təhqir edir.

– Qızım, məni dinlə, o səni qaçmağa məcbur edir.

– Nə üçün?

– Onun xasiyyəti belədir. Dörd-beş ildir onun qonşuluğunda oluram, ildə neçə qız tovlar, xoş dillə gətirər, sonra incidər, qaçırar, yenisini gətirər. Arvad dəllallığı ona peşə olmuşdur.

– Deməli, mən də aldandım, – deyər Marqarita ağlamağa davam etdi. – Mən getməyə razıyam, ancaq yerim yoxdur. Bacımın bir otağı var, ailəsi böyükdür, sığışmır. Oraya gedə bilmərəm. Başqa yerim də yoxdur.

– Yazıq, bəs sən buna necə rast gəldin?

– Nə bilim, nə bilim, əmək bursasına iş aramağa getmişdim. Orada rast gəldik. Qızıma bir mürəbbi arayıram deyər məni aldatdı. Sonra bacımla buraya gəldik. Özünü elə bir şəkildə təqdim etdi ki, gözümüz qapandı...

– Bala, onun xasiyyətidir. Səndən əvvəlki də elə aldanmışdı. Bir qızları da dünyaya gəldi. Çocuqla anası gündə bir, otaqdan dışarı atı-lardı. Çox vaxt soyuq koridorda yatardılar. Axırda uşaq xəstələndi, öldü. Qadın da bunun zülmünə tab gətirə bilməyib çıxdı, getdi.

Marqarita qarının sözlərini dinlərkən qulaqlarına inana bilmirdi. Gənlik təcrübəsizliyi ilə bağlandığı bir adamın bu qədər fəna olaca-ğını heç də təsəvvür edə bilməzdi. İndi Xəlilin ona qarşı olan rəfta-rının səbəblərini yavaş-yavaş anlamağa başladı. Peşman bir halda göz yaşları axıtmaqda davam etdi.

Bir gün Xəlilin naharını verib, qabları yuduqdan sonra Marqarita ərinə tərəf yönəldi:

– Müsaidə et, axşama qədər bacımgilə gedim, – dedi.

Xəlil hiddətlə:

– Get, amma geri dönmə! Görürsən, bir yerdə yaşaya bilmirik!

Marqarita məyus bir halda çıxıb getdi.

Xəlil papirosu damağına alıb, masaya oturdu. Katyuşanın tərcümeyi-halını qurtarmadığı üçün onu tamamlamaq istədi. Dəftəri çıxardı, açdı.

Son sətirləri oxudu: “Qızın ölməsi canımı qurtardı – artıq Katyuşa kökündən oynamış ağaca bənzəyirdi; kiçik bir hiddətimdən yarpaq kimi əsirdi...” Burada yazı dayandırılmışdı. Xəlil yazmağa başlamadan əvvəl dəftərin ağ qalan səhifələrini yoxladı; cəmi üç səhifə qalmışdı.

Xəlil bir az düşündü... “İki səhifə Katyuşaya bəsdir”, – dedi. – “Son səhifəni də... Marqaritaya həsr edərim...”.

Bu düşüncədən sonra Xəlilə bir nəşə gəldi. Qələmi yerə qoydu, bir papiros da yandırdı. Xəyalı qanadlanaraq papiros tüstüsü ilə bərabər uçmağa başladı. Bir neçə il irəlini görmədə idi – bir sürü qız siması tüstüyə bürünmüş havanı seyr etmədə idi; bir-birindən gözəl, bir-birindən gənc idilər...

Xəlilin qanı coşdu, həyatına qarşı olan məmnuniyyətinin həddi yox idi. Qalxdı. Əllərini cibinə qoyaraq, məst bir halda otağı dolandı. Sonra birdən ciddiləşdi. “Katyuşa məsələsini qurtarmalı” – deyə cəld masaya yanaşdı. Qələmi alıb yazdı.

Axşam Marqarita evə döndükdə otağın qapısını qıfıllı gördü. Bir az fikirləşdi. Anaxanımın yanına getməli oldu. Bir-iki addımlıq məsafədə olan qarıya yanaşaraq döydü.

– Kimsən? – deyə içəridən səs gəldi. Sonra qarı açıldı, qarının qırışmış siması görüldü:

– Gəl, qadan alım! – dedi.

Marqarita girdi və yarımışıq otağın bir guşəsində oturdu.

Anaxanım Marqaritaya çay təklif etdi. Marqarita:

– İçmirəm, sağ ol! – dedi.

– Elə onsuz da sağam, qadan alım, birini iç, – deyə qarı çay töküüb Marqaritaya verdi.

– Kefin niyə yoxdur? – dedi.

Marqarita həyəcanlı gözlərini aşağı dikdi.

– Kefini pozma, bir çıxıranda sən iki çıxır. Elə insafsız adama başqa çarə yoxdur.

– Orası düz, ancaq...

– Nə ancaq? “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr!” “Sənə biz batırana qıyıq soxmalısan”. Elə olmazsa, qədrini bilməz.

Marqarita gülümsədi:

– Orasını indi–indi bilməyə başlayıram. Görünür, həyat bunu tələb edir.

– Bəs nə?!

– Bu gün bir komsomolka arqadaşım ilə görüşdüm. Əvvəl dərdimi ona söyləməyə qürurum yol vermədi. Sonra ürəyim öz–özünə açıldı; başıma gələnləri bir–bir söylədim. Heyrət etdi. “Niyə qadın şöbəsinə xəbər vermirsən?” – dedi. Sonra məni çox məzəmmət etdi. Dedi: “Sənin yerinə olsam, onu bir dəqiqədə otaqdan dışarı ataram”.

– Bəs nə?! Mənim evimdə qız uşağı, bundan həya eləmir; gündə buraya bir arvad gətirir. Dinirsən, dava salır. Onu görüm qanına bulaşsın!

Marqarita qadının mətanətli sözlərindən xoşlandı. Zətən komsomolkanın sözləri onu olduqca təhrik etmişdi. Onda doğmuş azad qadın fikri və mətin bir mənəmlilik haqqını tələb edirdi. Bu günkü Marqarita artıq dünənkinə bənzəmirdi. Çayını içərkən:

– Bax, məni yazıq gördükcə, tapdalamaq istəyir. İndiyə qədər nəzakətdən bir şey çıxmadığını anladım. Artıq ona qarşı başqa rəftar lazım...

– Bəs nə?!

– Heyrət yeri budur ki, bir gün bacım ilə gəldi. Evdə heç kim yox idi. Ayağıma yığıldı, dedi: “Qulun olacağam”... Mən nə bilim ki, ildə bir neçəsinin ayağına yığılırmış...

– Bəs nə, qadan alım! Onu görüm qanına bulaşsın!

Marqarita qarı ilə bir neçə saat dərdləşdi. Əri gəlib çıxmadı, saat on ikiyə yaxın koridorda tappılı eşidildi. Anaxanımın qapısından bir adam gəlib keçdi.

Qarı:

– Dur, qadan alım, – dedi, – sonra qapını bağlar, çöldə qalarsan.

Marqarita paltosunu götürüb, cəld çıxdı. Otağına girdikdə Xəlil heyrət etdi: onun gəlməyəcəyini zənn edirmiş. Bir də hiddətləndi:

– Sənə “gəlmə” dedim, sən niyə gəldin? – dedi.

Marqarita mətanətli səsle:

– Gəldim, məxusus gəldim!

Marqaritadan gözlənilməyən bu sözlər Xəlili odladı:

– Fahişenin dilinə bax! – deyə çığırdı.

Marqarita:

– Fahişə sənə kimi gündə bir qadın dəyişənə deyərlər, – deyə paltosunu divardan asdı.

Marqaritanın bu hərəkətindən Xəlil son dərəcə əsəbiləşdi. Rəngi qaçdı, gözləri çanağına sığmamağa başladı. Söz demək istədi, dili tutuldu. Acımış qurd kimi Marqaritaya hücum etdi. Birinci yumruğu Marqaritaya dəydikdə, Marqarita özündən çıxdı; ona tühaf bir qüvvə gəldi, Xəlili itələdi. Xəlilin ayağı büdrədi – dizi üstə çökdü. Bu haldan istifadə edərək, Marqarita dolabdan mətbəx bıçağını aldı. Xəlil yerindən qalxar-qalxmaz Marqarita dəhşətli bir qışqırıqla:

– Bu saat buradan get, yoxsa bu bıçağı qarnına soxaram! – dedi. Xəlil Marqaritanın üzünə baxıb, dəhşətlər duyaraq otağı tərək etdi.

Çişkinli hava idi. Bu havada o çox qadınlar yola salmışdı... Bu dəfə özü gedir və qovduğu qadınlar kimi, nərəyə gedəcəyini belə kəsdirə bilmirdi.

1928

TANQO

Onlar ilk dəfə görüşərkən ruhən bir-birinə yanaşdılar. Doktor xaricdən yeni gəlidiyi üçün hələ Parisin süsünü daşıyırdı: şıq geyinmişdi, rəftarı mülayim və nazik idi. Söhbət arasında ara-bir fransız sözləri qullanması Zibeydənin son dərəcə xoşuna gədirdi. Fransızca bilmək və Parisi görmək Zibeydə üçün ən yüksək məfkurələrdən biri idi. Doktor da bu məfkurəni təmsil etdiyi üçün onun qəlbinə hakim idi. İstəməz doktorun iradəsi Zibeydəyə hakim kəsilərək, onu istədiyi yola sövq edirdi.

Axşam ziyarətlərində doktorun qapını tıqqıldatması Zibeydənin qəlbində yaxın və dost hisslər oyadırdı; özü qapıya yüyürür və açdıqda doktor onun dadlı həyəcanını duyurdu. Görüşürdülər. Otaqda yan-yanə oturdular. Bəzən doktor Zibeydənin nafiz nəzərlərini üzərində duyaraq, cəld dönür, gözü onun qara, mənidar, bir az da süzgün gözlərinə sataşır, ikisi də yaxın bir səadətin üfünündə şölə kimi parlayırdı.

Bir axşam doktor çiçəklər gətirmişdi. Zibeydə onları zövqlü bir təbəssümlə aldı, qoxuladı və bağına basarkən ona tühaf bir həyə gəldi: gözlərini yerə dikdi, incə bir titrəyiş dodaqlarına yayıldı...

Ortalığı sükut qapladı və dəqiqələrcə davam etdi. Doktor danışmaq istədi, payız yeli yarpağı əsdirən kimi, rəşə səsini titrətdi. Həyəcanlı sözlər, soyuq su damlları kimi, Zibeydənin üzərinə tökülüb, onu keyitdi.

Zibeydə çiçəkləri vaza qoydu, yanında oturdu, yanağını ovuc-ovuca yapışmış əllərinə söykəyib dedi:

– Neçin çiçəklər əbədi deyil?

– Çünki onlar gözəldir.

Doktorun sözləri Zibeydəni düşündürdü, nazlı gözlərini süzdürdü. Ətrafa dalğın-dalğın baxdı: və nəzəri divardakı güzgüyə sataşdıqda, özünə diqqətlə tamaşa edərək dedi:

– Deməli, mən də solacağam.

– Yox, – deyə doktor qəti cavab verdi.

Zibeydə heyrət içində:

– Nədən?

Doktor sakit bir səsle:

– Çünki sizi qəlbimin dərinliklərində saxlayıram.

Zibeydə belə bir cavab gözləmədiyi üçün diqqətlə doktora baxdı. Üzü ciddi idi, gözlərindən atəşli nur parlayırdı.

Zibeydə başını aşağı saldı, gözəl bir məmnuniyyət duydu. Sonra gözlərini təkrar doktorun gözlərinə dikdi – oradan doğan cazibəli hisslərə qapılaraq oxşandı, nəşələndi, coşdu.

Bir gün bərabər kinoya getdilər. Arxa lojalarda bunlardan başqa kimse yox idi. Oturdular. Bir-birinin qoluna sarılıra qərdəyə tamaşa etmədə idilər. Şəkil Avropanın səfəli bir guşəsində şairanə bir eşq macərəsini göstərirdi. Zibeydə belə rəsmləri çox sevər, tamaşaya dalar, çox zaman onu bir həqiqət deyə tələqqi edərdi. Bu dəfə də şəkil ruhunun dərinliklərinə qədər nüfuz etmədə idi. Nədənə bir az da dərqli kimi görünürdü. Tamaşa bitdikdə doktor onun ruhi böhranının səbəbini sordu:

– Görünür, şəkillər sizi həyəcana gətirir.

– Elə.

– Neçün?

– Həyatımı bu rəsmlərlə müqayisə edirəm də, kədərlənirəm.

– Həyatınız o qədər də fənadırımı?

– Fəna deyil... gözəlliyi də yoxdur.

Doktor entuziast olduğu üçün bu sözlər ona toxundu:

– Həyat, – dedi, – öz-özlüyündə, mücərrəd olaraq, o qədər gözəldir ki, ondan doymaq və usanmaq olmaz. Yalnız insan vəzifəsini bilməli, ömrü süsləməli, onu şairanə bir çərçivəyə yerləşdirməlidir.

Zibeydənin kədərli simasında təğyirlər görünürdü:

– Siz həyatı çox sevirsiniz, deyilmi?

– Həyat sevilməzmi?

– Mənə belə gəlir ki, həyatda bir çox acılıqlar var... nədənə, bəzən bütün dünya gözlərimə sərəb kimi görünür...

– Acılıqlar var, ancaq onların olması həyatın ləzzətini daha da artırır. Mübarizə etməli, fənəliqları yox edib, sonra müvəffəqiyyətin nəşəsi ilə yaşamaq.

Zibeydə susdu. Doktorun sözləri ona o qədər mətanət verdi ki, həzlərə daldı.

Bir gün Zibeydənin anası gənclər üçün evində bir müsəmirə tərtib etmişdi – xanım mənsub olduğu zadəgan əməllərini çox sevərdi. Doktor bu müsəmirədə bütün səmimiyyəti ilə iştirak etdi. Gündüzdən çiçəklər və şokolad göndərmişdi. Axşam da şıq geyinmiş bir halda gəldi. Qonaqlar həp tanıdıqları, Zibeydənin dostları və məktəb arqadaşları idi.

Çay masasına oturarkən zəng vuruldu və tanışlardan birisi çərkəz geyimli yeni bir sima ilə içəri girdi. Uca boylu, geniş kürəkli, kəskin və xoş baxışlı bu çərkəz nəzakətlə baş endirdi. Ev sahibi xanımın əlini öpüb əyləşdi. Əvvəl məclis onu tutar kimi oldu; üzü bir az qızardı, titrək barmaqları ilə incə bığlarına təmas etdi, sonra ətrafındakılara isinişdi. Onun əzəmət və qüruru, gəncliyin bütün qüvvət və gözəlliyinə malik siması qızların nəzərlərini özünə cəlb etdi. Qızlar pıçıldaşib qızardılar.

Çərkəz təsadüfən Zibeydənin qarşısında oturmuşdu. Zibeydə ona tərəf baxmağa cəsəret etmirdi, sanki əsrarəngiz bir iradə onun varlığına hakim olmağa başlayırdı. Öz könlü ilə qəfəsə girmiş, zindanı asudəliyə tərcih edən bir quş kimi, qəfəsə doğru sövq olunurdu.

Doktor həmişəki kimi bütün diqqət və nəzakətini Zibeydəyə həsr etmişdi: onu xoş söhbətlərlə məşğul edir, tatlılar təqdim edib, ara-bir eşq atəşi ilə parlayan gözləri ilə onun çöhrəsinə baxırdı. Eşqin, səadət, fərəh və sürurun intihası yox idi.

Birdən doktorun böyük bir həzz içində çırpınan ürəyinə anlaşılmaz duyğular doldu, indiyə qədər parlaq və şüadar görünən tale ulduzu qara qanadlı şübhələr arasında gizləndi, söndü, öldü. Nəşələr, fərəhlər, xoş çırpıntılar onu yavaş-yavaş tərk etdi. Zibeydəni sərzənişlə nəzərdən keçirdi. Zibeydə vəhy gözləyən bir zahid kimi, çərkəzin məbədinə bağlanıb qalmışdı; süzgün gözləri həp onunla yaşayırdı.

Doktor qəlbində bir acı duydu, əvvəl hiddətləndi, sonra ona bir laqeydlik gəlib, sakit oldu. Durub salonun yarımişiq bir guşəsinə çəkildi. Bunun yoxluğu sanki çay məclisində duyulmadı; Zibeydə heç də hiss etmədi.

Bir saata qədər davam edən çay ziyafəti doktora illər qədər uzun və sıxıntılı göründü. Davamlı bir intizardan sonra şən gənclik xoş gurultusu ilə salona dolmağa başladı. Ev xanımı piano çalmağa oturdu, hər kəs “tanqo” deyər bağırırdı. Musiqi başlandı. Zibeydə fərəhlə doktora yanaşdı:

– Parisdən gəldiyiniz üçün, şübhəsiz ki, gözəl rəqslər bilirsiniz, – dedi və totuq əllərini uzadıb, onu rəqsə dəvət etdi.

Doktor bir az nəşə ilə:

– Təəssüf ki, bilmirəm.

– Ola bilməz ki, Parisdə illərcə yaşayasınız da, rəqs bilməyəsiniz.

– Doğrudan bilmirəm.

– Mənimlə bir dəfə oynayınız.

– Ciddən bilmirəm.

– Başqaları ilə oynamasınız da, mənimlə oynamalısınız, – deyərək Zibeydə boynunu bükdü və yalvarar bir səslə: mənim xatirim üçün! – dedi.

Doktor Zibeydənin bu halından daha da mütəəssir olaraq rəqs edə bilməməsi üzündən yandı, yağıldı.

Zibeydə məyus çöhrə ilə geri döndükdə çərkəzi qarşısında gördü: o, nəzakətlə təzim etdi. Zibeydə onun tanqo bildiyini təsəvvür etmirdi... Çərkəzin qüvvətli əli qızın incə belini ehmal qucdu, atəşli qan dalğalarında çırpınan iki gənc çöhrə bir-birinə nəfəsləri duyurur qədər yanaşdı, kökslər birləşdi, havadakı əllər bir-birinə sarıldı... Rəqs başladı...

Bu ələmlə arasında dərin bir uçurum açılan doktor nisbəti bir istirahətlə yumşaq qoltuğa yerləşib, tamaşa edirdi. Sənəmi qırılmış, müqəddəsəti kirlənmiş bir məbud kimi, onun üçün ümid, səadət və məfkurə sözləri mənasını itirmişdi.

İki gün idi ki, doktor Zibeydə ilə görüşməmişdi; görüşməyəcəyinə söz vermişdi. Lakin həsrət o qədər qüvvətli idi ki, verilən sözə qələbə çalmada idi; ayrılıq dərdi aman vermirdi. Vücuduna tühaf bir sızıltı hakim idi: yuxusu qaçmış, istirahəti pozulmuş – hər şeydən soyumuşdu. Bu ağır əzaba bir gün də davam edə bildi. Üçüncü gün səbir kasası daşmada idi – ələm onu boğurdu. Otağını gəzib dolandı, dərni sızıltıdan rahatlıq tapa bilmədi. Oturdu. Heyrətlə bir nöqtəyə baxaraq bir də “Zibeydə!” – deyərək səsləndi, hər tərəfdən əks-sədalar eşitdi: bu cazibəli sözdən həzlər duydu. Dərdləri müvəqqəti olaraq yayıldı. Təkrar dərdləndi, mənəvi yalnızlıq bütün şiddəti ilə onu bürüdü. Bu dəqiqələr Zibeydənin varlığı, mülayim səsi, xoş rəftarı ona abi-həyat

qədər qiymətli göründü. Görmək, danışmaq, dərdləşmək ehtiyacı daha da şiddət kəsb etdi.

Durdu, xəstə halla telefona yanaşdı. Çağırıldı. Səsi titrədi, sızıltılı həyəcan havanı doldurdu. Telefondan səs gəldi. Şübhəsiz ki, Zibeydə idi. Bu tanış və dadlı səs əvvəl doktoru qanadlandırdı, sonra eyni səsin “Zibeydə evdə yoxdur” – deməsi, onu yasa batırdı. Təsviri qabil olmayan bir kədərlə geri çəkilib, yaralanmış aslan kimi inildədi.

Bu bir həftənin içində olan bütün vəqielər doktora yuxu kimi göründü. Heç bir şey olmamış kimi şübhələri tamamilə yatdı. Bir axşam da hazırlanıb, Zibeydəni ziyarətə getdi. Qapını tıqqıldadarkən bir zaman sönmüş nəşə onda təkrar ehya olundu. Lakin qapını açan Zibeydəni, onun hərəkətini gördükdə nəşəsi təkrar öldü. Zibeydə həmişəki kimi şən və mülayim deyildi. Doktoru içəri buraxmaqda belə tərəddüd etdi – duruxdu, düşündü və ağızucu:

– İstərsiniz, buyurunuz, – dedi.

Doktor cəsərsiz bir halda içəri girdi, şapkasını asqıya atıb, salona daxil oldu. Bir az sonra Zibeydə gəlib, doktordan uzaqda oturdu. Sükut davam edirdi və iki tərəfin də sükutu pozmağa mövzusu yox kimi görünürdü.

Bir az keçmiş doktor sakit bir səslə dedi:

– Necəsiniz?.. Boş vaxtınızı nə təhər keçirirsiniz?

Zibeydə doktorun üzünə baxmağa cəsəret etmirdi, əlindəki kitaba baxa-baxa:

– Sağ olun, – dedi, – vaxt gəlir, keçir.

Doktor Zibeydənin kitabla məşğul olmasından istifadə edərək, onu diqqətlə nəzərdən keçirdi: simasında qeyri-məmnun halını bəyan edən cizgilər görünürdü, söz söylərkən qaşlarının qalxması hiddət nişanəsi idi.

“Artıq hər şey bitmiş” – deyərək doktor fikrindən keçirdi: “Eşq ruhi həyəcanın başqa bir ruhdakı inikasından ibarətdir... İnikas görmürəm”, – dedi və ruhi boşluğa daldı.

Bu surətlə davam edən sükutu Zibeydənin durub otaqdan çıxması pozdu. Onda doktor boşluqdan ayrılıb, düşünməyə başladı. İdrakı sanki qüvvətləndi. Şüuri olaraq ətrafa göz gəzdirdi. Pianonun üzərində qoyul-

muş bir səbət gözəl çiçək gördü. Bunu gördükdən sonra doktor üçün artıq şübhəli və qaranlıq nöqtələr qalmadı; hər şey aydın idi.

Durub laübalı bir halda otaqda dolandı. İndi vəziyyətin nə qədər çətin olduğunu anladı. Yeganə çıxacaq yol bir bəhanə ilə buranı tərk edib, ... bir daha dönməmək idi.

Zibeydə eyni soyuq çöhrə ilə geri döndü. Oturub, kitaba daldı və bir az keçmədən qulluqçu göründü:

– Zibeydə xanım, saat səkkizdə musiqi dərsinə getməlisiniz; yəqin unutmuşsunuz, – dedi.

Doktor vəziyyəti daha aşkar anladı və xidmətçi gedər–getməz Zibeydəyə yanaşdı, əl verdi:

– Salamət qalın, – dedi, – işim var, getməliyəm.

Zibeydə məmnun olduğunu gizlədə bilmədi, gülümsündü və barmaqlarının ucunu doktorun əlinə tərk etdi. Doktor onun əlini sıxarkən Zibeydə diksinər kimi oldu.

Doktor qapıdan çıxar–çıxmaz qaranlıq koridorda çərkəzə rast gəldi.

Bir həftə sonra doktor Zibeydinin nişanlanmasını eşitdi. “Tanqo” – deyərək fikrə daldı.

1928

İMAMIN ZÜHURU

Onların tarixi qıسادır: əvvəl üç idilər, şərik idilər; çar zamanı ticarətə başlamış, müsavət zamanı zəngin olmuş, şura vaxtı iflas etmişdilər.

Onların biri yarımünəvvər idi; qəzet oxuyur, rusca danışır, Puşkinin duəldə öldüyünü bilirdi. İkincisi mollaxanada oxumuş, Həzrət İbrahimin oda atıldığını eşitmişdi. Üçüncü heç oxumamışdı. Adını güclə yazır, lakin barmaq hesabı ilə bütün varidat və müsafiratını təhqiç edər və müvazinəsinə çalışırdı.

Başqa-başqa səciyyəyə malik bu adamların adları da səciyyələrinə müvafiq idi; Birinci Zülfüfar Qasanoviç Qasanov, ikinci Qulu Allahverdiyev, üçüncü Məşədi Əli Kərbəlayı Məhəmməd oğlu idi. Ticari fayda və sərvət eşqi bu üç adamı bir araya gətirərək qüvvətli bir şirkət şəklinə salmışdı. Bu şirkətdə Zülfüqarın rolu başqa idi. Bu, ticarətlə əlaqədar müəssisəyə girər, lazımı vəsiqələr əldə edərdi. Qulu vəsiqələr vasitəsilə mal alar, satar. Məşədi Əli ona yardım edərdi. Müsavət zamanı Zülfüqar ticarət nəzarəti məmuru sifətilə Batuma mal yürütməyə icazə alır, yoldaşlarına verirdi. Bu vasitə ilə böyük sərvət qazanmışdılar.

Şura zamanı Zülfüqar və Qulu kooperativə girmişlər. Bir zaman sonra kooperativ mallarının xüsusi adamlar vasitəsi ilə qəzaya göndərilməsi duyulmuş, Məşədi Əlinin evində axtarış yapıldıqda böyük miqdarda kooperativ malı tapılmış.

Məşədi Əli həbs edilir. İstintaqdan sonra Zülfüqar və Qulu da tutulur. Evləri aranır. Bir çox altun, daş-qaş, xalı və başqa qiymətli şeylər alınıb götürülür.

Həbsxanadan çıxdıqdan sonra onlar bütün gün parapetdə oturdular. Zətən işləri yox, ticarət eləməyə imkan tapa bilmirdilər. Zülfüqar qəzet oxuyur, yoldaşlarına nağıl eləyirdi. Dinləyirdilər, axırda şərhə başlayırdılar. Qulu deyirdi:

- Zülfüqar, bu xəbər yalana oxşayır, İngiltərədə işsizlik nə gəzir ki?..
- Qulu, mən də elə zənn eləyirəm, – deyər Zülfüqar başını tərpədir. Məşədi Əli təsbəh çevirər-çevirər onların dediyini təsdiq edirdi.

Bir gün bunlar Qarabağdan sürülmüş bir bəylə tanış oldular. Bu bəy də parapet üzvlərindən olaraq bütün günü orada keçirir və arabir Zülfüqarın qəzetindən istifadə edirdi. Papanın Şura İttifaqına qarşı

çıxışı bunlarda bir ümid doğurdu. Zülfüqar bu xəbəri oxuyar-oxumaz bəy dirçəldi. Şal çuxasının cırıq qolunu çırmalayaraq dedi:

– Həzrət Abbasın bir cüt düşən qolları haqqı, bu yaz iş tamam olub gedəcək.

Zülfüqar kənarı yağlı şlyapasını çıxartdı, qeyzlə başını qaşdı, dedi:

– Ona da ingilis deyərlər!

Qulu özünü düzəltdi:

– Təqvimdə var, – dedi, – il at üstə təhvil olub. At muraddır. Arzumuza çatacağıq.

Məşədi Əli baş barmağı ilə təsbehin danələrini çevirə-çevirə mol-lasına dayandı və sevinclə:

– İstixarə elədim, yaxşı gəldi. Olacaq.

Bir gün bəy yox oldu. On gün sonra dəniz kənarında Zülfüqarla görüşdü.

– A bəy, görünmürsünüz? – deyə Zülfüqar soruşdu:

Bəy istehzalı təbəssümlə:

– Allahdan buyruq, ağzıma quyuq olarmı? – dedi.

Zülfüqar bəyin kinayəsini anlamadı.

– Oturun görüm, – dedi, – sizdə xəbər var.

Oturdular. Bəy başladı.

– Sənin halın xarab, mənimki xarab. Cibdə də bir qəpik yox. Mal getmiş, mülk getmiş, gündəlik çörəyə möhtacıq. Haqqımızı müdafiə eləməliyik.

Zülfüqar tərəddüd içində:

– Əlimizdən nə gəlir ki?..

– Çox iş gəlir.

– Məsələn?

– Yaz əkini gedir, bilirsənmi?

– Bilirəm.

– Müvəffəqiyyət qazansa, bilirmisən nə olacaq?

– Bilirəm, qüvvətlənəcək...

– Qüvvətlənəcək deyil, onda dünyada heç kəs buna bata bilməyəcək. Dünyanı titrədəcək. Bizim də anamızı ağladacaq.

– Sonra?

– Sonrası yoxdur. Yaz əkininə mane olmalı.

– Nə təhər?

– Təhərini düşünməli. Sən yalnız mən deyənləri elə.

– Əlimdən gələrmimi?

– Gələ, asandır.

– Yaxşı.

– İş belədir. Mən gedirəm Gəncəyə, sən də yoldaşlarını götür, sabah gəl ora. Amma onlara bir şey söyləmə. Deyərsən ticarət işi var... Sonra bunu bil ki, Gəncəyə gəlməkdən sənə heç bir xətər yetişməyəcək.

Bəy Zülfüqara yüz manat yol kirayəsi verdi, ayrıldı.

Üç gün sonra Gəncədə görüşdülər. Bəy Zülfüqarı şəhərin kənarında bir evə gətirdi. Oturdular. Söhbət başlandı.

– Zülfüqar, bu işdən məqsəd iki şeydir. Əvvəla pul qazanacaq. İkinci, düşmənimizdən intiqam alacaq.

– İş nədən ibarətdir?

– Qulaq as deyim... Möcüzə göstərəcəyik.

Zülfüqar güldü. Bəy ciddi sifətlə:

– Gülmə, ciddi işdir. Mübarizədə bütün vasitələrdən istifadə etməli. Möcüzə də bir vasitədir.

Zülfüqar yenə gülümsündü. Bəy sözlərində davam edirdi:

– Məsələ təşkilatdadır. Gözəl təşkil edərsən, nəticə verər. Zətən burada böyük bir təşkilat da lazım deyil. Avam kəndlinin içində möcüzə xəbəri yayılsa, əkini buraxaraq qopub gələcək.

– Yaxşı, nə cür başlamalıyıq?

– Bizlərdən orada olmayan, bizi tanımayan uzaq bir kənd seçməliyik. Möcüzə üçün Bitli kəndi ən əlverişlidir. Mən buralara bələdəm. Bilirəm...

Bu əsnada qarşı tıqqıldadı. Bəy çıxdı və bir az sonra əlində bir boğça içəri girdi.

– Bunu görürsənmi? – dedi. – Bu paltar sən geyərsən. Başına yaşıl əmmamə sarıyarsan.

– Sonra?

– Sonrasını deyərəm.

– Bəs yoldaşlarım nə qayıracaq?

– Onları Qarabağda və Qazaxda tanımırırlar. Möcüzə olan kimi onlar kəndlərə düşüb “gözlərimiz kor idi, imam şəfa verdi” deyə xəbərlər yayacaqlar. Vəssalam.

– Elə bu?

– Bu böyük işdir. Siz kənd xalqını tanımırırsınız. Gör onların arasında möcüzə nə işlər görəcək?

Şayiə ildırım qüvvəsi ilə bütün Azərbaycana yayıldı. Min bir rəng aldı:

– İmam zühur edib!

– Qəbirdən nur çıxırmış, açmışlar, diri meyit çıxıb!

– Kor gedir, gözü açılır!

– Şil gedir, şəfa tapır!..

Qarabağda biri qollarını ölçərək:

– Əli Əkbərin ala gözləri haqqı, qurban olduğumuzu öz gözümlə gördüm, – deyirdi.

Şəkiddə bir ayrısı:

– Əşhədübillah, hindicə gəlirdi, gözü açılırdı, – deyə and içirdi...

Şayiə get-gedə artdı. Bir bəyin və üç tacirin təşəbbüsü yüzlərcə qolçomağa yol açdı. İtirdikləri mövqeyi qazanmaq üçün qolçomaqlar var qüvvələri ilə möcüzə xəbərlərini yaymağa çalışırdılar. Avam xalq yerindən qopdu... Lakin Bitlidə imamdan bir əsər yox idi.

1930

QAYINANANIN OYUNLARI

“Gəlin, gedək qayınananın bağına,
Qurban olaq bostanına, tağına,
Yara çıxsın qayınananın dodağına!”

“Ay qayınana, yediyin kərə ilə bal olsun,
Başına örtdüyün əbrə ilə şal olsun,
Oğlunu öyrətsən dilin lal olsun!”

“Qayınana, bozbaş bişir,
Noxud sal ondan bişir;
Qoyun əti olmasa,
Gəlinin ətindən bişir!”

“Doğdun oğul, qayınana,
Yedin noğul, qayınana;
Oğlunu əlindən allam,
Çatla, boğul, qayınana!”

(E l s ö z l ə r i)

Mənim sizə nağıl edəcəyim qayınana olduqca məşhurdur – bunu tanımayan yoxdur; xeyirə-şərə yarar, bazarda növbələrdə dolaşar, tramvaya minmək lazım gəlsə, pilləkəni yarım saat avara qoyar və özünü içəri soxduqdan sonra da bir saat döyüşər.

Adı Hurizad olsa da, Huriyə çox bənzəməz – iri, dolğun burnu, sulu gözləri, sallaq tənəli dodaqları var. Xalis xına tapmadığı üçün başını “türkəsayaq” davalarla boyar, tükləri məzəli bir rəng alar – gah qarğıdalı saçağına, gah da kal qarpıza bənzər.

Hurizad xalanın tərcümeyi-halı da saçları kimi rəngarəngdir. On altı yaşında onu zəngin bir hacıya əvə vermişdilər. Doqquz ildən sonra əri ölmüş, dul qalmışdı. On bir il üç yetimə baxmışdır, axırda beli xəncərli, yan tulu bir bəyə “qismət” olaraq, il yarım aşiqanə bir həyat keçirmişdi. Bəy hacının pul və mülklərinə “turp əkəndən” sonra yox olmuşdu.

Hurizad xala indiyə qədər duldur, kişilərdən darğındırsa da, yenə evlənmək niyyəti ilə uzadılan ələ yox deməz. Lakin... “qisməti” gəlib çıxmır. Oğlu və qızları da nisgilli analarının qeydinə qalmır. Biçarə arvad da dərdi içəri salır, yanır, odlanır, dünyanı bir-birinə qısqanır,

oğlunun evlənməsinə belə razı ola bilmirdi. Ev işlərini qurtardıqdan sonra otağın yuxarı başındakı məxmər döşəyin üstə əyləşər, oğlu Mərdanla söhbətə başlardı. Zəmanə işlərini tənqid edər, böyüklərin sayılmamasını, indiki qızların “həyasızlığını” qeyd edərək, nifrətlər yağdırardı.

Bir il əvvəl Mərdanın tutduğu hərəkət Hurizad xalanın həyatını alt-üst etdi. Mayın birində Mərdan qulluq etdiyi “Azərneft” əməkdaşları ilə bərabər nümayişə getmişdi. Evə dönərkən anası onda başqa halət gördü; həmişə sərt görünən Mərdan indi oynaq bir hal alaraq, nəşə saçırdı, öz-özünə mahnı söyləyir, gülümsəyir, bir yerdə otura bilməyib, otağı dolaşır, ara-bir güzgünün önündə durub, özünə tamaşa edirdi.

Hurizad xala arif idi–məsələni duydu, əvvəl xoşlandı, sonra isə ona bir qısqançlıq gəldi; taxtından əmin olmayan padşah kimi hiddətləndi və dəruni iztirabını zorla susduraraq:

– Hə, olmaya bir şey var? – deyər oğlundan sordu.

Mərdan qəti olaraq, laübalı bir halda:

– Ana, evlənirəm! – dedi.

Sanki Hurizad xalanın dişini naşı dəllək çəkdi: arvad diksindi, sanki bir əl gəlib ruhunu qarışdırdı... Evlənməmiş! – Bəs ana? Bir dəne oğul ola o da ananı saymaya, məsləhətləşməyə... Hurizadın da özünə görə mövqeyi var, tay–tuşu var, arzusu var... Oğlu, kim bilir, kimə rast gəldi! Hansı həyasız onu yoldan çıxartdı?..

– Necə yeni evlənirsən? – deyər fikirdən ayıldı.

– Evlənirəm, vəssalam!

– Ədə, dəlimi olmusan? Sən bir kişinin oğlusan, səni böyüdüb bir mərtəbəyə mindirən var. Sən kimsəsiz deyilsən ki, özbaşına evlənə-sən – bir el qaydası var, adət var!..

– Çox da olsun! – deyər Mərdan qəhqəhə ilə güldü.

Hurizad xala bir az da pərt oldu, cavabdan aciz qalaraq güzəştə getməyə başladı:

– Vallah, məni ələ salırsan! – dedi.

– Ələ salmıram!

– Otur, bir nağil elə görüm kimdir, nə karədir; əsli-nəslə haradandır?

– Əsli-nəslini bilmirəm; Nəriman texnikumunda oxuyur; kimya şöbəsindədir. Sonra neft institutuna girəcək... Mən mühəndis, o mühəndis!..

Hurizad xala bir az fikrə getdi, gələcəyi gözdən keçirdi, gəlinlə dolanıb dolanmayacağını düşündü, oğlunun hərəkətindən xoşlanmadısa da, halını ona bəyan etmədi:

– Yaxşı, elə oxumuş qızdan ev arvadı olarmı? – deyə ciddi sima ilə sordu. – Mən bu gün varam, sabah yox. Bişmiş-düşmüşü kim eləyəcək, uşağa kim baxacaq?.. O gedib başqa kişilərə qoşulduqda onu sənin namusun necə qəbul edəcək? – Hurizad xala yenə susdu, bir neçə dəqiqədən sonra:

– Bəs harada görüşdünüz? Aranızı kim düzəltdi? – deyə əlavə etdi.

– Özümüz!

– “Şirvanın ağ qızları,
Çopur-çopur üzləri;
Nə molla var, nə keşiş,
Kəbini kəsər özləri”...

Ay Mərdan, sizinki buna dönüb. Ana nəyə lazımdır ki, yad qızı yaxşıdır.

Hurizad xala köksünü ötürüb, gözlərini pəncərəyə dikərək, dərin fikirlərə daldı.

O gündən etibarən Mərdan qulluqdan gəlir, nahardan sonra yuyunub, geyinib gedir və saat on ikidə, birdə qayıdırdı. Hurizad xala bir söz belə söyləmir, hirsindən dodaqlarını gəmirirdi.

Bir gün Mərdan anasına qızı nişan verib:

– Ana, – dedi, – indi rəsmən elçi gedə bilərsən. Səni gözləyirlər.

Hurizad xala məmnun deyil idisə də, əlacı da yox idi. Zəmanə uşaqlarından beli bağlı deyil idi – getməsəydi oğlu onsuz evlənə bilməzdimi? Onda halı daha da fəna olardı.

Geyindi, getdi. “Hə” verildi. Zahirən gəlin nəzakətli görünürdü. Hurizad xala da son dərəcə mehriban davrandı:

– Mənim bir ayağım qəbirdədir. İndi artıq arxayın gedə bilərəm, – dedi və gözlərindən bir neçə damla yaş belə tökdü.

Toy olub gəlin gəlmişdi. İlk gündən qayınana ilə gəlin arasında bir uçurum əmələ gəlmişdi. Get-gedə arada narazılıq qüvvətlənirdi. Qayınana oğlunu yalqız bulduqda daima eyni məsələ ətrafında bəhs açırdı:

– Oğlum, – deyirdi, – bir qayda var; evdəki ağbirçəyi sayarlar. Çarpayının üstünə uzanır, kitab oxuyur; içəri girirəm, yerindən belə qımıldanmır. O günü mənə soyuq dəymişdi, dedim, gəl quluncumu sındır, ayaqlarımı yu – ağzını əyib, yataq otağına girdi... Belə olarmı?.. İnzisiz çıxır, gedir, yerini də demir...

Mərdan anasının uzun-uzadı şikayətlərini dinləyib, hərdən bir etiraz edir və eyni zamanda təsirinə də düşürdü. Lakin qayınanaya əlverişli bir nəticə çıxmırdı; gəlinilə rəftarı daha da fənallaşırdı.

Bir dəfə Mərdan evə dönərkən qapıların bir-birinə vurulmasının şahidi oldu; yerində dimdik kəsilib, heyrətlə tamaşa edərkən anası qışqırtı ilə evdən sıçrayıb, qaçmağa başladı; qarğıdalı saçağını andıran tükləri bir-birinə qarışmışdı. Oğlunu görcək dayandı, gözlərindən yaş tökdü.

– Nə olmuş, ay ana? – deyərək Mərdan həyəcanla soruşdu.

Qayınana:

– Qadan alım; dəli olmuş məni boğurdu, güclə əlindən qurtarıb qaçdım.

Hiddətindən Mərdanın rəngi qaçdı, özünü otağa saldı... Buradakı mənzərə heyrətini daha da artırdı: gəlin yataq otağında uzanıb, kitaba dalmışdı. Qəlbi bir istirahətə malik olduğu ərinə qarşı dodaqlarında oynatdığı təbəssümdən bəlli idi. Gəlinin bu vəziyyəti ərinin hiddətini azaltdı. Mərdan həyəcanı güclə, duyulan bir səslə:

– Bu arvadı kim döydü? – dedi.

– Arvadı döymüslərmi?

– Bəs çığırtını eşitmədin?

– Bir çığırtı eşitdim, məna vermədim – qonşuların qovğası zənn etdim.

Mərdan bir söz deməyə artıq cəsarət etmədi – gəlinin halət və hərəkəti qayınananın iftirasını təkzib edirdi.

Onların bir oğlan uşağı olmuşdu. Uşağın dünyaya gəlməsi evə bir şənlik gətirmişdi. Gənc ata və ana evdə olduqda çocuğu qarşılına qoyub dindirir, əllərini və başını oxşayaraq, min bir həzz duyurdular.

Qayınana bu səadətə qarşı qısqanc və zidd bir vəziyyət almışdı. Gəlin ilə artıq danışmır, içindəki intiqam hissi aşırıb-daşır-meydan arayırdı. Ancaq qayınana bürüzə vermirdi. Hey düşünüb, fürsət göz-

ləyirdi. Uzun düşüncələr nəticəsində plan hazır oldu: qayınana xəstələndi, özünü “tülkü ölümünə” vurdu.

Mərdan evə gələndə vaysılandı, ağladı, onu dərдинin ağır olduğuna inandırmağa çalışdı. Oğlu mütəəssir bir halda:

– Ay ana, nəyindir? – deyə sordu.

– Ölürəm.

– Nə olmuşdur ki?

– ?!

Qayınana susur, köksünü mənəli-mənəli ötürür, gözləri yaşarırdı.

Bir neçə gün davam edən bu “xəstəlik” Mərdanı dilgir və məyus etdi. Anasında bir sirr olduğuna qane olaraq, bu sirri öyrənməyə çalışdı. Çox rica etdi, yalvardı – anası bir şey sezdirmədi.

Axırda:

– Ana, – dedi, – gözünün ağrı-qarası bir oğlun var, ona da sirrini deməyib, kimə deyəcəksən. Söylə görüm, nə olmuş? Yoxsa dərдин məni öldürür.

– İraq canına, qadan alım, yüz namussuz gəlinlə haramzada uşaq sənə qurban!..

Mərdana artıq söz lazım deyildi – anasının fikrini anladı və inandı. Namusun yayılmış buludları yenidən ruh üfqlərinə toplandı; dərünü şimşəklərin inikası Mərdanın zəhmli gözlərində parlayıb dəhşət saçdı.

Bütün günü divanətək dolaşan Mərdan gecə yarısı evə dönə bildi. Ayağının ucunda yataq otağına girdi – yoldaşı və çocuğu yatmışdılar. İkisini də nifrətlə süzdü. Ağlına ən vəhşi fikirlər gəldi – başı intiqam bulduqlarında dalğalanırdı. Çocuğun beşiyinə yanaşdı – körpə bir əlini bələkdən çıxarıb, xoş bir əda ilə yanağına söykəmişdi.

Mərdan anasının “haramzada” sözünü xatırladı – yarımişiq otaqda çocuğun üzünü tədqiq etməyə başladı: özünə bənzər cəhətlər aradı, tapa bilmədi. Artıq arvadının vəfasızlığına qəti olaraq inandı. Bir də körpə yuxuda gülümsədi, Mərdanın qəlbində təbəssümlə doğan rəhm duyğusu çocuğun təbəssümü ilə də qaib oldu. Namus hissi yenidən vücuduna hakim kəsildi. Cinayət fikri alınını qırıqdır, dodaqlarını əydi. Arvadını və çocuğu boğmaq istədi...

Beşiyə yanaşdı. Əsəbi əllərini çocuğa doğru uzadarkən çocuk yenə gülümsədi. Körpənin məsum yatışı, əlciyəzinin qoyuşu, bütün ədası ildirəm qüvvəsinə dönərək Mərdanı vurdu. O geriye doğru sıç-

radi. İntiqam hisslərində çırpınan beyni ayılan kimi oldu. Təkrar çocuğu süzdü – körpənin dodaqlarından təbəssüm izləri hələ də silinməmişdi. Çocuğun bu halı gənc ata ruhunun ən dərinliklərinə əks etdi.

Qəlbi rahatsız-rahatsız döyündü, atalıq eşqi ilə coşmağa başladı. Qəlbinin anlaşılmaz bir guşəsində doğan əzab atəşi alovlanaraq, onu qaplayıb bütün mətanətini sarsıtdı...

“Məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır!” – deyərək yataq otağını tərk etdi.

Mərdan ayıq bir mühakimə ilə işi incədən-incəyə təhlil etdi. Arvadını və anasını ətraflı danışdırdı. Ortalıqda adı qayınana oyunundan başqa bir şey olmadığı meydana çıxdı.

Üç gün sonra qayınanaya ayrıca bir otaq təxsis olundu; ümumi yoldan belə məhrum edildi. Ənənəyə istinadən malik olduğu hüquq tamamilə ləğv olunaraq, heç bir işə qarışmayacağı qərarlaşdırıldı.

Gənc ailə asudə nəfəs alaraq, xoşbəxt yaşayışına yenidən davam etməyə başladı.

1932

YAŞ SÖHBƏTLƏRİ

Müəllim Mirzə Həsənlə Mirzə Bağır həmişə görüşəndə yaşdan danışmamağa çalışırlar. Lakin danışıqı haradan başlasalar, axırda yenə yaş söhbətilə qurtarır. Keçən il Balaqədəşin oğlunun toyunda yaş barəsində uzun-uzadı danışmışdılar, hansının böyük və hərəsinin neçə yaş olduğu meydana çıxmamışdı. Keçən ildən bəri Mirzə Həsənlə Mirzə Bağır görüşməmişdi. O günü təsadüfən bir təziyə yerində görüşdülər. İkisi də məsələsini bilirdi – bir-birini görcək hər ikisi yaşdan danışmamağı qət etdi. Lakin bir-birilə küsülü deyil idilər ki... Buna görə görüşən kimi:

– Xoş gördük, Mirzə Həsən!

– Xoş gördük, Mirzə Bağır! Necəsən?

– Niyə, dövlətindən.

– İş ki, mənim dövlətimə qaldı, onda işin xarəbdir. Xa-xa-xa!..

– Nə üçün? Allaha şükür, oğlunun biri mühəndis, biri də yaxında qurtarır, qızının biri doktor, o birilər də oxuyurlar. Özün də pensiya alırsan.

– Eh, övladın ataya xeyri nədir?

– Sızıldama! Sızıldamaq elə sənə köhnə peşəndir.

– Nə vaxt sızıldadım ki?..

– Qırx il bundan əvvəl sən ilk dəfə müəllimlik edəndə də elə peşən sızıldamaq idi.

– Bağışlayasan, qırx il deyil, müəllimliyə başladığım iyirmi səkkiz, ya iyirmi doqquz il olar, artıq olmaz!

– Xa-xa-xa!.. Neçə yaşın var ki?

– Əlli bir, ya əlli iki.

– Ay kişi, elə mənimki əlli dördü keçir. Vəba ilində, Allah ölənlərinə rəhmət eləsin, rəhmətlik atam məni yenidən evləndirmişdi.

– Allah atana behişt versin! Ancaq evlənməyinlə işim yoxdur. Onu bilirəm ki, behiştlik atan güclə yadımdadır. Qırmızı qurşağı vardı, özünün də əlində uzun təsbehi olardı.

– Ey!.. Mirzə Həsən, sən yenə illəri qarışdırdın. Ay kişi, rəhmətlik atam vəbadan çox sonra ölüb, sən deyirsən güclə yadımdadır. Vəba ilindən cəmi qırx il keçirmi?

– Baba-gözüm, nə bilim, tarix yazan deyiləm ki!.. Sözün var, söz danış. Bu yaş söhbətini haradan eşələdin çıxartdın?

– Hə, görürsən, yalanının üstü açılarda qaçırsan... İndi səndən bir şey soruşacağam. Amma dürüst cavab ver: Qarğadələ Mələyin oğlunun sünnət toyunda Nazı Ağakişinin Zurnaburun Abbasqulunu öldürməyi yadımdadırmı?

– Allah ölənlərinə rəhmət eləsin, bu xəbəri mən rəhmətlik qayınatamdan eşitmişəm. Rəhmətlik qayınatam, Allah ölənlərinizə behişt versin, Qarğadələ Mələyin oğlunun kirvəsi imiş. Dəlləyə də bir kəllə firəng qəndi bağışlayıbmiş. Kişi gərək sözünüzü danışsın, bu əhvalatı mən, Allah ölənlərinizə behişt versin, rəhmətlik qayınatamdan eşitmişəm. Mən yalan danışmaram.

– Xa-xa-xa!.. Rəhmətliyin oğlu, yalanı elə deyirsən ki, heç gözlərini də qırpmırsan.

– Deyirəm axır, sən nə çox gözünü qırırısan. Xa-xa-xa!..

İndiyə qədər Mirzə Həsənlə Mirzə Bağırın mübahisəsinə sakitcə qulaq asan Hacı Vəli söhbətə qarışdı:

– Mirzə, – dedi, – sizin ikiniz də məndən böyüksünüz, yanınızda cürət edib danışırım.

Hacının bu ifadəsindən mirzələrin ikisi də pərt olaraq, onun sözünü kəsdilər:

– A kişi, haradan böyük olduq! Sən də özünü çağa elədin ki!..

Hacı sakit səslə:

– Mültəfit buyurun!..

Mirzə Həsən dilgir bir halda:

– Mültəfit-zad tanımıram! – dedi. – Mən gözümlə açıb, elə səni Təbrizdən qaçaq mal gətirən görmüşəm. Bir dəfə də firəng çiti adına, Allah ölənlərinizə behişt versin, rəhmətlik atama rus qədəyi satmışdın, rəhmətlik atam anama bayram xələti almışdı. Anam bəyənmədi, mənə arxalıq tikdi... Bir gün, Allah ölənlərinizə behişt versin, rəhmətlik dayım tərəkəmə köçündən bir keçi oğurlayıb, bizə gətirmişdi. Keçiyə tut ağacından yarpaq yığanda arxalığının ətəyi ağaca ilişib cırıldı. Allah ölənlərinizə behişt versin, rəhmətlik atam o gecəsi arxalığın üstündə – nə yemisən, turşulu aş – mitilimə o ki, var, vurdu...

Hacı Vəli sakit:

– Atan mitilinə vurdu, ya vurmadı, o mənim işim deyil. Ancaq kişi gərək doğru danışsın. Mən qaçaqçılıq edəndə cahıl oğlandı. hələ evlənməmişdim. Rəhmətlik atan Yaftıməlinin qızının üstünə rəhmətlik ananı almışdı...

Mirzə Həsən dəbdəbəli bir halda onun sözünü kəsdi:

– Hacı, deməli mən hələ dünyaya gəlməmişdim... Hacı, bu mənə kifayət edər – deməli, mən sənin oğlun yerindəyəm, vəssalam...

Mirzə Bağır gördün?

Mirzə Bağır cəld:

– Nəyi gördüm? Heç nə görmədim! – dedi.

Hacı Vəli:

– Bağışla, Mirzə, səhv elədim!

– Bağışlamalı təhərim yoxdur. “Dil dönər, düzünü söylər”... Mirzə Bağır, gördün? Gördün ki, mən səndən kiçiyəm?!

Mirzə Bağır:

– Nəyi gördüm? Mən Hacı Vəli ilə yaşıdam ki, səndən böyük olam? Hacı Vəli Təbrizə yol döyəndə mən burnu zılıqlı uşaq idim.

Mirzə Həsən şad bir halda:

– Onda nə mən vardım, nə zılığım. Deməli, mən sizin ikinizdən də kiçiyəm.

Mirzə Bağır:

– Ay kişi, sən allah, qoy!

Hacı Vəli gülümsədi:

– Qoyun görək, məni lap qoca elədiniz. Gündüz çıraq ilə zəncə-filpərvərdə axtarırırsınız, amma mən qırğı kimi ov gəzirəm!

Mirzələrin ikisi də bir yerdə:

– Bunun məsələyə nə dəxli var? Sən burjuv olub, gözəl yaşamısan, qocalmamısan, biz əlli ildir kəndlərdə füqərayi-kasibə balaları oxutmuşuq.

Hacı Vəli qəhqəhə ilə gülərək:

– Xa-xa-xa!.. Əlli il əvvəl müəllimliyə başlayanda, heç olmasa, iyirmi yaşınız varmı idi?..

Bu halda təziyə məclisinə qapıdan yeni bir adam daxil oldu. Xalının üstündə cüz qıraətinə məşğul olan molla çatlaq gözlüyünün üzərindən onu süzərək:

– Allahun-mən qərə-əl fatihə! – deyərək məclisi sükuta sövq etdi.

Mirzə Həsən yavaş səsle:

– A kişilər, bu boş sözləri buraxın da, fatihəmizi verək, görək bəs bizə nə gəlir, – deyərək həlli qeyri-qabil yaş söhbətlərinə xitam verdi.

1932

GƏLƏCƏK ŞƏHƏR

I

Tiflisdən yola düşən təyyarə Kürdəmirə qədər rahat gəldi. Əvvəl sakit görünən hava birdən qarışdı, bərk külək başladı. Təyyarə əvvəlki sürətini dəyişdisə də, irəliyə doğru getmək mümkün olmadı: yel mane olurdu.

Təyyarəçi ətrafı gözdən keçirdi: qaçısan buludlardan başqa bir şey görmədi. Yel yenə əvvəlki kimi təyyarənin qanadlarını şişirmədə idi. Təyyarəçi özünü itirmədi. Düşünərək gözlərini yan tərəfə çevirdi: pambıq layları kimi ağaran buludlar adamı qorxudurdu. Təyyarəçi diqqətlə baxdı. Bir tərəf qapqara, o biri tərəf isə işıqlı idi. Çox düşünmədən təyyarənin istiqamətini dəyişməyi qərara aldı. Təyyarə su axınına düşən kimi oldu – böyük bir sürətlə yola davam etdi. Posla şimalı göstərirdi.

Bir neçə saatdan sonra hava ayazımağa başladı. Yel yavaşımışdı. Lakin aşağı baxıldıqda yerdən heç bir əsər görünmürdü. Ətraf mavi bir boşluqdan ibarət idi.

Arxa tərəfdəki qapalı kamerada iki minik var idi. Biri Həsən, o biri Sandro idi. İkisi də Bakıya gedirdilər. Fırtınadan Həsənin başı gicəllənirdi, rəngi qaçmışdı. Üzünü yoldaşına çevirərək:

– Sandro, – dedi, – indi biz Bakıda olmalı idik. Görünür, yolu azdıq.

Sandro:

– Mən də elə zənn edirəm – deyə cavab verdi.

İki tərəf də uzun müddət sükutu pozmadı.

II

Səhərə yaxın Şərqi tərəf qızarmağa başladı. Bu qızartı hər kəsdə bir ümid doğurdu. Sandro aşağı baxdı:

– Həsən, – dedi, – bax, orada ağ ləkələr görünür.

Həsən yuxusuzluqdan qızarmış gözlərini aşağı zillədi, diqqətlə baxdı, rəngsiz üzünü parladi:

– Sandro, – dedi, – səhərə bənzəyir.

Mis qabı andıran günəşin kənarları göründü, boşluqlara qızıl səpildi. Yel yox idi. Təyyarə yavaş-yavaş enirdi.

Həsən bir də aşağı baxdı:

– Şəhər! Şəhər! – deyə çığırdı.

Sandro:

– Həm də nə böyük, nə gözəl şəhər! – dedi. – Ağ evlər bağlar içində gizlənmiş... Bax, damlarda belə bağçalar salınmışdır.

– Gör küçələr nə gözəldir – avtomobil, avtobus, tramvaylar bir-birinin arxasınca sel kimi axır. Artıq şəhər göz qarşısında süfrə kimi sərilib, bütün təfsilatı ilə görünürdü. Yüzlərcə təyyarə on-on beş mərtəbəli evlərin damlarına qonub, uçmada idi; şəhər üzərində qurulmuş onlarca asma körpüdən dəmiryol qatarları keçirdi, kənardan axan bir çay gəmilər və motorlu qayıqlarla dolu idi...

Təyyarə onmərtəbəli bir evin damına qondu. Gənc bir adam irəli-ləyib, salam verdi və yol göstərdi. Təyyarəçi, mexanik və miniklər təyyarədən çıxıb liftə oturdular. Lift sürətlə endi. Gənc adam da burada idi. İki dəqiqə sonra lift durdu. Qapı açıldı, cürbəcür bitkilərlə bəzənmiş bir terrasa çıxdılar. Gənc bunları salona dəvət etdi.

Salonun sağ tərəfindəki kiçik otaqda yuyunub silindilər, sonra salonda bir masa ətrafında oturdular. Masanın üzərinə boşqablar düzül-müşdü. Hər boşqabın yanında bir zəng düyməsi var idi.

Gənc masa üzərindəki kartı götürüb oxudu və:

– Kim nə istəyirsə, desin, – dedi.

Kimi qəhvə, kimi şokolad, təyyarəçi də çaxırla məzə istədi. Gənc kartı göstərərək dedi:

– Baxın, buradakı şeylərin yanında bəzi işarələr var. Məsələn bir nöqtə, iki xətt qəhvə deməkdir; üç xətt, iki nöqtə şokolad; dörd xətt, beş nöqtə çaxıra işarədir... İndi boşqablarımızın yanındakı düymələri bu işarələrə görə basın.

Hər kəs gəncin təliminə görə düyməni basdı. Bir dəqiqədə boşqablar aşağı enərək, yerlərində bir boşluq əmələ gəldi. Çox keçmədən boşqablar qəhvə, şokolad, çaxır, çörək, yağ, pendir və başqa şeylərlə dolu halda geriye döndü. İki gündən bəri yeməmiş səyyahlar böyük bir iştaha ilə yeməyə başladılar.

III

Yeməkdən sonra Sandro gəncə:

– Vətəndaş, – dedi, – başım ağrıyır, mədəm də bulanır. Yaxında bir həkim varmı?

– Həkim çoxdur. Həkimlər evinə telefon etməli. Gənc sözlərini qurtarar-qurtarmaz masanın üstündəki telefonu əlinə götürdü. O saat telefonun aynasında bir şəkil görüldü. Bu bir çocuq idi:

– Kimi istəyirsiniz? – deyə soruşdu.

– Daxili xəstəlik mütəxəssisi lazımdır.

– Bir dəqiqə gözləyin, – deyə çocuq aynadan yox oldu. İki dəqiqə sonra aynada üzü qırxıq bir qoca görüldü:

– Xəstə kimdir? – deyə sordu.

Sandro irəli yeridi.

– Mənəm.

– Nəyindir?

Sandro anlatdı. Həkim:

– Dilinizi göstərin, – dedi.

Sandro dilini çıxardı. Aynadakı həkimin üzü ciddiləşdi. Gözlərini diqqətlə Sandronun dilinə zillədi, sonra:

– Yaxşı, – dedi, – bir dərman yazaram, aptek hazırlar. Bir saat sonra alarsınız.

Həkim Sandronun adresini soruşub, yox oldu. Bir saat sonra evin qapısında bir avtomobil dayandı. Ağ geyimli bir qız Sandroya dərman gətirdi.

IV

Günorta yeməyindən sonra şəhərə çıxdılar. Avtomobil onları sürətlə apararkən birdən durdu. Hər kəs bir-birinin üzünə baxdı.

– Nə oldu? – deyə soruşdular.

Gənc anlatdı:

– Avtomobillərin, tramvayların, adam basmasın deyə, motorlarına bir makina qoyulmuş. Ön tərəfdə maneə görünən kimi motor öz-özünə dayanır. Bu maneəni icad edən mühəndisə şəhər bağlarının birində heykəl qoyulmuşdur, indi görəcəksiniz.

Həsən heyətlə:

– Deməli, küçələrdə on minlərcə avtomobil işlədiyi halda heç bir bədbəxt hadisə əmələ gəlmir.

– Heç.

Avtomobil bir bağın önündə durdu. Endilər. Bağın gözəlliyini təsvir etmək çətindir. Hər tərəf gül-çiçək idi. Xiyabanlar heykəllərlə dolu idi. Addım başına bir hovuz var idi. Hər on addımda bir makina qoyulmuşdu, üzərində cürbəcür şeylər yazılmışdı: qəhvə, şokolad, kitab, karandaş, meyvə... Yazıların yanındakı düymələrə barmaq basıldıqda, o saat yan qapıdan bir şey çıxaraq verilirdi. Makinalar şüurlu bir halda insanları əvəz edirdi. Hər meydançada radio oxuyurdu.

Onların gözləri birdən göyə sataşdı. Havada cürbəcür rənglərdə yazılar yazılırdı. Teleqraf xəbərləri, şəhər hadisələri, elanlar, siyasi, ictimai, tibbi mülahizələr qeyd olunurdu. Işıq vasitəsilə havada yazılan bu xəbərlər beş-on dəqiqədən bir dəyişilirdi.

Bir də göydə iri hərflərlə “Yağış yağacaq!” sözləri yazıldı. haman, hər kəs daldalanmağa çalışdı. Səyyahlar bağdakı köşklərin birinə çəkildilər. Həsən heyrətlə:

– Yağış yağacağımlı nədən bilirlər? – deyə sordu.

Gənc:

– Burada buludları da göyə makina vasitəsilə gətirirlər, – dedi.
– Şəhəri təmizləmək üçün gündə iki dəfə yağış yağdırılır.

Bir neçə dəqiqə müddətində göyü buludlar basdı, bərk yağış yağdı. Minlərcə altılılə fırçalı avtomobillər çıxaraq küçələri süpürməyə başladı. On dəqiqə sonra buludlar dağılıb, göy təmizləndi, günəş göründü.

V

Böyük binaların hər birində ümumi yeməcxana, çocuq baxçası və dispanser var idi. Həmin binalarda yaşayanlar ayda bir dəfə müayinə olunmağa məcburdular.

Səyyahlar bunu bilərək dispansərə getdilər. Dispanser bir neçə otaqdan ibarət idi. Divarlar ağ mina kərpiclərdən idi. Burada bir çox makinalar var idi. Ağla gəlməyən bir təmizlik gözə çarpırdı.

Səyyahları soyundurdular. Həsəni bir makina qarşısına qoyduqda bədəninin şəkli qarşıdakı ekrana düşdü. Makina işlədikcə ekrandakı

şəkil dəyişilirdi. Əvvəl dərinin altı, sonra əzələlər, damarlar, sümük-
lər, axırda daxili üzvlər, yəni ürək, ciyər, mədə, böyrəklər... incə nöqtə-
lərə qədər göründü. Həkim Həsənin ciyərində kiçik bir ləkə olduğunu
söylədi. Həsəni başqa bir otağa gətirdilər. Ciyərinə bir işıq buraxdılar.
Sonra şərbət kimi bir ilac içirib, yola saldılar. Üç gündən sonra ləkə
yox oldu. Sandronun böyrəyində kiçik bir daş var imiş, onu da işıq ilə
əritdilər.

Səyyahlar tibbi məsələlərlə maraqlandılar. Gənc səyyahları maraq-
landırın məsələləri aydınlaşdırırdı:

– Şəhərimizdə xəstəlik yox kimidir. Çünki başlanmasına belə yol
verilmir. Sonra cərrahlıq o qədər irəliləmiş ki, insanın ürəyini, ciyə-
rini belə çıxarıb, əvəzinə yapmasını qoyurlar. Hətta qayrılmış gözlər
belə təbii vəzifələri ifa edir.

Sandro heyrətlə:

– Deməli, insan həmişə yaşaya bilər.

Gənc fikrə getdi:

– Əbədi həyat hələ kəşf olunmamışdır. Ancaq adamı uzun müddət
yaşadırlar. Məsələn, bir qocanın hüceyrəsini dəyişməklə onu gənc-
ləşdirirlər. İki yüz yaşlı adamlara hər addımda rast gələrsiniz. Bunlar
dörd-beş dəfə gəncleşmişlər və hər dəfə onların yeni uşaqları da
olmuşdur.

VI

Səyyahlar fabrikərdən birini görmək istədilər. Gənc bunları yer-
altı dəmir yolu ilə apardı. Şəhər kənarındakı stansiyalarından birində
vaqondan çıxdılar. Platformanın bir tərəfi sağa doğru tərənərək sürü-
nür, o biri tərəfi də sola doğru. Səyyahlar ayaqlarını platformaya qoyar-
qoymaz özlərini fırlanan pilləkən qarşısında gördülər. Birinci pilləyə
çıxdıqda pilləkən bunları yuxarı götürdü.

Küçəyə çıxdılar. Bütün qaldırımlar sağa və sola hərəkət etmədə
idi. Ayaqlarını qoyan kimi, qaldırım bunları küçənin tininə qədər gö-
türdü. Orada yerə enib, küçəni keçdilər və o biri qaldırım da onları bir
dəqiqə içində ikinci küçənin tininə apardı. Bir neçə dəqiqə keçməmiş
fabrikə çatdılar. Qapıçı telefonla müdirdən müsaidə istəyib, səyyah-
ları içəri buraxdı.

Fabrik kiçik bir şəhərə bənzəyirdi. Üzəri şüşəbənd idi. Darvazadan içəri dəmir yol çəkilmişdi. İçəridə əlli-altmış vaqon hərəkət edə bilirdi. Yolun sağ və sol tərəflərinə sıra ilə makinalar düzülmüşdü. Ağ geyimli şöbə müdirləri işçilər arasında dolaşmada idi. Burası avtomobil fabriki idi. Hər bir makina sırası müəyyən hissələr qayıрмаqla məşğul idi. Birinci sırada makinalara buraxılmış xam dəmir parçaları son sıralarda hazır avtomobil olaraq vaqonlara yüklənirdi.

Səyyahlar sıralardan birinə yanaşdılar. Bir işçi beş makinanı idarə edirdi. İşçinin vəzifəsi dəmir parçalarını makinalara qoyub bərkitmək və makina işini görüb qurtardıqdan sonra makinadan çıxarmaq idi. Avtomat makinalar bir neçə vəzifə görür: məsələn, kəsib, dəlib hamarlayırdı. İş elə qurulmuşdu ki, işçi beşinci makinaya xidmət edib döndükdə birinci makina işini qurtarırdı. Nəticədə nə işçi, nə də makina bir dəqiqə vaxt itirmirdi.

Sandro işçilərin xətər görüb-görməmələri ilə çox maraqlandı:

– İşçilər qəzaya uğrayırlarmı? – deyə sordu.

– Heç vaxt! – deyə müdir cavab verdi, – çünki makinalar son dərəcə mükəmməl qayırılmışdır. Zəhmətin ağırlığı belə qaib olmuşdur; hər bir ağırlıq makinaya düşür.

VII

Səyyahlar fabriki gəzdilər. Burada körpə uşaqlar üçün yurdlar, dispanserlər, sənət məktəbləri, yemək evi, qıraət və kitabxana, hamam gördülər. İşçilərin soyunduqları yerə baxdılar – burası gözəl bir salon idi. Hər bir işçi üçün bir dolab qoyulmuşdu. İşçilər burada soyunub yuyunur, təmiz paltar geyib, fabrikdən çıxırlar. Darvazanın yanında böyük bir qaraj gördülər. Hər bir işçi yaşadığı yerə öz avtomobilində gedirmiş.

Səyyahları təşvi edən işçiyə müraciət edərək:

– Yoldaş, – deyə Həsən soruşdu, – gündə neçə saat işləyirsiniz?

– Altı saat.

– Neçə il işləyəndən sonra işçilərə təqaüd verirlər?

– İyirmi beş ildən sonra.

– Sonra onları təmin edirlərmi?

– Təbii. Özü və ailəsi dövlət hesabına yaşayır.

Səyyahlar fabriki tərək etdilər. Oradan məktəblərin birisinə getdilər. Məktəb on beş mərtəbəli bir evdə idi. Məktəbin ətrafı böyük bağla əhatə olunmuşdu. Gənc onlara anlatdı:

– Burada beş min uşuq təhsil görür. Əlifbadan başlayaraq yeddi il burada oxuyurlar. Uşuğun nəyə həvəsi çoxdursa son sinifdə bəlli olur. Uşuqları həvələrinə görə ayıraraq beş illik məktəblərə veririlər. Bu məktəb bir çox şöbələrə ayrılır. Buranı qurtaran mükəmməl mütəxəssis olur.

Səyyahlar məktəbi gözdilər. Siniflərin geniş və təmizliyi, laboratoriya və kabinetlərin mükəmməlliyi, yemək salonu, kitabxana, gimnastika salonu, dispanser onların heyretinə səbəb oldu. Tələbələrin sağlam vücudları, təmiz geyimləri və tərbiyələri nəzər-diqqətlərini cəlb etdi.

VIII

Yolda gələrkən uzaqda görünən dağın başında gözləri bir sıra dəmir qüllələrə çarpdı. Qüllələrin başları buludlarda gizlənmişdi. Bunların nə olduğunu gəncdən soruşdular. Gənc dedi:

– Bu qüllələr havadakı elektriki toplamaq üçündür. İldırım bizə böyük xidmət göstərir. Şəhərimizin işığı və fabriklərimizin hərəkəti bu qüllələrə bağlıdır. Ölkəmizdə belə qüllələr çoxdur. Bu qüllələr gecəyə qələbə çalmışlar. Şəhərdə gecələr işıqlanmayan bir nöqtə belə yoxdur. Hər tərəfdə işıq parıldayır.

Sandro:

– Belə ucuz enerji ilə yəqin evləri də qızdırırlar.

Gənc:

– Yox, – dedi, – istini günəşin hərərətindən alırıq. Məmləkətin müəyyən nöqtələrində makinalar qoyulmuş. Bu makinalar yayın hərərətini toplayaraq sıyıq bir hala salır. Üç ay tədarük olunan hərərət ölkənin doqquz aylıq ehtiyacını tamamilə ödəyir.

Təyyarəçi:

– İşıq və hərərət nə vasitə ilə gedir? – deyə sordu. – Halbuki şəhərin heç bir yerində məftil yoxdur.

– Məftil bundan çox əvvəl götürülmüş. İndi məftilə ehtiyac yoxdur. Telefon, teleqraf, elektrik, hərərət – hamısı hava vasitəsi ilə gedir.

Radio o qədər tərəqqi etmiş ki, adi həyatımızın hər bir sahəsində işləyir. Fikrimi anlatmaq üçün sizə bir misal söyləyim. Məhkəmələrimizə şahid dəvət olunmaz. Hər bir məhkəmədə bir ekran var. İstənilən zaman şahid rəsmi radio vasitəsi ilə ekrana gətirilir. Şəkil canlı adam kimi məhkəmənin bütün suallarına cavab verir.

– Şəkil danışırmı? – deyə Həsən heyrətlə soruşdu.

– Təbii, danışır. Şahid üç, ya beş günlük bir məsafədə olsa belə, yenə şəkli, səsi və ya da sözləri məhkəmə qarşısında nümayiş edir.

IX

Şəhərin bir çox yerlərində qoyulmuş iri ekranlar səyyahların nəzərini cəlb etdi. Bunların üzərində iri hərflərlə “keçmişin güzgüsü” sözləri yazılmışdı. Bir də bu ekranların birində “Üç əsr əvvəl” sözləri yazıldı, sonra yazı yox oldu. Əvəzində “Ərdəbil” kəlməsi düzüldü və bundan sonra bir şəkil göstərildi. Sinələri ağ kəfənli xalq başlarını xəncərlə yarırdılar; bir tərəfdə zəncir vururdular; qara geyimli camaat başlarına döyərək ağlayırdı... Tamaşaçılar nifrət bəyan edən üzvlərini qırışdıraraq:

– Nə vəhşi zamanlar var imiş, – deyə içlərini çəkirdilər. Bir də ekranda “Köhnə Azərbaycan” sözü görünərək yox oldu, sonra “Kəndlinin yaşayışı” yazıldı... Motal papaqlı kəndlilər qara damdan çıxdılar, ağacdan qayrılmış cütləri götürüb, tənbel addımlarla yürüdülər. Təzəyə bələşmiş öküzləri qoşmağa başladılar...

Həsən:

– Bu kinodurmu? – deyə gəncdən soruşdu.

– Yox. Bu, keçmişin mənzərəsidir.

– Bilirəm. Oynanmış və ya vaxtilə çəkilmiş şəkildir.

Gənc etiraz etdi və səyyahlara izahat verdi:

– Vaxtilə çəkilməmiş, – dedi, – bu saat çəkilir. Bilirsiniz ki, dünyada heç bir şey yox olmur. Səslər dalğa ilə havaya yayılan kimi, şəkillər də havaya keçərək olduğu yerdən uzaqlaşır. Bu şəkillər və səslər müəyyən makina vasitəsilə uzaqlardan alınır. Makina qüvvətli olarsa, insaniyyətin ibtidai həyatından başlayaraq yaxın əsrlərə qədər göstərə bilir.

Sandro heyrətlə:

– O səslər dalğası necə şeydir?

– Bu günkü səslər havada dalğalanan kimi, ibtidai səslər də dalğalanmış. Yalnız fərq buradadır ki, qədim zamanlar vücuda gələn səslərin havadakı dalğa dairəsi əsrlərdən bəri genişlənərək bizdən uzaqlaşmışdır. İndiki makinalar ən uzaq dalğaların səslərini alaraq kağız üzərinə qeyd edir.

- Bununla harada məşğul olurlar? – deyə Sandro soruşdu:
– Ayrıca elmi bir müəssisə var. İstəsəniz, görə bilərsiniz.

X

Səyyahlar yüzlərcə otaqları gəzib başa çıxma bilmirdilər. Bir çox otaqlarda adam yox idi. Bütün işləri makinalar görürdü. Bir makina yazır, o biri yazılan kağızları toplayır, üçüncü tikir, dördüncü cildləyir, beşinci qəfəsələrə düzürdü.

Səyyahlar şüşə qübbəli böyük bir salona girdilər. Burada yüzlərcə alim adamlar işə məşğul idi. Səyyahları təşvi edən gənc yavaş səsle anladı:

– Yazan makinaları gördünüz. Onlar əsrlərin söz və söhbətlərini havadan alıb, gecə-gündüz yazır. Bu yazılar dil etibarilə ayrılıb, bu müəssisənin cürbəcür şöbələrinə göndərilir. Hər şöbənin bir neçə mərkəzi salonu var. Bu salon daş əsrinin indiyə qədər bəlli olmayan dilləri ilə məşğuldur. Yalnız bu şöbədə çalışan adamların sayı minləri keçir. Səyyahlar başqa bir şöbəyə keçdilər. Buradakılar şəkillə məşğul idi.

- Bu şəkillər hansı dövrə aiddir? – deyə təyyarəçi soruşdu.

Gənc anladı:

– Bu şöbə insanların ovçu dövrü ilə məşğuldur. Bu gözlərimizin qarşısındakı makinalar o dövrün tipləri və mənzərələrini kağıza köçürür. Şəkillə məşğul olan şöbələrin sayı yüzdən artıqdır. Ovçu dövrünün yazıları və şəkilləri başqa bir şöbəyə toplanır. Sonra alimlər bu materiallardan kitablar yazırlar. Sandro dolablara toplanmış şəkillərdən bir yığın götürüb baxdı. Hamısı rəngli idi. Əlləri yaylı və oxlu cılpaq adamlar bir çox vəziyyətlərdə çəkilməmişdi. Hippopotam ovunu təsvir edən bir şəkil çox maraqlı idi. Bu dəhşətli heyvan ovçulardan birini pəncəsi altında əzir, o birisini də iti dişləri ilə didirdi. Yan tərəfdəki ağacın budaqlarında meymunlar oynayırdı.

XI

Səyyahlar olduqları yerə gəldilər. Yolda gəncə bir çox suallar verdilər.

Həsən:

– Bir şey məni maraqlandırır, – dedi. – Biz yeyirik, içirik, otdə yaşayırıq... Nə üçün bizdən pul istəyən yoxdur?

– Pul nədir? Pul yüz il bundan əvvəl ləğv olunmuşdur. Bizdə hər kəs çalışır və hər kəs də yeyir, içir və yaşayır. Bu hər kəsin vəzifəsidir. Bir adama nə lazım olsa hər bir yerdən ala bilər.

– Müftəmi? – deyə Sandro heyrətlə soruşdu.

– Müftə nə deməkdir? Hər kəs cəmiyyət üçün çalışır və cəmiyyət də onu bəsləyir. Burada dərin bir məsələ yoxdur.

Səyyahlar bir-birinin üzünə baxaraq gülümsədilər. Gənc bunların heyretinin mənasını duyaraq dedi:

– Keçmiş xalqların fəna yaşadığının səbəblərini tarixdə oxuyuruq. Birinin işləyən, o birinin müftə yeyən olması insanların həyatını pozmuşdur. Biz işləməyənləri aramızdan çoxdan çıxarmışıq. Əl-ayağı iş tuta bilməyən uşaqlardan və qocalardan başqa hamı işləyir. İşləməyən adama yemək yoxdur. Bu gün heç kəs yediyi və geydiyi şeylərdən başqa artıq, lüzumsuz şeyləri toplamır. Bizim ölkəmizdə yeməkgeymək bir ehtiyac olan kimi, işləmək də bir ehtiyacdır. İşləmənin məhsulu faydadır. Hər kəs özünün gündəlik faydasını başqasının faydasına dəyişir. Pula ehtiyac varmı? Bu gün pulun yerini iş və fayda tutur.

– Bu necə ola bilər? – deyə Həsən soruşdu.

– İnsanların bir-birinə hörmət və etibarı var. Yalan, adam aldatma, tənbellik və bu kimi fəna sifətlərə biz yalnız tarixdə rast gəlirik.

XII

Gəncin sözləri və şəhərdə gördükləri səyyahları son dərəcə təəccübləndirdi. Olduqları evə qayıtdıqdan sonra belə, gördüklərinin və eşitdiklərinin təsirindən qurtara bilmədilər.

Sandro:

– Həsən, – dedi, – mən artıq burada qala bilmərəm. Çünki gecəgündüz çalışan adamların arasında işsiz vaxt keçirmək canımı sıxır.

Halbuki biz hələ bunlardan çox geridəyik. Bu yolda onlardan iyirmi qat artıq çalışmalıyıq.

Həsən başını tərpətdi:

– Bunlara çatmaq olarmı? – dedi. Sandro qəti səsle:

– Olar. Biz də bunlar kimi adam deyilikmi? Ancaq qarşımızda duran maneələri qırıb atmalıyıq.

– Elə! Elə! – deyə təyyarəçi əlini Sandroya uzatdı. Sandro Həsənin və mexanikin də əllərini əlinə aldı və böyük bir imanla dedi:

– Biz də bunlar kimi yeni şəhər, sosializm şəhəri qura bilərik. Çünki hər bir şey bizim əlimizdədir, yalnız çalışmaq lazımdır.

O gün səyyahlar təyyarəyə minib qalxdılar və bizim dünyaya uçmağa başladılar.

1933

QİBLEYİ-ALƏMİN XALISI

Şəhərin ən məşhur xalı karxanaçısını vali yanına dəvət edib şahın əmrini bildirdi:

– Qibleyi-aləmin dərbarı üçün bir xalı toxutduracaqsan, – dedi. – Bu xalının gərək şərqdə, gərəksə qərbdə əmsalı olmamalıdır.

Karxanaçı “qibleyi-aləm” sözünü eşidər-eşitməz titrəməyə başladı. Bir neçə dəfə udqunub, əlini gözünün üstünə qoydu:

– Gözüm üstə! – deyər dodaqlarını qımıldatdı. Sonra bir az özünə gəlib, – böyüklüyü necə olacaq? – deyər sordu. Vali yerdən bir kağız götürüb ona baxa-baxa:

– Boyu 28, eni isə 14 arşın olacaq: qibleyi-aləmin salonunun içi boyda.

Karxanaçı neçə illik təcrübəsində belə bir xalı toxutdurmamışdı. Məsələnin nə qədər qorxunc və məsul olduğunu duyaraq təkrar titrədi və eyni zamanda əlini gözünün üstünə qoymağı unutmadı.

O biri gün işə başladı: on günlük məsafədəki meşəyə bir dəstə adam göndərilib, ən yüksək ağaclar seçilib kəsildi, atlar qoşuldu, ağacları şəhərə gətirdilər. Şəhərin adlı ustaları səfərbərliyə alındı. Bir tərəfdə dəzgah hazırlanır, o biri tərəfdə yun daranır, iplik, əriş-argac əyirilir, nabatı boyalarla ip boyanırdı...

Hana quruldu. Ustabaşı kənardə durub, muğamatla təlimat verir, qabarlı əllər ilmə düyürdü.

– Bir! Birini keç, bir də! Baş cəllad əlində.

Üç il hər səhər tezdən yarıac işçilər gəlib, mahnı tərzində söylənən təlimatı dinləyərək, axşama qədər ərişləri nalələndirirdilər...

Xalı toxunub, başa gəldi. Valiyə xəbər göndərildi. Vali bir dəstə hökumət məmurları ilə orada hazır oldu. Karxanaçının sevincinin həddi yox idi. Əlləri döşündə təzim edərək valinin ətrafına fırlanırdı...

Ustabaşı qayçısını əlinə götürüb, dəzgahın üstünə çıxdı. Xalı yerə düşüb xarab olmasın deyər dəzgahın arxa tərəfinə bir sıra işçi düzdülər. Bunların vəzifəsi kəsilmiş xalını havada tutmaq idi. Ustabaşı kəsməyə başlarkən “bismillah” səsi havanı titrətdi. Ustabaşı kəsir, ancaq qorxusundan əlləri titrəyirdi – xalının əyri və kirs olmasından qorxurdu. Karxanaçı valiyə xoş gəlmək üçün arabir salavat çəkilməsini təklif edir, əlvən səslər uzun müddət emalatxananı doldururdu...

Bir də bir gurultu eşidildi. Kəsilmiş xalı dəzğahdan qopub, işçilərin başına düşdü və hamısını qaplayıb yerə yıxdı. Xalının altından tutqun qışqırtılar eşidildi. Bir qışqırtı zarıltıya dönüb, inləməyə başladı. Lakin məmurlarla karxanaçının salavatı iniltiyə qələbə çaldı. Xalını dəzğahdan qurtarıb, kənara çəktilər. Ustabaşı onu həyəcanla süzdü—bir yerində qüsuru yox idi, xas boyalar bir-birinə qarışaraq çıraqlı kimi yanırdı. Hər kəs əli döşündə iftixarla tamaşaya dalmışdı. Dərin sükutu inilti pozdu. Dəzğahın arxasından yerində ilan kimi qıvrılıb qalxan bir işçi nəzəri cəlb etdi. Sol qolunu yanına qısıb, göz yaşları axıdırdı.

– Sus! Bu nə ədəbsizlikdir? – deyə karxanaçı ona yanaşdı. İşçi əhəmiyyət verməyərək etirazında davam etdi. Karxanaçı təkrar:

– Qibleyi–aləmin mübarək xalısının üzərinə göz yaşı tökmə, atanı yandırarlar! – dedi.

– Yandırsınlar! Bundan artıq daha nə yandıracaq – qolum sınıb, şikəst oldum. Külfətimi kim saxlayacaq?

İşçinin rəftarı ustabaşını da oraya cəlb etdi. Onu zorla çəkib emalatxanadan çıxarmaq istədilər. Çığırılıb söyüşlər yağdırdı. Bunlardan yaxasını kənara çəkib, xalının üzərinə sıçradı.

Hər tərəfdən:

– Qibleyi–aləmin xalısını napak eləmək olmaz! – deyə etirazlar və hədələr eşidildi.

Bu dəfə məmurlar da ona hücum etmək istədi. İşçi cəld yüyürüb dəzğahın yanındakı bıçağı qapdı və məmurlar ona çatana qədər xalını ortasından cırdı.

1934

APRELİN BİRİ

Bunlara hər gün səhər saat on birdə bulvarda rast gələ bilərsiniz: qışda yel tutmayan, yayda günəş görməyən bir skamyaları var. Əsəd bəy ortada, Mirzə Zülqədər sağ tərəfdə, Ocaq Naşid də sol tərəfdə oturur. Bu adət pozulmaz. Yalnız bu deyil: bunların bir çox sabit adət və qaydaları da var. Məsələn, kimsə kimsənin keçmişi ilə maraqlanmaz, gündəlik məişət məsələləri mövzusunda bəhs olmaz, siyasətdən uzaq qaçılar. Bu olduqca yaxın və səmimi dostlar bir-birinin evinə getməz və biri digərinin ailə vəziyyətindən xəbərsizdir. Halbuki dostların özlərinə məxsus tarixçələri var. Əsəd bəy vaxtilə vilayət dəftərxanası tərcümanı olmuş; bir-iki məqalə ilə “Şərqi-Rus” qəzetində iştirak etmiş və bir zaman pyes yazmaq moda təşkil edəndə Əsəd bəy “Cəhalət qucağında” adlı bir dram belə yazmışdı. Lisanıyyat marağı dövrü Əsəd bəy islahatçı olaraq meydana atılmış və fars-ərəb kəlmələri yerinə türk sözlərinin işlənməsini təklif etmişdi; məsələn: “xoruz” əvəzinə “qızıl pipik quş”; “musiqi” əvəzinə “zır-zır”; “münəccim” əvəzinə “ulduza baxan” və qeyriləri.

Mirzə Zülqədər gimnaziyada elmi-ilahi müəllimi olmuş bir adamdır. Ərəb və farscaya vaqifdir. Dindardır və bütün dünya fənlərinin qurandan iqtibas olunmasına qanədir. Elmin hansı bir sahəsindən bəhs açılrsa, “onu bizdən götürüblər, bax, ayeyi-şərifə nə buyurur” – deyər bir ayə və ya hədis söylər. Mirzə Zülqədər təsəvvürüncə quran xarüqədir: darvinizm, dəmiryol, dizel maşını, hətta qramofondan da orada məlumat verilmişdir. İntəhası, biz cəhalətdə qalmışıq da, istifadə etməmişik.

Ocaq Naşid keçmişdə xalı taciri olub, “Məşədi Ocaqverdi və bəradəran” firması ilə məşhur idi. Nuru Paşa Bakıya gələndə bir mədhiyyə yazıb, “Hərbi medal” belə almışdı. Özünü böyük türkçü bildiyi üçün dünyanın ən böyük adamlarını da türk bilər. Şekspirin anası Ərdəbil çəngilərindən Qızıyətər adlı birisi imiş ki, bir ingilis missionerinə qoşulub, Londona qaçmış; Tolstoyun ulu babası, üçüncü İvanın Şamaxı səfiri olduğu zaman lahicli bir qıza bənd olub, evlənmiş imiş; Hafizin atası türk imiş, onun üçün Hafiz: “Əgər on türki-Şirazi bədəst arəd dili mara...” deyər milli qanını biruzə verir...

Xülasə, bu əlvan keçmişli dostların vaxtilə hərəsi bir mötəbər sima olmuş, dövrənlərini sürüb, qocalmışlar. İndi artıq çox da şərəf-

lərinə müvafiq işlə məşğul deyillər: evdəki uşaqları havaya çıxarırlar, kooperativlərə şey dalınca göndərilirlər. Bu işləri yerinə yetirdikdən sonra, gündə bir-iki boş saatlarını dəniz kənarında lətifə söyləməklə keçirirlər.

Lətifə söyləməkdə də dostların müəyyən üsulları var: Lətifə eşidilmişsə, “fışş!” – deyər səslənərlər, söyləyən başqa bir lətifəyə keçər.

İki həftəlik soyuq dostları bir-birindən ayırmışdı. Hava bir az açılan kimi oldu. Dostlar haman, bulvara qoşdular. Mirzə Zülqədər hamıdan sonra gəldi. Bunun xəstə baxışı, yavaş yerışı o birilərin nəzərini özünə cəlb etdi:

Əsəd bəy adi laübalılığı ilə:

– A Mirzə, – dedi, – deyəsən, gönü suya verəcəksən, nə olub?

– Axır vaxt ürəyim məni çox incidir.

– Deməli... öləcəksən, ha-ha-ha!.. Nə eyib edər ki, adam ölər də...

Ocaq Naşid gülürək:

– Dərd burasındadır ki, halvasını yeyə bilməyəcəyik.

Mirzə mətin səslə:

– Bunlar adi işdir – deyin görüm təzə lətifədən nəyiniz var?

Ocaq Naşid Molla Nəsrəddin lətifələrindən birini başlamaq istədi, iki tərəfdən də “fışş!..” səsi eşidib susdu.

Əsəd bəy çal bığlarını yuxarı qaldıraraq:

– Yanı, yoxunuzdur ki? – deyər dostlarını süzdü və müzəffər bir səslə: – yanın, çatlayın, yenə təzə lətifə məndə olar. Sabahdan axşama qədər it ayağı yemiş kimi şəhəri ayaqlayırınsız da, təzə bir şey öyrənə bilmirsiniz...

Mirzə:

– İndi sən də bir şey deyəcəksən, yaxşı ola, pis ola – məlum deyil, yer-göycə minnət qoyacaqsan, – deyər Əsəd bəyin sözünü kəsdi.

Əsəd bəy başladı:

– Birisi keçmişdə qulluq axtarırmış, pristavın yanına gedir, yer istəyir. Pristav deyir: “Sabah gəl”. Sabah gedir, eyni cavabı alır. Bir ay gedir-gəlir, elə pristav “sabah gəl” deyir. Nəhayət, bu bir tufəng götürüb gedir və “sabah gəl” cavabını aldıqdan sonra çıxıb dəftərxananın qabağında havaya güllə atır. Qorodovoylar tökülüb bunu tuturlar. Xülasə, nə başağrısı, pristavın hüzuruna gətirirlər. Güllə atdığıнын səbəbini soruşurlar.

Deyir:

– “Sabah gəl”i öldürürdüm. Artıq “sabah gəl” yoxdur.

Dostlar gülüşdülər. Mirzə süni də olsa, daha da çox güldü.

Əsəd bəy bir az pərt:

– Deyəsən, lətifə bir az duzsuz oldu?

– Yox, bu lətifə münasibəti ilə bir ayrısı yadıma düşdü.

– Söylə, söylə!

Mirzə istehzalı təbəssümlə:

– Bu lətifə deyil, – dedi, – olmuş işdir. Bir gün qəbiristanlıqdan dönürdüm. Yolda odun şələli bir adama rast gəldim. Mənə salam verdi. Salamını aldım. Dedi: “Ay qardaş, yol uzaq, qoy bir məzəli şey nağıl eləyim, bir az gülüşək”. Doğrusu, hərifin təklifi xoşuma gəldi. Razi oldum və gülməyə hazırlandım. Başladı: Bir gün, – dedi, – qışda kəndin yanından keçirdim, üstümə on-on beş it düşdü... Əyilib qardan götürüb, bu itin üzünə vurdum, qardan götürüb o itin üzünə vurdum...” Mən hekayənin can nöqtəsini gözləyirdim ki, gülüm... bir də gördüm bu adam şələnin altında az qalır gülməkdən ölsün. Məsələni anladım – gülməli yer elə itlərin üzünə qar atmaqda imiş. Mən də buna qoşulub, qəhqəhəyə başladım.

Dostlar Əsəd bəyin üzünə baxaraq gülüşdülər. Əsəd bəy qızardı, lakin özünü itirməyərək:

– “Bir abbasını bəyənməyən beş şahı çıxarar” – hünəriniz var eşitmədiyim bir lətifə söyləyin. Heç gülməli olmasın – ona da razıyam.

Mirzə ilə Ocaq Naşid fikrə daldılar: bütün bildikləri lətifələri xatırlayıb, yenisini tapa bilmədilər.

Birdən Mirzə Zülqədər altın xəzinəsi tapan adam kimi sevinərək ayağa qalxdı:

– Lap təzəsini tapmışam, – dedi.

– De! De!

– Bir gün Bəhluli Danəndə qonaqlıqda idi. Xörək gələndə məcməisini götürüb arxasına qoydu...

Əsəd bəyin:

– Fışş! – deyə qalibiyyət duyuran səsi eşidildi. – Məcməinin üstündə itlər boğuşdu... Bəhlul dedi ki, mənə deyirsiniz dal yana bir şey qoy, lazım olar. Görürsünüz, qoydum, üstündə boğuşma düşdü...

Ocaq Naşid cəsarətsiz bir halda başladı!

– Qonşumuzda Lotu Həsən adlı bir baməzə adam var. Bir gün bunun həyətinə arıq, qoturlamış, gözləri şıpalaq bir it gəlib çıxır. Həsənin itə yazığı gəlir, ona bir parça ət verir. Arvad bunu görüb, başlayır kişini danlamağa. Həsənin üzü çox danlanmışdı, öyrənmişdi. Həmişə arvadı danışanda o sakit durub gülümsünərdi. Bu dəfə gülə-gülə:

– Arvad, – dedi, – sənin pulun olmayanda bir yerdən istəyirsən, heç olmasa əlini cibinə salırsan... Bu itin dili yox, tanışsı yox, cibi də yoxdur ki, kefi olmayanda əlini cibinə salsın...

Lətifəni dostlar çox bəyəndi – güldülər. Cib məsələsi Əsəd bəyə hər şeydən artıq xoş gəldi; uzun-uzadı təkrar edib, güldü.

– Sən öl, Ocaq Naşid, – dedi, – itin cibi olmaması çox qəribədir... Bu saat burada araq olsaydı, sağlığma ekstra içərdim.

Mirzə başını tərptədi:

– Araq olar, pul yoxdur. Gəlinlərim bazarlığa verilən pulun hesabını qəpiyinə qədər məndən alırlar.

Əsəd bəy ailə məsələsinə qarışmaq istəməyərək, təkrar cib məsələsinə döndü və yenidən gülməyə başladı.

Aprelin birində səhər saat on birdə Əsəd bəy dəniz kənarında oturub, dostlarını gözləyirdi. Bir az sonra bulvarın qapısında Ocaq Naşidin iri heykəli göründü. Həmişə aram ilə yürüyən Naşid bu dəfə sürətli addımlar atırdı. İrəliləyib, həyəcanla:

– Nə oturmusan? – deyə Əsəd bəyi heyrətli baxışla süzdü.

Əsəd bəy adi gülüşlə:

– Oturmuşam, əlimin də içindən gəlib. Nə vecimə, Allaha şükür, cibim var, kefim olmayanda əlimi cibimə qoyuram.

Ocaq Naşid üzündə süni kədərlər nümayiş etdirərək:

– Mirzənin başına gələni bilmirsən ki? – dedi, bir saat əvvəl biçarə... vəfat etmişdir.

– Əşi, nə deyirsən?.. Yoxsa aprelin biri münasibətilə mənə aldadırsan?

Naşid and içərək Əsəd bəyi inandırmağa çalışdı:

– Vallah, doğru deyirəm! Bilirsən ürəyi xarab idi, sancıb, bir saat sonra öldürüb.

Əsəd bəy inanar-inanmaz bir halda qalxıb getdilər.

Xırda bir otaqda dəmir çarpayıda üzü şalla örtülmüş bir adam uzanmışdı. Gənclər girib-çıxır, yaşlılar ətrafda dayanaraq susmuşdular. Ağlamaq səsi eşidilmirdi.

Əsəd bəylə Ocaq Naşid də bir guşədə durub, onlara yaraşmayan kədərə daldılar. Lakin Əsəd bəyin kədəri ciddi deyil idi – o, Mirzə Zülqədərin ölməsinə inanmırdı, nədənsə bu işləri bir aprel oyunu zənn edirdi.

Bir aralıq otaqdakılar koridora çıxdılar. Əsəd bəy bundan istifadə edərək, cəld çarpayıya yanaşıb gülə-gülə:

– Ay lotu, məni aldatmaq istəyirsən? – deyə Mirzəni qıdıqladı.

Mirzənin bədəni Əsəd bəyə tühaf göründü. O bir az duruxub susdu, sonra cəsarətsiz bir halda əlini uzadıb baş tərəfdən şalın ucunu qaldırdı. Mirzənin üzünə ölü rəngi çəkilməmiş, qapalı gözlərinin cizgilərinə əzab izləri həkk olunmuşdu...

Əsəd bəy ilan vuran adam kimi dəhşətlənib geri çəkildi:

– Əşi, sən allah, adam da aprelin birində ölürmi? – Hər kəsə desən inanmayacaq, – deyə hönkürtü ilə ağladı.

1934

XASIYYƏTLƏRİ TUTMAMIŞ

*“Əli, Vəli, Pirvəli,
Üçü ondan irəli,
Pambıq atan, qoz satan,
Rəhmətlik sənin atan,
Bir də bu köndələn yatan”*

Xalq rəvayəti

Əhməd kişi adlı bir qocanın həyəətə daşınması kirəçiləri çox maraqlandırmışdı. Bu kimdir? Arvad-uşağı yoxdurmu?! Qoca hər kəs üçün bir sirr kəsilmişdi. Onun xırda gözləri, sıniq darağı andıran qaşları, bürülmüş badımcana bənzər iri burnu, yoluq saqqalı, boğazından sallanan şiş tüklü şəlpələr – hamısı sanki “Yaxın gəlmə, həşrini qataram” ifadəsi ilə dolu idi.

Bir neçə dəfə ona rast gəlmişdim, məni şiddətli baxışı ilə süzmüş və qaşları ilə oxlayan kimi olmuşdu. Hər gün bir çox qocalara rast gəlirik, bunların üzlərində həyat qürubuna məxsus bir hüzn var, ancaq bəzində bu duyğu dərin, bəzində isə səthi ifadə olunur. Əhməd kişinin çöhrəsindəki ifadə bambaşqa idi: əzab hiddətə, hiddət də nifrətə qarışmışdı.

Hər gün Əhməd kişiyyə təsadüf etməm adət şəkli alaraq, ona alışdım və bu da başqa qocalar arasına keçib unuduldu.

Bir axşam qapım açıldı, Əhməd kişini arasında gördüm. Yoğun ağacına söykənərək, qaşlarını oynadırdı.

– Buyur! – deyər – deməz,

– Bağışlayacaqsan, zəhmət verəcəyəm, – deyə gəlib göstərdiyim yerdə oturdu. Qara buludlar arasından parlayan təsadüfi şəfəq kimi, üzündə təbəssüm oynayıb, qaib oldu.

– Şair olduğunu eşitdim, – dedi. – Nə olar, elə bu da bir işdir. Biz qədrini bilirik, yəqin böyük də işdir. Olmasaydı, Firdövsiyə bu qədər cah-cəlal düzəltməzdilər. Ancaq yerinə düşməklədir. Rüstəm pəhləvanın nağılını çox eşitmişəm. Hünərli adam imiş... Nə olar?.. Amma belə bilirəm, bəlkə mən qələt başa düşürəm, savadım yoxdur – bağışla, başağrısı verirəm – belə bilirəm, axır Firdövsini indi olsaydı... bizə də nəzər yetirərdi. Biz yəni adam deyilik, bizim də dərdimiz var...

Əhməd kişi susdu. Arxalığının cibindən tənbəki kisəsini çıxartdı, çubuğunu əvvəl püfləyib, sonra doldurdu. Tələsməyərək kibrit yaqdı, qaşları qanadlanaraq enib-qalxdı, tüstü bıqlarının arasından burulaburula çıxmağa başladı.

Bağışla, baş ağrısı verirəm. Onu demək istəyirəm ki, biz də adamıq. Bizdən sonra gələnlər də bizim dərdimizi bilməlidirlər... Bağışla, başağrısı olur, mən deyim, sən yaz, indi bir şey də olmasa, olmaz... bir şey ki, itirmirik... Heç olmasa ürəyimi boşaldaram...

Qocanı ürəkləndirdim. Söyləməsini rica etdim. Bir çox müqəddimə və haşiyələrdən sonra başladı:

– Oğlum çoxdan ölmüşdür. Bircə övladım vardı. Arvadı üç ay keçməmiş birisinə qoşulub ərə getdi. Bir yetim qız qalmışdı, onu da yanımda böyütdüm. Daha nəvədir, zarafat deyil, adamın canı-ciyəridir, əlimdən gələni əsirgəmədim. Yaman-yaxşı böyütdük. Onu deyim ki, zəmanədən geri də qalmadı: oxutduq, mamalıq attestatını da aldı... Bağışla, başağrısı olur. Bir gün nənəsinə demiş ki, ərə gedirəm... Onda on altı yaşı var idi, hələ oxuyurdu... Nə deyim? Nə məsləhət, nə məşvərət, özü sevib, alışıb-verişiblər. Heç olmasa bir saqqal altından keçə: “Ay baba, sən zəhmətimi çəkmisən, qoca, dünyagörmüş adamsan, bir de görək razısanmı?” – Heç! Tövbə, bir kəlmə də olmadı. Bir gün gədə də gəldi çıxdı. Mütrüb sifətli birisi. Dedim, canı çıxsın. Xülasə, başağrısı olur, sürükdü getdi. Yenə əlimizdən gələn hörməti elədik, yaxşı da cehiz verdik.

İki ay tamam olmamış geri qayıtdı. Axırı belə olacağını bildiyim üçün heç bir şey soruşmadım. Nənəsinə demiş ki, xasiyyətimiz tutmadı...

Xülasə, bağışla başağrısı verirəm, başı batmışın uşağı varmış, yüz manat da həkimə verdik bici tələf etdirdik.

Yenə məktəb başlandı, oxudu, qurtardı. Qəzalardan birinə qulluğa getdi. Doqquz ay keçdi. Bir gün qapı açıldı, şələli bir hambal içəri girdi. İki pud düyü, üç pud un, bir pud yağ, zoğal axtası, əvəlik qurusu, bir də bir uzunboğaz çəkməli oğlan gəldi. Heç dinmədim. Dinsəm nə çıxacaq, babanın saqqalına baxan kimdir. Xülasə, gündə plov, içki, qaş-atma, göz oynatma. Mən də düyü yemirəm, zəhrimar uduram... Xülasə, başağrısı verirəm. Bir ay da keçmədi, dava-dalaş başlandı. Uzunboğaz çəkməli igid acıq eləyib getdi. Səbəbini arvaddan soruşdum, dedi: “Xasiyyətləri tutmamış...” Bir gün sonra başıbatmış nəvəm də yoxa çıxdı... Uşaq saldırıb, azarlıxanada yatırmış.

Əhməd kişi titrək əlləri ilə kibrit yaqıb, çubuğu yenidən odladı, yanaqlarında batıqlar əmələ gətirərək bir qullab vurub, sözlərinə davam etdi:

– Azarlıxanadan iynə yemiş it sifətində qayıtdı; sapsarı saralmış, güclə ayaq üstdə dururdu. Bir az da evdə yatdı. Yedi, içdi, özünü durultdu, yenə axşam gedib gecənin yarısı gəlməyə başladı. Bir gün, bağışla, bacıoğlu, başağrısı olur, qapı döyüldü. Gedib açdım. Qucağı uşaqılı bir arvad gəldi. Elə bizim arvadı görər-görməz ağzını açdı, gözünü yumdu. Bir elə şapbıldağ düşdü ki, evdə sağ stəkan, salamat nəlbəki qalmaq... Nə başını ağrıdım, bacıoğlu, çubuğu üzümə söykəyib, elə otduğum yerdə həyamdan öldüm... Sonra işi başa düşdüm: nəvəm bu qucağı uşaqılı arvadın ərinə yoldan eləyib, evlənmək istəyirmişlər... Dedim, cəhənnəm, qoy nə olur olsun, tək bu başibatmış cəhənnəm olub getsin, canım qurtarsın... Getdi. Haraya getdiyinin fikrində deyildim. Eşitdim kişi ayrı bir otaq tutub, bərabər yaşayırmışlar...

İnanırmısan, bacıoğlu, bir neçə ay keçmədi, yenə qayıtdı gəldi... Bu dəfə mən özümü saxlaya bilmədim: arvadı nəvəmə, nəvəmi də arvada qatdım, o ki, var döydüm. Arvada dedim: “Dur!”. Dedi: “hara?”, dedim: “Zaksa”.

Getdik. Adımızı dəftərə yazdılar. Gözlüklü bir mirzə vardı, dedi: “Əmi, ayrılmağınızın səbəbi nədir?” Dedim: “Oğlum, xasiyyətimiz tutmadı”...

Əhməd kişi qaşlarını oynadaraq, xırda gözlərini üzümə zilləmişdi, sanki məndən iztirabını təskin edəcək sözlər gözləyirdi. Mən onu qane edə biləcək bir cavab tapa bilmədim.

1934

İKİ ÇOCUQ

Kəndin kənarındakı böyük qoz ağacının altında qurulmuş mağarı çoluq-çocuq bürümüşdü. İçəridə toy idi: zurnaların səsi ahılı-cahılı nəşələndirərək süzdürürdü, hər kəs bu xeyir işə bacardıqca bəzəkli-düzəkli gəlmişdi, iri heybətli papaqlar, təpmə qəhvəyi çuxalar, qıvraq patava və çarıqlar mağarı doldurmuşdu. Mağarın qapısına toplanan oğlan və qız çocuqları da rəngarəng idi: sarı, qırmızı, yaşıl... göz qamaşdırırdı. Şal gödəkçəli, qıllı papaq bir uşaq qığılcım kimi sıçrayaraq orada-burada səkir, “sümüyünə düşən” havalara bir az süzür, sonra birdən sanki utanaraq, qaçıb çocuqların arasında gizləndirdi.

– Qasım, ay Qasım! – deyə adı dillərdə idi.

Çocuqlar onu çağırmaqdan, onunla danışmaqdan, əylənməkdən elə bil ayrıca bir zövq alırdılar. O da kimsədən “kərəmini” əsirgə-mirdi: birisi ilə süzür, o birisi ilə güləşir, zarafatlaşırdı. O, toyun bütün mənasını daşıyan bir rümuz idi: musiqi qədər şən, nəşə kimi cazibəli və fərəh qədər qanadlı idi. Onun bir dəqiqə bir yerdə durmağa qərarı gəlmirdi: mağarın ətrafını dolaşır, keçələrin arasına soxulub, içəridə oynayanlara tamaşa edir, bir də əlini yuxarı qaldıraraq – Ay şabaş!.. – deyə kənardakı uşaqlara doğru coşurdu...

Əlvən geyimli çocuq dəstəsindən kənarında solğun paltarlı, dizi yamaqlı, cırıq çarıqlı bur uşaq durub, bu gülərzüzlü, məsud məxluqa həsrətlə tamaşa edirdi. Onun sarı bənizi, sönük və qəmli gözləri Qasımın nəzərini özünə cəlb etdi. Atəşli baxışı ilə onu süzdü, lakin məmnun qalmadı: Haman, nəşəsi söndü, kiçicik qəlbi sıxılmağa başladı. Qasım geri çəkildi, düşüncəli bir halda mağarın o biri tayına keçdi. Çocuqlar yenə yüyürüşüb:

– Qasım! Ay Qasım! – deyə onunla əylənmək və oynamaq istəyirdilər. Lakin Qasım onlara diqqət verməyib, sükut içində dolaşır, nə işə düşünürdü. Anlaşılmaz bir dərd onu sıxır və bütün bu toy sevinclərini zəhərləyirdi. Bir az mağardan uzaqlaşaraq dərdini unutmaq istədi, müvəffəq ola bilmədi – gördüyü çocuğun solğun üzünü, qəmli gözlərini ona rahatlıq vermədi. Anlaşılmaz bir acı balaca varlığının hər bir guşəsinə səpilib, kefini pozdu... Qasım geri qayıtdı. Rəngarəng geyimlər və qayğısız çocuq gülüşləri arasından keçib, mağarın qapısına yanaşdı... Solğun bənizli çocuq əvvəlki yerində durmuşdu. Əvvəlki vəziyyətini heç dəyişməmişdi, yenə qəmli baxışı ətrafındakı əylənən və gülənlərə oxlar yağdırırdı.

Qasımın ürəyi büsbütün xarab oldu, gözləri yaşardı.

– Anası ona nə üçün təzə paltar tikməyib? – deyə düşündü. Bəlkə anası yoxdur... Anası haradadır?.. Ölmüşmü?..

Qasım sualına cavab tapa bilmədi... Yaşlar arasında çocuğu bir də süzdü: qəmli gözləri onun qəlbini təkrar odladı. Kirpiklərindən süzülən yaşlar onu bir an ayıldan kimi oldu. Yoldaşlarından utanaraq yenə çəkilib getdi. Rast gələn ilk çəpəri basıb, bağa girdi: ağacların meyvəli budaqları qanad gərib durmuşdu, ot və çiçəklə bəzənmiş xiyabanlar, sanki yeni paltar geyib, toya hazırlanmışdı. Kölgəliklərdə oynayan sarı günəş ləkələri könül açırdı. Bu mənzərə Qasımı fikrindən ayıra bilmədi: hər yerdə solğun bənizli, qəmli baxışlı çocuğu gördü...

Qasım heç bir şey düşünməyərək geri döndü. Çəpərin dibindən axan arxın həzin qülgüləsi onu dayandırdı. Bir az tamaşa etdi... Ürəyi açılmırdı... Arxı keçib sönük addımlarla mağara doğru getdi... Çocuq eyni hal və vəziyyətdə idi... Qasımın ürəyi təkrar yaralandı, onun balaca vücudu artıq əzaba tab gətirə bilmirdi... Birdən cürətləndi: qəti addımlarla çocuğa yanaşdı. Çocuq onun gəlməsinə mənə verməyər kimi vəziyyətini dəyişmədi: gözləri yenə qəm saçırdı. Qasımın gözləri yaşla dolaraq, qaba bir tərzdə onun qolundan dartdı. Çocuq vəhşi bir heyvancıq kimi dişlərini qıcayıb, Qasıma bir yumruq ilişdirdi. Bununla ürəyi soyumadı: onun qıllı təzə papağını yerə vurub, saçlarından yapışdı...

Çocuğun amansız zərbələri altında Qasımın dərdi dağılır, onun saatlardan bəri qəlbini bürüyən əzab dumanı yayılırdı...

Qasım çocuğa əlini qaldırmadı, mükəmməl döyüldükdən sonra papağını yerdən qaldırıb başına qoydu və məmnun bir halda ondan uzaqlaşdı...

Yarım saat sonra yoldaşları yenə:

– Qasım, ay Qasım, – deyə onu çağırır, o da əvvəlki şənliyinə davam edirdi.

LÜZUMSUZ ARZU ÜÇÜN

İki il idi onu görməmişdim. Bir gün təsadüfən rast gəldim. Hələ mənə yaxınlaşmadan adəti üzrə qaşlarını yuxarı qaldırıb gülümsədi və qızıl dişlərini göstərərək:

– Ya Allah, ya Allah, – deyib əlimi sıxdı. – Balam, haradasan? Sanki başqa-başqa şəhərlərdə yaşayırdıq.

– Təbii, sənətimiz ayrı, iş sahələri başqa, hərəməz bir mühitdə doğuluruq.

Dostum başını bir az yan tərəfə əydi, məni həsrətlə süzdü:

– Aşna, deyəsən, qocalırıq, – deyə qəhqəhə çəkdi və güldükcə də vücudu əyilib-qalxaraq cürbəcür hərəkətlər yapdı.

Mən də onu ayaqdan tutmuş başına qədər gözdən keçirdim: iki ilin müddətində heç də dəyişilməmişdi; biləks dəyişiklik var idisə də, ona nöqsan gətirəcək bir mahiyyətdə deyil idi: bir az kökəlmiş, ciddi-ləşmiş və üzündə qürurlu bir məmnuniyyət duyulurdu.

– Aşna, – dedim, – qocalıq sözünü fikrinə belə gətirməyə haqlı deyilsən – başında ağ tük yox, səhhətin yerində. Əsli budur, yaşa baxılmaz.

Sözlərimdən son dərəcə məmnun oldu, yenə qəhqəhə çəkdi, yenə bədəni əlvan şəkillər aldı. Sonra tələbəklik həyatımızı xatırladan bir neçə vəqə anlatdı, güldük və çox arxada buraxdığımız gəncliyimizi nəşələrlə yad etdik.

Bununla görüşümüz bitdi. Bir-birimizin vəziyyətinə dair bir söz belə dodaqlarımızdan qopmadı. Mən soruşmadım, çünki o belə suallardan xoşlanmazdı. O, atacağı hər bir addımını dərin sirlərlə əhatə edərdi. Tələbəliyində belə onunla illərcə bir otaqda yaşayan yoldaşı da işlərindən baş açma bilməzdi.

Ayrılarəkən:

– Sən bizdən uzaq qaçma, gəl. Ayın dördündə axşam qonağım var. Gəlsən çox məmnun olaram... Oturarıq, bir az keçmişə xatırlayıb gülərik, – dedi.

Adresini söylədi, yazdım.

Ayın dördündə getdim. Xidmətçi qız qapını açıb, məni gözəl mərfuşatlı böyük bir salona buraxdı. Qoltuqlardan birinə yanaşarkən sağ tərəfdəki qapı açıldı, Roza xanım içəri girdi. Görüşdük.

– Buyurun, oturun, – deyə mehriban bir səslə yer göstərdi, qarşı-qarşıya oturduq.

– Bəs Müğbil haradadır? – deyə dostumu soruşdum.

– Bu saat gələr – xəstələrinə baxmağa getmişdir.

– Yəqin gec gələr, – dedim.

– Yox, bu gün hamısına baxmayacaq; başqa günlər, təbii, çox məşğuldur: gündüz xəstəxanada, axşamlar da evdə qəbul edir... Eh, həkimlik çətin işdir! Bir dəqiqə belə rahat buraxmırlar... Çox yorulur, yayı səbirsizliklə gözləyirik.

Roza xanım dodaqlarında bir təbəssüm oynatdı və ərinin müvəffəqiyyətlərindən məmnun olduğu təbəssümündə parladı.

– Bu yay harada istirahət etmək fikrindəsiniz? – deyə sordum.

– Keçən yay, – dedi, – Kislovodskda idik. Doğrusu, hər yay eyni yaylağa getmək insanı bıqdırır; bu il Borjoma gedəcəyik...

Müğbilin qayıtması bir saat çəkdi. Hələ qonaqlar gəlməmişdi. Roza xanım arabir məni tərək edir, mətbəxə baş çəkib, qayıdırdı və söhbətlərimizə təkrar davam edirdik. Roza xanımı çoxdan tanıyırdım. Tacir ailəsinə mənsub idi. Geniş yaşayışı, gözəl geyinməyi və şöhrəti çox sevərdi. Onda böyük zənginlik arzusu var idi. Xüsusi əmlak, avtomobil, Avropa səyahəti, Paris modası adı məfkurələrindən idi. Maddi vəziyyətlərinin bütün gözəlliklərinə baxmayaraq, yenə onda tam məmnuniyyət görünmürdü. Başqa mühit, başqa vəziyyət meyləli dərünü aləmini sarsıtırdı.

Məni gəzdirib, otaqları göstərərək məhcub olan kimi idi:

– Mənzilimiz böyükdür, – dedi, – beş otaq bizə kafidir, ancaq... burada mənim istədiyim süs yoxdur. Mən möblənin və məfruşatın başqa cür olmasını istərdim.

– Məncə, – dedim, – mənzilinizin nöqsanı yoxdur: geniş və gözəl məfruşatlıdır...

– O!.. – deyə sözlərimi kəsdi. – Onda sizin, bağışlayın, əsil zövqdən xəbəriniz yoxdur. Gəlin, görün mən sizə nələr göstərəcəyəm.

Salona döndük, Roza xanım qəfəsədən bir sıra jurnal çıxarıb, masanın üzərinə qoydu.

– Baxın, – deyə açdı, – bu evlərin incəliyinə, bağçaların səliqəsinə, hovuzlara, nəhayət, otaqların nəfis üslublu məfruşatına baxın. Bizim ev bunlara nisbətən tövlədir...

Roza xanımın təqdim etdiyi alman və fransız jurnallarını gözdən keçirdim:

– Bizim yeni yapılan evlərimiz heç də bunlardan geri qalmır, – dedim.

Roza xanım təhqir edilən kimi oldu:

– Eh, – dedi, – sizdə heç yüksəliş təmayülü yoxdur. Heyrət!..

Mən sərzenişlə:

– Əzab çəkməmək üçün lüzumsuz arzulardan vaz keçməli, – dedim.

Roza xanım daha da hiddətləndi.

– Sizdə ruh böyüklüyü görmürəm. Tələbəliyinizdə də dərvişniyyət idiniz, indi də. Səbəb sizin subaylığınızdır... Əzizim, evlənməlisiniz, özü də tələbkər bir qadınla evlənməlisiniz. O sizə arzunun lüzumsuz olmadığını gözəlcə öyrəder...

Yarımsaatlıq münaqişəmiz Roza xanıma fikirlərindən daşındıra bilmədi. Nəhayət qonaqlar gəlməyə başladı, artıq xüsusi söhbətlərə yer qalmadı.

Arxası kəsilmədən gələn qonaqlar salonu şənliklə doldurdular: piano səsi, lətifələr, qadın qəhqəhələri ətrafı bürüdü. Müğbil də gəldi. Hamı hazır olar-olmaz, Roza xanımın nəvazişkar səsi eşidildi:

– Lütfən, yemək otağına!

Otuz beşə qədər adam ağ süfrəli geniş masanın ətrafına toplandı. Burada nələr yox idi. Xalq təbirincə, can dərmanı axtarsaydın tapı-lardı.

Çaydan sonra salona döndük, bir-iki saat sonra təkrar yemək otağına çağırıldıq. Bu dəfə masa daha zəngin, daha süslü idi. Əlvan məzələr və içkilərlə başlayan ziyafət cücə plovu və meyvələrlə bitdi. Gecənin yarısına qədər yeyib, içib, əyləndik..

Dostumun evinə getdiyim ilk və son dəfə oldu. Bir daha bir-birimizə rast gəlmədik. Bir il sonra əlli min manat müqabilində mənzilini başqasına tərk etdiyini eşitdim. Təbiidir ki, bunun mənasını anlamadım. Hər halda anlasaydım da Roza xanımın nazı üçün olmuş deyə izah edərdi. İki ay sonra məsələnin mahiyyəti mənə aydın oldu. Müğbilin ailəsinin ev şeyləri ilə bərabər İrana köçdüyünü eşitdim.

Bu fəqərədən sonra dostumun həyatı məndə böyük maraq oyatdı. Yaxın əqrəbasının biri ilə görüşməyə başladım. Müğbilin İrandan gön-

dərəcəyi ilk məktubu səbirsizliklə gözlədim. Məktub ehtimal olunacaq vaxtdan çox sonra gələ bildi... Adı şikayətlər: şübhə ilə qarşılandıq, iş tapmaq çətindir, hər şey var, pul yoxdur, həyat olduqca sıxııcıdır. Rozaya çarşab örtmək həbsxanada oturmaq kimidir...

Bununla marağım soyumadı; dostumun məktublarını izləməkdə davam etdim. Eyni şikayətlər, peşmanlıq, mədəni həyat arzusu...

Məktublارın bir müddət arası kəsildi. Altı ay işsizlikdən sonra Müqbil, nəhayət, özünə iş tapmış, dedilər.

Məsələ mənim üçün həll olmuşdu; artıq marağımı dəf edib Müqbilə unutmağa başladım. Bir gün qohumuna rast göldüm. Məyus bir halda salam verib, məni dayandırdı.

– Heç demirsən başımıza nə gəlib? – dedi və gözləri yaşardı.

– Nə olmuş?

– Nə olacaq, Müğbil Tehrandə yatalaqdan ölüb.

Qulaqlarıma inanmadım. Əvvəl fikirlərimi bir nöqtəyə toplamaqda aciz idim. Sonra yavaş-yavaş özümə gəlib, Roza xanımla aramızda olan danışığımızı xatırladım. Öz-özümə: “Əzab çəkməmək üçün lüzumsuz arzulardan vaz keçməli”, – dedim.

1934

QOCA NƏNƏNİN ÖLÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ

İbrahimin qoca nənəsi öldü. Tam qarılara layiq bir surətdə də öldü: üç gün yatdı, “varımı-yoxumu bilirsiniz, mənə ehsan verin”, – deyə altı kəlməlik bir vəsiyyəət elədi; axırda da ağzını açıb-yumdu. Vəs-salam. Qarı tamam oldu... Hekayətimiz də burada bitməli idi. Ancaq... “papağın keçi dərisindən, xəbərin yoxdur gerisindən”... qulaq as, gör nə oldu.

Xülasə, bir gün İbrahim qulluğundan döndükdə evdə bir yaşmaq-lı arvad, yanında iki-üç burnu zılıqlı uşaq gördü.

– Ana, bunlar kimdir? – deyə sorduqda, yaşmaqlı qadın:

– Başına dönüm, məni tanımırısan?.. Yəni haradan tanıyasan ki, uşaq vaxtı görmüsən. Biz Ağcabədidə, siz də burada... Mən rəhmət-liyin xalası nəvəsiyəm... Vallah, ölümünü eşitdim, o qədər ağlamışam ki, nə təhər...

Qadın sözlərinin doğruluğunu isbat etmək üçün buradaca yaylı-ğının ucu ilə gözlərinin yaşını sildi.

İbrahim övvəl, hələ yarasının ağrısını duymayan adam kimi gü-lümsədi:

– Gərək bir böyük oğlun da olsun, – dedi. Qadın bu sözlərdən sonra yaşmağını çənəsindən aşağıya salıb dil açdı:

– Bay elə belə qohumsan, dayna, heç bir demirsən, qohumlarım necə oldu... Böyük uşaq burada Nəriman texnikumunda, qız da mama-lıq oxuyur... Gələcəklər görərsən...

Burada İbrahim ayıldı, öz-özünə:

“Deməli bunlar bizim çörək və şəkər payımıza şərik çıxacaqlar...”
Sinirləri oynatmağa başladı.

Evdə sakit qoca bir pişik var idi. Bunun səsi heç eşidilməzdi. Zətən vəzifəsi də böyük deyildi – hərdənbir siçanlara hücum edər, sonra mərhum qarının yerdə salınmış döşəkcəsinin üstünə çəkilərdi. Bu pişik də yasa gələn qonaqların, boğazına şərik çıxacaqlarını duyub, sinir-ləri alt-üst oldu. Yemək masasının ətrafına fırlanıb, miyoltusundan nalələr yağdırırdı.

Təbii idi ki, həmişəki payını almadı və əvəzində İbrahim qonaq-lara gücü çatmayıb, ona çığırdı. Pişiyin izzəti-nəfsi tamamilə qırıldı, məyus bir halda döşəkcənin üstünə çəkilib, öz dilində bir neçə söyüş

söyüb sakit oldu. Tərs kimi qonaqlar da bir torba süzmə qatıqdan başqa bir şey gətirməmişdilər; Qoca pişiyin də döşü qatıq götürmürdü.

Nə isə, İbrahimi fikir götürmüşdü. Düşündü, daşındı, axırda bir müəssisənin ona beş yüz manat borclu olduğunu xatırlayıb sakit oldu. İbrahim qulluğundan başqa evdə də işlər, layihələr hazırlardı. O biri gün o, müəssisə mühasibinin yanına getdi. Mühasib ortaboy, başı parlaq dazlı bir adam idi; burun deşiklərinin qabağına yapışan bıçığı səliqəsiz yamağa bənzəyirdi. Söz danışanda şalvarını yuxarı darta və tez-tez gözlərini qırpardı. Hər bir mehriban sözü istiot kimi acı idi.

İbrahim nəzakətlə yanaşib salam verdi. Mühasib cavab vermədi. Masanın üstündəki kağızları qarışdırıb, çox məşğul adam kimi, qaşlarını çatdı, gözlərini qırpdı.

İbrahim:

– Yoldaş mühasib, axı o pul çoxdan qalır, – dedi.

Mühasib qaba bir halda:

– Pul olanda gəlmirsiniz, pul olmayanda gəlmirsiniz.

İbrahim cəsarətsiz bir səslə:

– Bəs nə vaxt olacaq?

– Heç bir şey deyə bilmərəm.

İbrahim, sədəqə gözləyən yetim kimi, bir az durub, sonra otağı tərk etdi.

Evə qayıtdıqda evdə iki təzə qonaq da gördü, bir qadınla on üç-on dörd yaşında bir oğlan da gəlmişdi.

Məlum oldu ki, bunlar da Dərbənddən yasa təşrif gətirmişlər.

Arvad İbrahimin ayağına durdu, üzündən öpdü və qızartdaq gözlərindən bir-iki yaş axıdıb dedi:

– Qadan canıma, bibimin ölməsini eşidib, o qədər ağlamışam, nə təhər... Dedim, həm ziyarət, həm ticarət, həm çoxdan görüşməmişik, həm də bu uşağı burada məktəbə qoyaram, gözlünüz üstündə olar. Yeddiillik qurtarıb, həkimlik oxumaq istəyir...

İbrahim sinirlənərək:

– Ziyarət hansıdır, ticarət hansıdır? Ticarətdisə, bəs alan kimdir, satan kimdir?

Arvad cəsarətsiz gülüslə:

– Qadan alım, torpağı sanı yaşayasan, deyəsən, sən də rəhmətlik atan kimi bir az tündməcəzsan.

İbrahim acıqlı:

– Sən atamın goru, məndən əl çəkin!.. Əşi bu müsəlmanlar bil-mirəm, nə vaxt adam olacaqlar, – deyib yataq otağına keçdi.

İbrahimin anası qonaqdan üzr istər kimi:

– Onun sözündən incimə, – dedi. – Oxumuş adamlar elə bir az tünd olurlar.

– Niyə inciyirəm, yad deyil ki, mənimkilər də elə belədir. Bax, bunu görürsən, – deyə oğlunu göstərdi, – dərs oxuyanda ağzımızı açma bilmirik: o gecə kitabı atdı, bir küpə doşabımı əndərdi.

Qadın danışarkən oğlunun üzünə fəxrlə baxır və gülümsünürdü...

Nə isə... Nahar verildi. Hamı, zahiri də olsa, mehribançılıqla masanın ətrafına toplandı. Pişik yenə miyoldadı, şikayətləndi, təbii, yenə ağzına baxan olmadı. Bəlkə qonaqların ayaqlarına dolaşarkən bir-iki də gizli təpik yedi.

İbrahim baxdı gördü ki, mühasibsiz iş aşmayacaq, o biri gün qulluqdan bir az tez çıxıb, mühasibin yanına getdi. Bu dəfə mühasib onu çox xoş bir halda qəbul etdi, şalvarını iki dəfə yuxarı çəkib, gözlərini qırpdı:

– Necəsiniz? – dedi, – vallah, mən sizin xətrinizi çox istəyirəm. Dünən gecə də bir yerdə sizin söhbətiniz idi... Xətrinizi çox istəyəm...

Bu əsnada kim isə mühasibi çağırırdı, şalvarını darta-darta getdi.

İbrahim bir saat gözlədi, mühasib gəlmədi. Müəssisəni başdan-başa dolaşdı. Hər bir otağa baş təpdi, tapılmadı.

Yenə məyus bir halda evə döndü. Ağcabədili arvadın məktəbdəki oğlu ilə qızı da qonaq gəlmişdi. Yemək masası darlıq elədi, bir qanadını da açdılar.

Xülasə, bir neçə gün belə davam etdi. Dərbənd üzümü və süzmə qatıq qurtardı. Bakının suyu qonaqlara düşüb, iştahaları bir az da açıldı. Körpə uşaqlar dəqiqədə bir çörək və “qaqa” istəyirdilər. Dərbəndli qadına yolda soyuq dəyib, öskürür, ilıq yumurta istəyir; ağcabədilinin könlünə rahatlıqlıq düşür. Nə baş ağrısı, bu yasa gələn qonaqlar evdə istirahət qoymadılar. Təkcə balacaları gündə beş girvənkə çörək görmürdü. Rəhmətlik qoca nənənin cehizlik qızılları torksinə doğru axır. İbrahim də mühasibin yanına ayaq döyməkdən yorulmuşdu. Gah pul yoxdur, gah mühasib yoxdur, bunlar da olanda kassir olurdu.

Bir gün yenə pul dalınca gedəndə müəssisənin pilləkənində bir tanışına rast gəldi. Görüşdülər. Məsələni anladı:

– Yuxarılara da deyirəm, bir şey çıxmır, – dedi.

Tanışı ona:

– Əşi, sən heç dünya işlərinə bələd adam deyilsən, – dedi – mühasib də öz yerində bir adamdır, onun da mövqeyi və şərəfi var. Yuxarılarda nə işin var. İş onun özündən asılıdır; istədiyi adamlara həmişə pul tapır...

– Bəs nə edim?

– Deyim: kassada pul olanda o həmişə acıqlı olur. Xasiyyəti belədir. Pul olmayanda deyir, gülür, zarafatlaşır. Onu güdərsən, bir də bir ərizə hazırlarsan, elə ki, gördün ağzının sözünü danışa bilmir, ətrafındakıları acı dillə zəhərləyir, onda ərizəni şaflla... Bacarsan, bir-iki də minnətçi götür: o şöhrətbazdır. Vəssəlam. Mənim bir qəpiyim də ləngimdir...

O gündən başlayaraq İbrahim, pişik sərçənin marığına yatan kimi mühasibi güdməyə başladı. Bir gün kassanın qabağında çoxlu adam gördü. Mühasib şalvarını çəkə-çəkə koridordan otağa, otaqdan koridora girib çıxırdı. Qaş-qabağından zəhər yağdı. Verilən suallara əhəmiyyət verməyərək, gözlərini dəqiqədə yüz dəfə qırpırdı.

İbrahim məsələni anladı. Bir dəqiqə itirməyərək evə qoşdu. Yasa gələn qonaqları çoluq-çocuqları ilə bərabər yığışdırıb, yas qurbanı olan pişiyi də qucağına alıb, mühasibin otağına gətirdi. Rəngarəng geyimli bu adamlar əllərini döşlərinə qoyub, mühasibə təzim etdilər və hamısı bir səslə:

– Bizi balalarının başına çevir! – deyər bağırışdılar. Pişik də məsələni anlayıb, yanıqlı bir səslə miyoldadı.

Bu əsnada İbrahim ərizəni qorxa-qorxa uzatdı. Mühasib ərizəni özünə məxsus əzəmətlə gözdən keçirdi və məhriban bir səslə əməkdaşlarından birinə:

– Hüseyinqulu, – dedi. – İbrahim yoldaşın orderini gətir, qol çəkim.

1934

QUSAR “MÜLKƏDARLARI”

Xudat stansiyasından Qusara gələn avtobus sürətlə boşaldı. Son enən orta yaşlı, başının yanları ağarıb gümüşə çalan bir kişi, arıq arvadı və çəlimsiz xırda qızı oldu. Bunlar şeylərini tələsmədən bir tərəfə toplayıb tarlanmaq istəyən toyuq-xoruz kimi, ətrafa hay atmağa başladılar. Bir az keçmiş kişi bazarın uzaqlarına baxaraq:

– Reyhan, odur gəlir! – deyər arvadının qolundan dartıb gülümsədi:

Bir cavan oğlan gülə-gülə onlara yanaşdı, əl verdi:

– Möhsün əmi, bu gün iki-üç dəfə buraya gəlmişəm, – dedi. – Dedim yəqin yolda ləngidiniz... Buyurun, gedək! Gənc haman bir adam tapıb, qonaqların şeylərini yüklədi, yola düşdülər. Sağa dönüb, Qusarın çaya tərəf küçəsində bir evə girdilər.

Gənc, Möhsünün idarə yoldaşının oğlu idi. Möhsün özünə ev tapana qədər bunlarda qalmalı idi. Qonaq yaxşı şeydir, ancaq ev sahibinə çox əziyyət verməyə. Bunu Möhsün bilirdi, onun üçün naharı edər-etməz gəncə ev axtarmağa getdilər.

Bu il Qusara çox istirahətçi gəlmişdi, evlər tutulmuşdu. Çox gəzdilər, nəhayət irəliliyi gün bir otaq boşaldığını duyub oraya qoşdular. Kişiliyi ilə arvadlığı məlum olmayan, qılıncı burunlu birisi yaşmənaraq küçə qapısının balkonunda bunları qarşıladı.

– Burada otaq kirayə verilirmiş...

– Bəli, buyurun, baxın.

Möhsün arvadı və qızı ilə evin həyəətə nazir uzun, xaraba balkonuna girdilər. İlk ayaq basdıqları taxtanın o biri başı qalxıb, bunlara təzim edər kimi oldu. Balkonun ikinci taxtasına keçdikdə bu taxta da qonaqlara qarşı eyni nəzakəti göstərdi. Qabaqda gedən Möhsün əlini sütuna atıb, boğuş səslə bir dəfə:

– Reyhan, qızı gözlə! – deyər qışqırdı.

Ev xanımı gülərək:

– Ay qardaş, qorxmayın! Nə var ki? Taxtaların mismarı düşmüşdür, od aparmış kişiyə çal deyirəm, çalmır. Sabah özüm çalaram...

Qonaqlara təzim edən taxta qayıdıb yerinə toxdadıqda xırda qızın ayağını dişlədi: zil qışqırtı qopdu. Reyhan ərinə acıqlanaraq:

– Möhsün, bizi buraya çolaq etməyə gətirmisən? – deyər geri döndü.

Cəsəreti qırılmış Möhsün sütundan yapışaraq durmuş, balkonun əcaib mənzərəsini seyr edirdi: taxtalar çürüyüb, dəlik-deşik, sanki tam bir

şadara olmuşdu; həyətə tərəf sürəhi uçub, yerində qorxunc uçurum açılmışdı... Möhsün süpürgə həsrəti çəkən həyəti süzdü: alma, armud, gavalı dənizində batan ağacların arasından uzaqdakı mavi sisli meşə görünürdü...

– Ay bacı! – deyə ev sahibinə müraciət etdi. – Təbiət sizə bu qədər var verdiyi halda, bu nə pintilik, nə tənbellikdir? Dünyada mıxımı yoxdur? Meşədə ağacmı tapılmır? Taxta qəhətliyidirmi?..

Möhsünün rəngi qaçdı, hirsindən titrəməyə başladı.

Reyhan qapıdan başını sallayaraq:

– Möhsün, sakit ol, axır həkim sənə deyib ki, sinirlənmək olmaz.

Çıxıb getdilər. Küçələri dolaşdılar. Soraq elədilər, otaq tapılmadı. Yenə geri döndülər, əlacları kəsilib əvvəl baxdıqları evə girdilər. Möhsün ev sahibini çağıraraq ehməl səslə:

– Yaxşı, nə təhər eləyək? Buranı sabaha qədər təmir edib, bizə verərsənmi? – deyə soruşdu.

Ev sahibi:

– Qardaş, – dedi, – acıqlı adama oxşayırsan. Bildir sən kimisi buranı kirələmişdi, çox razı getdi. On gırvənkə özü, yeddi gırvənkə də arvadı kökəlmişdi. Sən də razı qalacaqsan. Balkon xoşuna getmədi, çünki Bakıdan gəlirsən, bura Bakı olmaz ki...

Möhsün yenə sinirləndi:

– Bacı, səndən Bakı evi istəmirəm. Ancaq elə olsun ki, ayaqlarımız bu deşiklərə düşüb sınmasın.

Ev sahibi güldü:

– Qardaş, neçə ildir burada qalırıq, görürsən, hamımızın ayağı yerindədir...

Möhsün sakit:

– Yaxşı, sabaha qədər buraları bir yaşanacaq şəkllə salarsanmı?

– Hamısı düzələr, arxayın ol...

Razılaşıb köçdülər. Sabah alaqqaranlıqdan həyətdən gələn söyüş və qarğış səsi kirəçiləri yuxudan ayıldı: arvad ağacın altında yatan kişini qaldıraraq, meşəyə ağac dalınca göndərdi; balkonda çəkilən səsinə qulaq tutulurdu...

– Üzünüzü mürdəşir sürtələsin, düz mismar yoxdurmu?.. Od aparmışlar, qışda tənbellikdən bağa enmədilər, buraları sökdülər, yandırdılar... Sizi qırılmazız... Bu kişiyə bax, başı batmış, o biri üzünə çörüküb, yenə yatdı... – deyə ev sahibi arvadın səsi gəlirdi...

Bütün günü kirəçilər baş-beyindən oldular, nəticədə paslı mismar quru taxtaya batmadı, meşədən də ağac gəlib çıxmadı...

Bir gün xırda qızın qışqırtısı eşidildi. Anası yüyürüb gördü uşağın ayağı taxtanın deşiyinə düşüb, çıxmır. Bir təhər burub çıxardı. Möhsün evdə yox idi. Sinirlənməsin deyə Reyhan ərinə xəbər vermədi. Ancaq ev sahibini çağırub, məsələni anlatdı. Yenə çəkcic çıxdı, gumbultu düşdü, söyüş və qarğış başlandı. Nəticədə bir-iki vaks qapağı əzilib, deşiklərə salındı.

O biri gün Möhsün qızının ayağını sarılı görüb, məsələni anladı. Yenə sinirləndi, deyindi, yenə ev sahibini çağırub nəsihət elədi, tənbellikdən, cəhəldən danışdı. Yenə çəkcic taqqıldadı. Bir-iki də köhnə istiot və qəhvə qabı əzildi...

İki həftə keçdi. Bu iki həftədə kirəçilər iyirmi dörd xırda və iri qəzaya uğradılar. Ancaq dərin xətər olmadı; məsələ dəri cızılması və qan sağılması ilə qurtardı. Möhsün bir neçə dəfə də sinirləndi, axırda həkimin tapşırığını xatırlayıb, sakit oldu. Fərqi yox idi – get-gedə çəkcic də taqqıltısı yavaş-yavaş, axırda büsbütün kəsildi...

Məzuniyyətin sonuna on gün qalmışdı... Möhsün dama sərdiyi alma, armud, gavalı qurusunu yığmaq üçün balkonun sütununa dırmanıb çıxmaq istədikdə, sütun yerindən oynadı. Möhsün başı üstə aşağı düşdü. Yolda kəlmeyi-şəhadətini deyib, o biri dünyaya hazırlanmış halda, özünü balkonun altındakı zibil təpəsində gördü. Cəld qılçasını yoxladı, gördü hər şey yerindədir, ancaq buduna qoyun qabırğası batmışdı. Durub, axsaya-axsaya otağına gəldi:

– Reyhan, – dedi, – yığış, daha dincəldiyimiz bəsdir. Bakıya getmək lazımdır. Görürəm, bizi qəza hərləyir.

Axşam avtobusu onları sağ və salamat Xudat stansiyasına gətirdi. Gələn kimi bir tərəzi tapıb, özlərini çəkirdilər. Möhsün on iki girvənkə, arvadı yeddi, qızı da üç çətvər əksilmişdi.

1934

MİRZƏ ƏBDÜLVAHAB

Mirzə Əbdülvahabın bir sandıq dolusu kitabı var. Əksəri qayış cildli Təbriz basmasıdır. Mirzənin çox vaxtı bu kitablar ilə keçdiyi üçün özü də bir növ kitab olmuş – tərپətsən şer tökülər. Zahiri də xalis Təbriz basmasıdır–qulaqlarından tutmuş burnunun ucuna qədər bitən tüklər şikəstə xətt ilə yazılmış beytlərə bənzəyir.

Mirzə Əbdülvahabın özünün də təbi-şeri var. Gecələr qamış qələmi mürəkkəbin lığasına basıb, yavaş-yavaş yazar, lakin kəlamini kim-səyə oxumaz. Çünki zamanımızda şerlərinə qiymət verəcək bir adam təsəvvür etmir. Şair deyə tanınmış adamlara da salam verməz və haqlarında ən kəskin, ən kirli mühakimələr yürüdər.

Mirzənin bir sıra möhübbü var, onlarla görüşər, həp eyni mövzuda danışılanları hər dəfə söylərlər. Dəfələrlə deyilmiş şerlər təkrar edilər və hər kəs eyni ləzzətlə dinlər.

Mirzə Əbdülvahabın klassiklərimiz arasında sevdiyi ən böyük şair Nəsimidir. Mirzə onun Misirdə basılmış divanını dəfələrlə oxumuş, bəlkə də əzbər bilir və ona bir çox nəzirələr də yazmışdır. Nəsimi Mirzə üçün bozbaş kimi zəruri olmuşdur – bir gün dadmasa, kefi pozular. Zəmanəyə darılanda, arvada acığı tutanda, gənc şairlərdən dilxor olanda həp Nəsimiyə müraciət edər.

O günü bağdan keçərkən gənclərdən birisi “Bu da bizim Əbdül-qılafdır” – deyə ona eşitdirmişdi. Mirzə baxışında ildırımlar oynadaraq evə gəlmişdi. Acığını söndürmək üçün arvada bir-iki yumruq ilişdirib Nəsimi divanını ələ aldı. Mütaliə həmişəki kimi gecənin yarısına qədər davam etdi, lakin Nəsimi heç bir zaman ona indiki kimi yaxın və dost görünməmişdi. Mirzə oxuyur, ləzzətdən nəfəsi tutulur – sevincindən divanı vəcd ilə öpüb, gözlərinin üstünə qoyurdu.

Mirzə: “Ah, Nəsimi, kaş sən sağ olaydın, məclisinin aşağı başında oturub, gözlərimi o mübarək ağzına dikəydim” – deyə təsəlli tapırdı. Sonra birdən indiki şairləri xatırlayıb, gözləri çanağında oynamağa başladı: “Lağlağı həriflər, – dedi, – boşboğazlıqdan başqa bir şey bilmirlər. Hələ adamı da bəyənmişlər”... Nəsimi Mirzənin əlində titrədi.

Gecə keçirdi. Mirzə gözlüyün ipini qulağından qoparıb, yerindən durdu. Sandığı cırıltı ilə açıb, divanı oraya qoydu. Arvad bozbaş gətirdi, yedilər. Sonra Mirzə qartdana-qartdana soyunub yatdı.

Əcəm diyarından Hələbə gəlmiş Seyid İmaməddin əxilər tərəfindən böyük hörmətlə qarşılandı. Dəvədən düşər-düşməz onu hamama apardılar, paltarını dəyişib, ona gözəl təfrişatlı bir otaq verdilər. Sabahdan axşama qədər əxilər onun xidmətində durub, bütün istəyini yerinə yetirməyə çalışırdılar. Az bir zamanda onun böyük şair olub, Nəsimi təxəllüsü daşdığı şəhərə yayıldı. Şəhərin böyük üləma və dərvişləri onun ziyarətinə getməyə başladılar. Mirzə Əbdülvahab da Nəsiminin gəlməsini eşidib, böyük sevinclə onu görməyə getdi. Brusa çiniləri ilə müzəyyən, divarlarında əlvan kətəbələr asılmış və pəncərələrindən içəri uçuşan şüalarla bərabər çiçək qoxuları dolan bir otağa daxil oldu. Yuxarı başda qaraqaş, qaragöz, topasaqqal, iri əmmaməli bir adam oturmuşdu. Bəlağətlə söylədiyi sözlər imanla dolu idi. Arabir “Cavidanname”dən danışaraq farsca söylədiklərinin tərcüməsi və şərhi ilə məşğul olurdu.

Ayaq üstə doluşan şal sarıqlı, qısa cübbəli gənc bir əxi Mirzə Əbdülvahaba yer göstərdi, şərbət ikram etdi. Mirzə oturdu. Məclis sonuna varırdı. Oradakılar qalxıb getdi, Nəsimi ilə Mirzə qaldı. Şair mehriban səslə Mirzəni yanına dəvət etdi:

- Təşrifiniz haradandır? – dedi.
- Azərbaycanın Veylabad şəhərindən.

Nəsimi bir az düşündü:

– Azərbaycanın mərkəzi Təbrizdə oldum. Oraları gəzdim, amma Veylabad eşitmədim...

“Veylabad” sözü Nəsiminin dodağının bir az əyilməsinə səbəb oldu: o gülümsünməsinə saxlayaraq:

- Adı qəribədir... Veylabad nə üçün?

Mirzə fəxrlə:

– Çünki əhalisiərbabi-ülum və danışdendir... baxın, ən acizi bəndənizəm, mənim də bir sandıq qayış cildli kitabım var.

Nəsimi bir az maraqla:

- Bu şəhər Nəqşicəhan tərəfdədirmi?
- Oradan şimaldadır.
- Bildim, Ərrandadır. Ərəb alimləri oranı çox bəyənmişlər – Əlrihab – deyər təsmiyə edərlər. Çünki meyvəsi çox imiş.

Mirzə fəxrlə:

- Bəli, bəli. Yaxşı sulu armudumuz, kefin istəyən əncirimiz var.

– Şüəra və füzəlanız çoxdurmu?

Mirzə Əbdülvahab gülümsündü, təvazö göstərərək, yerə baxdı, sonra qəti səslə:

– Bəndənizdən başqa kimsə yoxdur; çəkərinizin adı Əbdülvahabi Xənnası dillərdə əzbərdir.

“Xənnas” sözü yenə Nəsiminin dodağının əyilməsinə səbəb oldu. Bu dəfə şair gülməsini saxlaya bilmədi: “Veyl”, “Xənnas”, – deyə qəhqəhə çəkdi.

Nəsiminin bu hərəkəti Mirzəni olduqca dilgir etdi. Mirzənin hid-dətindən dodaqları titrəməyə başladı.

– Sən nəsen ki, camaata gülürsən? Sözlərin başdan-başa səfsətdir:

“Can ilə həm cahən mənəm, dəhr ilə həm zaman mənəm, Gör bu lətifəyi ki, mən dəhri-zəmanə sığmazam...”

Bu nədir? Sən nə olmusan ki, heç yerə sığmırsan? Axmaq!..

Mirzə acıqla yerindən sıçrayıb, otağı tərək etdi. İndi o, yeniyetmə şairlərdən daha çox Nəsimiyə qarşı nifrətlər bəsləyirdi. “Bu məlunu dolaşdırmaq lazımdır,” – deyə intiqam yolları arayırdı. Düşünərək cameyə gəldi. Xurma kölgəliklərində gizlənən hücrələrdə üləmə əyləşib saillərin işlərinə baxırdılar. Mirzə də qazını soruşub, bir hücrənin qarşısında əl bağlayıb durdu. Növbə ona çatdıqda yeriyib qazının hüzurunda durdu:

– Ərzin?

– Ərzi-bəndəliyim var. Dini-mübinin səlaməti üçün cəfəri bir zındığın vələdizinalığını ifşa üçün gəldim.

Qazının təəssübü coşdu:

– Söylə! Söylə! Söylə görüm o mürtəd kimdir?

– Diyarı-Rumdan möminlər arasında fəsad toxumu əkmək üçün gəlmişdir. Özü də batınıdır. Hökmdarlara qarşı yapıqları sui-qəsdlər məlumi-alinizdir. Nə qədər xan qətl etdiklərini bilirsiniz... Danışdıqları da, haşalillah, küfr...

Mirzə o qədər coşmuşdu ki, bir saat Nəsiminin əleyhinə danışdı və axırda özü də öz sözlərinə inanıb ağladı.

O saat adam göndərilib, Nəsimini gətirdilər. Hücrələrdəki ruhanilər həyəcana gəlib toplandılar. Mühakimə başlandı. Mirzə Əbdülvahab da şahid sifəti ilə oturmuşdu. Nəsimi verilən suallara sakitlik və mətə-nətlə cavab verir, heç bir şeydən də çəkinmirdi. Mirzənin iftira və böh-

tanları da onu şaşırmadı. Fəzlullaha inandığını anladığı, onun haqq olduğunu coşqun bir ifadə ilə deyib, axırda:

Dəryayı-mühit cuşə gəldi,
Kon ilə məkan xruşə gəldi,
Sirri-özəl oldu aşıkara,
Aşiq necə eyləsin müdara?

– deyib cəzb oldu: ağzından köpük daşlanaraq, yerə sərildi.

Qazı hiddətli səslə:

– Dərisi boğazından çıxarılsın! – deyə fitva verdi.

Ətrafdan təsvib səsləri eşidildi.

Nəsimini cəza yerinə gətirdilər. Rəngsiz üzündə iman mətanəti parlayırdı. Cəllad onu soyundurub, ayağından başlayaraq dərisini soymağa başladı. Şair yalnız alt dodağını dişi ilə sıxıb gülümsəyirdi...

Mirzə Əbdülvahab bu qorxunc mənzərəyə tab gətirə bilməyərək, çığıraraq bayıldı...

Səmə yanında yatan arvadı dik atılıb sıçradı. Mirzə yataqdan kənar-da palazın üstündə çapalayırdı. Arvad su gətirib, onu ayıldı:

– A kişi, nə xəbərdir? – deyə soruşdu.

– Məni qara basmışdı.

Arvad gülə-gülə:

– Bozbaşın buxarındandır, a kişi. Sən bir də yatar qarına bozbaş yemə! – dedi.

1934

YÜKSƏLİŞ

Səndələyə-səndələyə qarıya yanaşdı, sol əli şüursuz bir halda qalxıb qapını tıqqılatdı. Səse gələn olmadı. Gecənin yarısı idi. Qapı qarşısında qara kölgə təşkil edən adam qərribə bir qiyafəyə malik idi. Yuvarlaq kepkasından başlayan düzgün cizgi ənsəsində qırılır, lobba düşmüş mürəkkəb kimi, kənara qeyri-müntəzəm xətlər ayrılırdı, kürəyində yarım dairə şəkli alaraq aşağıya doğru enir və şalvarının arxasında yenə cizgi qırılıb, bir sıra didiklər əmələ gətirirdi. Ayağının uclarında və dizlərində də eyni cizgi qırıqları gözə çarpırdı...

Qapı təkrar döyüldü, səs sükut içində uyuyan dalana düşüb, nərədə isə əks-sədalar doğurdu. Kölgə yerində duraraq düşünür, lakin düşüncəsi məntiqsiz və məqsədsiz idi. Gözlərinə görünən şeylər sabit bir şəkə malik deyildi. Bir də əyri çərçivəyə yerləşməyib, sallana qalan çatlaq qapı onun gözlərinə sataşır. “Qapı-qapı” – deyə gülümsəyir; bir dəqiqə sonra həm qapı, həm də qapı ətrafında dolaşan düşüncə qaib olub gedirdi. Davamının çoxmu, azmı sürdüyünü bilmədiyi bir boşluq onu bürüyürdü. Sol əli yenə şüursuz bir halda qapını döyməyə davam edirdi...

Qarıya söylənə-söylənə bir qadın gəldi. Açdı. Səndələyəyə içəri soxulan kölgəni gördükdə:

– Allahın bir ucuz ölümü yoxdur ki, ölüm qurtarım, – deyə şikayətləndi. Qadın qapını bağlayıb, xırda həyətlə deyinə-deyinə geri döndükdə qulağına bir tappıltı gəldi.

– Bu oğul olmadı, dərdi-sər oldu, – deyə özünü otaq qapısına yetirdi. Oğlu ilişib yıxılmışdı. Qadın onun qolundan yapışaraq:

– İftadə, – dedi, – bir dibli mənim də, balalarının da başını kəs qurtar. Belə biabırçılıq olmaz. İçməyin də bir təhəri var. Hər gecə kefli, balalarıyın ruzusu araqda...

Qadın hirsindən ağladı və göz yaş axıdaraq İftadəni sürüyüb otağa saldı. Xırda neft lampasının xodu aşağı çəkilmişdi. Döşəmənin üstündə kirli bir yorğan altında üç uşaq büzüşüb yatmışdı. Pəncərədə bir-iki qab, bir xırda bişmiş maşını var idi. Küncdə bir vedrə, onun yanında xırda bir döşək salınmış, baş tərəfinə də kirli bir boğça qoyulmuşdu... Otağın bütün təfrişatı bundan ibarət idi...

Qadın uşaqların yanına uzanarkən hələ də söylənirdi:

– Arvadın yaxşı elədi, qaçıb canını qurtardı... Belə olsa mən niyə qalım... Canım cəhənnəm!..

Arvad döşəmənin üzərində paltarını çıxarmadan sərilən oğluna hiddətlə baxıb ağladı... Gözlərinə yuxu gəlmirdi, hər oğlunun dər-dini, ailənin dağılmasını, çocuqların ac qalmasını düşünürdü... Gecə keçir, yorğan altında ayaqları bir-birinə dolaşan çocuqlar inildəyərək çevrikirlər. İftadə xoruldayır və bu xorultu gecənin sükutunda arvadın qulağına çataraq əcaib sədalar doğururdu... Sanki tənha bir küçədə kimsəsiz, yetim bir çocuğu boğurdular, iniltisi ətrafa yayılaraq qeyb olur, əvəzində başqa bir fəğan doğurdu... Ana qəlbi sızlayaraq göz yaşları saçırdı... Çocuqlar yenə bir-birinə toxunaraq çevrikir, inildəyir, İftadə yenə xorultusu ilə qadının yuxusunu zəhərləyirdi.

İftadə səhər tezdən oyandı. Başında bir ağırlıq duydu. Gözlərini ovalayaraq bir yorğan altında yerləşən çocuqları və öz anasını süzdü: çocuqlardan birisi yataqdan sürüşüb, döşəmənin üzərinə düşmüşdü, o birisinin ayaqları yorğanın dıǵarısında qalmışdı... Çölimsiz, bənizləri qaçıq çocuqlar ona ölü kimi göründülər. Onda bir əzab hissi oyandı, bir anlığa ürəyini sızladıb, yox oldu... Susuzluğu var idi.

“Bir stəkan pivə olaydı”, – deyə başından keçirdi, Nəşəsi alovlandı. Boğazının qurumasını hiss etdi. Pivə nəşəsi daha da artdı. Yerindən sıçrayıb qalxdı.

Bir dəqiqə sonra küçədə idi. Dalğın bir halda ciblərini yoxlayır, tənbel-tənbel yürüyür, təkrar yoxlayırdı. Pul və papirosun olmamasına inana bilmirdi.

Bir uzaq tanışına rast gəldi. Gülümsünərək ona yanaşdı. Əvvəl bir söz demədi, əllərini bir-birinə sürtdü, tabe bir hal aldı. Sonra ansızın:

– İki manat pulun varmı, mənə verəsən? – dedi və gülümsünmə-sində davam etdi.

Tanış cavab vermədən əlini qoltuq cibinə uzatdı, yan tərəfə baxaraq bir üçlük çıxardı. İftadənin əlləri qeyri-şüuri bir halda yuxarı qalxıb üçlüyü qapdı. Özünü böyük bir sevincə pivə klubəsinə yetirdi. Pivə stəkana süzülüb köpükləndikcə ürəyi yarpaq kimi əsirdi. Titrək əli ilə stəkana başına çəkib bitirdi, dodaqlarına ilişmiş köpüyü zövqlə əmdi. İndi papiros nəşəsi ona rahatlıq vermirdi. Lakin papiros tapmaq içki qədər çətin deyil idi. Oradakılardan birinə yönələrək aldı. Tüstünü acgözlüklə udaraq, yoluna davam etdi.

İftadə mətbəə əməkçisi idi. Təshihə baxar və arabir şer də yazardı. Vaxtilə gənc şairlər arasında müəyyən bir mövqeyi də vardı. Lakin get-getdə içkiyə alışaraq düşür və ədəbiyyat sahəsindən uzaqlaşdı. Bir aralıq belə tamamilə unuduldu. Yazıçılar qurultayı ərəfəsində əski və yeni yazıçılar aranılıb yoxlanırkən İftadə də yada düşdü.

Bir axşam İftadə evə erkən dönmüşdü. O, xəstələnmiş kiçik çocuğunun yatağı yanında oturub fikrə dalmışdı. Çocuq qızdırma içində yanırı. Hərdən gözlərini açıb, atasının üzünə baxır, sanki “Anamı istəyirəm”, – deyə onu töhmətləndirirdi. İftadənin anası yenə deyirdi:

– İşıq pulu vermədik, kəsdilər, evdə dişə dəyər bir şey yoxdur... Amma arağa pul tapılır... Uşaq azarlı, özü ac, indi ona nə verim?.. Kaş Allah məni öldürəydi, bu günləri görməyəydim...

Qadın bu sözlərdən sonra adəta ağlar və gözlərini yaylığının ucu ilə silərdi. Bu dəfə başını divara söykəyib, gözlərini yumdu, yaş damlaları rəngsiz yanaqları aşağı axmağa başladı.

Qapı tıqqıldadı. Otağa saç və bıqları ağarmış bir adam girdi. Kefli olduğu süstlüyündən bəlli idi. Mehriban bir səslə salam verdi, qadının və çocuqların kefini sordu. Qadın gözlərini açıb təkrar yumdu və aldığı vəziyyəti heç də dəyişmədi, bəlkə bir az da darıldığını göstərdi.

İftadə tələsməyərək ayağa qalxıb gələn adamla görüşdü və onu döşəmədə salınmış döşəkçənin üzərinə dəvət etdi. Oturdular; ikisinin də susması və bir-birinə qarşı artıq nəzakət göstərməməsi onların tez-tez görüşmələrini isbat edirdi. Qonaq yavaş səslə:

– Çocuq, deyəsən, naxoşdur? – dedi.

İftadə bir az dərddli kimi:

– İki üç gündən bəri kefi yoxdur, – dedi.

Qonaq:

– Yaxşı olar, – deyə gülümsədi, – nə olacaq ki?.. Mənimkilər də yatıb durur, heç xəbərim belə olmur... Bu bir məsələ deyil, de görüm, arağın varmı?

İftadə:

– Sən öl, yoxdur, – dedi. – Gündüz bir az tapıb içdim. Heç kar da görmədi.

Qonaq gülümsədi və laübalı bir halda İftadənin dizini çimdiklədi. Sonra nə düşündüsə, soyunmağa başladı. Palto, pencək və üst köynəyini çıxartdı, bunların altında kirlilə bir fufayka var idi, onu da çıxarıb

ayrı qoydu. Sonra geyindi və fufaykanı bir qəzetəyə büküb çıxdı. Qonağın getməsi evdəkilərə heç bir təsir bağışlamadı: hər kəs öz yerində, əvvəlki vəziyyətində qaldı. Yalnız böyük çocuq ortancılısının üzünə baxıb gülümsədi. Bu gülümsəmə uzun müddət davam etmədi: çocuq tutuldu və gözləri yenicə örtülmüş qarıya sataşaraq qəmləndi və get-gedə acıqlı bir tövr aldı...

Çox çəkmədən qonaq geri döndü. Yavaşca gəlib əvvəlki yerində oturdu. Paltosunun cibini göstərərək İftadənin qulağına bir şeylər pıçıldadı. İftadə heç bir meyl göstərmədi. Qonaq gülümsədi və cibindən bir şüşə araq və kağıza bükülü bir az kələm çıxartdı. İftadənin nəzəri anasının kədərli üzündə dolaşıb, geri döndü.

– Fufaykanı bu tezliklə kimə satdın?

– Allah yetirdi.

İftadə yerindən qalxıb, pəncərədən iki fincan alıb gəldi. Araq ehmallıqla fincanlara tökülüb içildi. Kələmi də yedilər. Kələm kağızı ilə ağızlarını silib heç bir şey olmamış kimi, yerlərində oturmağa davam etdilər. Çocuğun iniltisi sükutu pozdu. Qadın dik atılaraq ayıldı. Qonağı görcək üzünü ikrahla qırışdırdı və bir an özünü itirib, sonra inildəyən çocuğun üzünə əyildi. Quru dodaqları ilə onun alovlu yanaqlarını və alnını oxşadı. Gözündən qopan odlu bir damcı çocuğun üzünə düşüb, onu diksindirdi. Çocuq qızarmış gözlərini çevirib, nənəsinin yaşlı gözlərinə baxdı, əvvəl bir şey dərk etməyən kimi dondu, sonra duyduğu acılardan dodaqları büzüldü, üzünün hər bir ifadəsi qorxu ilə doldu...

Yenə qarı tıqqıldandı. İftadə:

– Kimdir? – deyərək yerindən qımıldanmadan soruşdu. Buna cavab olaraq qarı təkrar tıqqıldandı. Yad adam olduğu bəlli idi. İftadə qalxıb qarıya çıxdı.

– Buyurun! Buyurun! – deyərək kimi isə qarşıladı. İçəri gözəl geyimli şən çöhrəli bir gənc girdi.

Sandalya adına heç bir şey təsadüf etmədiyi üçün gedib pəncərədə oturdu. İftadə:

– Tahir Muxtar, nə əcəb? – dedi.

– Firqənin 1932-ci il aprel qərarını bilirsiniz. İndi ədib və şairləri yoxlayırıq, görək bu qərardan sonra nə yazmışlar.

İftadə şən və utancaq simasını yerə dikib bir cavab vermədi, əvvəlki qonaq səssizcə otağı tərk etdi. İftadənin anası isə sanki Tahir

Muxtarın buraya gəlməsindən ümidlənərək gözlərini onun üzünə zillədi, Tahir Muxtar qapını göstərərək:

– Bu gedən kim idi? – deyərək sordu. Hacı Vəlinin oğlu deyilmi, Tazapirdə böyük mülkləri var idi?

İftadə yavaş səsle:

– Odur.

Tahir Muxtar ciddi və qəti:

– İftadə, – dedi, – bağışlayın, mənəm sizin daxili işlərinizə qarışmağa haqqım yoxdur. Amma bu dəfə qarışacağam. Deməliyəm ki, o, sizin yoldaşınız deyildir. O, əyyaş bir adamdır. Əyyaşlığının da səbəbi bəlli: mülkü, malı əlindən getmiş, əməyə alıxmamış, ölən bir sinfin nümayəndəsi olaraq, yeni quruluşa qarşı göz yummaq üçün içir, məst olur. Bu təbiidir. Sənin ona qoşulman, – bağışla, içdiyini bilirik və içməyə heç də təbii deyildir. Sən əməkçi bir ailədə doğuldun və həmişə də əməkçi olmusan...

İftadə onun sözlərini təsdiq edərək başını tərpedir, anası da təsvibkar bir ifadə ilə gənci dinləyirdi. Tahir Muxtar sözlərinə davam edirdi:

– Mən buraya rəsmi olaraq şura yazıçılar cəmiyyəti tərəfindən gəlmişəm. Qəti olaraq deyirəm, İftadə, bundan sonra bir daha içməyə-cəksən, vəssəlam!

İftadənin anası yerində qurcalandı, əvvəl titrək, sonra get-gedə aydın və mətin bir səsle dedi:

– Sənə qurban olum, ay oğul, kaş bir az qabaqca gələydin.. Xəbərin yoxdur, ölüb qurtarmışam. Evin bütün şeyini satıb içkiyə verib, qazandığından bir qəpik görmürük, arvadı qoyub qaçıb, bir sürü uşaq üstümə tökülüb. Allah ömrünü uzun eləsin, sənin kimi bir Allah bəndəsi uşağın ikisini bağçaya qoyub... Da bundan artıq adama nə yaxşılıq edərlər. Amma bağçaya getməyə də paltar, ayaqqabı lazımdırımı? Evə gələndə yemək lazımdırımı?

Qadın dərdlərini uzun-uzadı söylədi və nəhayət, mətin səsi təkrar titrədi, müəssir bir surətdə ağlayaraq:

– Oğul, dost-düşmən yoxdurmu? – deyərək sözlərini qurtardı.

Dəhşətli bir sükut otağı qapladı. Xəstə çocuq belə, bir an iniltisini kəsib susdu. Tahir Muxtar:

– İftadə, – dedi, – sən bu gün düşmüş də olsan, incə hisslərin hamısı səndə ölməmişdir zənnindəyəm. Sən bu faciəyə qarşı necə laqeyd qala bilirsən? Büsbütün məhv olduğuna inana bilmirəm.

İftadə yenə başını tərpedir və bütün söyləmələri təsdiq edirdi.

Tahir Muxtar:

– Sən bir daha içməyəcəyinə dair mənə söz ver! – dedi. İftadə məcbur bir halda yerindən qalxıb təkrar oturdu. Anası onun tərəddüdünü duyar kimi:

– Oğul, bu yazıq körpələrin xatirəsi üçün tövbə elə, nə olar. “Yoldan çıxmaq eyib deyil, yola gəlməmək eyibdir...” Ver, kişi zəhmət çəkib gəlib, söz ver... Bundan sonra da gözləri sənə üstündə olar.

İftadə titrək səslə:

– Verirəm! – dedi və üzündə bir qəribə ifadə göründü.

– Bax, verdiyin sözü unutma! Sabah cəmiyyətə gəl, bu sərsəri qiya-fəsini dəyişməlidir...

İftadə mülayim bir halda Tahir Muxtarın üzünə baxırdı. Tahir Muxtar sözlərinə davam edərək:

– Gələrsən, cəmiyyət sənə paltar alar... İşin az isə yenə iş taparıq. Hər şey düzələr, ancaq verdiyin sözə vəfa edəcəksən!

– Edərəm, vallah, edərəm!

Tahir Muxtar:

– Hələlik bu, – deyə qalxdı. Qadın ayağa qalxıb, oğlunu ona tapşırırdı, ağlayaraq yalvardı. Tahir Muxtar gülərək:

– Ana, söz verib, düzələcək. Sonralar düzələnə qədər kağız yazarıq, onun maaşını sən alarsan.

Qadının sevinci bir daha artdı:

– Allah səndən razı olsun! – deyə təşəkkürlər etdi, oğlunu təkrar tapşırırdı, təkrar yalvarıb ağladı...

Üç gün sonra İftadə Tahir Muxtarla bərabər küçə ilə gedirdi. İftadənin qiyafəsi tamamilə dəyişilmişdi: paltarı, şapkası və ayaqqabısı tamamilə təzə idi. Kommunist küçəsindəki yeni bağçaya girdilər. Ətrafı çiçəkli gözəl səkilərlə qalxaraq Tahir Muxtar:

– İftadə, – dedi, – bir ətrafa bax: hər yer yenidən tikilir, bəzənir, gözəlləşir; hər addımda yeni adamlara, yeni mütəxəssislərə rast gəlirsən; konkanı tramvay, at və öküz arabalarını avtomobil əvəz etmiş... Hər yerdə yeni bir həyat duyulur... Sənənin bu böyük dövrdə məst olmağa haqqın var idimi?..

İftadə etiraz edərək:

– Doğrudan, yox idi... Bilirsiniz, pis yoldaş adamı yoldan sapdırarmış. Pis mühitə düşmüşdüm...

– Bundan sonra o piyalə yoldaşlarından uzaq göz... Evinə gəlsələr, qov!.. Utanmadan qov!..

Bağçadan çıxıb, sağ tərəfə, Azərnəşrə döndülər. Möhtəşəm binanın gözəl və təmiz pilləkəni ilə yuxarı çıxarkən Tahir Muxtar dedi:

– Mətbəədəki işindən qurtarandan sonra bura üçün çalışsan. Burada iş çoxdur. Bu il yalnız bədii şöbə min iki yüz çap listəsi buraxmalıdır. İnkilabdan əvvəl Azərbaycanda təb olunan bütün kitabları toplusan bu qədər olmaz. Halbuki Azərnəşrdə bir çox şöbə var. Nəticədə minlərcə çap listəsi nəşr olunmalıdır. Gələn il bu çap listəsinin miqdarı iki qat artacaq. Çünki bütün ölkə savadlanmış, bizdən bilginin hər bir sahəsinə dair kitab tələb edir. Şura ziyalisının vəzifəsi böyük və məsuldur... Sən də içkiyə dalıb sıradan çıxmaq istəyirsən, – deyər Tahir Muxtar gülümsədi. İftadə utandı, udqundu və titrək səslə:

– Tahir Muxtar, o acı dəqiqələri yadıma salma, doğrudan utanıram...

Bədii şöbəyə gəldilər. Hər kəs İftadənin yenidən meydana çıxmasını təbrik etdi. Ona iş verdilər, getdi.

Bir müddət İftadə ayıq olaraq çalışdı. Evinə yavaş-yavaş zəruri şeylər də almağa başladı. Bir axşam yenə onda bir nəşə oyandı, içki üçün ürəyi çır-çır çırpındı. Ağılumalmaz bir vəziyyətdə evdən çıxdı. Işıqlı küçələr sanki dumanlara dalmışdı, onun içərisində söndürülməsini tələb edən bir atəş yanırdı. Nədənsə ruhu düşkün, vücudu xəstə kimi idi. İlk pivə klubəsi onda bir fərəh oyatdı, lakin oraya yanaşmağa cəsarət etmədi. Bir qüvvə onu oraya çəkirdisə də bir ayrısı da oradan uzaqlaşdırmağa çalışırdı. İlk təhlükəni adladı. Həm sevinir, həm də kədərlənirdi... Yoluna davam etdi – dənizə doğru gedirdi. Bir sıra səs-küylü pivəxanaları da eyni iztirab və dərin mübarizə ilə adladı. Artıq yeni bulvarda idi. Yeni əkilmiş cavan ağaclar və çiçəklər arasında düzülən ağ yeni isməllər ilk addımında ona təzim edən kimi göründü. Sevindi. Sonra bu sevinc qeyb olaraq anlaşılmaz bir iztirab yenə onu qapladı. İçindəki atəş yenə alovlanmağa başladı. Divanə kimi dolaşdı. Bir qüvvə onu yenə geriye doğru çəkirdi. Qəmli gözləri ilə dənizi və göyü süzdü. Üfüqdən doğan ay səliqəsiz şalvar yamağını andırırdı; sönük ulduzlar qırılmış təsbih kimi göyə dağılmışdı, bulud parçaları yunu çıxmış yırtıq döşəyə və yastıqlara bənzəyirdi... Nəzəri səndələyərək sol tərəfə axdı: mədən və zavodların işığı ot başlarına

düşmüş şəh kimi parıldaşır, bütün şəhər lalə tarlası kimi yanır, yeni binalar əzəmət və dəbdəbə nümayiş etdirirdi...

Şən bir təbəssüm onun üzünə yayılaraq gözlərini güldürdü. Ona bir yüngüllük gəldi. Özündə yalnız vahid bir qüvvənin hakim olduğunu duyaraq sevindi. Qəti bir səsle:

– Yox! – dedi və sürətli addımlarla evinə, ailəsinə və işinə doğru getdi.

1935

İSTİRAHƏT GÜNÜ

Xırda bir işçi otağı. Maşınkanın üstündə iri qazan. Arvad paltar yuyur. Əri otura-dura ona kömək edib girib-çıxır, su gətirir, əlinə tökür, kirlə su aparır. Arabir hayxırır, küncdəki qaba tüpürür. Bəzən çarpayının üstə yarı uzanır. Arvad sinirlənir, deyir. Onu köməyə çağırır. Kişi istər-istəməz yerindən qalxır. Yenə köməyə qoşur. Vedrəni dışarı çıxardanda arvadı şikayətlənir:

– Şüşə zavodu... Bir az artıq pul verirmiş... Bu da artıq pul: ciyərləri əldən getdi!..

İş davam edir. Kişi yenə gah uzanır, gah işləyir. Yeddi yaşlı Henrix çarpayının bir guşəsində oynayır. Gah çarpayının başlıqlarına dırmaşır – at-at oynamaq istəyir, çarpayını tərپətdikcə atası hiddətlənir, şişkin və saralmış üzü əzab saçır. Henrix bəzən döşəməyə enib, orada oynamaq istəyir; atasının taxta başmaqlarını geyib otağı dolaşır, qazanın qapağına dolaşır, yuyulmuş paltarlara toxunur... Anası hiddətlənir, onun qolundan tutub itələyir. Henrix ağlayır. Onun səsi atasını daha da sinirləndirir. Yataqdan qalxır, öksürüb, küncdəki qaba tüpürür. Geri döndükdə qadını yuyulmuş paltarları ona göstərir. O, istər-istəməz paltarları götürüb, otağın ortasındakı şelitdən asmağa başlayır. Henrix yerindən qalxır, bu da paltar asmaq istəyir. Atasını hiddətlənib, yenə onu itələyir. Henrix yenidən ağlayır. Anası işdən əl çəkib, kədərlə ona yanaşır, onu qucağına alıb, bəgına basır. Öpüb ağlayır:

– Mən bilirəm ki, sənə oynamaq üçün gen yer lazımdır. Nə edim, yoxsulluq!..

Almaniyada işçinin adi günü davam edir. Sabah qaranlıq bir çarpayından iki baş qalxır: qadın cəld durub geyinir, işığı yandırır, qəhvədanı maşınkanın üstünə qoyur, çörək doğrayıb, masanı yığışdırır. Qurumuş camaşırıları şelitdən yığır. Təkrar yuxuya getmiş kişini durğuzur. Kişi başını təkrar qaldırıb, yenə yasdığa söykəyir. Əsnəyir, öskürür, döşəmənin üstündəki qaba tüpürür. Qadın fincanları masanın üstünə düzərək, ərini səsleyir. Kişi istər-istəməz qalxıb, yataqda oturur. Yenə əsnəyib, öskürür. Ərinərək qalxıb geyinir. Üzlərini yuyurlar. Sonra quru çörəklə qəhvə içirlər. Henrix dadlı-dadlı uyuyur. İşə hazırlanırlar. Birər parça çörək götürüb, kağıza bükürlər. Ana bir fincana qəhvə töküb,

ağzına nəlbəki çevirir, yanına bir-iki parça çörək qoyur. Henrixə baxıb, ah çəkir, yeriyib onu öpür və ayağının ucunda yürüyərək çırağı keçirib, çıxırlar.

Yağmurlu hava. Küçədə hələ işıq yanır. Yalnız zibil avtoları evlərin qabağına düzölmüş zibil qutularını avtolara doldurur. İşçi qafiləsi bir istiqamət tutaraq gedir. Mağazalar bağlı, yalnız pivə dükanları açıqdır. Oraya işçilər girib çıxır. Henrixin ata-anası da aralanıb, hərəsi bir zavoda girir.

Henrix yuxudan ayılıb yatağında qurcuxur. Yarıışıq otağın pəncərəsinə yağış döyür. Henrix maraqla baxır. Əsnəyib, gərnəşir. Nəşə ilə əlini yasdığına altına salıb, bir kağız quş çıxarır. Barmağının üstünə qoyub uçurur. Bir müddət belə əylənir. Sonra quşu yasdığına altına qoyub, yataqdan cəld sıçrayır. Masadakı fincanın nəlbəkisini qaldırıb baxır. Bir az dadır, bir diş çörək alır. Sonra fincanı götürüb, yatağa tərəf gəldikdə ayağı ilişib yıxılır. Fincan sınır. Bir dəqiqəliyə döyü-kür. Sonra cəld geyinib, fincan sınıqlarını yığışdırıb, koridora çıxır. Bir az sonra dönür. Əski götürüb, döşəməyə tökülən qəhvəni silir. Əl-üzünü yumağa başlayır. Yuyunub silinir. Masaya tərəf gəlir, bir diş çörək alıb çeynəyir. Görünür, yavan çörək bir o qədər də onu həvəsləndirmir. Düşünür. Qəhvədanı götürüb, masadakı fincana süzür. İçir. Ağzını burur. Durub komodun qutusunda qəndqabını çıxarır. Açıq. Qənd olmadığını görüb, məyus olur. İçindəki ovuntunu fincana səpir. Çörəyini bu qəhvə ilə yeyib bitirir.

1936

VASVASI

O, Bakıda böyümüşdü, həm təhsilini orada bitirmiş, həm də qulluğu orada idi. İyirmi beş yaşa çatmış da, rayonlarımızı gəzməmişdi və qəza onun təsəvvüründə qızdırma, ilan və əqrəb yuvası kimi bir şey idi. Odur ki, o həmişə Bakıda qalmağı, Bakıda çalışmağı səfalı bir qəzadan belə üstün tuturdu.

Bir gün onu maarif komissarlığına çağırıdılar. Şöbə müdiri onu oturub dedi:

– Yoldaş Həmid, üç günlüyə Mirzə Davudluya gedib, oradakı məktəbimizi yoxlamalıyıq.

Şöbə müdiri sözlərini bitirib, ona bir göstəriş vərəqəsi uzatdı və:

– Gedin, kassadan iki yüz manat alın, sonra hesab verərsiniz – deyərək əlavə etdi. Şöbə müdiri təklifini elə bir sürətlə etdi ki, Həmid ağzını açmağa belə imkan tapa bilmədi. Əvvəl ansızın olan təklifdən dondu, sonra yavaş-yavaş özünə gəldikdə, şöbə müdirinin başqa bir işlə məşğul olduğunu görüb, etiraza cəsarət etmədi. Düşüncəli bir halda ayağını sürüyərək kassaya yanaşdı, pulu alıb, evə döndü.

Həmid həmişə evə tramvayla gələrdi, bu dəfə piyadə getdi. Yolda bulvara döndü. Alabəzək dona bürünmüş çiçəklər, may günəşində yıkanan dəniz, sanki həmişəkindən daha gözəl, daha füsunkar idi. “Mirzə Davudlu!” – deyərək düşündü, köksünü ötürdü, ona elə gəldi ki, dənizdən ağcaqanad sürüsü qalxıb, ona hücum edir; kolların arasından şahmarlar, gürgülər baş çıxarıb, onu güdürlər... Həmidin tükləri ürperdi, diksinərək hədəqədən çıxmış gözləri ilə ətrafını yoxladı... Həzin külək xırdaca camları və salxım sallamış yasəmənləri titrədirdi. Meydandan çocuqların şən səsləri eşidilirdi. Həmidə bir az mətanət gəldi: “Əh, nə olacaq – olacaq!” – deyərək özünə təsəlli verdi. Lakin ifadəsindən ölümə gedən adamın qeydsizliyi duyuldu...

Həmid maarif sahəsində işləyir və vəzifəsində olduqca intizam-pərvər idi. Ancaq... vasvası idi, gündə on dəfə əlini yuyar, ayda on beş kərə həkimə gedər və yanında bir dəstə resept və müayinə vərəqələri daşıyardı. Təbiidir ki, Həmid qəzaya qarşı bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Çantasını kinə, bor turşusu, yod, marlı, pambıqla doldurdu və “dərünü təthir” üçün bir şüşə də araqlı aldı...

Qatar axşam saat on birdə Mirzə Davudlu stansiyasına çatdı. Həmid əllərinə, üzünə və boynuna odekolon sürtüb, ehtiyatla platformaya endi. Yanı uşaqly bir rus qadını durmuşdu; görünür, səfərdən adam gözləyirmiş. Həmid ona yanaşdı:

– Bağışlayın, kəndin yolu haradandır?

Qadın bir də boylanıb, vaqonları gözdən keçirdi, öz-özünə: “gəlmədi” – deyib, Həmidə tərəf yönəldi.

– Biz də ora gedirik, istərsiniz bir yerdə gedək.

Həmid şübhə ilə qadını süzüb, onun arxasınca yürüməyə başladı. Hava olduqca qaranlıq, kənd də uzaq idi. Həmid eniş-yoxuşla gedir, tez-tez ətrafına baxınırdı. Birdən enişdə parlaq bir şey gözünü qamaşdırdı.

Qadın: – Biz düz gedəcəyik, siz oteli buradan soruşun! – deyib, uşaqla getdi.

Həmid işığa yanaşdı. Bura qızıl çayxana imiş. Müşəmbə örtülü geniş masalar boş idi. Çayxana müdiri qapıda durub, ortayaşly bir kişi ilə danışırdı.

Həmid salam verib, oteli soruşdu, kişi salama laübalı bir halda cavab verib dedi:

– Ay xoş gəlmisən bizim bu kəndistana! Canından bezmisənsə, dalımca gəl...

Kişi yola düşdü, Həmid də cəsarətsiz addımlarla onu izlədi. Kol-kos arasında Həmid duruxub, qorxa-qorxa ayaqlarının altına baxırdı. Kişi də durur və gülürək:

– Canından bezmisənsə, gəl! – deyir. – Mehmanxanada yer olmasa, səni evimə aparacağam. Amma, heyf ki, arağım yoxdur, bu axşam hamısını içib qurtardım. Ta neyləyək, bağışla!

Kəndin kənarına çıxıb, sola döndülər, bir yerdən işıq gəlirdi. Yaxınlaşyib geniş bir otağa girdilər. Kişi salam verib rusca:

– Marfuşa, – dedi, – bu bizim qonağa bir yaxşı nömrə ver, miçət-kəni də olsun.

Dolğun vücutlu Marfuşa qəbz yazıb, otel pulunu aldıqdan sonra Həmidə nömrəyə gətirmək istədi. Həmidə təşyi edən kişi:

– Bacioğlu, salamat qal, sabah xəcalətindən çıxaram, nöqsana baxma, – deyib getdi.

Marfuşa yeni ağardılmış nömrənin yatağını Həmidin yanında dəyişib, hər şeyi rahladı, getdi.

Həmid qəza həyatına başlayırdı. Lakin bu başlanğıc təsəvvür etdiyi kimi dəhşətli deyildi.

Səhər tezdən şirin yuxudan ayıldı. Koridordakı əlüzyuyan cingildəyirdi. Mərkəzdən gəlmiş işçilər yuyunurdular. Həmid də qalxıb yuyundu və böyük maraqla kəndə çıxdı. İlk intiba ona qərribə gəldi – qamışdan hörülüb üzünə sarı palçıq çəkilməmiş köhnə komalarla bərabər, yeni binalar, sıra ilə düzülmüş kooperativlər də gözə çarpırdı. Kolxoz bazarını dolaşdı, Kürə doğru getdi. Kəndin ortasından keçən yeni küçə onu heyrətə saldı. O tay–bu tayda daş binalar, ortada da küçə boyu bağ və çiçəklik salınmışdı. Bu sarı çöl və sönük kənd yeni bir həyat yaşayırdı. Xəstəxana, aptek, məhkəmə, poçt, “Pambıq zərbəçisi” adlı qəzet, Leninin heykəli, yeni yaşayış evləri... bunların hamısı ayrı–ayrı olaraq Həmidin gözüne çarpdıqca onu heyran edir və əndişə ilə xəyalına belə gətirmək istəmədiyi qəza məfhumu silinib gedirdi.

Məktəbə getmək hələ tez idi. Çay içmək lazım idi. Bir aralıqdan asfalt səki ilə gedib, Kürün kənarına çıxdı. Burada üç tərəfi açıq, gözəl bir veranda yapılımışdı. Səkidən çıxıb, düzülmüş masalardan birinin arxasında yerləşdi.

Hava hələ sərin idi. Günəş yüksək söyüdlərin arxasında gizlənməmişdi. Boz rəngli Kür səssizcə axırdı. Həmid çay içir və fikrə dalırdı. Onun fikri bu qocaman çayın ətrafında dolaşırdı. Əsrlərcə boş–boşuna axmış bu çay qarşısında insan nə qədər acizlik göstərmiş. Onun böyük bir qüvvət olduğunu duymuşsa da, bu qüvvətə qarşı diz çökərək ona tapınmış... Lakin bu gün insan böyümüş, özünün Kürdən də qəvi olduğunu anlamış və Kürü öz əzəməti qarşısında əyildərək, xidmətinə alır. Ağacsız çöllər yaşıllanır, pambıq və taxıl tarlaları Kürü əməmək insan həyatının şən və zənginliyinə çalışır...

Həmidin dodaqlarından doğan şirin bir təbəssüm düşüncəli gözələrinin ətrafında dolaşırdı...

Həmid məktəbə gəldikdə hələ dərslər başlanmamışdı. Əlvan geyimli qız və oğlanlar həyətdə oynayırdılar. Müdir Həmidə kabinəsində qəbul etdi. Müəllimlər toplandı. Məktəb kimi müəllimlər də gənc və yeni idi. Bunların bəzisi Həmidə tanış çıxdı; Bakıda bir yerdə

oxumuşdular. İşə başlamadan əvvəl keçmiş müştərək həyatlarını xatırlayıb, danışdılar...

Həmid artıq rayona alışıdı. Üç gün deyil, bir il də qalsa idi, darıxmazdı. Lakin tapşırıq yerinə yetirilib, nəticəsi üç günə kimi maarif komissarına bildirilməli idi.

Həmid intizampərvər bir işçi kimi, işini vaxtında bitirib yola düşdü. Vaqonda sakvoyajını, nə axtarırdısa, açdı və rayona qarşı səfərbərlik halına saldığı əczələrin əl dəyməmiş bir halda unudulduğunu duyub, qəhqəhə ilə güldü.

1936

BEŞ DƏQIQƏ

I

Həkimin odasına girəndə Mirzə Mahmudun rəngi qaçdı: onun üçün ömrün olub-olmamağı qət olunacaq idi.

Həkim çeşməyin üstəndən Mirzə Mahmuda baxıb dedi:

– Soyununuz!

Və sonra yavaşca fiştıriq çala-çala kürsünün üstə əyləşdi: Həkim dedi: – Bir az irəli durun, işığa yönəlin. Belə... yaxşı, geyinin! Yara neçə vaxtdır əmələ gəlib?

– Bir həftədir... Doktor, qorxuram...

Doktor Mirzə Mahmudun sözlərini kəsdi:

– Qorxmaq lazım deyil. Qulaq asın. Böyük ehtimal var ki, siflis tutmusunuz. Bu gün qanınızı müayinəyə apararsınız, nəticə nə olsa sabah mənə bildirərsiniz.

Mirzə Mahmudu qan-tər bürüdü; ixtiyarsız kürsünün üstə düşdü. Otaq başladı gözünün qabağından itməyə. Bir dəqiqəliyə ömür və dünya onun üçün bilmərrə ləzzətini itirdi.

– Deməli, mənim üçün səadət əbədilik olaraq mövt oldu. Axırım yetişdi!

Həkim məşğul adamlara məxsus bir cəldliklə ayağa qalxdı:

– Sabah tezdən gələrsiniz, – dedi.

II

Bədən bahar günəşinin şüalarından həllənirdi, ləzzət çəkirdi. Ağacların ilk nəfis yarpaqları, yaşayış dirildən yel, təbiət sabahının lətif qoxusu küçədən ötüb keçən adamları belə yüngülləşdirmişdi ki, hamı quş kimi səkirdi. Üzlərdə min fərəh, gözlərdə min ümid! Səliqə ilə geyinmiş qızlar ceyran sürüsü kimi baş alıb gedirdilər. Zərif yerişlər, ədalətli hərəkətlər, nazlı baxışlar qəlb evini viranəzarə döndərirdilər. Qəribə hisslər duyulurdu: qəmli-dadlı, dadlı-sərli...

Acı bir sancı Mahmudun ürəyinə doldu: – Nə əzəmətlidir həyat, – dedi. – Bu əzəmət içində mən yoxam. Məndən kənar ləzzət çeşmələri bol-bol axmaqda; yaşayış dövrən sürmədə; səadət şüadar olmada.

Mən də boynu buruq və peşman bir halda şənliksiz guşədə durub, aləmin böyük həngaməsinə tamaşa edirəm. Ömür mənim üçün əziz idi. Yaşamaq istərdim. Ümidlər bəsləyirdim. Tufan qopdu, ümid çiçəklərimi sındırıb əzdi. Sevdiiyəm bağçam viranəyə döndü... İman etdiyim sənəmlər ağzı üstə çöndü. İndi mənim üçün nə qaldı? Acılıq! Dirilik vurdu acıya döndü... Əbədi acılaşdı... Mahmud getdi. Dünyadan əl üzmüş bir halda evə tərəf üz qoydu. İnana bilmirdi; o murdar adı özünə isnad verməyə cürət eləməirdi. Bəlkə adət eləməmişdi. “Mən azarlıyam” deyərək özünə təkid etdi. Əzabın qara əlləri onun ürəyindən yapışıb, sıxıb üzüməyə başladı.

III

Gecənin bir yarısı Mahmud yuxudan dik atıldı. Yorğanın altında, ilan vuran tək çəkişib, büzüldü. Yumruğunu qovzayıb gücü gəldikcə çarpayıya çırpdı. “Əxlaqsız! İradəsiz!” dedi. Peşmanlıq onu götürdü. Deyindi, çırpındı, bu üzündən o üzünə döndü. İnanmamazlığa uğradı. O gecəni bilmərrə yadından çıxartmaq istədi...

“Yox! – dedi. – O gecə yaddan çıxması deyil. O gecə cəmi ömrümün gözəlliyini, paklığını, səlamətliyini beş dəqiqəyə qurban verdim... fövt oldum!..”.

Mahmud gözlərini açıb yatacaqdan qalxıb oturdu. Sinəsinə dərd layları dağlarca yığılmışdı, nəfəs almağa belə imkanı yox idi... Gözünə yuxu gəlmək istəməirdi.

Mahmudun fikir və xəyalı yenə keçmişə qayıtdı. Min dəfə zehində ehyat elədiyi ittifaq yenə gözlərinin qabağına gəldi... O gecə evdə heç kəs yox idi. Mahmudun aqlını nəfəs pərdəsi bürüdü. Durub mətbəxə getdi... Qulluqçunun yanına girdi... Mahmud, kəndin təmiz havasında böyümüş Mahmud bəkrini itirdi və əvəzində şədid yadigar aldı... Mahmud çarpayıdan aşağı düşdü. Bir neçə dəqiqə dayandı. Huşu başına gəldikdə qayıdıb, yatağında uzandı...

Bir də əllərini qovzadı: istədi keçmişki həyatından o mənhus dəqiqələri qoparıb atsın... Çox şad olardı, o dəqiqələrdən qabaq onu ağır surətdə yaralaya idilər, döyü idilər... Niyə bir güllə pəncərədən gəlib dəymədi. Onda Mahmudun aqlı və ixtiyarı oyanardı, kor gözlü nəfəsin arxasınca getməzdi.

İndi iş-işdən keçib. Hər an, hər dəqiqə onun qulağına dərindən uçulmaq sədası gəlir. Bir tərəfdən bədəni qırılıb tökülür, o biri tərəfdən əxlaqın binası.

IV

Bu axşam Mahmud dedikcə şad idi; kefi olduqca kök idi. Azar əsla yadına düşmürdü. Daha doğrusu, azarın olduğuna belə inana bilmirdi. “İki dəfə müayinə nəticəsi mənfi olub, – Mahmud öz-özünə yenə deyirdi, – bu dəfə də mənfi olacaq. Bu həqiqət həkimin imzası ilə isbat olunduqda qəm aləminə “əlvida” deyəcəyəm. Mən indiyədək yaşamamışam, zəlalətli bir ömür sürüb, gələcəyi gözləmişəm. Və həmişə şəxsi həyatıma, şəxsi taleimə üz döndərmək istədikdə cürətsizlik ixtiyarımı qırıb, meylimi yox eləyib. Bu günlər çəkdiyim əzab və qorxu cürətsizliyimi puç etdi və məni şəxsi həyatım üçün səadət binası qurmağa vadar etdi. Evlənmək lazımdır, övladlar bəsləməlidir. Ömrümün yarısını subaylığa verdim daha bəsdir!!”.

Mahmud dərni aləminə qərq bir halda sol küçəyə döndü və davaxanaya yaxınlaşdıqda dönüb dala baxdı. Ətrafi dürüst nəzərdən keçirdi və tanış adam olmamağını görüb, cəld içəri daxil oldu. Tərs kimi burada Mirzə Mahmudun şagirdlərindən biri dava alırdı. Bunu görcək müəllim özünü itirdi. Utandı, “Yəqin, – öz-özünə deyindi, – şagird mənim azarlı olmağımı duyacaq”.

İncəvara, şagird ol dəqiqə davanı alıb çıxdı.

Mirzə Mahmud bət-bənizi qaçmış bir halda qəbz xanımına uzatdı və bir dəqiqədən sonra “nameyi-əməli” əlinə aldı. Diriliyini itirmiş gözləri qırmızı hərflərlə yazılmış sətiri oxudu: “Vasserman müayinəsi müsbət nəticəlidir”. Bu sətirdən aşağı beş yerdə qırmızı xaç çəkilmişdi. Mirzə Mahmud bu sətirin və xaçların nədən ibarət olduğunu düşündü. Lakin artıq məyus olmadı. İndiyədək naməlum halı bir qədər mətanətli şəkildə aldı.

– Azarım aşkar oldu, – dedi. – Nə etməli, müalicə lazımdır.

V

Həmişəki kimi məktəbin həyətinə girdikdə uşaqlar Mirzə Mahmudun yanına yüyürüşdülər. Kimi çiçək dəstəsi gətirmişdi. Mirzə Mahmud qəmli bir sima ilə çiçəkləri aldı və cəhd elədi ki, əli uşaqlara toxun-

masın. Balalar müəllimdə zühur edən təğyiri düşündülər və hamısının üzündə məyusluq əsəri göründü. Həmişə Mirzə uşaqların başını sığalardı, balaca əllərini əlinə alıb xoş sözlərlə onları dindirərdi. Bu səfər uşaqlar müəllimləri tərəfindən soyuqluq gördülər.

Mirzə Mahmud qorxurdu ki, azar özgələrə də sirayət edər. Və bu dərddən qabaqkı rəftar və qaydalarını bilmərrə tərک edib, insanlarla qəti-əlaqə elədi. Həmişə gözlərinə cənnət guşəsi kimi görünən məktəb indi cəhənnəm olub, onu yaqıb yandırırdı.

Mirzə Mahmud balaları artıqlıqca sevərdi və özünə söz vermişdi ki, cəmi ömrünü balaların tərbiyə və təliminə sərf eləsin. Bunun üçün də qət eləmişdi ki, şəxsi həyatından əl çəkib, pak əxlaq, xoş rəftar və ədəbli hərəkəti ilə balalara örnək olsun...

Sözündə sabit qala bildimi? – Əlbəttə yox. Beş dəqiqəlik bir tufan pakı napak elədi. Mirzə Mahmudu da qəmləndirən bu paklıq idi: balalara təlim vermək kimi uca bir vəzifəyə napaklıq yaraşmırdı.

VI

Mirzə Mahmud gündəlik dəftərini götürüb yazdı: “Müalicə qaydası ilə gedir. Hər sabah həkim bədənimi iynələyir. Azarım əlacpəzir deyil. Amma yenə üç il müalicə etdirməlidir. Hədsiz pul, vaxt və zəhmət istəyir ki, müalicəni başa çıxardasan. Bunlar dursun kənardə. Ruhən və əxlaqən əziyyət çəkirəm. Murdaram, düşmə azarlıyam. Yemək qablarını ayrı tutmalıdır, ağızım dəyən yerlər azarlı olur. Yoldaş və dostlardan əlaqəni kəsmişəm, qorxuram yavuqluğumdan bədbəxtlik üz verə. Bəlaya düşüb, yandığım halda özgələrin bəlasına da zəmin deyiləm. Qurd kimi xəlvətxanalara çəkilirəm. Xəstə olduğumu heç kəsə bildirmək istəmirəm. Çünki bildirsəm xalq qudurmuş itdən qaçan kimi məndən qaçacaq... Eyibli dərdə düşdüm. Səbəb nə idi? Özüm də bilmirəm... Çirkli, üfunətli, çirkin və əxlaqı pozğun bir qıza alçaq nəfəsim yetdi. İndi alçaqlıq əcridir çəkirəm...”

İnana bilmirəm. İnana bilmirəm ki, həmişə ehtiyatlı Mahmud beş dəqiqənin qurbanı ola... Yanıram, tövbə və istiğfar eləyirəm, keçmişki paklığımı geri qaytara bilmirəm...”.

VII

Azarlılar növbə gözləyirdilər. Hərə şəxsi dərdinə çalışmada idi. Bət-bənizi qaçmış bir cavan əzabçəkici bir nəzərlə xəstələrə tamaşa edirdi. Ondan o yana bir tələbə oturmuşdu, qəzet oxuyurdu. Hərdən qıraətdən əl götürüb, gözlərini divarın bir nöqtəsinə dikib qalırdı. O yanda bir müsəlman papağını dizinin üstünə qoyub tez-tez saata baxıb əsnəyirdi. Ləzgi papaqlı bir ayrı müsəlman otaqda gəzinirdi. Bəzi arvad və uşaqlar var idi. Küncdə bir erməni bir ayrı erməniyə və müsəlmana dərdini söyləyirdi. Qılçasını göstərib, yeltutmadan və gecələr ağrısından gözlərini yummağa belə aman tapmadığını yanıqlı bir dillə nağıl eləyirdi.

Mirzə Mahmud bir məmurla yan-yana oturub, fikir içində idi. Bu azarlıları başdan-başa nəzərdən keçirib qəmlənirdi, sıxılırdı. Gah vaxt onda yeni fikirlər zühur edirdi və bu fikirlərə meydan verə-verə gəlib təskinlik aləminə çıxırdı, müvəqqəti olsa da sakit olurdu. Dirilik Mirzə Mahmudun nəzərincə dörd pillədən ibarət idi. Əvvəlinci pillənin adı həvəs, ikincisinin – meyl, üçüncü – çatış, dördüncü – əzab. Həvəs, onun təsəvvürüncə, ləzzətli və ümidedici olur, meyl gözləri bağlayır və ağıl kəsərdən salır, çatış aldadır... sonra əzab başlanır. Həvəs, meyl və çatış belə fəvri olur ki, insana yuxu kimi gəlir. Əzab isə baqi və sabitdir. Bu dörd pillə ilə insanı mərbut edən qəzadır. Odur ki, Mirzə Mahmudun rəyincə, heç kəs özünü qəza tələsindən təmin olunmuş sana bil-məz. Çünki qəza quyudur.

VIII

Həkim qapını açıb, xəstələrdən birini içəri çağırırdı. Hamı bir dəqi-qəliyə tərپənişib, yenidən fikrə daldı. Zala on beş və ya on altı yaşında qırmızıyanaq bir cavan daxil oldu. Azarlılara baxıb bir az utandı, qızardı və kürsünü götürüb bir guşədə əyləşdi. Mirzə Mahmud bu cavana diqqətlə baxıb yeni fikirlərə meydan verməyə başladı: “Həyat ədalətli bir qanuna tabe deyil, – dedi, – hər şey qəzanın dərəbəyliyinə tapşırılıb. Biri min pis əməllər törədir, azara düçar olmur. O biri ilk qədəmində alova rast gəlmiş pərvanə kimi, qanadını yandırıb məyus bir halda yerə düşür. Bəli, biz bu otaqda əyləşənlər qanadı yanmış-

larıq. Biz çatışdan sonra əzab çəkənlərik. Niyə qəzanın oxuna biz gəldik. Niyə küçələrdə, bağlarda hədsiz-hesabsız adamlar eyş-işrətə məşğul, deyib-gülürlər, gəzirlər, dirilikdən ləzzət aparırlar; biz isə bu napak havalı otaqda oturub, əzabımız üçün dərman gözləyirik?..”.

IX

Mahmud guya yuxudan ayıldı; halını aşkar bir surətdə təsəvvür etməyə başladı və özünü talesiz gördü. Yadına düşdü ki, o, səlamət uşaq atası ola bilməz, çünki azarlıdır. Beş il evlənə bilməz... Evlənmək dursun kənarda, bu azardan divanə olub çöllərə düşə bilər, fəlic olar... Qəm tüstüsü damağına çökdü. Durub otaqda o baş-bu başa gəzinməyə başladı. Min dəfələrlə hafizəsində ehyə edən kimi, yenə o mənhus gecəni yad etdi. Tutduğu əməlinin səbəbini yenə təkrar özündən soruşmağa başladı. İnanı bilmədi. Guya o gecəki hadisə bir ayrı yerdə və bir kənar şəxslə üz verib. Gözü görə-görə özünü uçuruma atmaq Mahmudun xasiyyətinə yaraşmırdı...

Bir də durdu, fikirləşdi: ikicə kəlmə söz məni hifz edə bilərdi, fəvt olmaqdan xilas edərdi. Bu iki kəlməni qız deməli idi. “Mən azarlıyam” cümləsi qulağıma çatsa idi, aqlım nəfs sərxoşluğundan ayılırdı...

Qız “iki kəlməni” söyləməmişdi; yalançı həyə onun da insafını zəncirləmişdi. Bir də Mahmudun aqlına yetişdi ki, qulluqçunu çağırıb “iki kəlmə” barəsində ona sual versin. Guya bu sualdan sonra Mahmudun yaraları məlhəm tapacaq idi.

Yeridi qapıya tərəf. Dayandı. Fikrini dəyişdi.

X

Qol və qılçaları açıq, səlamət və təmiz balalar bağda oynayırdılar. Qum və çınqıllardan yollar salırdılar. Tez-tez yüyürüdürlər mürəbbilərinin yanına, müvəffəqiyyətlərini şad bir dillə nağıl ələyib, yenə işə məşğul olurdular. Kimi qum daşıyırdı, kimi at-at oynayırdı. İrilixirdalı hərənin başı bir oyuna qarışmış idi. Bunlar öz uşaqlıq aləmində belə asudə idilər, belə xoşbəxt idilər.

Mirzə Mahmud skamyada oturub meydançada oynayan balalara tamaşa ələyirdi. Gül rəngli, lətif hərəkətli, pak aləmli çocuqlar onu

düşündürdü: “Pak balalar, – Mahmud öz-özünə deyirdi, – napaklar üçün aydın bir güzgüdür. Orada onların əxlaq düşgünlüyü görünür”.

Mahmud hər balanın gərdisinə diqqət eləyirdi və hər yerdə öz dərdli halından savayı bir şey görmürdü. Balalar salamat idi. Mahmud yox; onlar şad və qeydsiz idi. Mahmud yox; onlar həm cismən, həm ruhən təmiz idilər, Mahmud cismən murdar, ruhən sıxılmış və əzilmiş idi. Gözəl ağacların kölgəsində, həyat səpən günəşin işığında ikicə aləm bir-biri ilə qabaq-qarşı durmuşdular. Birinin bağçasında cavan ağaclar çiçək açıb gözəl meyvələr hasil etməyi vəd edirdi. O birinin bağçasını şaxta vurmuşdu, yarpaqlar yanıb, şah budəğa yapışmışdı...

XI

Mahmud bağdan tələsmiş bir halda qayıtdı. Papağını çıxarıb, çarpayının üstə atdı. Masanın yanına gəlib, qələmi əlinə götürdü, yazdı: “Dirilikdən ləzzət görmədim. Rahatlığa gedirəm. Mənim ölümümdə heç kəsi müqəssir tutmamalıdır”.

Məlfufəni masanın üstünə qoyub durdu. Bu dəqiqələr Mirzə Mahmud üçün ən ağır, ən şədiddəqiqələr idi. Susuz bir biyabanda yol itirmiş kimi onun əlacı hər bir yerdən üzülmüşdü; ümidi diriliyin ətəyindən kəsilmişdi. Bu böyük müşküldən çıxmağa bir yol var idi, o da intihar. İntihar ona belə cazibəli, belə nicatverici görünürdü ki, qucağına sıçramağı bəxtəverlik sanırdı.

Çarpayının üstə oturub, tapancanı qovzadı. Lüləsini alnına dayadı. Bir dəqiqəliyə fikir onu götürdü. Bir də aram tapdı və tapancanı yastığının altına qoydu. Xatiri fəvrən möhkəmləndi. Dəftərini götürüb yazdı: “İntihar acizlər üçün nicat yoludur. Günahın cəzası ölümdə yox, dirilikdədir. Bir dəfə günah elədim, min dəfə əzab çəkməliyəm – qəvi ruhlular şüarı belədir! Yaşamaq lazımdır və talesizliklə insanlara tale qapısı göstərməlidir”.

ÜSULİ-CƏDİD

Onun evi dağlıq məhəllədə arxası torpağa yamanmış ibtidai insanlar yurduunu andıran bir şeydir. Üst mərtəbədə iki xırda otaq (otaq demək caiz isə) və altıda da bir otaq vardır. Özü birində yaşayır, ikisini də kirayəyə verir. Otaqları mənzil şəklinə salan kirayəçilərin özləri olmuşdur–yırtıq yerlərə taxta çalıb, üzərinə köhnə qəzetlər yapışdırmışlar. Buna baxmayaraq yel əsdikcə qəzetlər bir çox yerlərdən şişir, partlayır. Yağışın da ki, önünə sədd çəkmək qabil deyil – damdan keçir, tavandan və divarlardan süzələnir, köhnə ləkələrin hüdudunu bir az da genişləndirir.

Ev sahibi Atamoğlan heç bir işin sahibi deyil – əski zaman çayxanalarda, məscid önündə vaxt keçirərdi; bir vaxt qoçuluğa qalxışaraq bir adam da öldürmüşdü.

İndi Atamoğlan özünə bir peşə tapmışdır – iki otağı kirayə verər, bir ilin pulunu qabaqcadan alar və il tamam olanda kirayəçini cana doydurub qaçırdar və otaqları yenidən satar. Bu üsul vasitəsilə ildə üç min manata qədər əldə edər.

Evin önündə bir təpəcik var. Atamoğlan bütün günü burada gəzişib düşünürdü: bir kirəçi ilə bacara bilmirdi; ili çoxdan tamam olmuşdusa da otaqdan çıxarmaq mümkün deyildi. Bütün fəndlər işlənməmişdi – otağa ilan buraxılmışdı, qıfılı sındırıb yarılmışdı, taxta divarın çatlağından içəri 20 – 30 qurbağa salınmışdı... Daha nələr edilməmişdi?.. Kirəçi sitallığa salıb, otaqda qalır və normaya görə də aylıq verirdi.

Atamoğlan təpəcikdə gəzişir, hələ bunu düşünürdü. Birdən dayanmışdı, evə tərəf çönərək:

– Yaxşıxanım! – deyər çağırırdı.

Evdən səs gəlmədi. Əlini gözlərinin üstə qoyub, diqqətlə baxdı, öz otağında kimsəni görmədi; kirəçi Əbdüləlinin anası otağının önündə kartof soyurdu. Atamoğlan bir də bacısı Yaxşıxanımı çağırırdı və bir-iki söyüş də əlavə etdi. Otaqdan qarəsifət, dolaşığı saçlı, pəjmürdə bir qadın çıxıb, sarsıntılı balkonda durdu.

Atamoğlan bacısını görcək:

– Yaxşıxanım, – dedi, – axır bu otağı bir ilin vədinə vermişdik; il də gəlib keçdi. Sözləri nədir?

Yaxşıxanım iki aydan bəri bu sualı qardaşından eşidirdi; zətən hər gündü qovğa da bu sualla başlanırdı. Ona görə əvvəl duruxdu, sonra ağızucu olaraq:

– Nə bilim, ilin keçdiyini bilmirlər? Üzlərinin həyası yox, zadı yox. Deyirsən qulaqlarının birindən alıb, o birinə salırlar. Görmürsən, qarınlarına zəhrimar qayırır. Elə bil bu sözlər buna deyilmir.

– Ay onun qazanına... Axirətinə... Oğluna xörək hazırlayır... İndi qulluqdan gələcək, zəhrimarlanacaq... Atasının...

Yaxşıxanım qardaşının sözlərini kəsərək:

– Adına bax – Firəngiz bəyim!.. Ölünə dəysin, ad yiyəsi! Hələ bizləri də bəyənmir: “Siz dağlısınız!”, “Eşşəksiniz!”, “Biz dədəbabadan bəyik!”... Bay sizin bəy atanız mənim ... yesin!..

Səslər get-gedə yüksəldi, söyüşlər artdı. İçəridən Atamoğlanın anası da çıxdı. Bu da bir tərəfdən qarğış və söyüşdən döşədi.

Firəngiz bəyim bu hərəkətlərə alışmışdı; inciyirdisə də zahiri sakitliyini saxlayıb, əlindəki işinə davam edirdi.

Ətrafdakılar ağız-ağıza verərək, kirəcinin şərəf və namusuna toxunan sözlərdən yağdırırdılar. Arabir milislə qorxudur, sonra qarğışa keçir, axırda ölümlə təhdid edirdilər. Firəngiz bəyim bircə cavab belə vermədən bışmişinə davam edirdi: bilirdi ki, dinsə döyəcəklər; bir neçə dəfə də döymüşdülər. Bunun laqeydliyi ev sahiblərini daha da coşdururdu: bunlar söyüşü bir qat daha artırırdılar...

Firəngiz bəyimin oğlu Cahangir qulluqdan qayıtdı. Qapıdan girəngirməz hər gün eşitdiyi föhşlərin yenə şahidi oldu. Şərəfinin əzildiyini duydu da, əlacsız qaldığını nəzərə alaraq, sakit oldu. Çürük pillələri cəld çıxıb, özünü otağa salmağa çalışdı. Ev sahibləri bunu əhatə etməyərək, hamısı bir ağızla:

– Hırr! – deyə bağırışdılar.

Cahangir əvvəl özünü itirdi, qan başına vurdu. Qəzəbli gözləri ilə bu tühaf hərəkətləri özlərinə peşə edən adamları süzdü – ana, oğul və qız dillərini çıxarıb:

– Hırr! – deyə səs-səsə vermişdilər. Bunların aldığı vəziyyət Afrika vəhşilərinin ibtidai rəqslərini andırırdı. Bu mənzərəni görə Cahangirin hiddətli üzü birdən şən bir təbəssümlə parladı, dodaqları açılaraq, şaqqırtılı bir qəhqəhə qopdu.

Ev sahibləri bu qəhqəhədən daha da acıqlandılar – bu günün proqramını təkrar başdan başladılar:

- Bişmiş qazanınıza!..
- Oğlun qanına bələnsin!..
- Adamın üzündə həya olar!..
- Bunlarda həya nə gəzir–ilin keçdiyini bilmək istəmirlər!..
- Dəli şeytan deyir vur öldür də, qəzəmətə get!..
- Sizi həzrətabbasa tapşırıram!..
- Hırr!..

Bu söyüşlər, qarğışlar, hədyanlar yağışı altında Cahangir anası ilə yeməklərini qurtardılar. Yarım saat davam edən hürüşməyə qarşı bir söz belə demədilər. Çay töküldü. Anası tutqun səslə Cahangirə dedi:

– Cahangir, bala, doğrusu evdən bıqmışam. Başqa bir otaq yoxmu?

Cahangir hər gün bu sualı anasından eşidir, hər gün də eyni cavabı verirdi. Qırx beşinci dəfə olaraq:

– Ana, – dedi, – bilirsən ki, evə yazılmışam; alan kimi köçəcəyik...

Firəngiz bəyim yenə:

– Oğul, bunu bilirəm... ancaq vallah, cana doymuşam. Özümü bu dirəklərin birindən asmaq istəyirəm. Cahangir anasının üzünə baxdı və gözlərində parlayan yaşları görcək mütəəssir oldusa da, bürüzə vermədi. Başını aşağı salaraq, düşüncələrə daldı: Bir neçə dəqiqə sürən sükutdan sonra başını təkrar qaldırdı, yavaş səslə:

– Ana, – dedi, – bu adamlardan hər bir fənalıq baş verər – mənə öldürə bilirlər, sənə namusuna sataşarlar. Otaq da hələ yoxdur... Bu hərəkətlərin önünü almaq üçün bircə çarə var...

Firəngiz bəyim maraqla oğlunun üzünə baxdı. Cahangir ciddi səslə: – Qıza evlənməkdən başqa çarə yoxdur.

Firəngiz bəyim əvvəl qulaqlarına inanmadı, heyrətli gözləri ilə oğlunu təkrar–təkrar süzdü və oğlunun dediyinin ciddiliyini duyaraq cavaba aciz qaldı. Nə acıqlandı, nə sevindi – donub qaldı.

KAMAL¹

Onun adı Kamal idi. Atası Nəcəf vaxtilə hörmətli bir adam olduğundan, evi həmişə yüksək təbəqənin adamları ilə: zadəgan və mülkədarlarla dolu olardı. Çəkilən kababın qatı tüstüsü buludlara qədər qalxar, sazın xoş sədası ətrafa yayılır, qəmli bülbülün səsinə qarışırdı.

Günlər beləcə bir-birinin ardınca keçdi, illər dolandı, ziyafət və zənginliyin, şöhrətpərəst dostluğun sonu gəlib çatdı. Nəcəf özünü tənha və dostları tərəfindən atılmış kimi hiss etdi. Ehtiyac onu tanış bir tacirin yanında işləməyə vadar etdi.

O, əlli yaşında ikən on iki yaşlı bir qızcıqazla evlənmişdi. Atası qızını Nəcəfə əvvəllər şan-şöhrət sahibi olduğu üçün zorla vermişdi. Nəcəf də evlənmişdi. Bu izdivacdan onun beş övladı dünyaya gəlmişdi.

– Yox, heç nəyə görə mən təhsilimi yarımçıq qoymaram.

N şəhərinin Realnı məktəbində oxuyan şagird belə deyirdi.

Kamal daxmalarının çirkli pəncərəsinin qarşısında oturub, xəstə, əldən düşmüş atası və göz yaşları tökən cavan anasına tamaşa edirdi. Birdən qapı taybatay açıldı və günəşin şöləsi altında dilənçi kökündə olan, çirkli və ayaqyalın dörd uşaq göründü. Onların arıq və qaralmış üzlərində dəhşətli bir ifadə var idi. Onlar şikayət və kədər dolu baxışlarla valideynlərini süzüb, xəstənin yatağının yanında, torpaq döşəmədə əyləşdilər. Uzun sürən sükutdan sonra qoca gözlərini açdı, qalxıb balınca oxşar, çirkli bir şeyə dirsəkləndi və sakit, zəif səslə dilləndi:

– Kamal! Mənim əziz oğlum. Sən bizim vəziyyətimizi görürsən. Görürsən ki, həyatın qəm-qüssə və dəhşətləri bizi əhatə edib. Mən naxoşam və sağalmağıma da ümid yoxdur. Ailə aclıq içindədir. Uşaqları yedirtmək, onlara əyin-baş almaq üçün pul yoxdur. Ailənin nicatı yalnız səndədir, mənim balam.

– Tss..., – Kamal atasına nifrətlə baxaraq, dodağının altında deyindi. – Allaha şükür, – deyər qoca davam etdi, – sən artıq böyük oğlansan, ailəni özün dolandıra bilərsən. Sənin tayların artıq evlənilər və yaxşı pul qazanırlar. Ancaq sən bizim kasıbçılığımıza baxmayaraq, yenə də təhsilini davam etdirərsən...

¹Rus dilindən tərcümə Leyla Məcidqızınıdır.

– Ata, ata! – deyə Kamal atasının sözünü kəsdi, – sən məni məhv etmək istəyirsən? İstəyirsən ki, təhsildən qalım, elm məbədini tərk edim? Yox! Ata, dedim ki, mən məktəbi atmaram. Təhsil mənə hər şey verəcək.

– Ah! Ay oğul, – deyə ata sözə başladı, – sən bu uşaq söhbətlərin mənim xəstə könlümü qırır. Sən özündən böyüyün və həyata səndən yaxşı bələd olan adamın sözlərinə qulaq asmaq istəmirsən. Mən xan zəmanəsində yaşamışam. Onda elmdən və şeytana uymuş şeylərdən əsər-ələmət belə yox idi. Onda xalq da şad-xürrəm və qayğısız yaşayırdı. Ucuzluq hamıya xoşbəxtlik nəsim etmişdi. Biz nə xəstəlik bilirdik, nə ürək ağrısı, nə kafirləri tanıyırdıq, nə də onların allahsızlığa aparıb çıxaran kitablarını. Bir zamanlar gənclər müti idilər, onlar bilmədiklərini böyüklərdən öyrənirdilər. İndi isə, oğul, Allah insanları törətdikləri günahlara görə cəzalandırır. Hər yerdə xəstəlik, aclıq, əzab-əziyyət, göz yaşları hökm sürür. Çünki keçmiş adətlər sıradan çıxıb, müqəddəs yerlərə inam itib. Oğul, at bu məktəbi, Allahın qəzəbindən qurtul. Yenə də deyirəm, bizim dədə-babalarımız elmlə məşğul olmayıblar. Amma onlar acından ölməyiblər, sən də ölməzsən. Sən indi beşinci sinifdə oxuyursan və sözündən belə çıxır ki, sən işləyib maaş almağına hələ yeddi il var. Gör sən bu qədər vaxta nə qədər pul qazanarsan, məşhur tacir, hörmətli bir kişi olarsan. Əgər sən pulun olsa, hamı sənə hörmət edər, ən varlı və halal südəmmiş bir qız alarsan...

– Mən nə etdiyimi çox gözəl bildiyim halda, – deyə Kamal onun sözünü kəsdi, – bilmirəm bu söhbətlər kimə gərəkdir? Mən pul və ya hərbi geyim xatirinə oxumuram, çünki bunlara ehtiyacım yoxdur. Mən ətrafımızda baş verən hadisələri başa düşmək, daha çox savad qazanmaq istəyirəm. İnsanlara xidmət etmək, onların köməyinə çatmaq istəyirəm. Ata, bir də istəyirəm sən kimilərə həyatı necə idarə etməyin yollarını öyrədim ki, qocalanda onlar çətinliklə və boş ciblərlə qarşılaşmasınlar. Mənim məqsədim və qarşıma qoyduğum vəzifə bundan ibarətdir.

– Kəs, kəs! Bədbəxt ruh, – deyə ata titrəyə-titrəyə sözlərinə davam etdi, – gör məni etdiyim yaxşılıqlara, çəkdiyim qayğıya görə hansı sözlər qarşılayır. Ailəsinin səadəti qayğısına qalan və övladlarının toyunu arzulayan valideynlərə ar olsun. Evlənməyin axırı budur – cəhənnəm əzabı... Ah! Mən səfehəm... Nahaq öz qayğıma qalmadım, nahaq!

O, bu sözləri deyib, ümitsiz halda gözlərini yumdu və yuxuya getmək istədi. Ancaq bunlar əbəs yerə idi. Ürək əzabları onu üzdü, qüssə duman kimi qəlbini sarıb, onu məhv etməyə çalışdı. O, soyuq məzarın sakitliyini səbirsizliklə gözləyirdi. Dünyanın dərdlərindən yalnız orada qurtulmaq fikrində idi.

Üç gündən sonra Nəcəf öldü. O, bu unutqanlıqla əbədi sakitlik tapmışdı, ancaq səriştəsizliyi üzündən bütün ailəni başsız qoyduğundan xəbəri yox idi. Gec evləndiyindən Kamalı qayğılarla baş-başa qoymuşdu.

Kamal düşüncəyə dalmış vəziyyətdə həmişəki yerində oturmuşdu. Atasının üstü örtüklə örtülmüş cənazəsi döşəmənin üzərinə qoyulmuşdu. Onun yan-yörəsində başı açıq qadınlar oturmuşdular. Qadınların rənglənmiş, qırmızıyaçalan saçları qarışıq vəziyyətdə idi. Cırmaqdan qanamış üzləri isə onlara vəhşi bir görkəm verirdi. Uşaqlar bir küncdə oturub ağlayır, dəqiqəbaşı qapı açılarkən dəstə-dəstə içəri girən səliqəsiz görkəmdə qadınları görəndə isə təəccüblənirdilər.

Qadınların vəhşi çığırıları, uşaqların ağlamaq səsləri, mollanın camaatı hüsr yerinə səsləyən səsi cəhənnəm mərəkəsini xatırladırdı. Kamal gözü ilə gördüyü dəhşətli mənzərəyə inanmaq istəmirdi. Onun gözləri yaşla doldu. Bu göz yaşlarının səbəbi atasının ölümü deyildi, çünki atası ona elm yolunda bir maneə idi. Kamalın göz yaşlarına səbəb nə isə başqa bir şey idi. O, ətrafdakıların avamlığını görüb, qəlbən dərd çəkirdi. Müsəlman qadınlarının kobudluğu, onların öz vəzifələrini bilməmələri, mövhumatçı olmaları Kamalı heyrətləndirmişdi. Onlar özlərini döyüb, sifətlərini cırıb qışqıranda o fikirləşirdi: “Öz rəzil ömrünü sürmüş bir adamı ağlamaq nəyə gərəkdir”. Ancaq Kamal səhv edirdi. Bizim qadınların xoşlandıkları bir şey varsa, o da başqalarını ağlamaqdır. Guya ki, göz yaşları tale tərəfindən sındırılmış ürəyə məlhəm olur, rəhmətə gedənin qəlbini qüssəsini yüngülləşdirir.

Bir neçə ay keçdi. Yay günlərindən biri idi. Kamal dərslərini bitirmişdi. O, kiçik bir dükanın qarşısında oturub kənddə yaşayan dostuna – Yubertə məktub yazırdı. Onun qara qaşlarının altından bir cüt düşüncəli və gözəl göz baxırdı. Onun tutqun və kədərli sifəti əvvəlcədən nə isə dəhşətli və cinayətkar bir hadisədən xəbər verirdi... O yazırdı, qələmi isə vərəqin üstündə cəld hərəkət edərək onun ürək sirlərini dostuna açırdı. O, məktubu bitirib, yazdıqlarını öz-özünə oxumağa başladı:

Əziz dost!

Qələmi əlimə alıb yazmaq niyyətindəyəm. Ancaq dəbdəbəli, xoşbəxt həyatdan yazmaq fikrində deyiləm. Bütün dediklərimi – kədərli anları xatırlayacağam. Axı həyatın dəhşətlərindən, göz yaşları və iztirablarından başqa nədən yazmaq olar? Məni əhatə edən yalnız bunlar deyilmi? Qüssənin dumanı ürəyimi sarıb, qəlbim həyəcan içində çırpınır və taleyin qisməti tərəfindən təhqir edildiyi üçün cismini tərk etmək istəyir... Ah! Mən niyə yaranmışam, niyə. Axı atam məni nə üçün şəxsi ləzzəti naminə bu darıxdırıcı və zəhlətökən həyatın acgöz qoynuna atıb? Mən qəlbimdə çırpınan ürəyimlə mübarizə aparıram: ya həyat, ya xilas olmaq, ya da ki, ölüm və ya dinclik.

Əzizim! Mən həyatda yaşayarkən keçirdiyim həyəcan hissələrini hansı çalarlarla təsvir edim? Atam öldü. Onun ölümündən bir həftə sonra daxmamızın tavanı uçulub – dağıldı. Anam və dörd uşaq da rəhmətə getdilər. Onlar dünyanın zülmündən qurtuldular, qaldım mən. Gecəmi də, gündüzümü də doğma daxmamızın xarabalıqları içində keçirirəm və burada göz yaşları axıdırım. Ah! Yaşamaq da çətindir, ondan ayrılmmaq da! Həyat məni qane etmir, o əzabvericidir. Çünki o, artıq göz yaşları və əzab tələb edir. Ancaq onunla vidalaşmağa da həvəs yoxdur: mən cavanam, bu həyatdan heç bir şey dadmamışam, qarşıma qoyduğum məqsədə də çatmamışam. Ancaq... ehtiyac özümə sui-qəsd etməyə vadar edir. Bu, həyatın iyrənc caynaqlarından qurtulmaq üçün ən sadə üsuldur. Nə təhsilimi davam etdirmək üçün bir qəpik pulu var, nə də ki, xeyriyyəçilər. Daha niyə özünü öldürməyəsen? Mənə kim kömək edəcək? “Yeni dünyagörüşümə” görə hamı mənə nifrət edir, rus məktəbində təhsil aldığım və “kafir paltarı” geyindiyim üçün heç kəsin məndən xoşu gəlmir.

Bəli! Həyatla vidalaşmaq gərəkdir, əziz dost. Əlvida! Tale bizi gözlərimizdə yaş, qəlbimizdə kədər bir-birimizdən ayırır. Bir daha əlvida, əlvida, səni sevən dostunu unutma. Dost, bil ki, mən yalnız torpağın altında sakitlik tapacağam. Sənin dəyərli göz yaşların məzarımın üzərinə töküləcək və bu göz yaşlarını söyülmüş məzarımın üzərində bitən otlar öz canına çəkəcəkdir.

Ah! İndidən ürəyim ağrayır. Hiss edirəm ki, bir daha görüşməyəcəyik.

Sonuncu dəfə əlvida.

Sənin Kamalın

P.S. Əzizim! Sanki bütün ətrafimdakılar məni bu sözlərlə bəzəyirlər:

Oraya, oraya, sonu görünməyən uzaqlara, oraya, əbədi azadlığın hökmranlıq etdiyi yeraltı səltənətə.– Oraya, insanlardan uzaq olan unutqanlıq səltənətinə, harada ki, genişlikdir, oraya, həyatın ən yüksək məqsədinə doğru-soyuc məzara.

Kamal məktubu oxuyub zərfin içinə qoydu. Axırını puluna poçt markası alıb, dükanın yanından uzaqlaşdı.

Sakit və aydın bir axşam idi. Ay incə baxışlarla dağların arxasından boylanaraq, zəif işıq saçırdı. Birdən dağ tərəfdən Kamalın qaməti görüldü. O, qaranlıq içində itib-batan şəhərə kədərli bir nəzər saldı və düşündü: “Yaşayın, ey ailəli bəxtəverlər, yaşayın!”. Bu anda gilələnmiş göz yaşları onun tutqun yanaqlarından axıb töküldü. Sakit, aydın gecənin gözəlliyi, dağ çiçəklərinin yüngül rayihəsi belə onun qəlbində sevinc yarada bilmədi. O, xoşbəxtliyi yalnız və yalnız əbədi unutqanlıqda görür və ona da can atırdı. Kamal uçuruma yaxınlaşdı. Buradan şırıltı ilə axan çay görünürdü. O, bir şer dedi:

Mən necə ağlamayım, necə hönkürməyim
Artıq dərd çəkməyə gücüm yoxdursa...
Hər yerdə qarşıma çıxır dərd-kədər
Biri gedir, gəlir yeni qüssə-qəm.
Ağır əzablardan qurtuluş yolu
Yalnız mənim vaxtsiz ölümümdədir.

Axırını sözlərini deməyə macal tapmamış, o, çoxdan bəri arzuladığı xoşbəxtliyin uçurumuna yuvarlandı. Səhər dağların arxasında yerləşən dərədə külək coşaraq vıyıldaırdı. Günəş dağların başını və qayaları işıqlandırır. Orada qaramtıl, üstü örtülmüş bir şey gözə dəyirdi.

Bu Kamalın fələk tərəfindən atılmış vücudu idi.

1907

SOYUQ BUSƏ¹

Hə! Görək qələmi aldadıb müxtəlif xasiyyətli qadınlar, onların gözəlliyi, əzilib-büzülməsi, gözəl gülüşləri, onlarla tanışlıq və bu tanışlığın nəticələri haqda yazım. Ancaq qəti bir şey yoxdur: gah valeh oluram: qadını çox sevirəm və onun aldadıcı gülüşündən vəcdə gəlirəm. Ancaq çox tez bir zamanda həvəsdən düşürəm, naturanın dəyişkənliyini və onun süni təbəssümünü görüb əvvəlki fikirlərimi inkar edirəm.

N-ə qarşı həvəsim belə öldü.

Oxucum, N bizim evlə üzbəüz mavi rəngli evin ikinci mərtəbəsində yaşayır. (Marinsk gimnaziyasının VIII sinif şagirdi N). Artıq yeddi aydır ki, biz üzbəüz evlərdə yaşayırdıq, o elə hey pəncərənin qarşısında dayanıb gülür və əzilib-büzülür. Diqqətimi cəlb etmək üçün pəncərədən gah anlaşılmaz fiqurlar, gah güzgü, şəkil və kitablar göstərir. Olub ki, qış vaxtı tanışlıq üçün görüş təyin edib, amma mənə çatanda deyib məşğulam. Pəncərə qarşısındakı bu hərəkətlər uzun müddət davam etdi, ancaq küçəyə çıxanda bir-birimizə yad olurduq: bir-birimizə gülümsəmək əvəzinə biz qərribə tərzdə ətrafa baxırdıq. Bir axşam o yenə də işarə ilə tanış olmaq istədiyini mənə anladı. Bu dəfə mən fürsəti əldən vermədim, papağımı və paltomu götürüb tez küçəyə çıxdım və onun arxasıya düşdüm. O düz gedirdi, tez-tez aldadıcı nəzərlərlə arxaya baxırdı. Onun hər təbəssümü, hər yalançı baxışı mənim addımlarımı tezləşdirirdi. Birdən küçənin yoxuşuna çatanda o döndü. Mən dayandım, daha getməyə cəsarətim, hünərim çatmadı. Ancaq o tez-tez dönüb arxaya baxırdı və onun bu hərəkəti məni cəsarətləndirirdi, mənə imkan verirdi ki, yenə də onun arxasıya düşüm. Həç 20 addım getməmiş mən özümü təqdim etdim və onu evlərinə qədər ötürdüm.

Mən N xanımla belə tanış oldum və hətta öz gənclik gündəliyimin bir neçə səhifəsinə onun haqqında yazmışam... Görüş təyin olundu, görüşdük, bütün mövzulara toxunduq. Ancaq mən onu işvələndirən bir sözdə dayandım. İlk görüş məndə onun şəxsiyyəti haqda müəyyən

¹ Rus dilindən tərcümə Leyla Məcidqızınıdır.

qədər təsəvvür yaratdı. Bir gün keçdi, yenə də görüş təyin edildi. Bu dəfə biz çox danışdıq, ancaq bu onun üçün maraqsız idi. Üçüncü görüşümüz dənizin sahilində ay işığında oldu. Dəniz ayın tutqun şöləsindən parıldaırdı. Hər tərəfdə yaz tərəvəti var idi, ancaq mən soyuq-qanlı və darıxdırıcı idim. Çox nahaq yerə o mənə ilk məhəbbətindən danışdı və mənə də ilk sevgimdən danışmağa vadar etdi. Mən bütün bunları ona çox həvəssiz danışdırdım və tez-tez məyusluğumu bildirirdim. Nəhayət o sakit səslə dilləndi: “Bəlkə siz mənəmlə yoldaş olmaq istəyirsiniz?” Mən susdum. Ehtiras naminə yalan demək vicdansızlıq olardı. Çox da ki, yoldaşlığı səbəb etmək istəyirdi. Mən qadın nəvazişi qarşısında məğrur dayanmışdım və onun: “Görünür məktub alırsınız, yaqin sevirsiniz” sualına soyuqqanlıqla cavab verdim: “Mən heç kimi sevmirəm”.

Beləliklə, onun arzuları puça çıxdı və bu arzuların həyata keçməsi əfsanəyə çevrildi...

İndiki gənclər kimi, özünü hər gördüyün qadına vurulmuş kimi göstərəsən? Yox!! Heç vaxt! Bu mənim ürəyimi bulandırır. Mən həqiqətən aşıq olmaq istəyirəm və təriflərin ürəkdən və odlulovlu deyilməsini sevirəm.

Mən sevinci ürəyimcə olan qadınla birgə yaşamağı sevirəm... Bax bu mənə ləzzət verir!!

Biz bir-birimizə zidd olan şəxslərək: N həyatdan zövq almağa çalışan, mən isə zövq dalyca qaçmayan, bədbin, romantik bir tipəm. Ancaq görüşlər yenə də təyin olunurdu.

Yenə Dənizin sahilində görüşdük. Söhbətə başladıq. Cəndərdi danışdı. Ay buludların arxasına nahaq keçmişdi, sakit külək əsirdi; onsuz da onu heç nə maraqlandırmırdı. Onun gənc və alovlu ürəyini heç nə sakitləşdirmirdi. Onu ancaq təriflər və şirin söhbətlər məmnun edirdi. Bunu kim etsin, mənmi?

Boynuma alıram ki, mənim buna qabiliyyətim çatmır. Mən elə hey qara qüvvələrlə mübarizə aparır, qəmgin qarasevdalarda dolaşır və hiss edirdim ki, həyatda heç bir dəyəri olmayan bir insanam. Ona görə də həyat həqiqətlərini qəbul etmir, onun zövq və ləzzətlərinə qarşı çıxır, yaxşılıqların əleyhinə qalxırdım. Hər şey mənə tutqun və üzücü görünürdü. Bu səbəbdən mənimlə N arasındakı münasibətlər

tez bir zamanda dəyişdi. O özünə uyğun birini tapandan sonra mən arxa plana keçdim. Bu cavan sözün həqiqi mənasında kavalər idi: hündür boylu, kifayət qədər iri qarınlı bu adamın yaxalığı az qala qulaqlarına çatırdı. Bir sözlə, onda hər bir şey müasir qadının zövqünə uyğun idi. Varlı olması onu N-in gözlərində lap ucaldırdı. Qızılın qarşısında insanlar baş əyməyəndə, kim baş əyəcək? Onun elə aldadıcı parıltısı var ki. O, insanı nəvazişlə geydirir və bütün yaxşı və arzuolunan işlərdə ona bələdçilik edir. Baxışlar, əqidələr, ilahi qəlblər ona tabedir... Bu insanı yaxından tanıdım və onun qəlbinin dərinliklərinə baş vura bildim: əxlaqsızın biridir. Həqiqətən, var-dövlət insanı məhv edir: onun daxili aləmini öldürür, ancaq ona şad həyat üçün şərait yaradır. Qoy bu cənab da öz xarici görünüşünə görə insanların sırasında dursun, – o qız da var-dövlətin ölüsüdür, şənlik və ehtirasın quludur... Mən artıq nüfuzdan düşmüşdüm və nahaq yerə görüş təyin etməyə səy göstərirdim: o hər dəfə məni soyuq və kinayəli ifadələrlə özündən kənarlaşdırırdı. Qız bu oğlana sözün əsl mənasında bənd olmuşdu. Gündə iki dəfə görüş təyin olunurdu: qız səhər tezdən saçları və bər-bəzəyi ilə məşğul olmağa başlayırdı. Pəncərənin qarşısında lampa yanırdı: saçı burmaq üçün maşadan, onu yığmaq üçün sancaqdan istifadə olunurdu, cürbəcür növlərdə kirşanlar, dodaq boyası, xüsusi saç yağı, “müxtəlif zövqlü” ətirlər işə düşürdü. Bu iş çox uzun çəkirdi, güzgünün qarşısında fırlanıqdan sonra küçəyə çıxırdı, qulluqçu qadın da pəncərədən ona tamaşa edir və bir çox hallarda həyəcanlı alqışlar deyirdi. Günlər də, görüşlər də bir-birinin ardınca gəlirdi, mən isə onunla əlaqəni kəsmişdim.

Ancaq bununla iş bitmirdi. Mən ona qarşı nə qədər soyuq münasibət göstərsəm də, o məni görəndə gülümsəyirdi. Onun bu hərəkətinin nəticəsində indiyə qədər sakit olan yoldaşlarım (H. və As.) yüngüllük edərək, onunla tanış olmaq üçün vaxt təyin etdim. O da razılaşdı.

Axşam çağı onlar birlikdə küçədə gəzişir, müxtəlif mövzularda söhbət edirdilər. Gənclərin biri onu qətiyyənlə maraqlandırmayan fəlsəfi mövzuda söhbətlər edirdi. Onun üçün dəbdəbəli və rahat həyat şirin olduğu halda, Russo, Tolstoy və ya Şopenhauer nəyinə gərəkdir? Mən pəncərənin qarşısında dayanıb, onların kölgələrini izləyirdim.

Coşğun bir halda idim; macərə axtarırdım, özü də boynuma alım ki, yarısərxoş halda idim. Onun hər bir süni gülüşü qəlbimi yaralayıb öz dağıcı təsirini göstərirdi; mən ürəyimin həyəcanından gah dala, gah da qabağa gedir, ancaq ona qarşı olan soyuqluğumu izah etməyə cəsarətim çatmırdı. Bir neçə gün salamladıqdan sonra onunla görüşüb əlini sıxmaq mənim üçün çətin idi... On dəqiqə gəzişdim, səkidə dəli kimi sağa-sola hərəkət etdim, nəhayət özümü cəmləşdirib səkidən endim və iti addımlarla onlara yaxınlaşdım. Mən düşündüm: “Yaxınlaşacağam, ciddi danışacağam və həmişəlik vidalaşacağam”. Birdən onlar divarın arxasından çıxdılar və məni görcək sual dolu nəzərlərlə mənə baxdılar. N, təmkinlə əlini mənə tərəf uzatdı və dedi: “ O, mən kimi görürəm! Bu sözlər mənim həyəcanımı azaltdı, sakitləşdim və niyyətim boşa çıxdı. Mən şən halda danışmağa başladım, onun yekəqarın kavalərlərinə hücum edirdim. Mənim qərribə sözlərimi eşidən yoldaşlarım artıq susmuşdular...”

Hüs.¹ Söhbətinin yersiz olduğunu görüb, bir dəqiqədən sonra çıxıb getdi. Bircə As.² qaldı, N sonralar onu “Don Juan” adlandırmışdı. Mən Aslan bəyin də getməsinə istəyirdim ki, N-lə sərbəst danışa bilim. Bir qədər tərəddüd etdikdən sonra bu qərara gəldim. Aslan bəydən getməsinə xahiş etdim. O isə alicənablıq edib mənim xahişimi yerinə yetirdi, onu mənim “ixtiyarıma” buraxdı. Gedərkən “Don Juan nəzəriyyəsi”nə uyğun olaraq özü haqda xoş təəssürat yaratmaq istədi və bir neçə xoş söz də dedi. Nə olsun ki? Bu, yelbeyin xanımın ölmüş ürəyi üçün oxunan qəbir üstü mahnıya bənzəyirdi. O, ədalı görkəm alıb, arxaya çevrildi və qərribə baxışlarla Aslan bəyə baxdı. Onun çöhrəsində alovlu ehtirasın, coşğun qəlb titrəyişinin, qızlara məxsus acgözlüüyün izləri var idi... Mən diqqətlə ona baxdım: o həmişə olduğu kimi yox, tamamilə başqa cür görünürdü, onun dodaqları öpüş, sinəsi isə qucağa atılmaq istəyirdi, bəs sinirləri? Titrəyən sinirləri sakitlik istəyirdimi?..

Mən təbiiliyi çox sevirəm, ancaq o mənə yaxın olanda onu lap çox sevirəm. Aydın, sakit gecədir. Ay bizə işıq salır. Göyün üzündə ulduzlar sayrışır... Hər şey təbiidir: mənim hündür divarın kölgəsində

¹ Hüseyn

² Aslan

N-lə söhbətim də təbiidir... Mən ona yeni, ancaq tamamilə səmimi hisslerimi bildirdim... Birdən bədənim soyudu və qeyri-ixtiyari onun əlini tutdum və soyuq yanağından öpdüm... Həyatın ləzzətli anları var! Bu anı və soyuq busənin şairanəliyini unutmaq olmaz!! Çünki onunla mənim qəmginliyimin qara buludu və qəlbimin kədəri və qəmi dağılmışdır! Ancaq o məni başa düşmürdü. Mən əbəs yerə öz ruhi iztirablarımdan, qəlb çırpıntılarımdan ona danışardım. Ancaq o elə hey mənim yanımdan tez çıxıb getməyə çalışırdı.

Onun mənə qarşı soyuqluğunu nə ilə izah etmək olar? Axı bir zamanlar o özü bizim tanışlığımıza şərait yaratmış, görüş təyin etmişdi. Mənim xoş sözlərimdən məmnun olurdu, bəs indi? Bəs indi qəlbimi ona açarkən və öz xilasımı onda axtararkən necə?..

Qadınların sirri də bundadır... Heç nə ilə alına bilinməyəcək bir ürəyi fəth edirlər, ürək könüllü təslim olduqdan sonra onu nifrətlə rədd edirlər...

Qadınların çoxu nə istəyirlərsə, onu da edirlər. Niyə də etməsinlər, çünki kişilər onlara əyləncə, ləzzət vasitəsi kimi baxır, həyatın əziyyətlərindən dincəlmək üçün onlardan istifadə edirlər. Bunun üçün onlara təriflər deyir, oxşayır, öpürlər, mənfi keyfiyyətlərini isə yaddan çıxarırlar. Beləliklə, qadın ən yüksək məqsədə – var-dövlətə, yekəqarın kişilərə, metrəlik yaxalılara, nazik uclu “a la wilbelm” bığlarına can atır. Özü də bu ziyanlı arzularına çatmaq üçün öz bədən-lərini və qəblərini qurban verirlər. Onlar zövqlərinə uyğun olanlara eyni cürə baxmağa öyrəşiblər. Min nəfər kişi olsa belə, bir qadın onların hamısını təklikdə əyləndirə bilər və hamısı da ondan razı qalarlar. Kişiləri özlərinə bağlamaq, onların ürəyini ələ almaq hissi qadınlarda yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Bu onların alçaqlığı və rəzilliyi ilə bağlıdır: onlar hamını öz süni gülüşləri, qısa ifadələri və qərribə bədən hərəkətləri ilə qarşılayırlar... Kişi zəif məxluqdur! O, qadının onu “bağışlayacağına” inanaraq, hər cür alçaqlıqlara dözüür. Mən də bu həqarətlərə dözmüşəm, N məni bir neçə dəfə pis vəziyyətdə qoyub və mən də bundan narazı qalmışam.

N bir dəfə məni qəti surətdə təhqir etdi. Bağda gəzirdik, birdən məni rəfiqəsi ilə birlikdə qoyub bir xanımın yanına qaçdı. Onun rəfiqəsi özünü mənim yanımda narahat hiss etməyə başladı. Mən onunla

xudahafizləşdim və dedim ki, bu hərəkəti barəsində N-lə söhbət edəcəyəm. Onun bu hərəkəti mənim ona olan məhəbbətimi, hörmətimi məhv etdi, mənliyimə əzab verdi, mən də ona qarşı intiqam hissi və nifrət yaratdı. Dünyanın nə qədər qəribəlikləri var! N daha mənimlə görüşə çıxmır. Çünki o mənim yoldaşım ilə alovlu tərdə öpüşən zaman rəfiqəsi onları görmüşdü.

Axı bu alçaqlıqdır! Mən çox gözəl bilirəm ki, bu öpüşlər N-in ürəyincə olub və buna imkanı da elə özü yaradıb.

Ah! Həqiqəti harada axtarasan? Hər yerdə yalan və boşluqdur!

Ertəsi günü onunla bütün münasibətlərə son qoydum. Məsələni aydınlaşdırdıqdan sonra əlimi ona tərəf uzatdım və dedim: “Siz məni təhqir etmişiniz, mən bunu heç vaxt unutmaram!”

Görünüşi mənə E.Zolyanın “Parijli Nana”sını xatırladan xanımla tanışlığım beləcə başa çatdı.

EPILOQ

Bir müddət keçdi. Nə olsun ki, yenə də həmin pəncərə və onun arxasında dayanan N-in solğun görkəmi. Görünür, hamı onu tərk edib “Yekəqarınlar” artıq onun boyanmış dodaqlarındakı süni gülüşdən tənə gəlirlər.

Hə, qadınla əylənirik və əylənərkən onun xasiyyətinin qaranlıq tərəflərinin, qəlblərinin yararsızlığını unuduruq. Qadın ona toxunan insanı məhv edə biləcək zəhər kimi bir şeydir. O özündə bütün ali və təbii hissləri öldürər və kədərli bir məxluqa çevrilə bilər. Romantik qəlbləli kişi səfehdir! Qadının yanında yaxşı mövqe tutmaq üçün cismi və qəlbini belə qurban verməyə hazırdır: o əziyyət çəkir, bütün romantik anların acısını yaşayır, göz yaş tökür, alçalır, gülünc vəziyyətə düşür... Kimə və nəyə görə? – soruşulur. Ürəyinin sirləri kişi üçün anlaşılmaz olan qadın, hiyləgər qadın üçün...

Kişi qadın ürəyini çətin anlayır. Heç qadın özü çox zaman özünü dərk edə bilmir, birinə bənd olduğu halda “hər ehtimala qarşı” başqalarını da qaralayır. Belə hallar göstərir ki, qadın yaranışından miskin-

dir, onun xarakteri ətraf mühitin təsirindən yox, kişiləri məhv edən şeytan toxumundan törəmiş ürəkdən yaranır.

Qadının yaramazlığı bundan ibarətdir! Oxucum, məni bağışla, sonluğunu unutmuşam! Onu bir neçə sözlə tamamlamaq istəyirəm. N hələ gəncdir və hələ ki, həyatdan ləzzət almağa gücü var, ancaq ürəyində onu qəm içində boğa biləcək vicdan əzabı çəkmir. Onda yekəqarın, uzun yaxalılıq Don Juanlar cərgə ilə gəlib keçərdi və N-də onların hər birinə müraciət edərdi: “Mənimlə dost olmaq istəyirsinizmi?” və ya “gəlin dost olaq”. Belə faciəli anlarda Arsıbaşovun “ciddi” kitabları da N-in hərəkətlərinə haqq qazandıra bilməz.

1908

“FOKUSNIK”DƏN¹

Şərq nağılı

Yaqubun arvadı ona deyir:

– Biz ikimiz də ac ola-ola sən niyə işsiz oturmusan və ağlayırsan?

Yaqub cavab verir:

– Mən nə işləyəcəyəm? Mənə iş vermirlər.

Arvadı ona məsləhət verir:

– Get meydana. İndi orada bazar var. Şəhərə gələn qonaqların falına bax.

– Mən necə fala baxım? – deyə kişi etiraz etdi. Mən bədbəxtin başına qoymağa heç nəyi yoxdur.

Arvad baş artırmaya baxıb, orada böyük balqabaq gördü. Onu iki hissəyə bölüb, yarisını kişinin başına qoydu və əmr etdi: “Get!”

Kişi gedib meydanın bir küncündə oturdu və gözlərini aşağı dikdi. Maraqlananlar soruşanda ki, o kimdir və niyə başına balqabaq qoyub, o heç nə cavab vermədi, heç gözlərini də qaldırmadı.

Bir müddətdən sonra belə bir şeyiə yayıldı ki, qüdrətli bir müdrik meydana tək oturub.

Bu xəbəri eşitcək bir tacir onun yanına gəldi və dedi: “Qüdrətli Şeyx! Mən öz eşşəyimi itirmişəm. Onun yerini mənə desən, səni mükafatlandıracağam”.

Bədbəxt Yaqub bu an yerə girmək istədi və bunun üçün fikrində öz arvadını günahlandırdı: “Axı o məni niyə bura göndərdi. Mən cavab verməliyəm. İndi nə cavab verir?”

Ancaq sonra özünü ələ alıb dedi:

– Get qəbristanlığa, ey qəmli insan!

İş elə gətirir ki, təsadüfən eşşək qəbristanlıqda olur və tacir onu tapır. Tacir sevinir və qayıdıb Yaquba beş gümüş pul verir.

Yaqub sevinə-sevinə evə gedib, bu barədə arvadına danışır.

Arvadı deyir:

– Görürsən, yaxşı ki, sən mənə qulaq asdın. Onlar bir müddət belə xoşbəxt yaşayırlar. Sonra yenə arvadı Yaqubu meydana, öz köhnə yerinə göndərir.

¹ Rus dilindən tərcümə Leyla Məcidqızınıdır.

Camaat arasında belə şeyiə yayılır ki, həmin müdrik qoca yenə də peyda olub. Onun yanına xeyli adam gəlib, bir çox suallara cavab istəyir. Lakin Yaqub cavabların düzgün olmayacağından qorxub, heç kimə cavab vermir.

Yaqub bircə öz qızıl kisəsini itirmiş varlı bir tacirə cavab vermək istədi. O, tacirin tər-təmiz sifətinə və əllərinə baxıb fikirləşdi: “Tacir təmizdir, dərisi yumşaqdır və ağdır, yəqin ki, o, hamamdan gəlir... Bəlkə elə deyim ki, o qızılları hamamda itirib?”

Elə bu anda dimdiyində tacirin qızıl kisəsi bir qarğa uçub gəldi. Qarğa Yaqubun başındakı balqabağı dimdikləmək istəyəndə ağızındakı qızıl kisəsi yerə düşdü. Öz kisəsini geri alan tacir Yaquba beş qızıl verdi. Beləliklə, müdrik qocanın şöhrəti artdı.

Elə bu ərəfələrdə sultanın qiymətli daş-qaşlarla dolu sandığı itir. Oğrular şəhərdən qaçmaq üçün məqam axtarırlar.

Yaqubun şöhrəti sultanın da qulağına çatmışdı. O, Yaqubdan soruşur:

– Mənim ləl-cəvahiratla dolu olan sandığım hardadır?

– Ey kasıb və bədbəxtlərin himayədarı, mən bilmirəm, – deyərək Yaqub cavab verir.

– Əgər yeddi günə mənim sandığımı tapmasan, mən sənə dərinə soyduracağam, – deyərək sultan Yaquba xəbərdarlıq edir.

Yaqub evə gəlib, baş vermiş hadisədə arvadını günahlandırır:

– Gördün sən məni hansı bədbəxtliyə düşür etdin?

Əli hər şeydən üzülmüş Yaqub, başına kül yağdırır-yağdırır qapının ağızında oturub ağlamağa başlayır.

Yaqub yatır. Gün belə keçir.

Oğrular artıq onun məharəti haqqında eşitmişdilər. Ona görə də öz içərilərindən birini seçib, ona Yaqubu izləməyi tapşırırlar. Oğru eşidir ki, o gələn kimi Yaqub deyir: “Bu birinci”. Tez gedib bu hadisəni oğrulara danışır ki, Yaqub onun gəldiyini qabaqcadan bilib. Ona inanmırlar. Sonra ikinci oğrunu göndərirlər. O da Yaquba qulaq asanda eşidir: “Bu da ikinci”. Tez gedib oğrulara deyir: “Yaqub müqəddəs adamdır, bizi görür. Biz gərək ya qızılları qaytaraq, ya da şəhərdən qaçaq. Yoxsa bizi ölüm gözləyir”.

Üçüncü oğrunu da göndərirlər. O da həmin sözləri eşidir: “Bu da üçüncü”.

Oğru qışqırır evə gəlir və qızılı qaytarmaq üçün o biri oğrulara yalvarır. Oğrular qızılları Yaquba qaytarırlar.

Sonra sultan Yaqubu saraya gətirdir. Yaqub sarayda çox sıxılır və özünü bədbəxt hiss edir.

O bir gün hamamda yuyunanda sultanın başına vurur. Sultan onun dalıya qaçanda hamamın tavanı tökülür onların başına.

Sultan Yaquba deyir:

– Ey müqəddəs insan! Nə istəsən sənə verəcəyəm.

Yaqub deyir:

– Mənə eşşək ver.

Sultan gülür və Yaqubu azad edir.

1904

KİTABDAKILAR

Ön söz 4

HEKAYƏLƏR

Şaqqulunun xeyir işi.....	21
Kənddən şəhərə göndərilən bir kağız	32
Sərhəd məsələsi	34
Cənnətin qəbzi	39
Müsəlman arvadının sərgüzəştləri	63
Millətpərəstlər	65
Vətən	67
Borclu	69
Toy	72
Hərrac.....	75
1905 – ci il	77
Məlik Məhəmməd	79
Ağsaqqal	89
Ağ buxaqda qara xal	92
Məşədi və Kərbəlayı	98
Əziz	100
Həkim	102
Cümə axşamı	105
Hacı	108
“Yeni fars”	110
Zeynal bəy	113
Qız məktəbində	119
Dəli	121
Divanə	124
Dərdli Züleyxa	126
Cavan	130
Yuxu	132
Polis paltosu	137
Mərsiyəxan	141
Xanın qəzəbi	144

Son bahar	146
“Dərs”	149
Yeni bir aləm	152
Qumarbazın arvadı	156
Nahaq qan	160
Bir qəpik	163
Ayrılıq axşamı	166
Şair	169
Nitq	173
Dürnisə və Kərbəlayı Eyvaz	175
Doqquz ay keçmiş	183
Üç	185
Üç gecə	187
Dərviş məsələsi	191
Sidi	195
Osman Dövlətşin	199
Qoz ağacı	204
“Yaramaz”	207
“Namussuz”	213
Ruhnəvaz xanım	218
Zeybək qızı	224
Mariya	231
Qazanc yolunda	237
Bir qaçqının dəftərindən	246
Son səhifə	253
Tanqo	261
İmamın zühuru	267
Qayınanın oyunları	271
Yaş söhbətləri	277
Gələcək şəhər	280
Qibleyi – aləmin xalısı	291
Aprelin birində	293
Xasiyyətləri tutmamış	298
İki çocuq	301
Lüzumsuz arzu üçün	303
Qoca nənənin ölümü münasibətilə	307

Qusar mülkədarları	311
Mirzə Əbdülvahab	314
Yüksəliş.	318
İstirahət günü	326
Vasvası	328
Beş dəqiqə.	332
Üsuli – cədid.	339
Kamal	342
Soyuq busə	347
“Fokusnik”dən	354

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piriyeu*
Kompyuter səhifələyicisi: *Azər Quliyev*
Korrektor: *Rəhilə Quliyeva*

Yığılmağa verilib 06.10.2004. Çapa imzalanıb 06.04.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 22,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 71.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.